श्रीमट्टीकाकृत्पादाचार्य(जयतीर्थयति)विरचिता

श्रीमन्न्यायसुधा

सनाभिः

१) श्रीमद्विद्याधीशतीर्थयतिकृता — — वाक्यार्थचन्द्रिका
२) श्रीमत्सत्यव्रततीर्थयतिकृता — — सुधाविवृतिः
३) श्रीमद्राघवेन्द्रयतिकृतः — — परिमळः
४) श्रीमद्यदुपत्याचार्यकृता — — सुधाटिप्पणी
५) श्रीमच्छ्रीनिवासतीर्थकृतम् — टीकाऽधृतसुधावाक्यार्थविवरणम्
६) श्रीमन्मन्नारी कृष्णाचार्यकृतः — — चपकः

इति टिप्पणीषट्केन समलङ्कृता ।

तस्याश्चायम्

प्रथमो भागः

श्रीमन्मध्वाचार्यमूलमहासंस्थानश्रीमदुत्तरादिमठाधीशैः

श्री १००८ श्रीमत्सत्यप्रमोदतीर्थश्रीमच्चरणैः

नैकविद्वद्भिः संशोध्य

श्रीमन्मध्वसिद्धान्ताभिवृद्धिकारिणीसभातः

प्रकाशितः ।

शा.श. १९०३ ई.स. १९८१

उत्तरादिमठ, बसवनगुडी

बेङ्गळूर ५६०००४

प्रथममुद्रणम्

शा.श. १९०३

१००० प्रतयः

मुद्रकः

वरखेडकरोपाह्वबाळाचार्यतनूजो धनञ्जयः

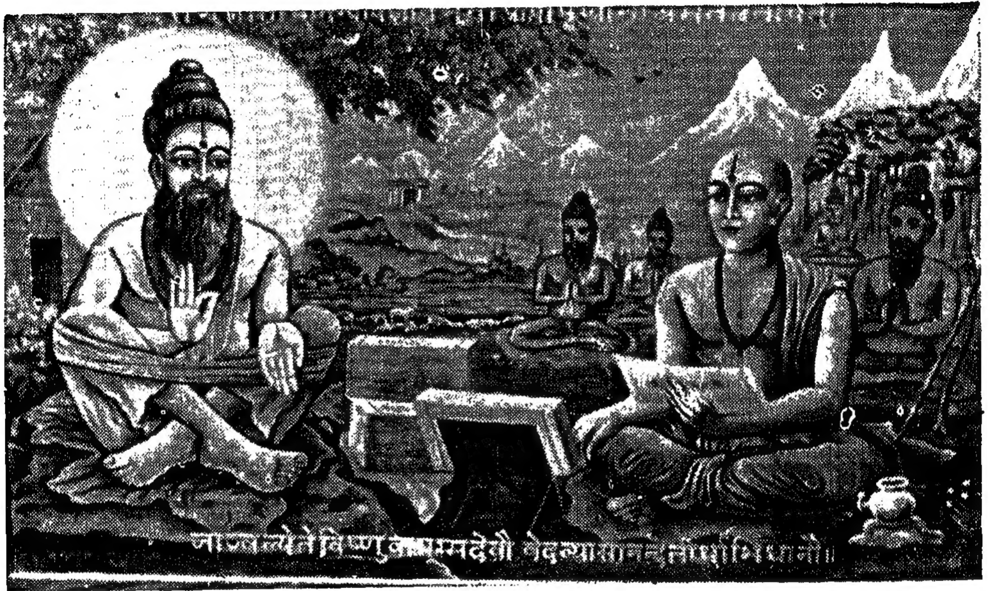
सुधामुद्रणमन्दिरम्

उत्तरादिमठीयावारः, बसवनगुडी,

बेङ्गळूर ५६०००४

सुखमुखगुणबिम्बः साधुमार्गावलम्बः
    सुमतिजलजमोदो दूषितान्यप्रमोदः ।
भुवनविततमोहध्वान्तविध्वंसकेहो
    दिशतु दृशमभीष्टां व्याससूर्यः स्वनिष्ठाम् ॥

सज्ज्ञानायानन्दविज्ञानमूर्ती प्राप्तौ पृथ्वीमाश्रमे तत्र तावत् ।
जाज्वल्यते विष्णुवायू स्म देवौ वेदव्यासानन्दतीर्थाभिधानौ ॥

श्रीरामाङ्घ्रिगुहाश्रितस्सुगहने माध्वे वने सञ्चरन्
व्याख्यानादविदीर्णकुत्सितमृगव्रातान्तरङ्गो मुहुः ।
दक्षो दिक्षु विदिक्षु माध्ववचसामौत्तम्यसंस्थापने
वादीन्द्रेभविदारणो विजयते सन्मोदतीर्थो हरिः ॥

श्रीसन्मोदतीर्थस्य सुदीर्घायुरारोग्यप्रार्थना

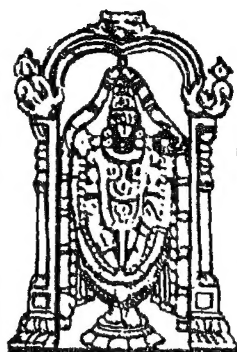
श्रीसन्मोदमुनीश्वरस्य महितं षष्ट्यब्दपूर्तिं महं
सेयं न्यायसुधासमीरदयिता संस्मारयन्ती सदा ।
स्वस्याः प्राणपतेर्हृदब्जनिलयश्रीमूलसीतापतेः
कारुण्येन गुरूत्तमस्य भवताद्दीर्घायुरारोग्यदा ॥ १ ॥

षष्ट्यब्दानि कृतं समस्तसुकृतं प्रेष्ठस्य सीतापतेः
श्रेष्ठे पादयुगे समर्प्य च पुनः शिष्टेन सुष्ट्वायुषा ।
यष्टीकार्यमुनेः कृतिप्रवचने निष्ठावहोऽस्मिन्गुरौ
तुष्टः स्याज्जयतीर्थपूज्यचरणः पुष्टायुरारोग्यदः ॥ २ ॥

श्रीमन्न्यायसुधोपदेशनियमे यो नित्यबद्धादरः
टीकाकृत्पदसन्निधावकृत यो भव्यं सुधामण्टपम् ।
एतस्मिन्निजवंशमण्डनपरे सन्मोदतीर्थे गुरौ
भूयाच्छ्रीजयतीर्थपूज्यचरणो दीर्घायुरारोग्यदः ॥ ३ ॥

अद्वैतस्य सुधेति तत्वमिति वा नामापि नैवोचितं
किन्त्वत्यन्तविषायितं तदसुधेत्येवाभिधानोचितम् ।
इत्थं स्वीयसुधासुमण्डनकृतौ संसाधके सद्गुरौ
भूयाच्छ्रीजयतीर्थपूज्यचरणो दीर्घायुरारोग्यदः ॥ ४ ॥

सूत्राख्यं श्वशुरं तथा निजपतिं कृत्वाऽनुभाष्यं पुरः
चेटीभिः सहिता प्रकाशमगमत् षट्टिप्पणीभिः सुधा ।
यत्षष्ट्यब्दमहोत्सवे करुणया वाग्देवताऽस्मिन्गुरौ
भूयाच्छ्रीजयतीर्थपूज्यचरणो दीर्घायुरारोग्यदः ॥ ५ ॥

This Book is published
with the financial assistance of
Tirumala Tirupati Devasthanams
under their scheme
"Aid to publish Religious books"

॥ श्रीशं वन्दामहे ॥

॥ श्रीमन्मूलराम–दिग्विजयराम–वंशराम–प्रसन्नविट्ठला विजयन्तेतराम् ॥

॥ श्री भगवान् वेदव्यासो विजयतेतराम् ॥

॥ श्रीमदानन्दतीर्थ–भगवत्पादा विजयन्तेतराम् ॥

॥ श्रीपद्मनाभादिः अस्मद्गुरुपर्यन्ता समस्तगुरुपरम्परा विजयतेतराम् ॥

प्रास्ताविकम्

यत्पदं वेदसंवेद्यं कटाक्षेणापि वीक्षितुम् ।
न क्षमन्ते विमतयस्तमुपासे श्रियः पतिम् ॥

कलत्रं कमला यस्य पुत्रः कमलसम्भवः ।
शिवाद्याः सेवकास्तस्मै नमो विश्वकुटुम्बिने ॥

श्रीमदानन्दतीर्थभगवत्पादाचार्यैः निश्चलया भक्त्या निरन्तरेणादरेण च सातत्येन समाराध्यस्य करुणावरुणालयस्य लक्ष्मी–जानेः सर्वोत्तमस्य श्रीमूलरामादिरूपस्य नारायणस्य निस्सीमकारुण्यबलेन, श्रीमदानन्दतीर्थभगवत्पूज्यपादानामखर्वानुग्रहेण श्रीमज्जयतीर्थगुरुसार्वभौमानामाशीराशिना च सकल-विद्वन्मणिशिरोधार्येण टिप्पणीसप्तकेन सध्रीचीनां गुरुसार्वभौमश्रीमज्जयतीर्थमुनीन्द्रप्रणीतां श्रीमन्न्यायसुधाम् इदंप्रथमतया मुद्राप्य समस्तजिज्ञासुजनसुलभ्यां कर्तुं नितान्तं प्रमोमुद्यतेऽस्माकं मानसम् ।

करालेऽपि कलिकाले, अस्मिन् भव्ये कर्मभूभागे भारते कृतावताराः समीरस्वरूपाः श्रीमदानन्द-तीर्थभगवत्पादाचार्याः बहून् भूरिभव्यभावगभीरान् ग्रन्थान् प्राणैषुः । प्राचारयंश्च अनादिसत्सम्प्रदाय-परम्पराप्राप्तं कालेन गभीररंहसा तिरोहितं वैदिकं श्रीमद्वैष्णवसिद्धान्तमासेतोराशीताचलम् । स्वीयान् सज्जनतल्लजसार्थान् समुदधारयंश्च संसृतिसहजमिथ्याज्ञानसन्तमससागरात् । इति विदितचरमेव सच्छास्त्र-शोधितशेमुषीकाणां विदुषाम् ।

तदेतैः श्रीमदाचार्यपूज्यपादैः विरचितं समग्रमपि ग्रन्थकदम्बकम्

व्यासदेवहृदयातिवल्लभं वासुदेवमगणेयसद्गुणम् ।
साधयत्सकलदोषवर्जितं ज्ञानभक्तिदमनन्तसौख्यदम् ॥

उक्तमुक्तमभिधेयमुत्तमं वेदवाक्यमनुवादयन्मुहुः ।
व्यञ्जयत्स्मृतिवचोभिरञ्जसा तस्य चार्थमतियुक्तयुक्तिमत् ॥

बालसङ्घमपि बोधयद् भृशं दुर्निरूपवचनं च पण्डितैः ।
अप्रमेयहृदयं प्रसादवत् सौम्यकान्ति च विपक्षभीषणम् ॥

अस्तदूषणमवन्ध्यभाषणं लक्षितं सकललक्षणैः समम् ।
माननीयमपि नाकिनायकै रूपमन्यदिव धन्यमात्मनः ॥

इत्यादिरीत्या कविकुलतिलकनारायणपण्डिताचार्योक्त–महामाहात्म्योपेतम् ।

अदसीयभाष्यगाम्भीर्यं तद्भाष्यव्याचिख्यासुभिः वादिदन्तीन्द्रविद्रावकैः, प्रतिवादिपञ्चाननैः, सर्वशास्त्रमहासागरपाठीणैः, कविकुलतिलकैः त्रिविक्रमपण्डिताचार्यैरपि

कवीन्द्रैर्न समाप्यन्ते सङ्ख्यापि यतोऽनिशम् ।
न्यायरत्नानि भाष्याब्धेरस्य गाम्भीर्यमद्भुतम् ॥

इत्यादिशब्दसन्दर्भैः सन्तोष्टूयते ।

ग्रन्थेभ्य एभ्योऽगाधेभ्यो युक्तयो नो दुरुद्धराः ।
मनोमान्द्यात्ततो ग्रन्थं व्यक्ततर्कततिं कुरु ॥

इत्येवं प्रकारेण कृतां तेषां सानुनयप्रार्थनामुररीकृत्य श्रीमदाचार्यचरणाः अनुव्याख्यानमुद्ग्रन्थमकार्षुरिति विदितमेव समेषां प्रेक्षावताम् । साधूक्तं नारायणपण्डिताचार्यैः

इत्यर्थितो व्यधान्मध्वः सोऽनुव्याख्यां सतां सुधाम् ।
दुर्वादिगर्वाद्रिपविं मायिध्वान्तरविद्युतिम् ॥ इति ।

प्रणीता श्रीमन्न्यायसुधा सुधां सुधाकुर्वती श्रुतिमनोहरा, भावगम्भीरा, जिज्ञासूनामनवद्यविद्याव्यवसायाध्यवसायाद्यनुसारेण आनन्दसन्दोहं वितन्वाना साक्षीकृतद्राक्षारसनदक्षरमञ्जरीसहोदरा प्रतिपादनपावनपरिपाटीपाटवनिष्कपटाटोपस्फुटपुटकूटवाटाटवीसन्निभा निरुपमन्यायनैपुण्यवर्णानिर्झरीनिभा नवनवोन्मेषनिरतिशयसौन्दर्यवान्धुर्यमाधुर्यसमेधितशैलीसनाथा प्रचकास्तीति विदितमेव सर्वेषां विपश्चिदपश्चिमानाम् ॥

श्रीमन्न्यायसुधाया अगाधता च विद्वन्मण्डलमहार्णवैः विद्वन्मान्यमहाग्रन्थनिर्माणचणैः श्रीव्यासराज–वादिराज–विजयीन्द्र–रघूत्तम–वेदेश–विद्याधीश–राघवेन्द्र–सत्यव्रत–सत्यनाथ–सत्यप्रिय सत्यधर्मादि–श्रीमत्पूज्यचरणमहामुनीन्द्रैः श्री विष्णुदासाचार्य–यादवाचार्य–केशवाचार्य–श्रीनिवासतीर्थ-मन्नारि कृष्णाचार्य–गुर्जाल सुब्रह्मण्याचार्य–पुरोगमैः सहृदिभिः प्रवचनाचार्यैश्च सानन्दं समनुभूय साञ्जलिबन्धं सम्मान्य ससम्भ्रमं सङ्घोष्यते ।

ग्रन्थगौरवभयात् कतिपयानां महानुभावानां कानिचिदेव पद्यानि समुदाह्रियन्ते । तानि एतानि अधस्तनानि पद्यानि—

चित्रैः पदैश्च गम्भीरैर्वाक्यैर्मानैरखण्डितैः ।
गुरुभावं व्यञ्जयन्ती भाति श्रीजयतीर्थवाक् ॥ १ ॥

श्रुतिक्षीराब्धिमामथ्य श्रीमन्दरमहीभृता ।
प्राप्ता न्यायसुधा येन तं जयीन्द्रमहं भजे ॥ २ ॥

प्रत्यक्षरं प्रतिपदं अनेकाकूतगर्भिता ।
प्रतिभाति सुधाऽथापि ग्रन्थाल्पत्वाय नोच्यते ॥ ३ ॥

धाटी श्रीजयतीर्थवर्यवचसां चेटीभवत्स्वर्धुनी
पाटीरानिलफुल्लमल्लिसुमनोवाटीलसद्वासना ॥
पेटीयुक्तिमणिश्रियां सुमतिभिः कोटीरकैः श्लाघिता
सा टीका निचयात्मिका मम चिरादाटीकतां मानसे ॥ ४ ॥

नववसुधालेखनतो बहुधान्यस्य जायते वृद्धिः ।
नववसुधालेखनतो बहुधान्यस्य जायते वृद्धिः ॥ ५ ॥

नो धत्ते जडतां न भङ्गमयते नीचस्थलं नेहते ।
स्खालित्यं न च याति नैति कृशतां क्षोभं क्वचिन्नाञ्चते ॥
मानं नोज्झति नो जहाति च पदं व्यर्थं न कोकूयते ।
कल्येयं जयतीर्थकोविदवचःकल्लोलिनी सेव्यताम् ॥ ६ ॥

सुधा वा पठनीया वसुधा वा पालनीया ॥ ७ ॥

आमूलाग्रनिबद्धतर्कजटिलं शब्दैकजीवातुकम् ।
मीमांसानुनयं च शङ्करवचो हुङ्कारभङ्गप्रदम् ॥
शास्त्रं तन्त्रचतुष्टयात्मकमिदं निस्स्वप्नतन्त्रान्तराः ।
व्याख्यास्यन्ति पठन्ति वा कथमहो (किं वा कलौ दुर्घटम्)
सौधाग्र्ययुक्त्यम्बुधिम् ॥ ८ ॥

जयतीर्थाख्यतरणिः भासतां मे हृदम्बरे ।
यद्वचोधीत्य सर्वज्ञा भवन्ति भुवने जनाः ॥ ९ ॥

अस्य महाग्रन्थस्य अद्य–यावदुपलब्धटिप्पणीकारेषु श्रीपादराजाः प्रथमे, श्रीमद्वादिराजश्रीपादाः गुर्वर्थदीपिकाकाराः द्वितीये, वाक्यार्थचन्द्रिकाकाराः श्रीमद्विद्याधीशतीर्थश्रीपादाः तृतीये । एषा वाक्यार्थचन्द्रिका अस्माभिः मुद्राप्य प्राकाश्यं नीयमाने अस्मिन् ग्रन्थे टिप्पणीषु मध्ये प्रथमं स्थानं लभते ।

(१) श्रीविद्याधीशतीर्थश्रीपादाः ।

एते महानुभावाः श्रीमद्रघूत्तमतीर्थशिष्याग्रेसराणां आनन्दभट्टारकाणां तनूजाः । नरसिंहप्रसाद-लब्धजनुष्ट्वात् नरसिंहशर्माणः इति पूर्वाश्रमे सर्वजनीन–प्रसिद्धिभाजः आसन् । एषाम् अवतारविषये ईदृशः उदन्तः दिगन्तप्रसिद्धशिष्टसम्प्रदायक्रमेण आगतः ।—

प्राचेतसाचाराः प्राचार्याः आनन्दाचार्याः महाराष्ट्रमण्डलान्तर्गत–अहम्मदनगरविभागस्थ पुण्य-स्तम्भपुरीमध्यवास्तुः तत्रत्य गोदातीर-सुनीरसमुत्थ-समीरशोधितशरीरस्वान्ताः ।

एकदा भारतभूवलयस्थ–निखिलतीर्थक्षेत्रयात्रानिमित्तं दिग्विजयं कुर्वाणाः प्रतिवादिदिग्दन्ति-सम्भेदनसिंहविक्रमाः श्रीमद्वादिराजतीर्थश्रीमच्चरणाः पुण्यस्तम्भसमीपवर्ति प्रतिष्ठानगरमासेदिवांसः तत्रत्य-मायिमत्तमतङ्गजेन सह चिरकालं वादाहवव्यापृताः अबोभूयन्त ।

अत्रान्तरे श्रीकृष्णपूजापर्यायसमयः उपस्थितः । स्वामिपादाः श्रीकृष्णपर्यायपूजां विहातुं नेच्छन्ति स्म, न वा प्रारब्धं वादाहवं विरमयितुमपि सर्वथा अभिलषन्ति स्म । एवं स्वामिपादानां चित्ते कार्यद्वयाकुले वादाहवमहावीराः श्रीमन्तः आनन्दाचार्याः सधैर्यं सप्रश्रयं च स्वामिपादान् समुपेत्य व्यजिज्ञपन्त—

"पूज्याः श्रीचरणाः, श्रीपादैः निश्चिन्तमनसा सुखेनैव पर्यायपूजामहोत्सवं निर्वर्तयितुं रजतपुरं प्रति अवश्यं दिग्विजयो विधेयः । मया खलु प्रकृतेन प्रतिवादिदिग्गजेन सह वादावलीं वितत्य, विक्रम्य, जयपत्रिकां हस्तगतां कृत्वा भवच्चरणयोः समर्पयिष्यत इति समाश्वासयामासुः । एवं समाश्वासयन्तीं सुदर्पपूर्णपदपालीं श्रवणातिथीकृत्य दूरेह्यपास्तचिन्ता भूत्वा श्रीपादाः पर्यायपूजामहोत्सवं वैभवविशेषेण विधातुं रजतपुरं प्रत्याजग्मुः । आनन्दाचार्यमहोदयाः विपक्षिणं निरुत्तरं विधाय तेन दत्तां विजयपत्रिकां समादाय, रजतपुरं समासाद्य श्रीमद्वादिराजश्रीपादान् निशाम्य जयपत्रिकां स्वामिपादयोः समर्पयाम्बभूवुः । स्वामिपादानां अमितंपचः आनन्दः समजनीति न विस्मयास्पदम् । समासादितमहासन्तोषाः स्वामिपादाः अवोचन् "वयं कञ्चन महान्तं वरं श्रीमद्भ्यः प्रदातुमभिलषामः । व्रियतां यः कोऽपि अभीप्सिततमः वरः" इति । आनन्दाचार्यमहोदयाः प्रत्यब्रुवन्— " न मम किञ्चिदपि हरिवायुतृप्तिप्रदात् अन्यत् अभीप्सिततमम् । हरिवायुप्रीत्यर्थं प्रतिवादिजयः ईप्सिततमः आसीत् । स तु अस्मद्देशिकेन्द्राणां श्रीमद्रघूत्तमश्रीपादानां परमानुग्रहेण भवताम् अमानेन समनुक्रोशेन च प्राप्तः । इदानीं न कापि न कस्मिन्नपि नः स्पृहा विद्यते" इति ।

स्वामिपादाः—

आस्फोटयन्ति पितरः प्रनृत्यन्ति पितामहाः ।
वैष्णवोऽस्मत्कुले जातः स नः सन्तारयिष्यति ॥

सद्वैष्णवापत्योत्पत्त्या महान् आनन्दः सञ्जायेतैव, स्पृहाशून्यानां सद्वैष्णवाग्रेसराणामपि भवताम् अयमायन्दः सर्वेषां भागवतप्रबर्हाणां च सुतमामभीप्सितः, इष्टे इष्टसाधने च स्पृहा कथंकारं नो बोभूयेत ।

आनन्दाचार्याः निरुत्तरीभूय कतिपयक्षणपर्यन्तं मौनितां प्राप्ताः । पश्चात् प्रत्युत्तरं प्रोचुः— "यद्येवं तर्हि श्रीमच्चरणानां यादृशी योग्यता समस्ति तादृशयोग्यताशाली समीरसिद्धान्तसमुद्धारकः, तद्विरुद्धसिद्धान्तविध्वंसकः पुत्रः यदि श्रीमतां स्वामिपादानां अनुग्रहेण दिष्ट्या समुत्पद्येत तदा हन्त धनेशकोटितोऽपि अहं धन्यतरो बोभविष्यामि ।

स्वामिपादाः प्रत्यवोचन्— महान् आनन्दः । अयं वरः सद्य एव अस्माभिः दत्तः । हयास्यस्य अव्याहतप्रसादात् जनिष्यमाण एष भवतां तनूजः सर्वशास्त्रार्थवेत्ता भूत्वा आर्यमठसिंहासनं समधिष्ठाय वेदान्तं साम्राज्यं निरतिशयवैभवेन शाशासीति । तथा प्रभूतप्रमेयपूर्णं महाग्रन्थं विरचय्य सर्वदूर्वादिव्यूहं निष्प्रत्यूहं पराभूय अन्ते हिमगिरीन्द्रगह्वरे भगवत्प्रीत्यर्थं सुबहुसंवत्सरपर्यन्तं अशन-वसनवासादिविगताशावासनः वीतविरामं चीर्णमहातपाः परमपदं प्रयास्यति । इदं सत्यं सत्यं सत्यमिति त्रिवारं सत्यापयामि ॥ अन्यच्च– आचार्यप्रवराः, भवद्भिः महती समीरसेवा कृता, सा सर्वजनश्रवण-पथातिथीभूता मां प्रेरयति एवम्– श्रीमतः वयं सन्तोषेण अनुपमेन स्पृहणीयेन भट्टारकउपाधिना सम्भाव्य सम्भूष्य च श्रीमताम् अन्यादृशवादाहववैचक्षण्यं सम्मानये महीति । सन्तोषेण अस्माभिः प्रदत्तं महानन्देन स्वीक्रियताम्, आचार्याः ।

इदानीमानन्दाचार्याः निरुत्तराः सन्तः भट्टारकपदवीं स्वामिपादानुग्रहं मत्वा सप्रमोदमङ्गीचक्रुः । श्रीपादेभ्यः प्रणतीनां ततीर्व्यतीतनन् । ततःप्रभृति श्रीमन्तः आनन्दाचार्याः आनन्दभट्टारकाः इति पण्डितमण्डले पामरपरिधौ च विख्यातिं गताः ॥

अचिरादेव समीरसिद्धान्तोद्धारकापत्यलब्ध्यर्थं आनन्दभट्टारकाणां मनसि नरसिंहोपासना कर्तव्या इति द्रढीयान् सङ्कल्पः समुत्पन्नः । दम्पतीभ्यां बहुभक्तिभूषिताभ्यां सा आदरनैरन्तर्येण कृता ॥

गच्छता कालेन अद्भुतमपत्यं समुदपद्यत । कुलदैवतस्य नरसिंहस्य उपासनानन्तरमुत्पन्नत्वात् श्रीमतां वादिराजश्रीपादानामनुग्रहेण तेषामेव वचनानुसारेण आयति काले अस्य शिशोः नरेषु श्रेष्ठत्व-भवननिश्चयाच्च नरसिंहेति नामकरणं कृतम् ।

बाल्ये एव सुव्यक्तमहापुरुषलक्षणः, सर्वाणि शास्त्राणि समधीत्य तदात्वे विद्यमानानां महा-पण्डितानां नासीरदेशमधिवसन् विद्वच्छ्रेणीवेणीचूडामणिरिति सर्वैः शिरःसादरमवनमय्य भृशं सम्मा-नितोऽभूत् येषां षडङ्गसहितवेदचतुष्टय-सकलशास्त्रषण्डोद्दण्डपाण्डित्येन परितोषितस्वान्ताः विद्वत्सार्वभौमाः

श्रीमद्वेदव्यासतीर्थश्रीमच्चरणाः उचिते काले एनान् वेदान्तसाम्राज्ये सर्वज्ञमूलमहासंस्थानश्रीमज्जगद्गुरु-श्रीमदुत्तरादिपीठपट्टाभिषिक्तान् विधिवद् विधाय विद्याधीशतीर्थेति अन्वर्थनाम्ना सर्वासु दिक्षु घोषयामासुः ।

पारिव्राज्यपरिग्रहानन्तरमेव सद्यः श्रीमद्विद्याधीशतीर्थश्रीमच्चरणाः निखिलेऽपि भारतभूमण्डले दिग्विजयं भूयो भूयो भावयित्वा शूर्पाक्षेत्रे सर्वान् पण्डितोद्धान् सम्मेल्य सुधादिग्रन्थपाठनप्रवचनप्रवाहं प्राचालयन् ॥

सञ्चारक्रमेण इक्केरीपत्तने सङ्गतं वैयाकरणभूषणकार-कोण्डभट्टपितरं रङ्गोजीभट्टं मासत्रयदीर्घकाल-व्यापिवाग्युद्धे निर्जित्य समीरसिद्धान्तसर्वाङ्गसुन्दरसामञ्जस्यं अञ्जसा समर्थ्य स्वयशोधवलितदिगन्तप्रान्ताः अभूवन् । यथोक्तं जनार्दनसूरिभिः विद्याधीशविजयमहाकाव्ये—

इत्थं रङ्गाभिधाख्यमाख्यातकीर्तिः
निर्जित्य द्राक् सौगतैर्बद्धसख्यम् ।
प्रातर्धन्योऽपूजिराजन्यमुख्यैः
सङ्ख्यावद्भिः सौख्यतीर्थार्यशिष्यः ॥

किञ्चित्कालानन्तरं विस्मृतस्वात्मपराजयाः रङ्गोजीभट्टाः श्रीमद्विद्याधीशश्रीमच्चरणमहासन्निधिं समासेदिवांसः प्रणामपरम्परां व्यातेनिवांसः बहुवित्तादिदानेन सम्भाविताः सन्तोषिता बभूवुरित्यपि प्रोक्तमुपलभ्यते ।

एवं सत्यपि एतेषां पुत्रैः कोण्डभट्टैः वैयाकरणभूषणकारः भूषणान्ते धार्ष्ट्येन स्वपित्रभिमानेन च

विद्याधीशवडेरुसंज्ञकयतिं श्रीमाध्वभट्टारकं
जित्वा केलदिवेङ्कटय्यसविधेप्यान्दोलिकां प्राप्तवान् ॥

इत्यस्मिन् पद्ये प्रोक्तः विद्याधीशपराजयोदन्तः केवलं स्वकपोलकल्पितः इति मत्वा सर्वैः सत्यप्रियैः समुपेक्षणीयः ।

अयमैतिहासिको महावादः येन केन च प्रकारेण, यस्मिन् कस्मिन् अपि काले, यस्मिन् कस्मिन् अपि स्थले इतरासाक्षिकतया न सम्बभूव, अपि तु भूयसां विद्वद्वराणां समक्षं तद्देशीयनृपस्य पुरतः मासत्रयपर्यन्तं प्रश्नोत्तरलेखनपुरःसरं समबोभूयत इत्यपि विद्याधीशविजये प्रतिपादितम् ।

तथा चोक्तम्—

इति तत्र यतीन्द्रमायिनोर्लिखितान्योन्यविचित्रपत्रिकम् ।
न्यगलत् प्रसभं विवादिनोः बत मासत्रितयं दिनोपमम् ॥

अयं विद्याधीशविजयकर्ता महाकविः प्रकृतोभयवादिसमकालिकः । उभयोर्भूतले विद्यमानयोरेव इदं षोडशसर्गात्मकं सुन्दरं तन्महाकाव्यं प्राप्तप्रसिद्धिकमासीत् ।

व्यतीते बहुतिथे काले भूषणकारः कोण्डभट्टः विद्याधीशविजयप्रोक्तं पेठिवान् व्यथितमनाः स्वीयपितृमानसंरक्षणार्थं इमं श्लोकं स्वग्रन्थान्ते न्यभान्त्सीत् इति भाति ॥

इमे विद्याधीशतीर्थश्रीमच्चरणाः श्रीमन्न्यायसुधाटिप्पणीं वाक्यार्थचन्द्रिकानाम्नीं व्यररचन् ।

इयं टिप्पणी नितान्तं रमणीया, भावगभीरा, विविधशास्त्रविचारव्यूहगर्भा, श्रीमन्न्यायसुधा-गूढभावार्थाविर्भावनकर्मणि प्रादुष्कृता, भूतपूर्वकौशलवित्ता अवतरणिकाप्रणाल्या अवतार्यवाक्यविवक्षित-सर्वगूढाभिसन्धिसुविशदविशङ्कटविवरणपरायणा वरीवृत्यते इति विदाङ्कुर्वन्तु विमर्शविवेकशालिनः विश्वे विद्वद्वरेण्याः ।

इमे स्वामिपादाः श्रीमन्न्यायसुधां पञ्चाधिकरणीपर्यन्तं व्याख्याय, दुरासदस्यापि रमणीयस्य हिमशैलेन्द्रस्य शीतलशिलासु निश्चलध्यानयोगानुष्ठानार्थं आम्नायशिरस्सु प्रोक्तानां मीमांसाशास्त्रेण निर्धारितानां स्वयोग्यगुणानाम् उपासनार्थं च

गङ्गातीरे हिमगिरिशिलाबद्धपद्मासनस्य
ब्रह्मध्यानाभ्यसनविधिना योगनिद्रां गतस्य ।
किं तैर्भाव्यं मम सुदिवसैः यत्र ते निर्विशङ्काः
कण्डूयन्ते जरठ हरिणाः स्वाङ्गमङ्गे मदीये ॥

इत्युक्तरीत्या दुर्धर्षेण रणरणकेन तात्वर्यमाणमानसाः स्वानुजान् स्वशिष्यान् विद्वदग्रेसरान् केशवाचार्यान् स्वाभिमतप्रणाल्या शेषव्याख्याने न्ययौक्षुः । स्वयं च हिमगिरीन्द्रमुपगम्य तत्रत्यदुर्गमगह्वरे विष्णुतीर्थ-महोदयाननुकुर्वन्तः दुष्करं तपः दीर्घकालं तप्यमानाः रमाधवमग्नमानसाः नैकसमात्मकमनेहसं क्षणमिव यापयन्तः अन्ततः एकचक्रानगरं समागत्य परमपदं प्रपेदिरे ॥

(२) केशवाचार्याः (पाण्डुरङ्गी)

मान्याः केशवाचार्याः गुरुनियोगं न केवलम् अशून्यम् अपि तु सर्वाङ्गसुन्दरतया पारं प्रापिपन् इत्यत्र न सन्देहगन्धोऽपि । इमे सर्वशास्त्रनिशितशेमुषीकाः विद्यावाराशयः आनन्दभट्टारकाणां भ्रात्रीया अपि तैः आत्मतनूजनिर्विशेषं पालिताः पोषिताः अध्यापिताः प्रवचनाचार्यपदवीं प्रापिताश्च ।

आनन्दभट्टारकाणां परलोकप्रयाणानन्तरं श्रीविद्याधीशश्रीमच्चरणानामन्तेवासिनो भूत्वा तांस्तान् तत्तच्छास्त्रगतोद्ग्रन्थान् समधीत्य पूर्वतोऽप्यधिकं निशितासिधारासमं निशातसमेधितशेमुषीकाः सम्पद्य गुरूपसत्तिपूर्वकं वेदान्तशास्त्रम् अन्ते अध्यगीषत । श्रीचरणाः अपि परमेण प्रेमभरेण अध्यजीगपन् स्वानुजान् केशवाचार्यान् ।

एभिः शेषवाक्यार्थचन्द्रिकाकारैः आत्मनः उपकारिषु कार्तज्ञ्यम् अधस्तनेषु श्लोकेषु निपुणम् आविष्क्रियते । तद्यथा—

यद्धस्ताम्बुजसङ्गतोहमभवं देव्याः कटाक्षाश्रयो
यद्व्याख्यानदिवाकरेण विदुषामन्तस्तमः संहृतम् ॥
ये प्रीता भुवि चन्दनद्रुम इव स्वीयान् स्ववत् कुर्वते
तान् व्याख्यानिरतान् भजे परगुरूनानन्दभट्टारकान् ॥

यः श्रीनिवासमृगराट् सकलान्मदान्ध
मायाविसिन्धुरसुकुम्भगिरीन् विदार्य ।
सत्तर्कतीक्ष्णनखरैर्विरराज मध्व-
सिद्धान्तचारुविपिने तमलं भजेऽहम् ॥

इमे श्रीनिवासाचार्याः आनन्दभट्टारकाणामनुजाः केशवाचार्याणां तातपादाः ।

"श्रीमत्सुधाद्भुताम्भोधिविक्रीडनविशारदान् ।
श्रीमद्विद्याधीशतीर्थमुनीन् वन्दे गुरून्मम ॥
अथ यत्कृपयैवाहं तत्सुशिक्षितमार्गतः ।
तेषामाज्ञां पुरस्कृत्य तत्प्रसादानुरञ्जितः ॥

शिक्षितान् युक्तिनिचयान् स्मारं स्मारं यथामति ।
करोमि सौधगूढार्थशेषवाक्यार्थचन्द्रिकाम् ॥

इति श्रीमत्पदवाक्यप्रमाणविदामग्रेसराणां श्रीमत्सकलविद्वच्चक्रचूडामणीनां श्रीमद्विद्याधीशपूज्यपादानां निजशिष्यकेशवस्य कृतौ श्रीमद्गुरुराजोक्तमार्गानुवर्तिन्यां शेषवाक्यार्थचन्द्रिकायाम्''

आभ्यः उक्तिभ्यः इदमवश्यं ज्ञायते यत् आनन्दभट्टारकाः, तेषामनुजाः श्रीनिवासाचार्याः, मानिततनूजाः केशवाचार्याः — त्रयोऽपि पण्डितपुण्डरीकाः वेदशास्त्रविहितपावनकर्मनिरताः प्रवचनाचार्याश्च, श्रीमद्विद्याधीशश्रीमच्चरणास्तु निखिलविद्वल्लोकललामायिताः निखिलमुनीन्द्रमालामण्डनायिताः आसन् । केशवाचार्यास्तु तेषामेव आदेशानुसारेण आत्मगुरुराजमार्गानुवर्तिनीं शेषवाक्यार्थचन्द्रिकां स्वामिपादैः शिक्षितान् युक्तिनिचयान् स्मारं स्मारं व्यररचन् इति ।

श्रीमद्विद्याधीशानां लोकोत्तरां पाण्डितीं प्रविलोक्य

''निष्कास्याद्भुतखण्डनत्रयमुखव्याख्यानरत्नोच्चयम् ।
दुष्टाकुत्सितयुक्त्यरातिपिहितं श्रीव्यासतीर्थो बुधः ॥
स्वोक्तिं रक्षितुमत्र यः प्रतिपदं सम्यग्विशेषार्पको ।
विद्याधीशसुतीर्थसद्गुरुवरः किं नावतीर्णः स हि ॥''

इति सुप्रसिद्धपद्ये श्रीमद्व्यासराजमुनीन्द्रा एव श्रीमद्विद्याधीशरूपेण पुनः कृतावताराः स्वग्रन्थानामुपरि आगतान् आक्षेपाधिक्षेपान् कणेहत्य अपाकार्षुः इति मन्मन्यन्ते केशवाचार्यमिश्राः इत्यलं पल्लवितेन ।

एषां महानुभावानां शेषवाक्यार्थचन्द्रिका अस्मिन् ग्रन्थे द्वितीयस्थानं लभते ॥

(३) श्रीसत्यव्रततीर्थश्रीमच्चरणाः ।

वाक्यार्थचन्द्रिका—शेषवाक्यार्थचन्द्रिकाटिप्पणीद्वयानन्तरं तृतीया टिप्पणी श्रीमत्सत्यव्रततीर्थश्रीमच्चरणैः विरचिता मुद्राप्य प्राकाश्यं नीता । श्रीमत्सत्यव्रततीर्थश्रीमच्चरणाः श्रीमद्विद्याधीशतीर्थश्रीपादानां प्रशिष्याः,सुप्रसिद्धसत्यनाथतीर्थश्रीपादानां परमगुरवश्च । एतेषां वृन्दावनं सांगलीपत्तनान्ते पावने कृष्णातीरे वर्तते । इमेऽपि श्रीमद्वेदनिधितीर्थ-करकमलसञ्जातास्सन्तः सर्वज्ञमूलमहासंस्थानश्रीमदुत्तरादिमठाधीशा आसन्, अन्यच्च एते महातपस्विनः पण्डिततल्लजाः, वाग्मिवरेण्याश्च आसन्निति विद्याधीशविजयादिकाव्यात् सम्प्रदायाच्च ज्ञायते । तथाचोक्तं श्रीजनार्दनसूरिणा—

कटाक्षितोऽनेन यतीन्दुनैव निस्स्वोपि वस्वीश्वरहर्षमार्षीत् ।
अलक्षितो धिक्षिति लक्ष्यपोऽपि साक्षादलक्षास्पदखेदमेव ॥

व्याख्यासु निस्संशयमस्य देववाणीसमुच्चारणनैपुणीयम् ।
सुधारसासेचनमाचरन्ती धिनोति शब्दग्रहयोर्युगं नः ॥

एषां टिप्पणी समेषां विद्वद्विदुषूणामुपादेया भविष्यतीति द्रढीयान्नो विश्वासः । प्रसङ्गसङ्गत्या इदमुच्यते यत् एते श्रीपादाः तपःप्रकर्षोपेताः अपि आसन् इति प्राचीना अर्वाचीना च प्रसिद्धिः वेविद्यते ।

काश्चन अद्भुताः घटनाः एषां महानुभावानां योगसामर्थ्यं घण्टाघोषं जोघुष्यन्ते । तदित्थम्—

"सत्यव्रतव्रतिपतेरुपदेति सत्यवत्यात्मजाऽवनिसुतामलराममूर्तीः ।
भक्त्या प्रदर्श्य परमर्चति सत्यसन्धे बृन्दावनं चलति चित्रमतीव हर्षात्"

"बृन्दावनं यदचलं प्रचचाल भूयः"

"माध्वराद्धान्तसद्व्याख्यां स्ववंशीयेन भाषिताम् ।

श्रुत्वा सत्यव्रतस्तोषात् शिरः कम्पयते मुहुः ॥"
"बृन्दावनस्य चलनात्समसूचयन्नो ज्ञेयं ह्यचाल्यचलनं खलु सन्निधानात्"

इति महाकविना आनन्दाचार्यसूरिणा तृतीयसर्गे वर्णितमुपलभ्यते ।

एषां महानुभावानां सुधाविवृतिनाम्नी टिप्पणी अस्मिन् ग्रन्थे तृतीयस्थानं लभते ।

(४) श्रीमद्राघवेन्द्रतीर्थस्वामिपादाः ।

"परिमलाचार्याः" इति सर्वजनीनप्रसिद्धिभाजः श्रीमद्राघवेन्द्रतीर्थश्रीमच्चरणाः भारते कोण-कोणेषु सर्वजनसमादरणीयाः सविस्तरं प्रमाणपरिबृंहितं परिचयं नापेक्षन्ते । एषां परिमलग्रन्थः सरलः सुबोधः सूपयुक्तार्थबोधकः रुचिरार्थप्रतिपादकः सुधाभावं सम्यक् प्रकटीचरीकरन् सर्वेषां विदुषां समेषां व्युत्पन्नविद्यार्थिनामत्युपयुक्तः । सुधाग्रन्थगाम्भीर्यमेवं स्फोरयन्ति श्रीराघवेन्द्रतीर्थश्रीमच्चरणाः—

प्रतिभाति सुधाऽथापि ग्रन्थाल्पत्वाय नोच्यते ॥ इति ।

श्रीपादाः बहून् ग्रन्थान् विरचय्य श्रीमदानन्दतीर्थभगवत्पादानां श्रीमट्टीकाकृत्पादानां महतीं सेवामन्वतेष्ठीयन्त । एषां टिप्पण्यादिग्रन्थाः प्रस्थानत्रयेऽपि वरीवृत्यन्ते । सर्वेऽपि ते सूपयुक्ताः विद्वन्मान्याः विद्यार्थिनां करदीपायमानाः संसन्तीति वचनं आम्रेडनपराहतं भवतीति नाधिकं वितन्यते । स्वामिपादाः महातपस्विनः आसन्निति सर्वे आविपालगोपालं जाज्ञायन्ते एव । परःसहस्रं जनाः तेषां सेवया सङ्कटशतेभ्यः समुद्धृताः वेविद्यन्ते । इतोऽप्यधिकं तेषां वैशिष्ट्यं तैः विरचितेषु ग्रन्थेषु दरीदृश्यते । अतः साधूक्तं "विद्वत्परिज्ञेय महाविशेषः" इति ।

स्वतः पण्डितचक्रवर्तिनः सन्तोऽपि श्रीमद्राघवेन्द्रस्वामिनः अन्यादृशविनयवैभवेन स्वीयवैदुष्यं भूषयन्ति । तथाचोक्तम्—

ज्ञानाब्धिरप्यवादीद्यत्स्खलत्त्वं स्वात्मनस्तदा ।
मादृशानां स्खलत्त्वं किं वाच्यं क्षाम्यन्तु तद्बुधाः ॥

इति परिमलान्तिमश्लोकेन तेषां विनयाढ्यत्वं स्पष्टीभवति । तेषां ग्रन्थनिर्माणपाटवम् एवं प्रपञ्च्यते—

चित्तेनायुक्तमर्थं कलयति सहसा नाभिधत्ते न सद्भिः ।
साकं मीमांसते वा न लिखति वचसोद्घाटयत्याशयं स्वम् ॥
उक्तं नो वक्ति भूयः क्वचिदपि लिखितं नैव निर्माष्टि तस्मात् ।
अस्माभिः सत् प्रबन्धप्रणयनविषये स्तूयते राघवेन्द्रः ॥

इति । तदेतेषां महानुभावानां परिमलाख्यटिप्पण्यपि अस्मिन् ग्रन्थे मुद्राप्य प्राकाश्यं नीता वर्तते । इयम् अस्मिन् ग्रन्थे चतुर्थं स्थानं लभते ।

(५) श्रीयादवार्याः ।

विद्वदग्रेसराः यदुपत्याचार्याः "यादुपत्य" नामिकां टिप्पणीं विरचय्य सौधार्थं असाधारण्या परिपाट्या वेव्रीयमाणाः भगवत्पादानां जयतीर्थश्रीमच्चरणानां च अन्यादृशीं सेवां व्यातेनिरे इत्यत्र नास्ति सन्देहगन्धोऽपि । श्रीमन्न्यायसुधाविराड्ग्रन्थे एतेषां महानुभावानां एतावान् विश्वासो वरीवर्ति यदेते

"सुधा वा पठनीया वसुधा वा पालनीया"

इति सुधामाहात्म्यं घण्टाघोषं घोषयन्ति । यावद्बुद्धिबलोदयं सुधाध्ययनं मानवजनुष्मता अधिकारिणा अवश्यं कर्तव्यम् । तदसम्भवे अस्मिन् मानवजन्मनि वसुधापालनं मनूक्तसन्मार्गेण विधेयम् । सुधाध्ययनं प्रथमः कल्पः, वसुधापालनं द्वितीयः कल्पः अथवा अनुकल्पः इति यादवार्याणां द्रढीयसी निरन्तरा निष्ठा ।

यादुपत्यस्य सुधाया गूढाभिसन्धिज्ञानाय उपयोगः ईदृक्तया इयत्तया वा परिच्छेत्तुं न शक्यः ।

"सुधायाम् अद्वितीयोऽहं यादुपत्ये विशेषतः"

इति प्राचाम् आचार्याणां दर्पोक्तिः यादुपत्यस्य सर्वाङ्गसुन्दरतामुपयुक्ततां च सत्यापयति । इयदेव न, यदुपत्याचार्याः नैकमहानिबन्धकर्तारः पण्डितमण्डलीषु महामान्याः वर्तन्ते । स्वीयभ्रातृचरणानां स्वात्मोद्धारकपूज्यगुरूणां वेदान्तशास्त्रपारावारपारीणानां वेदेशतीर्थश्रीमच्चरणानामाज्ञया परमानुग्रहेण च सदपि स्वीयमपि स्वायत्तमपि महैश्वर्यं तृणमिव परित्यज्य वेदान्तादिशास्त्रचर्चामेव स्वजन्मनः प्रधानं कर्तव्यमिति सम्प्रधार्य, यावदायुः सातत्येन तत्रैव मग्नाः सन्तः विद्वन्मचर्चिकाः समभूवन् इति सर्वे जानन्त्येव । तथाभूतार्थम् सद्देहिनोऽपि परमहंससदृक्षशुद्धसुचारुचरित्रचर्याः यदुपत्याचार्याः सुवर्णरत्न-व्यवहारकारिश्रीमत्–कुले लब्धजनुषोपि परमहंसा इव जगन्मान्या अभूवन्, इत्यनेनैव तेषां यादृशी पाण्डिती चासीत् यावच्च वैराग्यं यावती च भक्तिः यावांश्च भगवत्प्रसादः इत्यादिकं सर्वं सर्वैः ऊहनीयं सुधीशेखरैः ॥ एषां महानुभावानां टिप्पणी अस्मिन्ग्रन्थे पञ्चमं स्थानं लभते ।

(६) श्रीनिवासतीर्थाः ।

वंशपल्ली–श्रीनिवासतीर्थाः इमे यदुपत्याचार्याणां भ्रातृव्याः शिष्याग्रेसराः पण्डितप्राग्रेसराः विरक्तशिखामणयः प्रभूतग्रन्थनिर्मातारश्च बभूवुः । तन्निर्मिताः द्विपञ्चाशत्सङ्ख्याकाः ग्रन्थाः इदानीमपि उपलभ्यन्ते । गहनार्थस्पष्टीकरणविषये तेषां कौशलं आजानसिद्धं विस्मयावहं च । सर्वप्रस्थानेषु तेषां ग्रन्थाः समुल्लसन्ति । विविधक्षेत्रेषु इमे पण्डितप्रकाण्डाः स्वलेखनीं व्यापारयितुं नितान्तं पारयन्ति । गहनार्थमपि वाक्यं एभिः विवृतं सत् ललितकोमलपरिपक्वकदलीफलमिव स्वास्वाद्यतमं भवति । एते वस्तुतः लौकिककुले समुत्पन्नाः यथासम्प्रदायं श्रीनिवासरायेति सर्वत्र प्रतीताः श्रीमद्राघवेन्द्रश्रीपादानाम् अनुग्रहेण श्रीनिवासतीर्थाः सञ्जाताः ।

अस्मिन् विषये इत्थंभूता कापि प्राचीनपत्रप्रमाणिता एका मनोज्ञा कथा वर्तते । तदाशयस्तु एवं वर्तते ।—

श्रीमद्राघवेन्द्रतीर्थश्रीमच्चरणाः एकदा सञ्चारक्रमेण तुङ्गातीरस्थ बिदरहळ्ळी ग्रामं प्राप्ताः । तत्रैव बहोः कालात् कृतवसतयः श्रीनिवासरायमहाशयाः एतान् महानुभावान् द्रष्टुमागताः । तदा दीर्घकाल-पर्यन्तं शास्त्रविषये मञ्जुलः वार्तालापः, चार्वी चर्चा, सौहार्दपूर्वकः वादः समजनि ।

श्रीराघवेन्द्रतीर्थस्वामिचरणाः श्रीनिवासरायकृताः टिप्पणीः सावधानं वाचयन्तः अनुपमं सन्तोषं लेभिवांसः तेषां नाम अपृच्छन् । 'श्रीनिवास' इति उत्तरम् अदात् श्रीनिवासार्यमहोदयः विनयभारा-वनतः बद्धाञ्जलिश्च ।

श्रीमन्तः लौकिका वा वैदिका वा इति प्रश्ने पृष्टे अहं केवलं लौकिकः इति उत्तरं प्राप्तम् ।

स्वामिपादाः एतेषां विद्याविनयादिसम्पत्तिमध्यक्षीकुर्वन्तः नितान्तं सन्तुष्टचित्ताः इत्थं जगदुः ।— "अद्यप्रभृति भवन्तः न श्रीनिवासनामधेयकाः नापि श्रीनिवासरावव्यवहारभाजः । भवन्तं गृहस्थं सन्तमपि श्रीनिवासतीर्थेति परमहंसोचितपदव्या सम्भूषयन्तः वयं सन्तुष्यामस्तमाम् । तथाच अस्मात् क्षणादारभ्य श्रीमन्तः लोके विशिष्यपण्डितमण्डलीषु श्रीनिवासतीर्थाः इत्येव विख्यातिं प्राप्स्यथ" इतिरीत्या महानुभावैः अपरोक्षज्ञानिभिः राघवेन्द्रश्रीमच्चरणैः अनुगृहीताः स्वामिपादान् भक्तिभरेण प्रश्रयातिशयेन च साष्टाङ्गं प्रणेमुः, कृतार्थाश्च अभूवन् इति ।

तस्मात् कालात् अद्ययावत् ते महानुभावाः सर्वैः वैष्णववृन्दैः विनयाभरणभूषितैः श्रीनिवास-तीर्था इत्येव व्यपदिश्यन्ते न पुनः कदापि श्रीनिवासरायेति वा श्रीनिवासाचार्येति वा ।

आधुनिकाः केचन पण्डितंमन्याः आत्मानं श्रीराघवेन्द्रस्वामिभक्तत्वेन लोके समुद्घोषयन्तोऽपि श्रीराघवेन्द्रस्वामिविरोधं सोढ्वापि वैयात्येन श्रीनिवासतीर्थान् श्रीनिवासाचार्या इत्येव सातत्येन व्यवहार-विषयीकुर्वन्तः वरीवृत्यन्ते इति अस्माभिः परम्परया श्रूयते । "अहो वैयात्यस्य पराकाष्ठा, अहो पैशाचधार्ष्ट्यस्य निस्सीमता, अहो श्रीराघवेन्द्रस्वामिचरणानां गुणलुब्धता, अहो श्रीनिवासतीर्थानां विनयानुनयप्राग्भारः । श्रीराघवेन्द्रस्वामिपादसमाराध्यो भगवान् तानेतान् उद्धतान् विनयप्रदानेन अनुगृह्णातु इत्येव प्रार्थयामहे ।

अस्मिन् विषये अस्माभिः एतद्घटनां सत्यापयन्ती प्राचीना पत्रिका उपलब्धा । तामालम्ब्य एषा घटना यथातथम् अनूदिता वर्तते ।

(७) श्री मन्नारी कृष्णाचार्याः ।

श्री मन्नारी कृष्णाचार्याः अद्वैतिमौलिमहाकवि-श्यामभट्टारकसंस्तुत-महामहिमोपेत-विद्वत्सार्वभौम-सत्यप्रियतीर्थानां पूर्वाश्रमीयदत्तपुत्राणां श्रीनिवासाचार्याणां अग्रजतनूजाः, गार्लपाडवंशोत्तंसाः आसन् ।

एते बाल्ये एव विद्यानगरीं वाराणसीं गत्वा द्वादशसंवत्सरान् न्यायव्याकरणादिशास्त्राणि समधीत्य काशीस्थपण्डितमण्डलीषु प्राग्रेसरतां प्राप्य जन्मभूमिं प्रत्यायाताः सन्तः श्रीमत्सत्यप्रियतीर्थ-श्रीमच्चरणान् द्रष्टुं गताः । श्रीमत्सत्यप्रियतीर्थश्रीपादाः श्रीकृष्णाचार्यप्रकटितं न्यायादिशास्त्रवैदुष्यं वीक्ष्य सन्तुष्टान्तरङ्गाः अपि कृष्णाचार्यान् एवं निर्भर्त्स्य अवदन् ।—

"यथा सारमेयः अवकरे निपतितं आविलं अस्थिकूटं धायंधायं लेलिहानः चिरं नानन्दीति तथा न्यायादिशास्त्राणि समेधमानश्रद्धाजाड्येन समभ्यस्यन् अनुपमानन्दं अनुबोभूयमानः व्यर्थं सुदीर्घ-मनेहसं यापितवानसि । अतिशीघ्रमेव त्वत्-पितृव्यान् श्रीनिवाससूरीन् समुपसद्य सामीरं वेदान्तशास्त्रं श्रावं श्रावं, स्मारं स्मारं, ध्यायं ध्यायं, अध्येयं, अध्याप्यं, व्याख्येयम् ।"

इत्युपालब्धाः श्रीकृष्णाचार्याः स्वपितृव्यचरणान् श्रीपादपुत्रान् श्रीनिवासाचार्यान् उपसद्य आहारनिद्रादिसर्वं विसारं विसारं विस्मयावहं वैदुष्यं वश्यकार्षुः ।

गच्छता कालेन वेदान्तशास्त्रे महाग्रन्थान् निर्माय जनुःसाफल्यं समासादयामासुः । एतैः विरचिताः अन्येऽपि ग्रन्थाः उपलभ्यन्ते । ते सर्वेऽपि गहनाः विद्वन्मान्याश्च वर्तन्ते । ते च अधोनिर्दिष्टाः —

१) न्यायामृतमाधुरी
२) चन्द्रिकाभावदीधितिः
३) तर्कताण्डवभावरत्नमण्डनम्
४) तत्वोद्योतभावदर्पणम् इति ।

एतैः स्वात्मगुरवः चषकग्रन्थे नामतो निर्दिष्टाः । तथाच तत्रत्यं पद्यम्—

श्रीनिवासार्यहृत्पद्ममन्दिरो हयकन्धरः ।
सुनन्दतात् सेवया मे भक्त्याऽलङ्कृतयाऽनया ॥

एभिः श्रीनिवासार्यमहोदयैः सुधाभावप्रकाशिकानामकः ग्रन्थः विरचितः वर्तते इति अत्रत्यादेव श्लोकान्तराद् ज्ञायते । तद्यथा—

धायं धायं सुधां सौधभावस्य हि प्रकाशिकाम् ।
योऽतानीत् श्रीनिवासार्यः श्रेयो मे तन्तनीतु सः ॥

एते कृष्णाचार्याः पण्डितपञ्चाननाः अपि स्वात्मानं बालिशशेखरत्वेन ख्यापयन्तो दृश्यन्ते । अहो विनयसम्पत्तिः पण्डितशेखराणाम् । तथाहि तैरेव निबद्धं चषकमङ्गलाचरणीयपद्यम्—

व्याचक्रिरे ये तु महानुभाविनस्तत्पादपाथोजरजःस्मृतिर्हि नौः ।
सुधां गभीराम्बुसरिन्निभामलं तितीर्षतो बालिशशेखरस्य मे ॥

एषां पण्डिततल्लजानां व्याख्या न्यायादिपरिभाषापरिप्लुता भवतीत्यतिरोहितं भवेत् विदुषाम् अधस्तनचषकग्रन्थप्रारम्भपंक्तीर्वाचयताम्—

"वृद्धिसूत्रे एतदेकमाचार्यस्य मङ्गलार्थं मृष्यतां माङ्गलिक आचार्यो महतश्शास्त्रौघस्य मङ्गलार्थं वृद्धिशब्दमादितः प्रयुङ्क्ते" इति व्याख्यासमर्थनौपयिकतया "मङ्गलादीनि मङ्गलमध्यानि मङ्गलान्तानि शास्त्राणि प्रथन्ते वीरपुरुषकाणि भवन्त्यायुष्मत्पुरुषकाणि चाध्येतारश्च मङ्गलयुक्ता वृद्धियुक्ता यथा स्युः" इति पातञ्जलाभिधानाद्ग्रन्थोऽयमित्यानुपूर्वीकभगवत्पादीयवचोधर्मिकप्रामाण्योपरक्तप्रतिसंहित्युत्पादनानुकूल-व्यापारविशेषितोऽनुव्याकृतिव्याकृतिमारिप्पुष्टीकाकृत्पूज्यचरणस्समीहितसमापनादिफलकश्रीजान्यभिष्टुत्या-दिरूपमङ्गलविधानोत्तरकालिकानभ्यर्णवृत्तिविनेयाधिकरणकतद्गोचरानुसंहितिप्रयोजनकं मङ्गलप्रत्यायकपदघट-कवर्णानुवादकरेखाविशेषरूपोपनिबन्धमादितो विधत्ते 'श्रियः पत्य' इत्यादि ॥

इयं चषकनाम्नी एषां पण्डिताग्रेसराणां सुधाटिप्पणी अस्मिन् ग्रन्थे सप्तमं स्थानं लभते ।

एवं विख्यातटिप्पणीसप्तकसनाथोऽयं श्रीमन्न्यायसुधाख्यो ग्रन्थराजः सर्वेषां कूलंकषज्ञानलिप्सूनां विदुषां वैशद्यापेक्षिणां व्युत्पन्नविद्यार्थिनामत्युपयुक्तोऽत्युपादेयश्च बोभवीतीति द्रढीयान्नो विश्वासः । तमेनं विश्ववन्द्यप्रमेयगर्भं सन्न्यायमहारत्नाकरं माध्वसिद्धान्तव्यध्वममस्तमततततमस्ततिविध्वंसकं ग्रन्थराजं महा-प्रयत्नैः आदरनैरन्तर्येण समभ्यस्य निर्मलं ज्ञानं सर्वे सुज्ञा अधिकारिणो लभन्तामिति अस्मत्समाराध्यस्य प्रसन्नविठ्ठल–वंशराम–दिग्विजयराम–सीतासमेतमूलरामपञ्चरूपात्मकव्यासादिरूपप्रपञ्चात्मकस्य लक्ष्मी-जानेर्नारायणस्य पादपद्मयोः प्रार्थयामहे ।

माध्वसिद्धान्तदुग्धाब्धेर्नाकीन्द्रजयिनोद्धृता ।
सुधा बोधाय मोदाय सम्भूयाच्छाश्वतीः समाः ॥

इति शम् ।

श्रीमज्जयतीर्थगुरुसार्वभौमश्रीमच्चरणरेण्वेकशरणाः

श्रीमत्सत्यप्रमोदतीर्थश्रीचरणाः

॥ श्रीमद्धनुमद्भीममध्वान्तर्गतरामकृष्णवेदव्यासात्मकलक्ष्मीहयग्रीवाय नमः ॥

जयतीर्थयतिकृता

श्रीमन्न्यायसुधा

टिप्पणीषट्कोपेता

॥ श्रीगुरुभ्यो नमः ॥ ॥ हरिः ॐ ॥

सुधा– श्रियः पत्ये नित्यागणितगुणमाणिक्यविशद–
प्रभाजालोल्लासोपहतसकलावद्यतमसे ।
जगज्जन्मस्थेमप्रलयरचनाशीलवपुषे
नमोऽशेषाम्नायस्मृतिहृदयदीप्ताय हरये ॥ १ ॥

वाक्यार्थचन्द्रिका– नित्यागण्यबलद्युतिप्रमितिसत्सौख्याग्र्यवीर्यातुलौ-
दार्यप्राभवधीरतामुखगुणव्राताात्मदिव्याकृतिम् ।
सन्तापादिसमस्तदोषविधुरं वेदैकवेद्यं जग-
ज्जन्मादिप्रदमिन्दिरेश(ममलं)मनिशं नारायणं नौम्यहम् ॥ १

वेदाम्भोधिसमुद्धृतातिविलसत्सूत्रामृताम्भोलसद्धारावर्षणतुष्टसद्बुदवनिज्ञानाङ्कुराधायकम् ॥
संसारातपनाशनं सुरमनःसच्चातकानन्ददं वेदव्यासविचित्रमेघमनिशं मच्छ्रेयसे संश्रये ॥ २

यद्वाग्विस्तररश्मिभिर्जगदिदं सन्मार्गमालम्बितं सत्सिद्धान्तवरारविन्दनिवहा विस्तारमासादिताः ॥
दुःसिद्धान्तमहान्धकारनिकरा देशान्तमुल्लङ्घिताः सोऽयं मध्वदिवाकरो भवतु सज्ज्ञानप्रकाशाय मे ॥ ३

सत्सूत्रान्वितमध्वभाष्यविलसद्गाण्डीवसंयोजितैः सन्मानेषुभिरर्दयन्कुसमयप्रत्यर्थिदुःस्यन्दनान् ।
श्रीकृष्णेरितवेदवाजिनियतश्रीमध्वशास्त्रोलसद्दिव्यस्यन्दनसंस्थितो जयमुनीशाख्यार्जुनः स्यान्मुदे ॥ ४

सच्छास्त्रामलभावबोधकिरणैः संवर्धयन्मध्वसत्सिद्धान्ताब्धिमनन्तशिष्यकुमुदव्रातं विकासं नयन् ॥
उद्भूतो रघुवर्यतीर्थजलधेस्तापत्रयं त्रासयन्यस्तं नौमि रघूत्तमाख्यशशिनं श्रीविष्णुपादाश्रयम् ॥ ५

श्रीमद्रामगिरीन्द्रपादनिरतं विद्रावयन्तं दिशो दुर्वादीन्द्रमहामृगान्निगमसद्व्याख्यालसन्नादतः ॥
दुःशास्त्रेभकुतर्ककुम्भदलनप्रौढात्मविद्यानखं वेदव्याससमृगेन्द्रराजमधिकं वन्देऽनिशं मद्गुरुम् ॥ ६

वेदान्ताब्धिममन्दबोधगिरिणा सद्ब्रह्मसूत्राहिना दुस्तर्केतरदानवामरगणैः सम्मथ्य यो लब्धवान् ।
सन्न्यायामृतचन्द्रिके सुधि तथा तर्केऽकरोत्ताण्डवं सोऽयं व्यासमुनीन्द्रपूज्यचरणो नित्यं भवेन्मे मुदे ॥ ७ ॥
अनुव्याख्याब्धियुङ्न्यायसुधाऽगाधसुरापगाम् ॥ गुरूणां दयया शुद्ध्यै धियः सेवितुमुत्सहे ॥ ८ ॥

टीकाकारा ग्रन्थादौ मङ्गलमाचरन्ति ॥ **श्रियः पत्य इति** ॥ नारायणमिति प्रथमपद्यव्याख्यानरूपेऽत्र पद्ये नारायणपदस्थाने हरिपदप्रक्षेपेण प्रादुर्भूत इति श्लोकोक्तहरेरेव नारायणत्वादुत्तरश्लोकोक्तं तमेवेति समर्थितं भवति । अत्र श्रियः पत्य इत्युक्त्या नारा लक्ष्मीः तत्पतित्वेन तदयनमित्यभिप्रायव्यञ्जनेन आवश्यकसकलवाञ्छनसदेवतानमनाभावप्रयुक्तन्यूनताशङ्काऽपहस्तिता भवति । पूर्वविशेषणान्तर्गतनिखिलपूर्णगुणत्वस्य तदुत्तरनिर्दोषत्वस्य च प्रयोज्यप्रयोजकभावोऽप्यस्तीत्यभिप्रेत्य गुणावद्ययोर्माणिक्यतमोभ्यामुपमानम् । तदुपपादनायैव प्रभाजालोल्लासेति । गुणनिखिलत्वोक्तिलब्धोपहन्यमानदोषसाकल्यकथनं सकलेति । गुणोपहतत्वयोर्नित्यत्वविशेषणेन तयोः कादाचित्कत्वशङ्कां व्यवच्छिनत्ति । अस्येति परामर्शविषयमादिपदसंग्राह्यं च दर्शयन्नेव प्रयोजनाभावान्नोद्भवादिदानं युक्तमित्याशङ्कां च परिहरति ॥ **जगदिति** । अत्र क्षेमशब्देनान्नदानादिनेव ज्ञानदानेनापि पालनस्याभिप्रेतत्वात्प्रलयशब्देन चाज्ञानबन्धमोक्षाणां रचनाशब्देन तन्त्रेण नियमनस्यापि ग्रहणसम्भवादुत्तरत्राष्टकसङ्ग्राहकत्वेन व्याख्यास्यमानादिपदसङ्ग्राह्यकथनपरत्वं नास्य युक्तमिति न शङ्कनीयम् । [अजिरशिशिरशिथिलस्थिरस्फिरस्थविरखदिराः । स्थास्फाय्योष्ठिलोपः । स्थिरं निश्चलम् । स्फिरं प्रभूतम् । तिष्ठतेर्वुक् ह्रस्वत्वं च । स्थविरः । खद स्थैर्ये हिंसायां च । खदिरः । खदिरी शाकभेदे स्त्री ना चन्द्रे दन्तधावने इति मेदिनी । बाहुलकाच्छीङो वुक्ह्रस्वश्च । शिबिरम् । शेरतेऽस्मिन् राजबलानि । निवेशः शिबिरं शण्डमित्यमरः । अजगतिक्षेपणयोः अजेर्वीभावाभावः । अजिरमङ्गणम् अङ्गेर्ल्युटि अनादेशस्य बाहुलकाण्णत्वमित्येके । अन्ये तु विश्वकोशाद्युपष्टम्भेन दन्त्यमेवेच्छन्ति । इह दशपादीवृत्तौ नञ्पूर्वस्य जीर्यतेर्ऋवर्णलोपो निपात्यत इत्युक्तं तदपि ग्राह्यम् । आशु द्रुतमजिरं प्रत्नमीड्यमित्यादौ न जीर्यतीत्यजिर इत्यर्थस्यानुगुणत्वात् । अजिरं प्राङ्गणे काये विषये दर्दुरेऽनिले । शशप्लुतगतौ । उपधाया इत्वम् । शिशिरं स्यादृतोर्भेदे तुषारे शीतलेऽन्यवत् । शिशिरो ना हिमे न स्त्री ऋतुभेदे जडे त्रिषु । श्रथ मोचने । उपधाया इत्वं रेफलोपः प्रत्ययरेफस्य लत्वम् । शिथिलम् ।] अत्राजिरशिशिरशिथिलस्थिरेत्युणादिसूत्रेण (उणादीत्यादिपदेन ष्यञ्अत्वतलां समावेशो बोध्यः) स्थाधातोः किरच्प्रत्यये आतो लोप इटि चेति धात्वाकारलोपे च निष्पन्नस्य दृढार्थस्थिरशब्दस्य दृढादित्वेन वर्णदृढादिभ्य (वर्णदृढादिभ्यः ष्यञ्च । चादिमनिच् । शौक्ल्यं शुक्लिमा । दार्ढ्यम् । पृथुमृदुभृशकृशदृढपरिवृढानामेव रत्वम् । द्रढिमा षो ङीषर्थः । औचिती । यथाकामी । ब्राह्मणादेराकृतिगणत्वाद्गुणवचनब्राह्मणादिभ्यः ष्यञ् कर्मणि चेति सूत्रेण ष्यञ् । हलस्तद्धितस्येति यलोपः ।

चाद्भावे । जडस्य कर्म भावो वा जाड्यम् । मौढ्यम् । ब्राह्मण्यम् । अर्हतो नुम् चेति नुमर्थः पाठः । आर्हन्त्यम् । आर्हन्ती । एकभाव । अन्यभाव । त्रिभाव । एषां पाठः स्वार्थे विधानार्थः । आन्यभावम् ।) इतीमनिचि (पृथ्वादिभ्य इमनिज्वा । वावचनमणादिसमावेशार्थम् । रऋतो हलादेर्लघोः । इष्ठेमेयस्सु । टेः । टेर्लोपः स्यादिष्ठे मेयस्सु । पृथोर्भावः प्रथिमा । पार्थवम् । म्रदिमा । मार्दवम् ।) प्रियस्थिरेत्यादिना (प्रियस्थिरस्फिरोरुबहुलगुरुवृद्धतृप्रदीर्घवृन्दारकाणां प्रस्थस्फवर्बंहिगर्वर्षित्रप्द्राघिवृन्दाः । प्रियादीनां क्रमात्प्रादयः स्युरिष्ठादिषु । प्रेष्ठः स्थेष्ठः स्फेष्ठः वरिष्ठः बंहिष्ठः गरिष्ठः वर्षिष्ठः त्रपिष्ठः द्राघिष्ठः । वृन्दिष्ठः । एवमीयम् । प्रियोरुबहुलगुरुदीर्घाणां पृथ्वादित्वात्प्रेमेत्यादि ।) स्थादेशे निष्पन्नस्थेमशब्दस्य दार्ढ्ये प्रसिद्धावपि 'अखिलभुवनजन्मस्थेमभङ्गादिलील' इति रामानुजभाष्यनान्दीश्लोके स्थित्यर्थत्वेन तद्व्याख्यानरूपश्रुतप्रकाशिकायामन्यत्र चाभियुक्तप्रयोगाणां बहुलमुपलम्भात्तिष्ठतीति स्थिरमिति व्युत्पत्तेः स्थितिमत्परत्वेऽप्युपपत्तेश्च स्थेमशब्दस्य स्थितावत्र प्रयोग इति द्रष्टव्यम् । सुवाक्यैरित्यत्र वाक्यानां शोभनत्वमात्ररूपसुष्टुत्वस्य प्रकृतानुपयोगादपौरुषेयत्वेन तन्मूलकाप्तवाक्यत्वेन वा शोभनत्वमुच्यत इत्यभिप्रेत्याप्यतममित्यत्र तमबर्थं चाह ॥ **अशेषेति** । (द्वन्द्वे घि । द्वन्द्वे घिसंज्ञं पूर्वं स्यात् । हरिश्च हरश्च हरिहरौ । अनेकप्राप्तावेकत्र नियमोऽनियमः शेषे । हरिगुरुहराः । हरिहरगुरवः ।) न च द्वन्द्वे घीत्यस्य पटुगुप्तावित्यत्राजाद्यन्तमित्यस्य (अजाद्यन्तम् । इदं द्वन्द्वे पूर्वं स्यात् । ईशकृष्णौ । बहुषु अनियमः । अश्वरथेन्द्राः । इन्द्राश्वरथाः । घ्यन्तादजाद्यदन्तं विप्रतिषेधेन । इन्द्राग्नी ।) चेशकृष्णौ इत्यत्र सावकाशत्वेनेन्द्राग्नी इत्यत्रेवाम्नायस्मृतीत्यत्राप्युभयप्रसङ्गे विप्रतिषेधे परं कार्यमित्यजाद्यन्तत्वादाम्नायशब्दस्य पूर्वनिपातसम्भवेऽप्यजाद्यन्तमित्यस्य पूर्वोक्तेऽल्पाच्तरमित्यस्य (अल्पाच्तरम् । शिवकेशवौ ।) प्लक्षन्यग्रोधावित्यत्र सावकाशत्वेन वागीशावित्यत्रेवात्राप्युभयप्रसङ्गे पूर्वन्यायेनाल्पाच्तरत्वात्स्मृतिशब्दस्यैव पूर्वनिपातः स्यादिति वाच्यम् । लक्षणहेत्वोः क्रियायाः समुद्राभ्राद्ध इत्यादिषु यथायथं व्यभिचारं कुर्वता सूत्रकृतैतत्प्रकरणस्यानित्यत्वज्ञापनादल्पाच्तरमित्यस्यानित्यत्वाच्छकुनिसूत्रयोरिति साध्विति वदता टीकाकृता तदनित्यत्वस्योक्तत्वाच्च । अल्पाच्तरमिति लक्षणस्य व्यभिचारं कुर्वाणेनेति युक्तिपादीयटीकाकारीयोक्तिश्च तन्नित्यत्वाभ्युपगमवादेन प्रवृत्तेति न विरोध इति द्रष्टव्यम् ॥ १ ॥

सत्यव्रततीर्थीया— वेदव्यासं मूलरामं नत्वा दिग्विजयं तथा ।
गुरूनपि सुधावाक्यव्याख्यां कुर्मो यथामति ॥ १ ॥

अथ परमकारुणिको जयतीर्थश्रीचरणो 'ग्रन्थोऽयमपि बह्वर्थो भाष्यं चात्यर्थविस्तरम् । बहुज्ञा एव जानन्ति विशेषेणार्थमेतयोरि'त्याचार्योक्तौ लोकानां विश्वासमुपजनयन् अनुव्याख्यानव्याख्यामारभमाणोऽभीष्टसमाप्त्यादिप्रयोजनकं श्रीपतिनतिनुतिरूपं मङ्गलं कृत्वा शिष्यशिक्षायै ग्रन्थादौ निबध्नाति ॥

श्रियः पत्य इति । अत्रानुव्याख्यानाद्यपद्यगतविशेषणचतुष्टयविवरणाय नित्यागणितेत्यादि विशेषणानि । तेन तेषां यद्वक्ष्यमाणं प्रयोजनं तदेतेष्वपि बोध्यम् ॥ १ ॥ २ ॥

परिमळः– पूर्णागण्यगुणोदारमूर्तये पुण्यकीर्तये । नमः श्रीपतये भक्तदत्तस्वानन्दमूर्तये ॥ १ ॥
पूर्णागण्यगुणोदारनित्यसुन्दरमूर्तिने । श्रीब्रह्मवीन्द्रपूर्वेड्यकीर्तिने ब्रह्मणे नमः ॥ २ ॥
विश्वं यस्य वशे सर्वमनिशं शङ्करादिकम् । तस्य वायोस्तृतीयांशमाश्रये शमवाप्तये ॥ ३ ॥
सत्पद्मबन्धवो यस्य गावो विश्वतमोनुदः । स स्यात्तत्त्वप्रकाशाय जयतीर्थरविर्मम ॥ ४ ॥
पदवाक्यप्रमाणज्ञो दुर्मतध्वान्तभास्करः । व्यासतीर्थमुनीन्द्रो मे भूयाज्ज्ञानसमृद्धये ॥ ५ ॥
अस्मद्देशिकपादानां प्रणम्य चरणाम्बुजम् । श्रीमन्न्यायसुधावाक्यव्याख्यां कुर्वे यथामति ॥ ६ ॥

आद्यपद्यं विवृण्वानो ग्रन्थादौ नम्यत्वप्रयोजकविशिष्टत्वेष्टत्वाविकृतत्वयुक्तदेवतानतिरूपं मङ्गलमाचरति ॥ **श्रिय इति** ॥ मूले अशेषविशेषतोऽपीत्यनेन सङ्कल्प्य श्रीब्रह्माद्युत्तमत्वमुक्तम् । तत्र सकलवाङ्मनसदेवतायाः देव्याः ग्रन्थारम्भेऽवश्यं वन्द्यत्वद्योतनाय श्रियः पत्य इति विशिष्योक्तिः । तदपि ईश्वरोपसर्जनतयेति ज्ञापनाय श्रिय इति पृथगुक्तिः । निखिलेति निर्दोषमिति च विशेषणद्वयस्य हेतुहेतुमद्भावेन योजनाद्योतनाय नित्येत्याद्युक्तम् । 'प्रच्युतोऽशेषदोषैः सदा पूर्तित' इत्युक्तेः सर्वस्वातन्त्र्यसर्वज्ञानसर्वशक्तिसर्वैश्वर्यादिगुणसत्त्वे पारतन्त्र्यादिदोषाणामयोगात् । एतच्च ब्रह्मपदेन गुणपूर्तिवन्निर्दोषत्वस्यापि लाभाय । तेन नारायणशब्दस्य ब्रह्मशब्दसमानार्थत्वसूचनेन ब्रह्मतन्त्रे नारायणनतिः मूले न युक्तेति शङ्का परास्ता । यद्वा लोके गुणदोषयोरविनाभावदृष्टेरिहापि गुणित्वे दोषित्वापत्तिरित्यतः मितगुणित्वे दोषित्वमत्रामितगुणित्वान्न दोषितेति सूचनायैवमुक्तिः । देहस्य ज्ञानादिगुणात्मकत्वे लोके ज्ञानादेरनित्यत्वाद्देहोऽपि तथा स्यादिति शङ्कानिरासाय नित्येति गुणविशेषणम् । तेन मूले सदापदस्य निखिलेत्यत्रापि अन्वयः सूचितः । निर्दोषमित्यत्र दोषपदं अशेषदोषपरमिति ज्ञापनाय सकलावद्येत्युक्तिः । अस्योद्भवादिदमित्यत्रास्येतिपदं प्रमितसर्वपरं सदपि नेश्वरपरमिति ज्ञापनाय जगज्जन्मेत्युक्तम् । अनेनास्य समस्तस्योद्भवादिदमित्यन्वयः सूचितः । स्थेमा स्थैर्यं रक्षेत्यर्थः । उक्तं हि श्रुतप्रकाशेऽपि । 'अखिलभुवनजन्मस्थेमभङ्गादिलील' इति भाष्यव्याख्यानावसरे स्थेमा स्थितिरिति । स्थिरशब्दादिमनिच्प्रत्यये प्रियस्थिरेत्यादिसूत्रेण स्थिरशब्दस्य स्थादेशे आद्गुण इति गुणे च स्थेमेति रूपम् । यद्यपि वामनवृत्त्यादौ मुग्धप्रौढस्थिरशब्दानां पृथ्वादिष्वपाठात्पृथ्वादिभ्य इमनिज्वेत्युक्तेमनिजप्राप्तेरिमनिजन्तप्रयोगोऽसाधुरिति उक्तम् । तथापि नैषधद्वादशसर्गस्थस्य 'यत्कस्यामपि भानुमान्न ककुभि स्थेमानमालम्बत' इत्यस्य व्याख्याने 'वर्णदृढादिभ्यः ष्यञ्चे'ति सूत्रे चकारेणेमनिजः समुच्चितत्वात्स्थिरशब्दस्य दृढादिषु पाठादिमनिजित्युक्तत्वात्साधुरेवायं ध्येयः । यद्वा तिष्ठतेरौणादिकेमनिचि गुणे रूपं स्थेमेति । स्थितिरित्यर्थः । उद्भवादिद-

मित्यनेन सृष्ट्याद्यष्टकग्रहणेऽपि वियदधिकरणन्यायेन ईशादन्यसर्वसम्बन्धित्वाज्जन्मादित्रयस्यैवात्रोक्तिः । नियतिरप्युपलक्ष्या । ईश्वरस्य जगज्जन्मादिना फलं नास्ति चेदस्योद्भवादिदमित्ययुक्तम् । प्रेक्षावतो निष्फले प्रवृत्त्ययोगात् । अस्ति चेन्निखिलपूर्णगुणेत्ययुक्तमित्यतः **शीलेति**। जन्मादिरचनास्वभावेत्यर्थः । फलाभावेऽपि स्वभावोऽयं सृष्ट्यादिव्यापारः । यथा चैतत्तथा नप्रयोजनाधिकरणे वक्ष्याम इति भावः । अनेन सदाऽस्योद्भवादिदमित्यप्यन्वयः सूचितः । मूले देहमित्युक्तिर्न केवलं ज्ञानादिगुणसत्त्वाद्युपपत्त्यर्थं किंत्वस्योद्भवादिदमित्युक्तस्रष्टृत्वाद्युपपत्त्यर्थं चेति सूचनाय **वपुष** इत्युक्तिः । अन्यथा पत्युरसामञ्जस्यादित्यधिकरणे सम्बन्धानुपपत्तिश्चेति सूत्रेऽशरीरस्य जगता कर्तृकार्यभावरूपसम्बन्धानुपपत्तेरिति वक्ष्यमाणदोषापत्तेरिति भावः । सुवाक्यैरित्येतद्वेदवेदानुसारिसर्वपौरुषेयापौरुषेयपरमिति भावेनोक्तम् **अशेषाम्नायस्मृतीति**। आपाततो नोक्तगुणविशिष्टो हरिः प्रतीयत इत्यत उक्तम् **हृदयेति**। तात्पर्यप्रकाशितायेत्यर्थः । सदा प्रियतममित्यस्यार्थः **हरय** इति । नित्येत्यादिविशेषणद्वयेन विशिष्टत्वम् अशेषेत्यधिकृतत्वम् हरत्यशेषक्लेशानिति हरय इत्यनेनेष्टत्वमुक्तं ध्येयम् । 'हरिं हरन्तमनुयन्ति देवा' इत्यादेः । यद्वा मूले तमेवेति श्लोके व्यासगुरोर्नारायणैक्यमुच्यते । 'प्रादुर्भूतो हरिर्व्यास' इति श्लोके च हर्यैक्यम् । तत्कथमित्यतस्त्वेक एवेति ज्ञापनाय मूलोक्तनारायणविशेषणान्येवोक्त्वा हरय इति विशेष्यमुक्तम् । 'वेदाक्षराणि यावन्ति पठितानि द्विजातिभिः । तावन्ति हरिनामानी'ति स्मृतिसूचनाय हरिपदप्रयोग इत्येके । अनेन हरेर्नारायणानन्यत्वप्रतीत्या प्रादुर्भूतो हरिर्व्यास इति व्यासस्य हर्यवतारत्वोक्तेर्नारायणानवतारत्वात्तमेवेति तदभेदोक्तिरयुक्तेति शङ्काऽनवकाश इति । तमेव शास्त्रप्रभवमित्युपपत्त्यर्थमित्यन्ये । हरेर्नारायणविशेषणविशिष्टत्वोक्त्या हरिविशेषणानां कृत्यं मूलविशेषणकृत्यवद्बोध्यम् । निखिलेत्यादिविशेषणत्रये वेदादिरेव मानमिति ज्ञापनाय मूलक्रमोल्लङ्घनेनाशेषाम्नायेत्यस्यान्ते निवेशः । नित्येति विशेषणेन पूर्वाध्यायद्वयस्य अशेषेत्यादिविशेषणविशेष्याभ्यामुत्तरद्वयस्यार्थोक्तिः । 'नासिकास्तनयोर्ध्माधेटो'रिति निर्देशादल्पाच्तरमित्यस्य प्रायिकत्वाद्वाऽभ्यर्हितत्वाद्वा आम्नायशब्दस्य पूर्वनिपातः ॥ १ ॥

यादुपत्यम्— सुखमुखगुणबिम्बः साधुमार्गावलम्बः सुमतिजलजमोदो दूषितान्यप्रमोदः ।
भुवनविततमोहध्वान्तविध्वंसकेहो दिशतु हृशमभीष्टां व्याससूर्यः **स्वनिष्ठाम्** ॥ १ ॥

पूर्णप्रज्ञजयार्यपूर्वकगुरूनानम्य विद्याप्रदान् वेदेशाभिधयोगिनोऽपि कृपया तेषां सुधाटिप्पणीम् ।
बालानां तनुते मितां यदुपतिर्बोधाय धीशुद्धये स्वस्यापि प्रविचिन्त्य सद्गुरुमुखात्सम्यक् श्रुतार्थान्मुहुः ॥ २ ॥

न पाण्डित्याभिमानेन नापि मत्सरतः क्वचित् ।
यत्नोऽयं किन्तु धीवाचोविशुद्ध्यै मम नान्यथा ॥ ३ ॥

अथ परमकारुणिको जयतीर्थश्रीचरणो 'ग्रन्थोऽयमपि बह्वर्थो भाष्यं चात्यर्थविस्तरम् । बहुज्ञा एव जानन्ति विशेषणार्थमेतयो'रित्याचार्योक्तौ लोकानां विश्वासमुपजनयन्ननुव्याख्यानव्याख्यामारभमाणो अभीष्टसमाप्त्यादिप्रयोजनकं श्रीपतिस्तुतिप्रणामरूपं मङ्गलं कृत्वा शिष्यशिक्षायै ग्रन्थादौ तदुपनिबध्नाति । **श्रियः पत्य इति** ॥ अत्राद्ये पद्ये अनुव्याख्यानाद्यपद्यगतविशेषणचतुष्टयविवरणाय नित्यागणितेत्यादि विशेषणानि । तेन तेषां विशेषणानां यद्वक्ष्यमाणं प्रयोजनं तदेतेष्वपि बोध्यम् । गुणमाणिक्यविशद-प्रभाजालोल्लासोपहतसकलावद्यतमस इत्यनेन निखिलपूर्णगुणैकदेहं निर्दोषमित्येतयोर्हेतुहेतुमद्भावो विवक्षित इति सूचितमिति ज्ञातव्यम् । यद्यपि स्थिरशब्दप्रकृतिकः स्थेमशब्दो दार्ढ्ये रूढः तथापि स्थाधातु-निष्पन्नत्वाद्योगेन स्थितिवाच्यपि भवतीत्यभिप्रेत्य स्थेमेत्युक्तम् । अत एव 'अखिलभुवनजन्मस्थेमभङ्गादि-लील' इति प्राचां प्रयोगः । व्याख्यातं च तट्टीकायां स्थेमा स्थितिरिति । स्मृतिपदस्याल्पाच्तरत्वेऽपि आम्नायपदस्याभ्यर्हितत्वात्पूर्वं प्रयोग इति ज्ञातव्यम् ॥ १ ॥

श्रीनिवासतीर्थीया– वेदव्यासं गुणावासं पूर्णबोधान्मुनीनपि ।
वन्देऽहं जयतीर्थार्यांस्तथा वेदेशयोगिनः ॥ १ ॥

वेदेशमुनिसत्पादसेवासंप्राप्तवैभवान् । यादवार्यान् न्यायसुधाटीकाकारानहं भजे ॥ २ ॥

तत्पादाराधकश्रीनिवासेन तदनुग्रहात् । टीकाऽगृहीतवाक्यार्थविवृतिः क्रियते मया ॥ ३ ॥

ग्रन्थादौ श्रीपतिनमनरूपं मङ्गलमाचरति ॥ **श्रियः पत्य इति** । ॥ १ ॥

चषकः– पर्यष्कारि तनुर्गुणौघमणिभिस्तत्तौषुमोत्कर्षतो जज्ञानीतरतन्त्रताद्यरतमःस्तोमः कदम्बं विदाम् । स्वामोमोदि च येन विश्वजननस्थेमादिहेतुर्गिरां सर्वस्वं मम तन्तनीतु स शिवं श्रीशस्तुरङ्गास्यकः ॥ १ ॥

योऽश्रायि विधेन्दिरया शुकेन्दुना तन्त्रादिरत्नैरपि भारतद्रुणा ।
सूत्रामृतेन श्रितकल्पपादपं तमद्य कानीनसुधानिधिं श्रये ॥ २ ॥

यस्सूत्रपीयूषनिधिं पृणाति गोभिर्ह्यविद्याख्यतमः कृणाति ।
पृणोतु स स्वान्तचकोरकेऽद्य त्विष्णाति वाच्येन दरीदृशाख्यः(ज्वः) ॥ ३ ॥

सूत्रज्यान्वितसौत्रभाष्यधनुषि प्रोतप्रमाणाशुगैश्छिन्दन्युक्तिशिरांसि मायिकसुधीसंसप्तकीयानि हि । कृष्णव्यापृतनैगमार्वकमहाशास्त्रोल्लसच्छ्यन्दनारूढस्सम्पदमाशु मे प्रदिशतात्पार्थो जयीशाभिधः ॥ ४ ॥

योऽनन्तविद्वद्रसमण्डनक्रियाहेतुं व्यधाद्रत्ननिभं कृतित्रयम् ।
सोऽलङ्क्विकीर्ष्यादथ संयमीन्द्रो मां व्यासराजस्त्रितयेन तेन ॥ ५ ॥

व्याचक्रिरे ये तु महानुभाविनस्तत्पादपाथोजरजःस्मृतिर्हि नौः ।
सुधां गभीरम्बुसरिन्निभामलं तितीर्षतो बालिशशेखरस्य मे ॥ ६ ॥

चमत्कृतं चर्करीते चर्कृतादौ फणीतरैः । अचर्कृतमचर्कारि सत्यवर्यं तमाश्रये ॥ ७ ॥

गीष्पतिं योऽदिधिषणदचिकीर्तत्किरीटिनम् । व्यशश्राणनदादित्यं सत्यधर्मः स माऽवतात् ॥ ८ ॥

धायंधायं सुधां सौधमावस्य हि प्रकाशिकाम् । योऽजानीच्छ्रीनिवासार्यः श्रेयो मे तन्तनीतु सः ॥ ९ ॥

अगाधेऽयं सुधा क्वातिगूढार्था मन्दशेमुषिः । क्व चाहमपवाक्यत्वं यास्याम्यन्ते सतामपि ॥ १० ॥

श्रीमन्न्यायसुधां भौमनिलिम्पानां सुधित्सताम् । सौधं चषकमुद्दीसं मुदे कृष्णोऽभिधास्यति ॥ ११ ॥

श्रीनिवासार्यहृत्पद्ममन्दिरो हयकन्धरः । सुनन्दताच्छेवया मे भक्त्याऽलंकृतयाऽनया ॥ १२ ॥

'वृद्धिसूत्रे एतदेकमाचार्यस्य मङ्गलार्थं मृष्यतां माङ्गलिक आचार्यो महतश्शास्त्रौघस्य मङ्गलार्थं वृद्धिशब्दमादितः प्रयुङ्क्ते' इति व्याख्यासमर्थनौपयिकतया 'मङ्गलादीनि मङ्गलमध्यानि मङ्गलान्तानि शास्त्राणि प्रथन्ते वीरपुरुषकाणि भवन्त्यायुष्मत्पुरुषकाणि चाध्येतारश्च मङ्गलयुक्ता वृद्धियुक्ता यथा स्युरि'ति पातञ्जलाभिधानाद्ग्रन्थोऽयमित्यानुपूर्वीकभगवत्पादीयवचोधर्मिकप्रामाण्योपरक्तप्रतिसंहित्युत्पादनानुकूलव्या-पारविशेषितोऽनुव्याकृतिव्याकृतिमारिप्सुष्टीकाकृत्पूज्यचरणस्समीहितसमापनादिफलकश्रीजान्यभिनुत्यादि-रूपमङ्गलविधानोत्तरकलिकानभ्यर्णवर्ति विनेयाधिकरणकतद्गोचरानुसंहितिप्रयोजनकं मङ्गलप्रत्यायकपदघटक-वर्णानुवादकरेखाविशेषरूपोपनिबन्धमादितो विधत्ते ॥ **श्रियः पत्य इत्यादि** ॥ घिसंज्ञाविरुद्धत्वान्नगुणः । आदितस्समापनदशायां च श्रीमहालक्ष्मीपदयोरुपादानेनातीवमाङ्गलिकतैतस्य ध्वन्यते । शैषिकषष्ठ्यन्तता-श्रयणेनेशशेषतयैव प्रगता श्रेयसे प्रभवतीति ज्ञापयति । स्वव्याख्येयाद्यपद्यगतचतुर्विशेषणीविवृतिफलिका नित्येत्यादिचतुर्थ्यन्तत्रयीत्यभिधास्यमानतत्फलेनैवैतस्याः फलवत्त्वेत्यवसेयम् । अत्र श्रियः पत्य इत्युक्त्या नारा लक्ष्मीः पतित्वेन तदयनमित्यभिप्रायव्यञ्जनेनावश्यकवाङ्मनसदेवतानमनाभावप्रयुक्तन्यूनताशङ्काऽपह-स्तिता भवतीत्याद्यचतुर्थ्यन्तमपि विशेष्यवाचकपदविवृतिपरमित्यपि स्थितम् । श्रीपदप्रकृतिकया षष्ठ्या पतिपदार्थतावच्छेदकान्वयिनिरूपितत्वं प्रत्याप्यते । नमःस्वस्तीत्यादिना नमःपदसमभिव्याहारे चतुर्थ्यनुशि-ष्यते । स्वापकर्षबोधनानुकूलस्वीयव्यापाररूपनत्यात्मकनमःपदार्थतावच्छेदकघटकापकर्षान्वय्यवधित्वन्तया प्रत्याप्यते । स्वमुच्चारयिता । तथाच समानविभक्तिकविशेषणविशेष्यवाचकपदसमभिव्याहारस्थले विशे-षणपदोत्तरविभक्तेरर्थराहित्यस्याभेदार्थकत्वस्य च मतभेदेन स्थिततया चतुर्थ्यन्तचतुष्टयीप्रतिपाद्याभिन्नहर्य-वधिकापकर्षबोधानुकूलटीकाकृद्व्यापार इति बोधाकारो द्रष्टव्यः । सुपो धात्वितिलुक्पयोल्लासपदोत्तरतृतीयया निरूपकतया धात्वर्थान्वितकरणताप्रत्यायनान्माणिक्योपमितगुणैकदेहत्वध्वान्तोपमितदोषराहित्ययोर्हेतुहेतु-

मद्भावो ध्वनित इत्यवधेयम् । अप्रौढप्रकाशकचाक्षुषादिरश्मिभिस्तमोनिवृत्तिप्रसङ्गनव्युदसनाय प्रौढप्रकाशकत्वस्य तन्निर्वर्तकतावच्छेदकघटकताज्ञापनायोल्लासपर्यन्तानुधावनम् । स च न तज्जालमन्तरेणोपपद्यत इति जालपदोपादानम् । अथोपोपसृष्टाद्धनेः कर्मसाधननिष्ठायामनुदात्तोपदेशेत्यनुनासिकलोपे निष्पन्न उपहतशब्दो नकुलेनाहिरुपहत इत्यादौ नकुलकर्तृकध्वंसप्रतियोगितारूपकर्मताविशेषवचन इति नाजात एकोऽयं हन्ति नाप्यन्याधार इति न्यायेन तत्र स्वोपहन्तव्याहिसामानाधिकरण्यवत्प्रकृतेऽपि तथात्वप्रसङ्ग इति चेदत्र गुरुपादाः । प्रयोजकतासम्बन्धेन फलोत्पत्तिवैशिष्ट्यरूपफलोपहितत्वस्यैव तादृङ्न्यायसञ्चारबीजत्वात्प्रकृते च तादृगुल्लासवृत्तितेजस्त्वावच्छिन्नजनकतानिरूपितध्वंसवृत्तिजन्यतानिरूपितप्रतियोगितासंसर्गावच्छिन्नावच्छेदकतावच्छेदकधर्मावच्छिन्नत्वात्मकस्वरूपयोग्यत्वरूपोपहतत्वस्यैवाभिप्रेतत्वात् । अन्यथा यादृशो राजपालितनकुलो न जातु भुजङ्गमवधीत्तत्रायमुपहतभुजङ्गो नैसर्गिकप्रौढप्रकाशकतेजःप्रतिहततमस्कस्सवितेत्याद्यभियुक्तप्रयोगाणां दुस्समधियतापत्तेः । अत एवोपघातकतावच्छेदकधर्मावच्छिन्ननिरूपिताधारतायाः कालत्रयावच्छिन्नतया तत्र नैकतरकालावच्छिन्नोपहन्तव्यनिरूपिताधारतेति ध्वनयितुमुपघातकतावच्छेदकधर्मावच्छिन्ननिरूपिताधारतायां आधारतायाः कालत्रयावच्छिन्नत्वावबोधनतात्पर्यकनित्यपदोपादानम् । अत्रैके नव्यसङ्ख्यावन्तः । प्रामाणिकप्रतियोगिताकात्यन्ताभावमुरीकृत्य तस्य टीकाक्षरजनिताधिगतिविषयत्वसिद्धये प्रकृतोल्लासोपहतपदं तादृगुल्लाससमानाधिकरणात्यन्ताभावप्रतियोग्यर्थकमित्यर्पयन्ति । वध्यघातकभावापन्नगुणदोषाणां समसङ्ख्यतया तत्तद्वृत्तिव्यासज्यवृत्तिधर्मयोर्वध्यघातकतावच्छेदकत्वायोगेन सर्वज्ञानसर्वस्वातन्त्र्यसर्वशक्त्यादिरूपा यावन्तो घातकाभिमता गुणाः प्रत्येकं तत्तद्वृत्तिधर्मावच्छिन्नजनकतानिरूपितजन्यताशालिध्वंसप्रतियोगितावच्छेदकाभिमतवध्याभिमततत्तद्वृत्तिधर्मावच्छिन्नत्वलाभाय सकलपदोपादानम् । सर्वनामरूपप्रकृतिप्रत्ययसङ्घातात्मकमौलास्येतिघटकप्रकृत्यंशजनितोपस्थितिविषयतावच्छेदकावच्छिन्नगोचरजिज्ञासां तत्समभिव्याहृततद्गुणसंविज्ञानाभिधेयस्य वा तदघटकोत्तरपदलक्ष्यस्य वान्यपदार्थस्य च जिज्ञासां पूरयन्नुद्भवादिदातृताया नैसर्गिकतयोद्भवादेर्न फलराहित्यनिबन्धनविधित्सानुपपत्त्यवकाश इत्यभिदधाति । **जगदिति** । मौलादिपदस्याष्टकप्रत्यायकत्वेन व्याकरिष्यमाणतया प्रकृते त्रितयप्रमापकत्वोक्तिस्तद्व्यावृत्तिं विरोत्स्यतीतिशङ्का तत्रैकतरपदस्यशिष्टोपलक्षकत्वाशयेन प्रवृत्तेति निरसनीया । अत्राजिरशिशिरेत्युणादिसूत्रव्युत्पादितकिरच्प्रत्ययान्तस्य आतो लोप इति प्रत्ययकित्वनिबन्धनधात्वाकारलोपकस्य दृढार्थनिरूपितसमुदायवृत्तिकस्य स्थिरशब्दस्य काशिकायां मुग्धप्रौढस्थिरशब्दानां पृथ्वादिष्वपाठात्पृथ्वादिभ्य इत्यनेनेमनिचोऽप्राप्तेर्नायमिमनिजन्तस्साधुरित्युक्तत्वेऽपि नैषधद्वादशसर्गगत 'यत्कस्यामपि भानुमान्न ककुभि स्थेमानमालम्बत' इति श्लोकस्य व्याख्यायां वर्णदृढादिभ्यः ष्यञ्चेति सूत्रे चकारेणेमनिजस्समुच्चितत्वात्स्थिरशब्दस्थेमनिजन्तोऽयं साधुरित्यभिहिततया तादृशाद्भावार्थकेमनिचि प्रत्यये

प्रियस्थिरेतिविहितस्थादेशनिष्पन्नस्थेमशब्दस्य प्रकृतिजन्यबोधीयप्रकृत्यर्थनिष्ठविशेष्यतानिरूपितप्रकारतापन्नभावभूतदार्ढ्यप्रत्यायकत्वेऽपि स्थाधातुप्रकृतिकतया स्थितिमन्निरूपितावयववृत्तिमानपि भवतीत्यभिप्रायेण 'अखिलभुवनजन्मस्थेमभङ्गादिलील' इति रामानुजभाष्यकृदभाषिष्ट । तादृशनान्दीश्लोकगतस्थेमपदं स्थेमा स्थितिरिति श्रुतप्रकाशिकाकृदपि व्याचख्यौ । एवमन्येऽपि चिरन्तनाः प्रकृतेऽपि स्थितिप्रतीतितात्पर्येण स्थेमपदप्रयोग इति व्याचक्षिरे । अपौरुषेयत्वेन तन्मूलत्वेन वाऽनाशङ्कितदोषत्वादिना शोभनानि वेदादीनीत्यादिव्याख्यास्यमानमर्थं प्रतिसन्दधानो वाक्यपदप्रकृतिकबहुवचनोपस्थाप्य व्यासज्य वृत्तिसङ्ख्याया असंकुचितायाः प्रकृत्यर्थेऽन्वयमुपगच्छन् कृत्यान्तप्रकृतिकत्वमर्थस्तात्पर्यविषयतारूप इति च विभावयन् समुदिताशयं दर्शयति । अशेषेति । अष्टलक्ष्यां द्वितीयलक्षणे द्वितीयचरणे द्वन्द्वाधिकारे द्वन्द्वे घि 'अजाद्यदन्तं' अल्पाच्तरमिति त्रिसूत्री द्वन्द्वसमासे प्राक्प्रयोज्यताविधात्री श्रूयते । तत्र घ्यन्तस्यासङ्कीर्णमुदाहरणं हरिहराविति । अजादीत्यस्य तादृशमीशकृष्णाविति । घ्यन्तादजाद्यन्तं विप्रतिषेधेन इन्द्राग्नी इतिवदाम्नायस्मृतीत्यत्राम्नायशब्दस्य पूर्वप्रयोगनिर्वाहवत् अजाद्यदन्तमित्यनेन दर्शिततादृशोऽल्पाच्तरमित्येतच्छिवकेशवावित्यत्र तादृशोऽजाद्यदन्तादल्पाच्तरविप्रतिषेधेन वागीशाविति यथा तद्वत्प्रकृतेऽप्याम्नायस्मृती इत्यत्र विप्रतिषेधेन स्मृतिशब्दस्य पूर्वनिपातस्यादितिशङ्का तु निर्दलैव । समानाधिकरणजातीययोर्लक्षणहेत्वोः क्रियायास्समुद्राभ्राद्धः 'नासिकास्तनयोर्ध्माधेटो'रित्यादिसूत्रकारीयनिर्देशेनैतत्प्रकरणस्यानित्यताज्ञापनात् । शकुनिसूत्रयोरित्यस्य साधुत्वासिसाधयिषयाऽल्पाच्तरमित्यस्य टीकाकृतादेरप्यनित्यताभिहितेश्च । तापसपर्वताविवितिवदाम्नायस्य अभ्यर्हिततत्वाद्वा तत्पदस्य पूर्वनिर्देश इति ॥ १ ॥

सु.— येन प्रादुरभावि भूमिवलये व्यस्तारि गोसन्ततिः
प्राबोधि श्रुतिपङ्कजं करुणया प्राकाशि तत्त्वं परम् ।
ध्वान्तं ध्वंसमनायि साधुनिकरश्चाकारि सन्मार्गग-
स्तेन व्यासदिवाकरेण सततं मा त्याजि मे मानसम् ॥ २ ॥

वा०—गुरुत्वोपपादकशास्त्रप्रवर्तत्वोप(पादक तमेवेति द्वितीयपद्यव्याख्यानरूपे)पादनेन किञ्चित् द्वितीयस्य पद्यस्य व्याख्यानरूपे येनेति पद्ये वेदविभागो वेदार्थोपबृंहकेतिहासपुराणादिनिर्माणं तन्निर्णायकब्रह्मसूत्रनिर्माणं चेति त्रिविधोऽपि गोसन्ततिविस्तारोऽभिमतः । तत्राद्यस्य प्राबोधीत्युक्ते मन्दैरध्येयत्वरूपे प्रबोधे हेतुत्वम् । द्वितीयतृतीययोस्तु प्राकाशीत्याद्युक्तप्रकाशादि(तृतीयेऽपि) हेतुत्वमिति द्रष्टव्यम् । करुणयेत्येतत्प्रादुरभावीत्यादौ सर्वत्र सम्बध्यते । अनेन प्रादुर्भूत इति पद्यतात्पर्यमप्युक्तं भवति । लुङ्प्रायपाठभङ्गपरिजिहीर्षयाऽऽह ॥ मेति ॥ माङ्योगे लुङः कर्मलकारापवादकत्वान्न त्यज्यतामित्यर्थः ॥ २ ॥

प० —प्रतिपाद्यं नत्वा द्वितीयपद्यस्थशास्त्रप्रभवत्वादि विवृण्वन्सूत्रकृतमभीष्टं याचते ॥ **येनेति** । गोसन्ततिरित्यनेन भारतपुराणब्रह्मसूत्रादिग्रन्थसमूहः किरणसन्ततिश्चोच्यते । प्राबोधीत्यनेन वेदप्रभवत्वं वेदव्यञ्जकत्वमेवेति दर्शितम् । गोपदश्रुतिपदयोरुक्त्या शास्त्रपदेन पौरुषेयापौरुषेयग्रन्थसंग्रह इति सूचितम् । यद्वा गोसन्ततिर्ज्ञानसन्ततिरित्यादि ध्येयम् ॥ २ ॥

या० —माङ्योगे लुङः सर्वलकारापवादकत्वेन मा त्याजीति लुङ् लोडर्थ इति ज्ञातव्यम् ॥ २ ॥

श्री० —व्याचिख्यासितानुव्याख्यानमूलभूतब्रह्मसूत्रकर्तृत्वोपाधिना श्रीवेदव्यासं दिवाकरसाम्येन वर्णयन्मनसः सदा तद्विषयकत्वं प्रार्थयते । **येनेति** । भूमिवलये भूखण्डे यमुनाद्वीप इत्यर्थः । साधूनां निकरः समूहश्च सन्मार्गगोऽकारि । मानसं मनः मा त्याजि सदा तद्विषयकमेव भवत्वित्यर्थः ॥ २ ॥

त्र० —चतुर्लक्षणीप्रतिपाद्यविशेषणविशेषितप्रणामानन्तर्येण व्याख्येयद्वितीयपद्यप्रतिपादनीयगुरुत्वोत्पादकशास्त्रप्रभवत्वादिकं स्फुटीकुर्वाणस्सूत्रकृत्सन्निहितिं स्वचेतसि प्रार्थयते ॥ **येनेति** ॥ तन्त्रावृत्त्याद्याश्रयणेन चिणन्तषट्केनान्वेति । करुणयेत्यपि तथा । तत्राद्या चिण्प्रकृतिरकर्मिका शिष्टतत्प्रकृतयस्सकर्मिका इति । भवतेर्भावे लकारः शेषतत्सङ्ख्यात्कर्मणि । 'लः कर्मणि च' 'चिण्भावकर्मणोरि'ति च स्मृतेः । अत्र भावो भावनोत्पादनक्रिया सा धातुत्वेन सकलधातुषु वाच्या भावार्थकलकारेणानूद्यते । युष्मदस्मद्भ्यां सामानाधिकरण्याभावात्प्रथमपुरुषः । तिङ्वाच्यभावनाया असत्वरूपत्वेन द्वित्वाद्यप्रतीतेर्न द्विवचनादि किन्त्वेकवचनमेव तस्यौत्सर्गिकत्वेन सङ्ख्यानपेक्षत्वात् । अनभिहिते कर्तरि तृतीया । आद्ये यन्निष्ठकर्तृतानिरूपकः प्रादुर्भाव इति बोधः । शेषेषु यत्कर्तृकविस्तृत्यादिक्रियाकर्मभूता गोसन्तत्यादय इति । द्विकर्मणां तु 'गौणे कर्मणि दुह्यादेः प्रधाने नीहृकृष्व हाम् । बुद्धिभक्षार्थयोः शब्दकर्मणां च निजेच्छया प्रयोज्यकर्मण्यन्येषां ण्यन्तानां लादयो मता' इत्यनुशासनविषयतया चैत्रेण ग्राममजा नीयत इतिवन्मुख्यकर्मीभूतध्वान्तवृत्तिकर्मतैव चिणा प्रत्याप्यत इति तत्पदोत्तरा प्रथमैव । ग्रामस्येव ध्वंसस्याप्रधानकर्मतया तदुत्तरा तन्निष्ठकर्मतावगमिका द्वितीयैव । क्षुब्धस्वान्तध्वान्तेत्यनिट्कतया निपातितध्वनिप्रकृतिकभावनिष्ठांतरीयेण ध्वान्तशब्दस्य नपुंसकाधिकारीय भावे ल्युडन्त इति सूत्रोत्तरनिष्ठायां चेत्यनुशिष्ठनित्यक्लीबताकतया क्लीबनिर्देश इति ज्ञातव्यम् । माङ् समभिव्याहारे लुङस्सर्वलकारापवादकतया लोडर्थभूताशीरर्थकोऽयम् । आशिषि लिङ् लोटाविति स्मृतेः । लोडप्रयोगबीजं तु लुङ् भूयः समभिव्याहारभङ्गापनिनीषैवेति ध्येयम् । शिष्टं निबन्धान्तरेषु व्यक्तम् ॥ २ ॥

सु.— व्याप्तिर्यस्य निजे निजेन महसा पक्षे सपक्षे स्थिति-
व्यावृत्तिश्च विपक्षतोऽथ विषये सक्तिर्न वै बाधिते ।
नैवास्ति प्रतिपक्षयुक्तिरतुलं शुद्धं प्रमाणं स मे
भूयात्तत्त्वविनिर्णयाय भगवानानन्दतीर्थो मुनिः ॥ ३ ॥

वा०—युक्तिप्रधानत्वादनुव्याख्यानस्य तदुद्बोधार्थं युक्तिश्लेषेण तत्प्रणेतृन्प्रार्थयते ॥ **व्याप्तिरिति ।** अत्राचार्यपक्षे व्यापनं स्वभावसामर्थ्येन ॥ स्वसिद्धान्ते स्वसमानसिद्धार्थे दार्ढ्यम् अनभिमतिर्विरुद्धसिद्धान्ततः निषिद्धविषयास्नेहो विरोधिमतयोगश्च यथाक्रमं शब्दार्था द्रष्टव्याः । अत्र न वै नैवेत्युभयावधारणप्रयोगेण व्याप्तिरेवेत्यादिः सर्वत्र सम्बन्धस्तस्य सूच्यते । तेन धूमस्य ह्रदपर्वतपक्षकानुमाने पक्षे व्याप्त्या स्थितेरभावात् ह्रदे वह्निसाधनार्थं प्रयुक्तस्य पक्षे स्थित्यभावात् ह्रददृष्टान्तेन प्रयुक्तस्य सपक्षे स्थित्यभावात् वन्ह्यभावसाधनाय प्रयुक्तस्य विपक्षतो व्यावृत्त्यभावात् वन्हिमति वन्ह्यभावसाधनाय प्रयुक्तस्य (प्रत्यक्षादि)-बाधिते विषये सक्तेश्च स्थाल्यादिमत्त्वसाधनाय प्रयुक्तस्य पाषाणवत्त्वादिप्रतिपक्षयोगाच्च क्वचित्सत्या एव युक्तेः क्वचिदसत्त्ववन्नाचार्यस्य क्वचिदपि स्वसिद्धान्तस्थित्यभावादीत्यर्थसिद्ध्याऽतुल्यत्वं सिद्धं भवतीति द्रष्टव्यम् । अत्र निजे पक्षे व्याप्तिः सर्वस्मिन्स्वीये पक्षे स्थितिरित्यन्वयो द्रष्टव्यः ॥ ३ ॥

स०—आनन्दतीर्थपक्षे निजे पक्षे । सूत्रकारसिद्धान्ते । व्याप्तिः अशेषस्य तस्याङ्गीकारः । निजेन महसा स्वसामर्थ्येन न तु तपःप्रभावाद्यासादितवरादिनेत्यर्थः । सपक्षे तत्सजातीये वैशेषिकादिसिद्धान्ते स्थितिस्तदेकदेशस्वीकारः । भेदसत्यत्वादिस्वीकारात् । विपक्षतो व्यावृत्तिः विरुद्धप्रमेयानङ्गीकारः । सक्तिरासक्तिराग्रह इति यावत् । प्रतिपक्षयुक्तिः प्रतिवादियोगः । अनुमाने सर्वत्र कथञ्चित् प्रतिपक्षयोगः सम्भावितः । 'उपाधिप्रतिरोधौ तु क्व नामातीवदुर्वचा'वित्युक्तेः । अस्य तु सर्वथा प्रतिपक्षयोगसम्भावनापि नास्तीत्यभिप्रायेण नैवेत्युक्तम् । अत एवातुलमित्याहेति योजना । यद्वा क्वचित्पञ्चरूपोपपन्नस्यापि धूमाद्यनुमानस्य ह्रदादिस्थलान्तरे पञ्चरूपोपपन्नत्वाभावात् तद्वैलक्षण्यप्रतिपादनाय सक्तिर्न वै इति नैवास्तीति चोक्तम् । तथाच व्याप्तिरित्यादावपि तदनुवृत्त्यातुलत्वोपपादकत्वं द्रष्टव्यम् । अनुमानपक्षे तु निजेन महसा व्याप्त्याख्यसामर्थ्येन । निजे पक्षे स्वसाध्यधर्मविशिष्टे धर्मिणि व्याप्तिर्व्याप्त्या वर्तनम् । अन्यथा भागासिद्ध्यापत्तेरिति योज्यम् । शिष्टं स्पष्टम् । शुद्धं पञ्चरूपोपपन्नम् ॥ ३ ॥

प०—भाष्यकर्तारमभीष्टं प्रार्थयते ॥ **व्याप्तिरिति** ॥ तत्त्वविनिर्णयाय । इदमदो वाऽन्यदेव वा तत्वज्ञानमिति संशयविपर्ययानास्कन्दितनिर्णीतप्रामाण्यकनिश्चयरूपतत्वज्ञानायेति साध्योक्तिः । प्रमाण-

करणे ल्युट् । इतरकरणवदस्य प्रमातृप्रयोज्यत्वाभावेऽपि सर्वप्रमितिकरणमनआदिशक्तिप्रबोधकतया
ान प्रमाहेतुत्वात् 'बृहत्तुलैरप्यतुलै'रित्यादाविवातुलमनुपममित्यर्थः । शुद्धं निर्दोषम् । पक्षवृत्तित्वं
त्त्वं विपक्षाद्व्यावृत्तिरबाधितविषयत्वं असत्प्रतिपक्षत्वं चेति अन्वयव्यतिरेकिणः पञ्चरूपाणीति तानि
ह् ॥ व्याप्तिरित्यादिना ॥ निजे भक्तवर्गाख्ये । पक्षे । भक्तवर्गस्य विष्णूत्कर्षादिज्ञानं वा तत्व-
ति तत्वज्ञानगोचरसन्देहवत्त्वेन विष्णूत्कर्षादिज्ञानमेव तत्वज्ञानं नान्यदित्येवं तत्वनिर्णयरूपप्रमाण-
तस्मिन्सिषाधयिषितत्वेन तस्य पक्षत्वात् । स्वमाहात्म्यस्य तत्र प्रकटितत्वेन तैरवगतमाहात्म्यत्वात्तत्र
अविशेषाद्वा निजेन महसा तं व्याप्नोतीति व्याप्तिपदेन पक्षे सर्वत्र वृत्तिरुक्ता । 'व्यावृत्तं यद्विपक्षेभ्यः
त्र कृतान्वयि । व्याप्त्या पक्षे वर्तमानमन्वयव्यतिरेकि तदि'त्युक्तेः । सपक्षे हरौ इदमदो वेति
नास्कन्दितानुपचरिततत्वनिर्णयवति । स्थितिः निष्ठा न तु तत्र व्याप्तिः । हरिविषये कृत्स्नाविष-
। ईशादन्यत्रैवालोचने सर्वविषयकत्वादिति भावः । विपक्षतः उक्तरूपतत्वनिर्णयहीनायोग्यजनेभ्यः
ः उपदेशादावप्रवृत्तिः । बाधिते निषिद्धे विषये सक्तिः सङ्गो नैवास्तीति अवधारणे प्रसिद्धिद्योतको
ब्दः भ्रान्तिशून्य इति वार्थः । ऋजुज्ञानस्य यथार्थैकस्वभावत्वात् । प्रतिपक्षयुक्तिः प्रतिवादि-
स नैव, प्रतिभटशून्य इत्यर्थः । वेदभारतबौद्धादिग्रन्थाः पक्षसपक्षविपक्षा इत्येके ॥ ३ ॥

या० ---आनन्दतीर्थपक्षे निजः पक्षो ब्रह्ममीमांसाशास्त्रम् । विप्रतिपत्त्या सन्दिग्धसाध्यार्थवत्त्वात् ।
प्तिर्निष्ठा । न तु परभाष्यकारस्येवानादरः । तेन श्रुतिसूत्रयोः विरोधे सूत्राणां कथञ्चिद्योज्यत्व-
ात् । निजेन स्वाभाविकेनैव न वरादिलब्धेन । महसा स्वसाध्यज्ञापनसामर्थ्येनेत्यर्थः । सपक्षे
ार्थवत्तया निश्चिते वेदेतिहासादौ स्थितिर्निष्ठा । विपक्षतो विरुद्धराद्धान्ततो व्यावृत्तिस्तत्रानादरः ।
क्तिः । आग्रह इति यावत् । ऋजुयोगिनामदुष्टबुद्धित्वस्य वेदादिप्रसिद्धत्वादिति हेतुं वैशब्देन
। प्रतिपक्षयुक्तिः प्रतिवादियोगः । अनुमाने सर्वत्र कथञ्चित्प्रतिपक्षयोगः सम्भावित 'उपाधि-
तु क नामातीवदुर्वचावि'त्युक्तेः । अस्य तु सर्वथा प्रतिपक्षयोगसम्भावनाऽपि नास्तीत्यभिप्रायेण
म् । अत एवातुलमित्याहेति योजना द्रष्टव्या । अनुमानपक्षे तु निजेन महसा व्याप्त्याख्य-
न निजे पक्षे स्वसाध्यधर्मविशिष्टे धर्मिणि व्याप्तिस्तत्र सर्वत्र वृत्तिः । अन्यथा भागासिद्ध्यापत्तेः ।
ष्टम् । शुद्धं पञ्चरूपोपन्नम् । प्रमाणमनुमितिरूपप्रमाकरणम् । आनन्दतीर्थमुनेरपि सकलशो-
ामकतयाऽसदाद्यनुमितिप्रमाकरणत्वमुपपादनीयम् ॥ ३ ॥

श्री० ---व्याचिख्यासितानुव्याख्यानकर्तृत्वोपाधिना श्रीमदानन्दतीर्थमुनिमनुमानसाम्येन वर्णयन्
र्यसाधनत्वं प्रार्थयते ॥ व्याप्तिरिति ॥ ३ ॥

च०—व्याचिख्यासितानुव्याख्यया युक्तिमालाग्रथिततया तत्स्फुरणौपयिकतया तत्तादात्म्योपरक्तभाष्यकृदुपास्तिं विधत्ते ॥ **व्याप्तिरित्यादि** ॥ भगवत्पादकल्पे ब्रह्ममीमांसाशास्त्रं पक्षः निखिलगुणपूर्त्यवद्यगन्धवैधुर्योभयविशेषितस्य स्वप्रतिपादकतासम्बन्धेन तत्र सिषाधयिषितत्वात् । तत्र व्याप्तिः प्रतिसूत्रं प्रतिपदं प्रत्यक्षरमितरानधिगन्तव्यतत्तत्प्रतिपाद्याधिगन्तृता । निजेन नैसर्गिकेण महसा स्वसिषाधयिषितार्थानुमापनसामर्थ्येन । सपक्षे वेदेतिहासादौ अवधृतसाध्यकत्वात् । उभयानुगतहेतुताघटकसम्बन्धस्तु स्वेतरानधिगन्तव्यस्वाधिगतार्थकत्वं हेत्वभिमतस्य । विपक्षतः प्रतीपसमयात् । बाधिते गर्हिते । सक्तिः अभिनिवेशः । प्रतिपक्षयुक्तिः प्रत्यर्थिघटना । अनुमाने उपाध्यादिसम्भावनास्ति । प्रकृते तु तामपि व्यवच्छेत्तुं नैवेत्युक्तिः । पर्वतादौ वन्ह्यादिकं धूमेनालोकेन भसना च साध्यत इति तानि साधनानि सतुलानि प्रकृतसाधनाभिमतभगवत्पादातिरेकेण तादृशसाध्यानुमापनसमर्थवैकल्यादिदमतुलमिति हृदयम् । अनुमानकल्पे तु महःपदं तत्तत्साध्यनिरूपितव्याप्यवगमकं पक्षतावच्छेदकसामानाधिकरण्येनासिद्धिव्युदसनाय व्याप्तिपदं तदवच्छेदेन हेतुतावच्छेदकघटकसम्बन्धप्रत्यायकम् । प्रमाणपदं करणसाधनल्युडन्तमित्यतो भगवत्पादानामपि निखिलमनीषानेतृतया प्रकृतसाध्यगोचरास्मदाद्यधिकरणकानुमितिहेतुतोपपादनीया । भक्तवर्गाख्ये पक्षे विष्णूत्कर्षादिज्ञानधर्मिकतत्त्वज्ञानत्वतदभावकोटिकसन्देहवत्त्वात् । सपक्षे हरौ तादृशसन्देहानास्कन्दितत्वात् । विपक्षतोऽयोग्यजनाद्यावृत्तिस्तदुपदेशादावप्रवृत्तिरित्यादिकं निबन्धान्तरे स्थितम् ॥ ३ ॥

सु.—

भवति यदनुभावादेडमूकोऽपि वाग्मी
जडमतिरपि जन्तुर्जायते प्राज्ञमौलिः ।
सकलवचनचेतोदेवता भारती मा
मम वचसि निधत्तां सन्निधिं मानसे च ॥ ४ ॥

वा०—वाङ्मनसयोर्भारतीसन्निधिप्रार्थनानिमित्तं सहेतुकं वदन्नेव तां प्रार्थयते ॥ **भवतीति** ॥ 'स्यादेडे बधिरः प्राज्ञे गड्डुलः कुकरे कुणिरि'त्यभिधानादेडो बधिरश्चासौ मूकश्चेति विग्रहः ॥ ४ ॥

स०—यदनुभावाद्यदनुग्रहात् । यदनुभावाभावे वाग्म्यपि मूको भवतीति व्यतिरेकसमुच्चायको अपि शब्दः । एवमग्रेऽपि । अनेन वाग्देवतात्वमुपपाद्य चेतोदेवतात्वमुपपादयति ॥ **जडमतिरपीति** ॥४॥५॥

प०—देवीं सरस्वतीं व्यासमिति शिष्टाचारशिक्षामनुसृत्य वायुपत्नीसन्निधिमर्थयते ॥ भवतीति ॥ एडमूकः वक्तुं श्रोतुमशक्तः 'जडोऽज्ञ एडमूकस्तु वक्तुं श्रोतुमशिक्षित' इत्यमरोक्तेः । किम्वनीदृश इति कैमुत्यार्थोऽपिशब्दः । वाग्मित्वभवने प्राज्ञमौलित्वभवने च हेतुः सकलवचनचेतोदेवतेति ॥ ४ ॥

या०—यदनुभावाद्यदनुग्रहात् । यदनुभावाभावे वाग्म्यपि मूको भवतीति व्यतिरेकसमुच्चायको अपिशब्दः । एवमग्रेऽपि । अनेन वाग्देवतात्वमुपपाद्य चेतोदेवतात्वमुपपादयति ॥ **जडमतिरपि इति** ॥ ४ ॥ ५ ॥

श्री०—ग्रन्थकरणस्य वाक्चेतोव्यापाररूपत्वेन तद्देवतां भारतीं प्रार्थयते ॥ **भवतीति** ॥ ४ ॥

च०—वाग्मित्वप्राज्ञमौलित्वयोः स्वानुग्रहव्यतिरेकप्रयुक्तव्यतिरेकप्रतियोगित्वस्वसमाधानकालीन-समवहितिकत्वरूपस्वनिरूपितान्वयव्यतिरेकविशेषिततया प्रत्यायितवाङ्मनसदेवतात्विकाया भारत्यास्सन्नि-हितिं स्वीयवाङ्मनसयोरर्थयते ॥ **भवतीत्यादि** ॥ अथ 'श्रिणीभुवोनुपसर्गे' इति सूत्रेऽनुपसर्गग्रहणात् प्रभव इतिवदनुभव इति भवितव्यतयाऽनुपसृष्टस्य भवतेर्घञ्प्रत्ययानवकाशे वानुग्रहवचनः कथमनुभावशब्दो निष्पद्यत इति चेन्मैवम् । कथं प्रभावो राज्ञ इत्यादिकमाशङ्क्य प्रकृष्टो भाव इति प्रादिसमास इति पाणिनीयास्समादधुरिति तद्दिशाऽनुसमस्तस्यैव भावशब्दस्यानुग्रहप्रत्यायकत्वोपगतेः । एडो बधिरः स चासौ मूकश्चेति विग्रहः ॥ ४ ॥

सु.— **रमानिवासोचितवासभूमिस्सन्न्यायरत्नावलिजन्मभूमिः ।**
वैराग्यभाग्यो मम पद्मनाभतीर्थामृताब्धिर्भवताद्विभूत्यै ॥ ५ ॥

वा०—सन्न्यायरत्नावलिग्रन्थस्यात्रोपजीवनं व्यञ्जयन्नमृताब्धिश्लेषेण तत्कर्तॄन्प्रार्थयते ॥ **रमेति** ॥ क्रमेण विशेषणत्रयेण भक्तिज्ञानवैराग्याणि व्यञ्जयन्ति । 'सर्व एव वान्नावादयोऽन्वादेशे वा वक्तव्या' इत्युक्तेर्ममेति साधु । (किञ्चित्कार्यं विधातुमुपात्तस्य कार्यान्तरं विधातुं पुनरुपादानमन्वादेशः । कार्यं विधातुमपूर्वं बोधयितुमित्यर्थः यथाऽनेन व्याकरणमधीतमेनं छन्दोऽध्यापयेति । अन्वादेशे तु नित्यं स्युः ।) एवमुत्तरत्रापि द्रष्टव्यम् ॥ ५ ॥

प०—प्राचीनटीकाकारादभीष्टमाशास्ते ॥ **रमेति** ॥ सन्न्यायरत्नावल्याः अनुव्याख्यानटीका-ग्रन्थस्य जन्मभूमिः जनक इत्यर्थः । अब्धिपक्षे वैराग्यं शौक्ल्यं ध्येयम् ॥ ५ ॥

श्री०—अनुव्याख्यानस्य पूर्वटीका सन्न्यायरत्नावली । तत्कर्तॄन् पद्मनाभतीर्थश्रीमच्चरणान् क्षीरस-मुद्रसाम्येन वर्णयन् ज्ञानाद्यैश्वर्यसाधनत्वं प्रार्थयते ॥ **रमानिवासेति** ॥ ५ ॥ ६ ॥

च०—चिरन्तनटीकामुपजीवतीयमभिनवटीकेति ध्वनयितुममृतोदधितुल्यतया तत्प्रणेतॄन्समीहितं नाथते ॥ **रमेति** ॥ पदस्य पदात् । अनुदात्तं सर्वमपादावित्यधिकृत्य युष्मदस्मदोः षष्ठीचतुर्थीद्वितीया-

यावानावौ, बहुवचनस्य वस्नसौ । ते मयावेकवचनस्य । त्वामौ द्वितीयाया इति चतुस्सूत्र्या विहिता-
शान्तर्गतमइत्यादेशस्य दत्ताचे मेऽपि शर्म स इत्यादाविव प्रसङ्गेन ममेति निर्देशासाधुत्वशङ्का निर्दलैव ।
ञ्चित्कार्यं विधातुमुपात्तस्य कार्यान्तरं विधातुं पुनरुपादानरूपान्वादेशस्थले दर्शितादेशानां नित्यत्वेऽपि
तेषां नावादय आदेशा अनन्वादेशे वा वक्तव्या' इत्यभिहिततया हरिर्मम सुखप्रद इत्यादिवत्साधुत्वो-
पत्तेः ॥ ५ ॥

पदवाक्यप्रमाणज्ञान्प्रतिवादिमदच्छिदः ।

श्रीमदक्षोभ्यतीर्थाख्यानुपतिष्ठे गुरून्मम ॥ ६ ॥

वा०—साधकोक्तौ बाधकपरिहारे च सामर्थ्येनासंशयः संशयच्छिदित्युक्तत्वनिर्णायकतया
ख्यगुरुत्वं प्रतिपादयन्नेव साक्षाद्गुरूनुपतिष्ठते ॥ पदेति ॥ अत्र पदार्थज्ञानोपायभूतं पद्यते शब्दार्थोऽनेनेति
त्पत्त्या व्याकरणं पदम् । वाक्यार्थज्ञानोपायन्यायसमर्पकप्रमेयमीमांसाशास्त्रं वाक्यम् । उद्देशलक्षण-
भागपरीक्षाभिः प्रमाणस्वरूपनिर्धारकं प्रमाणमीमांसाशास्त्रं प्रमाणमुच्यत इति द्रष्टव्यम् ॥ **उपतिष्ठ
ते** ॥ उपान्मन्त्रकरण इत्याग्नेय्याऽग्नीध्रमुपतिष्ठत इत्याद्युपपादनाय वैवक्षिकमन्त्रकरणस्य विवक्षितत्वेऽपि
ादित्यमुपतिष्ठत इत्यादावमन्त्रकरणेऽप्यात्मनेपदोपपादनाय प्रवृत्ते 'उपाद्देवपूजासङ्गतिकरणमित्रकरणपथिषु
ते वक्तव्यमि'ति तत्सूत्रीयवार्तिके देवपूजादावप्युपपूर्वात्तिष्ठतेरात्मनेपदविधानाद्गुरोरपि देवप्रतिमात्वेन
त्त्वात्तत्पूजायामपि देवपूजात्वविवक्षयोपतिष्ठ इत्यात्मनेपदोपपत्तिरिति ध्येयम् । (मन्त्रकरणे किं भर्तारं
पतिष्ठति यौवनेन । आग्नेय्याऽग्निदेवतऋचा । वार्तिकोदाहरणानि तु । आदित्यमुपतिष्ठते कथं तर्हि
त्यं स्तुतिभिरर्थ्याभिरुपतस्थे सरस्वतीति । देवतात्वारोपात् । नृपस्य देवतांशत्वाद्वा । गङ्गा यमुना-
पतिष्ठते । उपश्लिष्यतीत्यर्थः । रथिकानुपतिष्ठते मित्रीकरोतीत्यर्थः । पन्थाः स्रुघ्नमुपतिष्ठते प्राप्नोति
यर्थः । इति द्रष्टव्यानि) ॥ ६ ॥

स०—पदं व्याकरणम् । वाक्यं मीमांसा । प्रमाणं न्यायः ॥ ६ ॥

प०—स्वगुरून्नमति ॥ **पदेति** ॥ शब्दमीमांसान्यायशास्त्रज्ञानित्यर्थः । उपतिष्ठे मनसा
नयामि । 'उपान्मन्त्रकरण' इति सूत्रे 'उपाद्देवपूजासङ्गतिकरणमित्रकरणपथिष्वि'ति वार्तिकेन पूजाया-
त्मनेपदम् ॥ ६ ॥

या०—पदं व्याकरणम् । वाक्यं वार्तिकम् । प्रमाणं न्यायः । ॥ ६ ॥

च० — संशयराहित्यविशेषतोऽन्यदीयसंशयच्छेतृत्वरूपगुरुत्वौपयिकव्याकरणप्रमेयप्रमाणमीमांसा - धिगन्तृत्वं विशदयन् चेतसा गुरूणां पूजां विधत्ते ॥ पदेति ॥ 'उपान्मन्त्रकरण' इति सूत्रे 'उपाद्देवपूजासङ्गतिकरणमित्रकरणपथिष्विति वक्तव्यमि'ति वार्तिकादुपोपसृष्टतिष्ठतेः पूजायामात्मनेपदम् । गुरोरपि देवप्रतिमात्वेन देवपूजात्वविवक्षोपपत्तेरिति ध्येयम् ॥ ६ ॥

मु. — श्रीमदानन्दतीर्थार्यसन्मनःसरसीभुवि ।
अनुव्याख्याननलिने चञ्चरीकति मे मनः ॥ ७ ॥

वा० — स्वमनश्चञ्चरीकोपमोक्तिव्याजेन चिकीर्षितं व्यनक्ति ॥ श्रीमदिति ॥ ७ ॥

स० — मङ्गलाचरणं कृत्वा चिकीर्षितं निर्दिशति ॥ श्रीमदिति ॥ सरोवाचकः सरसीशब्दोऽपि प्रसिद्धः । भाषितपुंस्काद्भुवीति नलिनविशेषणमुपपन्नम् । चञ्चरीकतीति । रोलम्बश्चञ्चरीकश्चेत्यभिधानात् चञ्चरीको भ्रमरः तद्वदाचरतीत्यर्थः । अत्र चरतेर्यङ्लुगन्तात् चरफलोश्चेत्यनेनाभ्यासस्य नुग्विधानेन तस्य चानुस्वारोपलक्षणत्वेनानुस्वारे ईककप्रत्यये चञ्चरीक इति जाते तस्मात्सर्वप्रातिपदिकेभ्यः क्विबाचार इत्यनेन क्विपि तल्लोपे 'सनाद्यन्ताधातव' इत्यनेन धातुसंज्ञायां तिङुत्पत्तौ चञ्चरीकतीति रूपसिद्धिरिति द्रष्टव्यम् ॥ ७ ॥

प० — स्वचिकीर्षितं व्यनक्ति ॥ श्रीमदिति ॥ सन्मनोरूपसरस्यां सरोवरे भुवि जात इत्यर्थः । 'तृतीयादिषु भाषितपुंस्कं पुंवद्गालवस्ये'ति पुंवद्भावः । अनुव्याख्यानाख्यकमले चञ्चरीकति चञ्चरीकवद्भ्रमरवदाचरति । 'इन्दिन्दिरभ्रमरषट्पदचञ्चरीका' इत्यादिशब्दरत्नाकरोक्तेः । इन्दिन्दिरश्चञ्चरीक इति क्वाचित्कामरपाठः प्रक्षिप्तः । अनेककोशेष्वदर्शनात् । तद्व्याख्यातृभिरस्पृष्टत्वाच्च । अनेकधा व्याख्यातुं मनः प्रवर्तत इत्यर्थः । आचारार्थक्विबन्ताच्चञ्चरीकशब्दात्तिङ्प्रत्ययः ॥ ७ ॥

या० — सरःशब्दपर्यायोऽयं सरसीशब्दः । 'कासारः सरसी सर' इत्यभिधानात् । भाषितपुंस्काद्भुवीति नलिनविशेषणमित्याहुः । वस्तुतस्तु 'मानयानाभिधानपुलिने'त्यादिपुल्लिङ्गानुशासनसूत्रेण नलिनशब्दस्य पुल्लिङ्गताऽभिधानादिदं विशेषणमुपपन्नमिति ध्येयम् ॥ चञ्चरीकतीति ॥ चञ्चरीको भ्रमरः । 'इन्दिन्दिरश्चञ्चरीको रोलम्बश्चे'त्यभिधानात् । तद्वदाचरतीत्यर्थः ॥ ७ ॥

श्री० — सन्मनःसरसीभुवि । निर्दुष्टमनोलक्षणसरोवरोत्पन्नेनेत्यस्य नलिनविशेषणत्वेन भु भुनी भूनीति नपुंसकभूशब्दस्य सप्तमी भुनीति स्यात् । न तु भूः भुवौ भुवइति पुल्लिङ्गशब्दस्य सप्तमी भुवि इति । अतः कथमनयोः विशेषणविशेष्यभाव इति चेत् । उच्यते । भूशब्दस्य भाषितपुंस्कत्वात्तस्य च तृतीयादिषु 'भाषितपुंस्कं पुंवद्गालवस्ये'ति सूत्रे टादिविभक्तिषु पुंवद्भावोक्तेः भु भुनी भूनीति नपुंस-

कत्वेऽपि तृतीयादिविभक्तिषु भुवा भूम्यामित्यादि पुल्लिङ्गवदेव भवति । अतो भुवीति युक्तम् । भाषितपुंस्कस्वरूपमुक्तम् । 'यन्निमित्तमुपादाय पुंसि शब्दः प्रवर्तते । नपुंसकेऽपि तच्चेत्स्याद्भाषितपुंस्कं तदुच्यत' इति । यदा हि सरसीभु नलिनं भेकश्च तदुभयत्रापि तच्छब्दप्रवृत्तौ सरसीभुत्वमेव निमित्तं नान्यदिति भवति भाषितपुंस्कम् । अत एव भाषितपुंस्कम् । अत एव भाषितपुंस्कत्वाभावात् 'पीलुर्वृक्षः फलं पीलु पीलुने न तु पीलवे । वृक्षे निमित्तं पीलुत्वं तज्जत्वं तत्फले पुनरि'ति प्रत्युदाहरणमभाणीति द्रष्टव्यम् ॥ **चञ्चरीकतीति** । यथा हि भ्रमरः समग्रं पुष्परसं पातुमसमर्थस्तं विहायान्यत्र गन्तुमप्यसमर्थस्तत्रैव परिभ्रमति । तथा मदीयं मनो ग्रन्थोऽयमपि बह्वर्थः । अनुव्याख्यानगतैकवाक्यस्य समग्रार्थावगाहनं कर्तुमसमर्थं तद्विहायोत्तरानुव्याख्याव्याख्यानाय गन्तुमसमर्थं सत्तत्रैव परिभ्रमति । वैलक्षण्यं सतश्चापि, स्वभावाज्ञानवादस्य, प्रत्यक्षवच्च प्रामाण्यमित्यादिवाक्यानां बहुप्रकारेण व्याख्यानकरण एवासक्तं भवति इत्यर्थः ॥ ७ ॥ ८ ॥

च०— चञ्चरीकस्यारविन्दगतगन्धाघ्रातृत्वशक्तेरिवात्मीयचेतसोऽनुव्याख्याव्याख्यौपयिकतत्प्रतिपाद्याधिगन्तृत्वशक्तिं स्फोटयन् चिकीर्षितं व्यनक्ति ॥ **श्रीमदिति** ॥ तृतीयादिषु भाषितपुंस्कत्वात्पुंवद्भावेन भुवीतिनलिनविशेषणं सङ्गच्छते । 'मानयानाभिधाननलिनपुलिनोत्तानशयनासनस्थानचन्दनालानसमानभवनवसनसंभावनविभावनविमानानि नपुंसके चे'ति पुल्लिङ्गाधिकारीये लिङ्गानुशासनसूत्रे चकारेण पुंस्त्वसमुच्चयाद्वा ॥ ७ ॥

सु.— **न शब्दाब्धौ गाढा न च निगमचर्चासु चतुरा**
न च न्याये प्रौढा न च विदितवेद्या अपि वयम् ।
परं श्रीमत्पूर्णप्रमतिगुरुकारुण्यसरणिं
प्रपन्ना मान्याः स्मः किमपि च वदन्तोऽपि महताम् ॥ ८ ॥

वा०—केवलं गुरुदेवताप्रसादलब्धैतद्ग्रन्थप्रतिपादितपदस्वरूपप्रमाणप्रमेयोपपादकन्यायजाते न अनादरः कार्य इत्येतद्व्यञ्जयन्स्वगर्वं परिहरति ॥ **न शब्देति** ॥ न शब्दाब्धावित्यादिना क्रमेण पदवाक्यप्रमाणज्ञत्वाभाव उच्यते । महतामित्येतच्चात्र व्यञ्जकं द्रष्टव्यम् । किमपि चेति लौकिककारणनिरपेक्षतामाह । अलौकिककारणभावान्नाकारणकार्योत्पत्तिरपीत्याह ॥ **परमिति** ॥ अत्रास्मदोद्वयोश्चेति बहुवद्भावाद्वयमिति बहुवचनम् । 'त्वं राजा वयमप्युपासित गुरुप्रज्ञाभिमानोन्नता' इत्यादावुन्नतत्वादेः विधेयत्वेन व्यावृत्तावतात्पर्यादविशेषणत्वान्न शब्दाब्धौ गाढा इत्यादेरपि विधेयत्वेनाविशेषणत्वात्परं श्रीमदित्यादेश्चाविधेयत्वेऽपि हेतुपरतया व्यावृत्तावतात्पर्येणाविशेषणत्वान्नात्र 'सविशेषणस्य प्रतिषेधो वक्तव्य' इति

प्रतिषेधस्य प्रसक्तिरिति द्रष्टव्यम् । (प्रतिषेधस्येति । अस्मदो द्वयोश्चेत्युक्त बहुवद्भावप्रतिषेधस्येत्यर्थः । तथा चाहं पण्डितो ब्रवीमीतिवदहं प्रपन्नो मान्योऽस्मीति न प्रयुक्तमिति भावः) ॥ ८ ॥

म० —भगवत्पादकृपामात्रसाध्यत्वान्नानादरः कार्य इत्याह ॥ **न शब्दाब्धाविति** ॥ निगमचर्चा मीमांसा । वेद्यं परमपरं च तत्वम् । अन्ये तु शब्दाब्धौ गाढा नेति न, निगमचर्चासु चतुराश्च न्याये प्रौढाश्च नेति न । विदितवेद्याश्चापि यद्यपि तथापीति व्याचक्षते । अत्र च न परटीकाकाराणां व्याख्यानमिवास्मद्व्याख्यानमशेषशास्त्रपरिज्ञानसाध्यं, अपि तु गुरूत्तमश्रीमध्वकृपासाध्यमतो नानादरः कर्तव्य इत्यवतारिका द्रष्टव्या । किमपि युक्तमयुक्तं वेत्यर्थः । आपाततोऽयुक्तार्थकमपि मदीयवचनं मत्स्वगुरुप्रसादसाध्यत्वाद्युक्तार्थं मान्यमेव महतामिति भावः । चोऽवधारणे । मान्या इत्यनेन सम्बन्धः । 'अस्मदो द्वयोश्चे'तिसूत्रात् वयमिति बहुवचनम् । न च 'सविशेषणस्य प्रतिषेधो वक्तव्य' इति वचनात् बहुवचनायोग इति वाच्यम् । त्वं राजा वयमित्यादिप्रयोगदर्शनेन निषेधस्य प्रायिकत्वादिति ॥ ८ ॥

प० —चञ्चरीकतीत्युक्त्या प्राप्तं स्वमहत्वं विनयेन भूषयितुं विनयप्रदर्शनं करोति ॥ **न शब्देति** । निगमचर्चासु वेदविचारेषु । क्वचिदपि चेन्न प्रौढिस्तर्हि किं बलं व्याख्यान इत्यत आह ॥ **परमिति** ॥ अन्यद्बलमस्तीत्यर्थः । तत्किं गुरुकारुण्यसरणिं प्रपन्ना इति यत्तदेव बलं अतो मान्या इत्यन्वयः । एतेन अग्रे वक्ष्यमाणं सर्वं मूलाभिप्रेतमिति ध्वनितम् । किमपि साध्वसाधु वेत्यर्थः । विनयोक्तिरेवैषा । वस्तुतो मयि गुरुकारुण्यसरणिप्रतिपत्तिलब्धशब्दाब्ध्यवगाहादयो व्याख्यानप्रयोजकीभूता धर्माः सन्तीति स्वगतव्याख्योपयुक्तधर्मबाहुल्याभिप्रायेण बहुवचनोक्तिः । यद्वा गाढा इत्यादेः निषेधप्रतियोगितया प्रपन्ना इत्यस्य मान्यत्वोपपादकतयोपात्तत्वेन मान्यत्वादेः विधेयतया च वयमित्येतदविशेषणत्वेन सविशेषणस्य तु नेति निषेधाप्रवृत्तेरस्मदो द्वयोश्चेत्येकस्मिन्नपि बहुवचनं ध्येयम् । श्लोकानां च वक्तव्यबहुत्वेऽपि ग्रन्थगौरवभयात्सङ्क्षेपः । प्रतिवाक्यं प्रतिपदमनेकाकूतगर्भिता । प्रतिभाति सुधाऽथापि ग्रन्थाल्पत्वाय नोच्यते ॥ ८ ॥

या० —भगवत्पादकृपामात्रसाध्यत्वान्नात्रानादरः कार्य इत्याह ॥ **न शब्दाब्धावित्यादिना** ॥ निगमचर्चा मीमांसा । वेद्यं परमपरं च तत्त्वम् । अत्र यद्यप्यस्मदो द्वयोश्चेत्यत्र सविशेषणस्य प्रतिषेधो वक्तव्य इत्युक्तत्वात् । अहं पण्डितो ब्रवीमीतिवत् अहं प्रपन्नो मान्योऽस्मीत्येव वक्तव्यम् । तथाऽपि बहुत्वारोपमात्रेण बहुवचनोपपत्तिः । अत एवोक्तं दुर्घटवृत्तिकारेण 'बहुत्वारोपान्न वयं वैय्याकरणा इत्यादिकमुपपादनीयमि'ति । अन्ये तु शब्दाब्धौ गाढा नेति न, निगमचर्चासु चतुरा नेति न, न्याये

प्रौढाश्च नेति न । विदितवेद्या अपि यद्यपि तथाऽपीति व्याचक्षते । अत्र च न परटीकाकाराणां व्याख्यानमिवासद्व्याख्यानमशेषशास्त्रपरिज्ञानमात्रसाध्यमपि तु गुरुतमश्रीमध्वकृपासाध्यमतो नात्रानादरलेशः अपि कर्तव्य इत्याहेत्यवतारिका द्रष्टव्या । किमपि युक्तमयुक्तं वेत्यर्थः । आपाततोऽयुक्तार्थकमदीयं वचनं मध्वगुरुप्रसादसाध्यत्वाद्युक्तार्थप्रमापकमेव सुधियामिति भावः । चोऽवधारणे । मान्या इत्यनेन सम्बध्यते ॥ ८ ॥

च०—आचारक्विबन्तप्रकृतिककर्तृसाधनप्रत्ययान्तनिर्देशापादितामात्मनो महत्तां विनयातिशयेन संस्कुर्वन् भगवत्पादप्रसत्येकविहितप्रकृतग्रन्थनिरूपितार्थजातं नावजानीयादिति च ध्वनयन्स्वावलेपकर्मकमन्दाधिकरणकप्रतीतिमपनिनीषति ॥ **न शब्देति** ॥ अस्मदो द्वयोश्च । एकत्वे द्वित्वे च विवक्षितेऽस्मदो बहुवचनं वा स्यादिति विहितस्य 'सविशेषणस्य प्रतिषेधो वक्तव्य' इति प्रतिषेधात्पटुरहं ब्रवीमीतिवत् प्रपन्नोऽहं मान्योऽस्मीत्येव भवितव्यतया कथमयं बहुवचनान्तनिर्देश इति शङ्का 'त्वं राजा वयमप्युपासित गुरुप्रज्ञाभिमानोन्नता' इत्यादावौन्नत्यादेः विधेयतया व्यावृत्तिबोधनतात्पर्यविरहेण तद्धेतुत्वरूपविशेषणत्वाभावेन व्यावृत्तिप्रतीतिजनकविशेषणावच्छिन्नविशेष्यकसमभिव्याहृतपदार्थान्तरप्रतीतिस्थल एव वार्तिकावतारात् प्रकृतेऽपि तदनवतारात्साधुतेव तयैवदिशा सोपपादनीयेति निरसनीयेति स्थितम् ॥ ८ ॥

सु.— भगवता बादरायणेन प्राणिनां निःश्रेयसाय प्रणीतमपि ब्रह्ममीमांसाशास्त्रमसाधुनिबन्धान्धतमसाऽवकुण्ठितत्वेनाप्रणीतमिव मन्यमानो भगवानानन्दतीर्थमुनिर्यथाऽऽचार्याभिप्रायं अस्य भाष्यं विधायानुभाष्यमपि करिष्यन्विलीनप्रकृतितया स्वयमन्तरायविधुरोऽप्यनवरतमीश्वरप्रवणकायकरणवृत्तिरपि नारायणप्रणामादिकं प्रारिप्सितस्यानन्तरायपरिसमाप्तेः प्रचयस्य च हेतुतयाऽविगीतशिष्टाचारपरम्परादिनाऽवगतमवश्यं करणीयं शिष्यान् ग्राहयितुं ग्रन्थादौ निबध्नाति ॥ नारायणमिति ।

वा०—ननु प्रामाण्यविषयादिमत्त्वदुर्गमार्थत्वानां व्याख्येयत्वप्रयोजकतया प्रकृतशास्त्रे च तदभावात् तद्भावेऽपि वा भाष्यान्तराणां सत्त्वेनैतद्भाष्यानुभाष्ययोरेवाकर्तव्यत्वेन तदन्तरायपरिसमाप्त्यादेः प्रयोजनस्यासम्भवात् विलीनप्रकृतितयाऽनवरतमीश्वरप्रवणकायकरणतया भवदभ्युपेतभाष्यकारस्य ग्रन्थारम्भ एवान्तरायविरहोद्देशेन मङ्गलकृतेस्त्वया वक्तुमशक्यत्वाच्चाचारपरम्पराया अन्धपरम्परात्वसम्भवेन प्रमाणाभावाच्च नारायणप्रणामादेरकर्तव्यतया ग्रन्थे निवेशनस्य च प्रयोजनाभावेन सुतरामनुपपत्तेरसङ्गतमेतत्प्रथमपद्यमित्यत आह ॥ **भगवतेति** ॥ अत्र ज्ञानवैराग्यैश्वर्यसमर्पकभगवच्छब्देन विवक्षार्थतत्त्वज्ञानविवक्षा-

करणपाटवानां लाभेन प्राणिनां निःश्रेयसायेति वक्तृप्रीतिविषयत्वतत्त्वज्ञानयोग्यत्वलाभेन वक्त्रानुकूल्यश्रोत्रानुकूल्ययोर्निःश्रेयसाय प्रणीतमित्यनेनैव प्रसङ्गानुकूल्यस्य च सिद्ध्याऽऽप्तोक्ततयाऽप्रामाण्यशङ्कायाः वेदार्थभूतपरब्रह्मनिर्णायकन्यायग्रथनपरेण ब्रह्ममीमांसाशास्त्रशब्देन वेदादीतिकर्तव्यतात्वलाभेन विषयादिराहित्यशङ्कायाः निबन्धेति व्याख्यानरूपनिबन्धप्रवृत्त्युक्त्या दुर्गमार्थत्वाभावशङ्कायाः एतद्ग्रन्थयोर्भाष्यानुभाष्यशब्दौ प्रयुज्य यथाऽऽचार्याभिप्रायमिति तदर्थकथनेनान्यत्र नितरां बन्धकत्वार्थकनिबन्धशब्दं प्रयुज्याचार्याभिप्रायाननुसारित्वरूपासाधुत्वेन तद्विशेषणेनैतयोरन्येन गतार्थत्वशङ्कायाः अविगीतशिष्टत्वन्धपरम्परात्वशङ्कायाः विलीनेत्यादिकायकरणवृत्तिरपि शिष्यान् ग्राहयितुमित्यन्तेन भाष्यकारस्य ग्रन्थारम्भ एवान्तरायविरहोद्देशकक्कृत्यनुपपत्तिशङ्कायाः ग्रन्थनिबन्धनानुपपत्तिशङ्कायाश्च परिहारेण पद्यं सङ्गतमिति द्रष्टव्यम् ।

म०—नारायणस्याभिमतदेवतास्तुतिप्रणतिलक्षणस्य कर्तव्यतामकर्तव्यताशङ्कानिराकरणेनोपपादयति ॥ **भगवतेत्यादिना निबध्नातीत्यन्तेन** ग्रन्थेन । अकरणीयत्वशङ्कानिरासश्च श्लोकव्याख्यानप्रकारेण अवसेयः । नारायणप्रणामादिकम् अवश्यकरणीयं अवश्यकरणत्वेन विशिष्टम् नारायणप्रणामादिकं अवश्यं करणीयमिति शिष्यान् ग्राहयितुमित्यर्थः । नन्वस्तु निबन्धः शिष्यान् ग्राहयितुम् । स किं ग्रन्थारम्भसमये कृतस्य प्रणामस्याकृतस्य वा । न तावद् द्वितीयः । अकृतनिवेशने प्रतारकत्वप्रसंगात् । नापि कृतस्येति युज्यते । तस्य विलीनप्रकृतितया स्वत एवान्तरायविधुरत्वेन तत्करणप्रयोजनाभावात् । न च परमास्तिकस्वभावत्वादारम्भसमये तत्करणमिति वाच्यम् । तेनानवरतमीश्वरप्रवणकायकरणवृत्तित्वस्यैव लाभेनारम्भसमये विशेषेण तत्करणे निमित्तालाभादित्यत उक्तम् । **विलीनप्रकृतितयेत्यादिवृत्तिरपीत्यन्तम्** । आरम्भसमये कृतस्यैव नारायणप्रणामस्य निबन्ध इत्याद्यपक्ष एवाभिमतः । न च तदा विशेषेण तत्करणे प्रयोजनाभावः । सन्निहितशिष्यशिक्षाया एव प्रयोजनत्वसम्भवात् । तथाचान्तरायविधुरोऽप्यनवरतमीश्वरप्रवणकायकरणवृत्तिरपि सन्निहितशिष्यान् ग्राहयितुं कृतं नारायणप्रणामं असन्निहितशिष्यानपि ग्राहयितुं निबध्नातीति योजना द्रष्टव्या ।

प०—भाष्यादिवैयर्थ्यशङ्कां निराह ॥ **भगवतेत्यादिना** ॥ **असाध्विति** ॥ असमीचीनग्रन्थाख्यान्धतमसेन प्रतिबद्धतत्वज्ञानजननशक्तिकत्वेनाप्रणीतमिवेत्यर्थः । सूत्रकृतेः पूर्वं विद्यमानयोः साधुजनमनोगतसंशयविपर्ययोरनपगमादिति भावः । यथाचार्याभिप्रायं सूत्रकाराभिप्रायमनतिक्रम्य । अस्य ब्रह्ममीमांसाशास्त्रस्य ॥ **अनुभाष्यमपीति** ॥ तत्कृत्यमन्वपि चेत्यादावग्रे व्यक्तम् । ग्रन्थादौ निबन्धनेन प्रणामादिकं कृतमिति तावदवगम्यते । अन्यथा तदयोगात् । तच्चेतरजनकृतमिव विघ्नविघाताद्यर्थमिति

इदानीमेव कृतमिति च प्रतीयते । तत्प्रतीतिद्वयं निरसितुं स्वयमित्याद्यप्यन्तं विशेषणद्वयम् । प्रणामादिकं प्रणामस्तवनादिकम् । **अविगीतेति** । अविप्रतिपन्नव्यासादिशिष्टानामाचारेण मन्वादिशिष्टानामाचार इत्येवमाचारपरम्परया तदनुमितश्रुत्यादिना चावगतमित्यर्थः । श्रुत्यनुमानप्रकारश्चाग्रे तत्र तारेत्येतदवतारिकायां व्यक्तः ।

या०—अनुव्याख्यानमङ्गलाचरणयोः कर्तव्यतामुपपादयन्नाद्यपद्यमवतारयति ॥ **भगवतेत्यादिना** । विधायेत्यनन्तरं स्वयं कृताऽपि तद्व्याख्येत्यत्र वक्ष्यमाणप्रयोजनायेति शेषः । नारायणप्रणामादिकमवश्यं करणीयम् । अवश्यकरणीयत्वेन विशिष्टं नारायणप्रणामादिकमवश्यं करणीयमिति शिष्यान्ग्राहयितुमित्यर्थः । नन्वस्तु निबन्धः शिष्यान्ग्राहयितुं किन्तु ग्रन्थारम्भसमये कृतस्यैव नारायणप्रणामस्य अकृतस्य नमामीत्यादिरूपेण निवेशने प्रतारकत्वप्रसङ्गात् । न च तत्करणमत्र सम्भवति । आनन्दतीर्थमुनेर्विलीनप्रकृतितया जीवन्मुक्तत्वेन स्वत एवान्तरायविधुरत्वेन तत्करणे उक्तप्रयोजनाभावात् । न च परमास्तिकस्वभाववत्त्वात्तत्करणमिति वाच्यम् । तेनानवरतमीश्वरप्रवणकायकरणवृत्तित्वस्यैव लाभेनारम्भसमये विशेषेण तत्कारणालाभात् इत्याशङ्क्याह ॥ **विलीनप्रकृतितयेत्यादि** ॥ शिष्यान्ग्राहयितुमित्यतः परं कृतमिति शेषः । प्रणामादिकमित्यत्रादिपदेन स्तुतिर्ग्राह्या । निबध्नातीत्यतःपूर्वं गुणप्रधानभावेनेति शेषः । तथा चान्तरायविधुरोऽप्यनवरतमीश्वरप्रवणकायकरणवृत्तिरपि सन्निहितशिष्यान्ग्राहयितुमारम्भसमये विशेषेण कृतं नारायणप्रणामादिकमसन्निहितशिष्यानपि ग्राहयितुं गुणप्रधानभावेन निबध्नातीति योजना द्रष्टव्या ।

च०—अथ प्रकृतशास्त्रव्याचिख्यासैव भाष्यकृतो नोपपद्यते । व्याख्येयाभिमतस्याप्रामाण्यनिर्विषयत्वानतिगूढार्थप्रतिपादकत्वरूपव्याख्यानकर्मतानिबन्धनव्यतिरेकित्वात् । तदुपगमेऽपि वृत्तिकारान्तरप्रणीतवृत्त्यन्तरैरेवैतदर्थाधिगतेः स्वप्रणीतैकतरवृत्त्यैव निर्वाहे वृत्त्यन्तरानर्थक्यस्य दुष्परिहरत्वात् प्रतियोगिनमन्तरेण ध्वंसोत्पत्तेरयोगेन विलीनेतिविशेषणद्वयविशेषिततयोरीकृतभाष्यकृतः साधनाभावनियन्त्रितान्तरायांकुरोत्पादायोगनिबन्धनतद्ध्वंसोद्देश्यक तदारम्भकालावच्छिन्नमङ्गलकृतेरतिदुस्थत्वाच्च । प्रज्ञाचक्षुःव्यपारम्पर्यरूपतायाः सूपगमत्वात्तदाचारपारम्पर्यस्य । तस्यैवाकर्तव्यत्वं फलराहित्यायत्ततदुपनिबन्धचिकीर्षायोगेन दुःशकं प्रथमपद्योत्थानमित्यतस्तदवतारयति **भगवतेत्यादिना** । प्रणीतमित्यन्तेनास्तिनियन्त्रितप्रामाण्यस्य तद्विशेष्यवाचकपदेन विषयस्य निबन्धपदोपादानेनातिदुर्घटार्थत्वस्य च ध्वनिततया आद्यशङ्कायाः असाधुपदस्य यथेत्याद्यव्ययीभावस्य चोपादानेन द्वितीयस्याः अपिना प्रयोजनसद्भावद्योतनेन तृतीयस्यास्तुमनन्तेन चतुर्थ्याः षष्ठ्याश्च शिष्येत्यनेन पञ्चम्याश्च समाहितत्वेनाद्यपद्यं सङ्गच्छत इति ध्येयम् ।

अनुव्याख्यानम्- नारायणं निखिलपूर्णगुणैकदेहं
निर्दोषमाप्यतममप्यखिलैः सुवाक्यैः ।
अस्योद्भवादिदमशेषविशेषतोऽपि
वन्द्यं सदा प्रियतमं मम सन्नमामि ॥

सु.— अत्र नारायणं सन्नमामीत्यन्वयः । उत्तमपुरुषप्रयोगादेवाहमिति लभ्यते । समिति भक्त्याद्यतिशयसाहित्यलक्षणां प्रणामस्य सम्यक्तामाह । तथाविध एव हि नारायणप्रणामो भवत्यभिमतसिद्धेरङ्गम् । निखिलेत्यादीनां तु प्रणामकर्मणा नारायणेन विशेषणतया सम्बन्धः । प्रयोजनं च स्तुतिपदानां विशेष्यप्रशंसैव । तत्रार्थिकपुनरुक्तेः स्तुतित्वमेव समाधानमवधातव्यम् ।

या० —नन्वत्र नमनक्रियायाः सकर्मकत्वान्निखिलेत्यादीनामनेकेषां कर्मकारकाणां मिलितानामेकक्रियान्वयानुपपत्त्या प्रत्येकं क्रियान्वये च वाक्यभेदापत्त्या विशेषनियामकाभावेनैकस्यैव क्रियान्वयासम्भवात्सन्निधानादन्त्यस्यैव क्रियान्वये विशिष्य नम्यत्वरूपनिर्धारणानापत्तेर्न कर्मक्रियान्वयोऽत्र युक्त इत्यत आह ॥ **अत्रेति** । अत्र चैकस्यैव नमनकर्मकतयोपपादनेन प्रत्येकमिलितपक्षोक्तदोषद्वयस्य रूढपदोपादानेन विशेषनियामकाभावरूपदोषस्य विष्णौ निरूढपदोपादानेनान्तिमदोषस्य च निवृत्तिरिति द्रष्टव्यम् । ननु नमामीति कर्तृतिङा कर्तृमात्रलाभेऽपि तस्य परकर्तृत्वेऽप्युपपत्त्या स्वमात्रकर्तृत्वसमर्पकाहमित्यनुक्तेर्न्यूनतेत्यत आह ॥ **उत्तमेति** । अत्र यदोपपदनियमो युष्मद्युपपदे मध्यम एव न प्रथमोत्तमौ अस्मद्युपपदे उत्तम एव न प्रथममध्यमौ शेषे प्रथम एव न मध्यमोत्तमावित्येवमाकारकनियमस्य तुल्यजातीयापेक्षत्वात् । तदा युष्मदो मध्यमेन शेषस्य च प्रथमेन नियमितत्वेन तयोरुत्तमंप्रत्यप्राप्तेरुत्तमं प्रति स्वनियमितास्मद एवोपपदत्वमार्थिकमित्युत्तमप्रयोगादहमित्यस्यार्थिको लाभः । ('युष्मद्युपपदे समानाधिकरणे स्थानिन्यपि मध्यमः' । तिङ्वाच्यकारकवाचिनि युष्मदि प्रयुज्यमानेऽप्रयुज्यमाने च मध्यमः स्यात् । स्थानिनीत्यस्य व्याख्यानमप्रयुज्यमान इति । 'अस्मद्युत्तमः' । तथाभूतेऽस्मद्युत्तमः स्यात् । 'शेषे प्रथमः' । मध्यमोत्तमयोरविषये प्रथमः स्यात्) । उपपदनियमे युष्मदस्मदी नियते पुरुषः शेषश्चानियत इति प्रथम इत्येतावतैवोच्यमानेन नियमो विज्ञायते । अत्र नियम्यान्तराभावात् प्रथम एव नियम्यः । यत्र च प्रथमाप्रथमप्रसङ्गस्तत्रैव चैवंविधो नियमः कर्तव्यः । शेष एव च तत्प्रसङ्ग इति तत्रैव नियमो विज्ञायत इति शेषग्रहणं व्यर्थम् । पुरुषनियमे तु मध्यमोत्तमौ नियतौ

युष्मदस्मदी अनियते शेषश्च । तत्र युष्मदस्मदोरपि प्रथमप्रसङ्गे शेष एव प्रथम इति नियमः कर्तव्यः । न चान्तरेण शेषग्रहणमेवं शक्यते कर्तुमिति कर्तव्यं शेषग्रहणमिति शेषग्रहणं कुर्वतः सूत्रकारस्याभिमतो युष्मद्येव मध्यम अस्मद्येवोत्तमः शेष एव प्रथम इत्येवमाकारपुरुषनियमो यदा तदोत्तमपुरुषस्यास्मदर्थं विनाऽसम्भवात्साक्षादेवोत्तमपुरुषप्रयोगादहमित्यस्य लाभो न तु पूर्ववदार्थिक इत्युभयथाऽप्यहमित्यस्य लाभान्न न्यूनतेत्याशयः । एवकार उभयथाऽर्थलाभसम्भवेऽपि लाघवमेतत्पक्षोद्दलकमिति सूचयति । अत्र विवक्षितं समित्यस्यार्थमाह ॥ **समिति** । तद्विवक्षायां नियामकमाह ॥ **तथाविध इति** । अनेनोत्तरव्याख्याने विशिष्टेष्टाधिकृतत्वानां वन्द्यत्वप्रयोजकतयाऽभिमतानां मध्ये विशिष्टाधिकृतत्वयोः विशिष्यवन्द्यत्वप्रयोजकत्ववदिष्टत्वस्य तदभावाद्भक्त्यादिसहकृतत्वरूपविशेषणद्वारैव तदिति यदभिप्रेतं तदपि समर्थितं भवति । ननु तथाऽपि निखिलेत्यादिभिर्विजातीयैर्व्यवधानान्नारायणमित्यस्य नमामीत्यनेनान्वयानुपपत्तिः । नारायणस्यैव प्रणामकर्मत्वे निखिलेत्यादीनां तदभावात्तत्र द्वितीयानुपपत्तिश्च । न च निखिलेत्यादीनां प्रणामकर्मणा नारायणेन सम्बन्धान्न विजातीयव्यवधानं नापि द्वितीयानुपपत्तिरिति वाच्यम् । गुणानां च परार्थत्वादिति न्यायेन कारकाणां क्रियान्वितस्वार्थबोधकत्वव्युत्पत्त्या परस्परसम्बन्धस्यासम्भवात्तादृशसम्बन्धस्याभावात् । यादृशतादृशसम्बन्धस्य द्वितीयानुपपादकत्वाच्चेत्यतो विशेषणानां पृथक्कारकत्वाभावाद्विशेष्यनिघ्नत्वाच्च विशेष्यविशेषणभावाभ्युपगमे न व्यवधानं नापि द्वितीयानुपपत्तिरित्याह ॥ **निखिलेत्यादीनां त्विति** । ननु निखिलेत्यादीनां नारायणेन विशेषणतया सम्बन्धे तैः विशेष्यस्येतरव्यावृत्तिमात्रलाभेऽपि नारायणप्रणामादिकमित्यत्रादिपदसंग्राह्यतया भवदभिमतस्तुतिरूपार्थकत्वं तेषां न सिद्ध्येदित्यतो व्यावर्तकमात्रदण्डादिविशेषणानां तथात्वेऽपि स्तुतिसमर्पकविशेषणपदानां विशेष्यप्रशंसाप्रयोजनकत्वं नानुपपन्नमित्याह ॥ **प्रयोजनं चेति** ॥ विशेषणत्वाभ्युपगमेऽपि न पूर्वाभ्युपेततत्प्रशंसारूपप्रयोजनपरित्याग इत्येवशब्दः । ननु तथाऽपि निखिलेत्यादिविशेषणलब्धगुणपूर्णत्वस्य निर्दोषत्वस्य च प्रभाजालोल्लासोपहतेत्युक्तरीत्याऽविनाभावेनैकोक्तावप्यन्यसिद्धेरन्यस्य प्रयोजनाभाव इत्यत आह ॥ **तत्रेति** । विशेषणत्वेऽपि सप्रयोजनत्वे हेतुतयोपन्यस्तस्तुतिपदस्यैवार्थिकपौनरुक्त्यपरिहारेऽपि हेतुत्वमित्येवशब्दः । यश्चार्थादर्थो न स चोदनार्थ इति न्यायेनार्थात्तल्लाभेऽपि शब्दात्तदलाभादार्थिकपौनरुक्त्यस्य न दूषणत्वम् । दूषणत्वे वा प्रकृते सप्रयोजनत्वान्न तस्य दूषणत्वमित्यभिप्रायेणैतत्समाधानमतो न वक्ष्यमाणविरोध इति हृदयम् ।

स०—व्यवहितत्वादन्वयं दर्शयति ॥ **अत्र नारायणमिति** । नन्वकर्तृकक्रियानुपपत्तेरगमकमेतद्वाक्यमित्यत आह ॥ **उत्तमपुरुषेति** ॥ अस्मद्युत्तम इत्यप्रयुज्यमाने प्रयुज्यमानेऽप्यस्मद्युपपदे उत्तमपुरुष-

विधानसामर्थ्यादिति भावः । ननु धातुनैव प्रह्वीभावविधानादुपसर्गो व्यर्थ इति चेन्न । तद्गतातिशय-विशेषद्योतकत्वादित्याह ॥ **समितीति** । प्रणाममात्रेणाभिमतसिद्धेः किं भक्त्याद्यतिशयेनेत्यत आह ॥ **तथाविध एवेति** । नारायणं सन्नमामीत्यन्वये व्यर्थानेकपदव्यवधानेन सन्निध्यभावः । निखिलेत्यादि-द्वितीयान्तानां नमामीत्यनेनावर्तितेन साक्षादन्वये वाक्यभेदापत्तिरित्यत आह ॥ **निखिलेत्यादीनामिति** । तथाच साक्षात्सम्बन्धाभावान्न वाक्यभेदापत्तिरिति भावः । प्रथमदोषं परिहरति । **प्रयोजनं चेति** । सप्रयोजनपदव्यवधानं न दोषायेति भावः । प्राञ्चस्तु प्रणामक्रियायां नारायणस्यैव कर्मत्वात् तस्य च नारायणमित्यनेनैव पूर्णत्वात् निखिलेत्याद्यानर्थक्यमाशङ्क्य न तावत्सम्बन्धाभावात्तदित्याह । **निखिले-त्यादीनां त्विति** । नापि प्रयोजनाभावादित्याह । प्रयोजनं चेतीत्याहुः । नन्वेवं विशेष्यप्रशंसारूपै-कार्थविषयकत्वात्पदानामर्थतः पौनरुक्त्यमित्यत आह ॥ **तत्रेति** । तत्र तेषु स्तुतिपदेषु । आर्थिक-पुनरुक्तेः अर्थादागतपुनरुक्तेः एकार्थविषयत्वेन प्राप्तपुनरुक्तेरित्यर्थः । न शब्दतः पुनरुक्तिरियमिति भावः । **स्तुतित्वमेवेति** । स्तुतिरूपार्थवादस्यायमेव स्वभावो यत्सर्वैरपि पदैः विशेष्यप्राशस्त्यप्रतिपादन-मिति भावः । केचित्तु तत्र निखिलपूर्णगुणैकदेहं निर्दोषमित्यनयोरार्थिकस्य गुणमाणिक्यविशदप्रभाजा-लोल्लासोपहतसकलावद्यतमस इत्युक्तिन्यायेन निखिलेत्यनेनार्थात्प्राप्तस्यागुणमदोषत्वस्य निर्दोषमिति पुनर्वचनात्पुनरुक्तिरित्याचक्षते । अपरे तु नारायणशब्देनैव गुणपूर्णतादेरभिधानात्पुनर्निखिलेत्याद्यभिधाने पुनरुक्तिरित्यर्थ इत्याहुः । यद्वा निखिलेत्यादीनां न क्रियापदान्वयः । नारायणपदस्यैव तेनान्वयात् । नापि नारायणमित्यनेन । तेनान्वयस्यैवानुपपत्तेरित्यतो विशेष्यविशेषणभावः सम्बन्ध इत्याह ॥ **नारा-यणविशेषणतयेति** । नन्वेतावता नतिस्तुत्युभयपरत्वमस्य श्लोकस्योक्तं भवति । तच्चायुक्तम् । तथात्वे वाक्यभेदापत्तेरित्यत आह ॥ **प्रणामकर्मणेति** । समप्रधानतया नतिस्तुत्युभयपरत्व एव वाक्यभेदस्य दोषत्वम् । प्रकृते च गुणप्रधानभावेनोभयपरत्वान्न वाक्यभेददोष इति भावः । ननु निखिलपूर्णगुणैक-देहमित्यनेनानन्तगुणपूर्णत्वे उक्ते तस्य दोषाभावव्याप्तत्वेन निर्दोषत्वस्यार्थतो लाभेन पुनस्तस्य निर्दोषमि-त्यभिधाने पौनरुक्त्यम् । एवं निर्दोषत्वस्य गुणपूर्णत्वव्याप्तत्वेन यत्किंचिद्गुणाभावे तस्यैव दोषत्वेन सकलदोषराहित्यस्यैवासम्भवात् निर्दोषमित्यनेनैव तल्लाभात् निखिलपूर्णगुणैकदेहमित्यनेन तदभिधाने पौनरुक्त्यमित्यत आह ॥ **तत्रेति** । स्तुतौ शब्दतोऽपि पौनरुक्त्यं न दोषः । किं पुनस्त्वर्थत इति द्योतनार्थमेवशब्दः । यश्चार्थादर्थो न स चोदनार्थ इति समाधाने स्थिते समाधानान्तरमेतदित्यदोषः ।

५०—द्वितीयान्तविशेषणानां विशेष्यद्वारा क्रियान्वयो न साक्षादिति वक्तुं वाक्यव्यवहिततया अन्वयाप्रतीतेर्वा नारायणमित्यपि विशेषणमिति भ्रमनिरासाय विशेष्यमिति सूचनाय वाऽऽह । **इत्यन्वय**

इति । कत्रनुक्तन्यूनतामाशङ्क्य ममेत्यस्यैव विपरिणामेन कर्तृत्वभ्रमनिरासाय वाऽऽह ॥ **उत्तमेति** । अस्मद्युत्तम इति सूत्रेऽस्मच्छब्दे उपपदत्वेन श्रूयमाणेऽश्रूयमाणे वा तदर्थविवक्षायामुत्तमपुरुषो भवतीत्युक्त्या तदविनाभावादहमित्यस्येति भावः । नन्वेतावन्ति विशेषणानि व्यर्थानि । यदि विशेषस्तुत्यर्थानि तथापि न कृत्यं पश्याम इत्यत आह । **प्रयोजनं चेति** । प्रशंसैवेत्युक्तस्तवनं च तत्प्रीत्यर्थमिति भावः । नन्वेवं गुणपदेन सार्वज्ञसर्वस्वातन्त्र्यादिगुणोक्त्याऽज्ञानपारतन्त्र्यादिदोषाभावलाभान्निर्दोषमिति पुनरुक्तम् । 'जन्माद्यस्येति सूत्रेण गुणसर्वस्वसिद्धये । ब्रह्मणो लक्षणं प्रोक्त'मिति वक्ष्यमाणदिशाऽस्योद्भवादिदमित्युक्त्यैव गुणपूर्णतालाभान्निखिलपूर्णगुणेति च पुनरुक्तम् । उद्भवादिदमित्युक्त्या देहस्यापि लाभाद्देहमिति च पुनरुक्तमित्यत आह ॥ **तत्रार्थिकेति** ।

या०— व्यवहितत्वादन्वयं दर्शयति ॥ **अत्र नारायणमिति** ॥ नन्वकर्तृकक्रियानुपपत्तेरगमकमेतद्वाक्यम् । न च तिङ्प्रयोगादेव कर्तृलाभः । तथाऽप्युत्तमपुरुषापेक्षितस्य कर्तृविशेषस्यालाभादित्यत आह ॥ **उत्तमपुरुषेति** । 'अस्मद्युत्तम' इत्यत्र समानाधिकरणे स्थानिनीत्यस्यानुवृत्त्याऽप्रयुज्यमानेऽप्यस्मदि उत्तमपुरुषविधानादिति भावः । ननु नारायणं सन्नमामीत्यनयोर्व्यर्थानेकपदव्यवधानात्सान्निध्याभावः । निखिलेत्यादिद्वितीयान्तानां च नमामीत्यनेनावर्तितेन साक्षादन्वये वाक्यभेदापत्तिरित्यत आह ॥ **निखिलेत्यादीनां त्विति** ॥ तथाच साक्षात्सम्बन्धाभावान्न वाक्यभेदापत्तिरिति भावः । प्रथमं दोषं परिहरति ॥ **प्रयोजनं चेति** । तथाच सप्रयोजनं व्यवधानं न दोषायेति भावः । नन्वेवं विशेष्यप्राशस्त्यरूपैकार्थविषयकत्वात्पदानामर्थतः पौनरुक्त्यमित्यत आह ॥ **तत्रेति** ॥ तत्र तेषु स्तुतिपदेषु ॥ **आर्थिकपुनरुक्तेरिति** । एकार्थविषयकत्वेन प्राप्तपुनरुक्तेरित्यर्थः ॥ **स्तुतित्वमेवेति** । स्तुतिरूपार्थवादस्य अयमेव स्वभावो यत्सर्वैरपि स्वपदैर्लक्षणया स्तुत्या प्राशस्त्यप्रतिपादनमिति भावः । केचित्तु निखिलपूर्णगुणैकदेहं निर्दोषमित्यनयोरार्थिकस्य गुणमाणिक्यविशदप्रभाजालोल्लासोपहतसकलावद्यतमसेत्युक्तन्यायेन निखिलेत्यनेनार्थात्प्राप्तस्य निर्दोषत्वस्य निर्दोषमिति पुनर्वचनात्पुनरुक्तिरिति व्याचक्षते । अपरे तु नारायणशब्देनैव वक्ष्यमाणरीत्या गुणपूर्णतादेरभिधानात्पुनर्निखिलेत्याद्यभिधाने पुनरुक्तिरित्यर्थ इत्याहुः ॥

च०— अथात्र फलावच्छिन्नव्यापारबोधकतारूपसकर्मकतापन्नप्रकृतनमनक्रियायामेकत्र द्वयमितिरीत्या कर्मविभक्त्यन्तसप्तकोपस्थाप्यानामन्वयमुपेत्य तादृशविभक्त्यन्तोपस्थाप्यवृत्तयो यावत्यः प्रकारतास्तत्तन्निरूपकत्वकूटविशेषिता या प्रकृतक्रियानिष्ठविशेष्यता तन्निरूपकान्वयधीस्वीकारे क्रियाभेदस्य कर्मभेदनिबन्धनतासिद्धान्तविरोधप्रसङ्गेन तादृशविभक्त्यन्तोपस्थाप्य प्रातिस्विकरूपावच्छिन्नानामावर्तितधातूपस्थाप्य तादृशरूपावच्छिन्नेष्वन्वयोपगमे न्यायनयदिशा चैत्रः पत्राणि पुष्पाणि फलानि चिनोती-

त्यादौ तत्तत्कर्मकधातूपस्थाप्य क्रियान्विताख्यातार्थनिष्ठप्रकारतानिरूपितचैत्रनिष्ठनानाविशेष्यताशालिन्याः पाणिनीयदिशा प्रथमान्तार्थविशेष्यतापन्नाख्यातार्थनिष्ठप्रकारतानिरूपिततत्तत्कर्मकक्रियानिष्ठनानाविशेष्यताशालिन्या अन्वयबुद्धेः समुदयेनैतज्जनकतानिरूपवाक्यभेदस्येव प्रकृतेऽपि तद्दिशा तत्प्रसङ्गेनैकस्यैव कर्मविभक्त्यन्तस्य क्रियानिरूपितविशेषणतापन्नं स तु तत्प्रकृत्यर्थविशेषिततत्प्रत्यायकत्वमितरेषां साधुत्वार्थविभक्त्यन्तानां कर्मविभक्त्यर्थविशेषणीभूतप्रकृत्यर्थनिष्ठविशेष्यतानिरूपिताभेदसंसर्गावच्छिन्नप्रकारतापन्नावगमकत्वमित्युपगमे च कर्मविभक्त्यन्तत्वात्तत्साधुत्वार्थविभक्त्यन्तत्वावधारणभावेनानिर्णयप्रसङ्गेन नमस्कार्यव्यक्तिगोचरानवधृतिप्रसङ्गेन सन्निहितेस्तदवधारकत्वासम्भवेन कर्मविभक्त्यन्तक्रियावाचकयोरन्वयो दुरुपपाद इत्यतोऽभिधत्ते ॥ **अत्रेति** ॥ नारायणपदे विष्णुनिरूपिता लोकवेदप्रत्यायितसमुदायवृत्तिरेवैतत्पदाभिधेयस्य द्वितीयान्तपटूकोपस्थाप्य निरूपितविशेष्यताप्रतीतिजनिका सती मिलितप्रातिस्विककल्पद्वयाभिहितक्षत्यपमेष्वपि भवतीति सामञ्जस्यमवसेयम् । अथात्रयंगतसमभिव्याहृतनमतेस्तिङ्वाच्यकर्तृवाचकयुष्मदस्मच्छेषान्यतमा समभिव्याहृततयान्वयबोधौपयिकतद्धर्मिकतदन्यतमनिरूपिता सति ज्ञानविरहनियन्त्रितान्वयबोधानुपपत्तिप्रसञ्जनं दुर्वारमित्यत आह **उत्तमपुरुषेति** ॥ युष्मद्युपपदे समानाधिकरणे स्थानिन्यपि मध्यमः अस्मदुत्तमः शेषे प्रथमः । अत्र भाष्यकारः किंलादेशविधानवाक्येनैकवाक्यत्वाद्विध्यर्थमिदं अथ विहितेषु लादेशेषु नियमार्थमित्याशयेन किमर्थमिदमुच्यत इतिप्रश्नभाष्येण प्रश्नं कुर्वाणस्तत्रैकवाक्यतापक्ष इतरेतराश्रयदोषपरिहाराय भाषिनी संज्ञा आश्रयितव्येति प्रतिपत्तिलाघवार्थं वाक्यभेदेन नियमपक्षं प्रदिदर्शयिषुर्युष्मच्छेषवचनं नियमार्थं नियमार्थोयमारम्भः अथैतस्मिन्नियमार्थे विज्ञायमाने किमयमुपपदनियमः युष्मद्येव मध्यमः अस्मदि एवोत्तम आहोस्वित्पुरुषनियमः । युष्मदि मध्यम एव । अस्मदि उत्तम एव इति कल्पद्वयं प्रदर्श्य यदि पुरुषनियमः शेषग्रहणं कर्तव्यम् । शेषे प्रथम इति । किं कारणं मध्यमोत्तमौ नियतौ । युष्मदस्मदी अनियते । तत्र प्रथमोऽपि प्राप्नोति । तत्र शेषग्रहणं कर्तव्यं प्रथमनियमार्थं शेष एव प्रथमो भवतीति नान्यत्रेति । पुरुषनियमपक्षे निर्बाधं शेषग्रहणसार्थक्यमभिधाय अथाप्युपपदनियमः एवमपि शेषग्रहणं कर्तव्यम् । शेषे प्रथम इति । युष्मदस्मदी नियते मध्यमोत्तमावनियतौ । तौ शेषेऽपि प्राप्नुतस्तत्र शेषग्रहणं कर्तव्यम् । शेषे प्रथम एव भवति नान्य इति यथा श्रुते शेषग्रहणसार्थक्यमभिधाय उपपदनियमे शेषग्रहणं शक्यमकर्तुं कथं युष्मदस्मदी नियते मध्यमोत्तमावनियतौ शेषे प्राप्नुतस्ततो वक्ष्यामि प्रथमो भवतीति तन्नियमार्थं भविष्यति । यत्र प्रथमश्चान्यश्च प्राप्नुतस्तत्र प्रथम एव भवतीति । शेषग्रहणमुपपदनियमपक्षे प्रत्याचख्याविति उपपदनियमपक्षे युष्मच्छेषयोर्मध्यम प्रथमाभ्यां नियमिततया तयोरुत्तमं प्रत्युपपदत्वाप्राप्तेरुत्तमं प्रतिस्वनियमितास्मद एवोपपदत्वमर्थात्सिद्धमित्यार्थिकलाभेऽपि पुरुषनियम एव शेषग्रहणं कुर्वतः सूत्रकारस्य तथा भाष्यकृतश्चाभिप्रेत

इत्यस्मदर्थमन्तरेणोत्तमपुरुषस्यासम्भवेनोत्तमपुरुषस्य साक्षादेवास्मदर्थाक्षेपकतेति न तदनिर्देशनिबन्धनन्यूनतेति भावः । ममेति षष्ठीविपरिणामेनैव प्रथमां कल्पयिष्यतीति तस्यैव कर्तृवाचकतां मन्दाः प्रतिपद्येरन्निति वा आहेत्यप्यवतारितम् । अस्मद्युत्तम इत्यत्र समानाधिकरणे स्थानिनीत्यस्यानुवृत्त्या अप्रयुज्यमानेऽप्यस्मदि उत्तमपुरुषविधानादिति भाव इत्यपि स्थितम् । समितिह्युपसर्गध्वनितसम्यक्ताया नानात्वेन प्रकृतौपायिकीं तां दर्शयति ॥ **भक्तीत्यादि । तथाविध इति** ॥ 'सङ्ख्याया विधार्थे वा' इति सूत्रव्याख्यानावसरे विधाशब्दो यत्रार्थे प्रसिद्धस्तत्रैव यथास्यात्तादृशश्चार्थः प्रकार एवेत्याकरोक्त्या प्रकारवचनो विधाशब्दस्तथापदेन कृतबहुव्रीहिर्विशेष्यनिघ्न इति तादृशसम्यक्तारूपप्रकारविशिष्ट इत्यर्थः । अभिमतेति प्रकृतनिष्ठाप्रकृत्यंशस्यावगत्यर्थकत्वेऽप्युपसर्गविशेषसमभिव्याहारादिनेच्छार्थकता ह्रीयते निष्ठा च कर्मणि तथाच ग्रन्थप्रणेतृकर्तृकेच्छाविषयीभूतप्रारिप्सितसमापनप्रचयादिसिद्धेरित्यर्थः । कर्तृलङ्कारान्तकर्मविभक्त्यन्तयोर्योजनाप्रदर्शनेनैव ध्वनितमाशयमाविर्भावयति **निखिलेत्यादीनां त्विति** ॥ असति विशेषानुशासने विशेष्यविशेषणवाचकपदयोः समानलिङ्गवचनकतानियमस्य स्थिततयैकस्य कर्मविभक्त्यन्तत्वेऽपि तद्विशेषणवाचकपदूकस्य साधुतानिर्वाहायैव तत्र द्वितीयान्ततोरीकृत्या न विजातीयव्यवधानायत्ता सतिज्ञानविरहनियन्त्रितान्वयबोधानुपपत्तिप्रसञ्जनावकाश इति भावः । सप्तम्यन्तोपादानफलं तु वरणः ग्रामश्चञ्चाः पुरुषं यस्य वाध्निकाः पुरुषं पश्य सीता रामदारा इत्यादेः साधुतानिर्वाहः । ननूक्तदिशा पदपट्कोपस्थाप्यानां प्रणामकर्मीभावावनारायणविशेषणतयान्वयमानोपगतेः फलराहित्येन क्रियाकर्मवाचकयोरासत्तिभञ्जकपदान्तरकृतव्यवहितिकतया तदुपागमस्य चानुपलम्भवाधिततयाऽसामञ्जस्यमित्याशङ्कायाईशप्रीतिजनकस्तुतिफलत्वोपलब्धेर्न क्षतिरिति समाधत्ते । **प्रयोजनं चेति** । एवकारस्तत्रोपलभ्यमानतामाचष्टे । अत एवैतदभिमापकनारायणप्रणामादिकासत्यादिपदोपादानं सङ्गच्छत इति ध्येयम् । **आर्थिकेति** । पूर्णगुणत्वनिर्दोषत्वयोर्हेतुहेतुमद्भावेन हेतूक्त्यैव हेतुमतोऽपि लाभात् निर्दोषमिति पुनर्वचनमिति व्याकर्तारोऽर्थापयन्ति । विशेष्यप्राशस्त्यरूपैकार्थविषयकत्वात्पदानामर्थतः पौनरुक्त्यभिप्रायर्थापने स्थितम् । अभिधास्यमानदिशा नारायणपदेनैव गुणपूर्णतादिरपत्स्यतीति पुनस्तदभिहितौ तदित्यपि मन्वतो गुणपदेन सार्वज्ञसर्वस्वातन्त्र्यादिगुणोक्त्या अज्ञानपारतन्त्र्याद्यभावलाभात् निर्दोषमिति पुनरुक्तम् । उद्भवादिदमित्युक्त्यैव गुणपूर्णता देहवत्तापि सेत्स्यतीति पूर्णगुणेति देहमिति तदिति च निबन्धान्तरे विन्यस्तम् ।

सु.--- अथवा । **कुतो नारायणस्य नम्यत्वम् । तथात्वेऽपि कुतोऽन्यासु देवतासु सतीषु तस्यैव नमनमित्यत्रोक्तमशेषविशेषतोऽपि वन्द्यमिति । विशिष्यते वस्त्वेभिरिति विशेषा असाधारणधर्मा अशेषाश्च ते विशेषाश्च । अपिरभिव्याप्तौ । यावन्तो वन्द्यत्वनिमित्तभूता धर्माः**

तेभ्यो विशेषेभ्योऽपि हेतुभ्यो वन्द्यम् । तथाऽशेषाद्वन्द्यत्वेन समाशङ्कितात्पद्मापद्मभवादेर्जगतो विशेषोऽतिशयोऽशेषविशेषस्सर्वोत्तमत्वम् । ततो हेतोः सतीष्वन्यासु देवतासु वन्द्यमिति । एतदुभयं कथं नारायणस्येत्यतोऽभिहितं निखिलेत्यादि । त्रिविधा हि देवता वन्द्या भवति । विशिष्टाधिकृतेष्टा चेति । न हि देवतावन्दनं व्यसनितया क्रियते । किन्तु विघ्नविघातादि-प्रयोजनापेक्षया । विशिष्टैव देवता तस्येष्टे । अधिकृता च स्वविषयग्रन्थप्रबोधादिकं सम्पादयति । वन्दनं खलु भक्त्याद्युपेतमेव सफलम् । तच्चेष्टायामेव देवतायामुपपद्यत इति । तत्र वैशिष्ट्यो-पपादनाय निखिलपूर्णगुणैकदेहं निर्दोषमस्योद्भवादिदमिति विशेषणत्रयम् । निखिला निःशेषाः पूर्णाः प्रत्येकमप्यनवधिका गुणा आनन्दादयः । एकशब्दः केवलार्थः । त एव देहो यस्य न पुनः प्राकृतादिरिति तथोक्तः । निष्क्रान्तो दोषेभ्यः पारतन्त्र्यादिभ्य इति निर्दोषः । अस्य प्रत्यक्षादिप्रमाणसिद्धतया बुद्धिसन्निहितस्य स्वव्यतिरिक्तप्रपञ्चस्योद्भव उत्पत्तिरादिरस्ये-त्युद्भवादि जन्माद्यष्टकं तद्यथासम्भवं ददातीत्युद्भवादिदस्तम् । अस्येति सम्बन्धमात्रे षष्ठी । अशेषविशेषतोऽपीत्येतदस्योद्भवादिदमित्यनेनापि सम्बध्यते । वियदधिकरणादिव्युत्पाद्यसम-स्तावान्तरभेदसहितोद्भवादिदमिति । अधिकृतत्वप्रदर्शनायाप्यतममप्यखिलैः सुवाक्यैरिति । अपिशब्दो वन्द्यत्वे हेतुसमुच्चयार्थः । अभिव्याप्तौ वा । अपौरुषेयत्वेन तन्मूलत्वेन वाऽनाश-ङ्कितदोषत्वादिना शोभनानि वाक्यानि वेदादीनि ब्रह्मसूत्रादीनि च सुवाक्यानि तैरखिलैराप्य-तमम् । अतिशयेन प्रतिपाद्यम् । यदि व्याचिख्यासितेन ब्रह्ममीमांसाशास्त्रेण तन्निर्णीतव्यार्थेन वेदादिना च प्रतिपाद्य इति नारायणो वन्दनीयः । हन्त तर्हि तत एव धर्मादिकं प्राणादिकं वा वन्दनीयं स्यात् । न स्यात् । तस्य नारायणप्रतिपत्त्यङ्गतया वेदाद्येकदेशप्रतिपाद्यत्वात् । अस्य पुनरनन्यार्थतयाऽखिलवेदादिवेद्यत्वात् । तथाविधमेव चाधिकृतमुच्यत इत्याशयवताऽऽप्य-तममित्यखिलैरिति चोक्तम् । इष्टत्वप्रदर्शनं सदा प्रियतमं ममेति । अत्रापि पूर्ववत्सदापदस्य तमपश्च प्रयोजनमवधेयम् ।

वा० —प्रणामकर्मनारायणविशेषणानां प्रणामोपयुक्तार्थप्रतिपादनेन प्रणामप्रयोजकत्वमेव स्वरसं न तु प्रयोजनान्तरार्थकस्तुतिपरत्वमित्यभिप्रेत्याह ॥ **अथवेति** । अत्र निखिलेत्यादिविशेषणत्रयस्य वन्द्यत्वप्रयोजकवैशिष्ट्योपपादकत्वस्य वन्द्यान्तरादतिशयप्रतिपादकत्वस्य च वक्ष्यमाणरीत्या स्पष्टत्वात्तदुप-पाद्यसमर्पकस्याशेषविशेषतोऽपीत्यस्य द्वेधा व्याख्यानमुचितमित्यभिप्रेत्य द्वेधा तन्निवर्त्यां शङ्कां दर्शयति ॥ **कुत इत्यादिना** ॥ विशेषतोऽपीत्यपिशब्दस्य समुच्चायकत्वासम्भवात्सर्वकर्माण्यपि सदाकुर्वाण इति

व्याख्याति ॥ **अपीरिति** । ननु निखिलत्वादिविशेषणानामन्यत्राभावेन वन्द्यत्वप्रयोजकत्वानिश्चयात्कथ-मेषां तत्प्रयोजकत्वेनोक्तिरित्यतो निखिलेत्यादिविशेषणत्रयस्य वन्द्यत्वप्रयोजकत्वेनान्यत्रोपलब्धवैशिष्ट्योप-पादकतयाऽखिलैः सुवाक्यैराप्यतमामिति सदा प्रियतमं ममेति प्रकृताधिकृतेष्टस्वरूपप्रदर्शकविशेषणयोश्च तत्प्रयोजकत्वेनान्यत्रोपलब्धाधिकृतेष्टत्वरूपसामान्यमुखेन वन्द्यत्वप्रयोजकप्रतिपादकत्वसम्भवान्नानुपपत्तिरि-त्यभिप्रेत्याह ॥ **त्रिविधा हीति** । अत एव वैशिष्ट्योपपादनायेत्यधिकृतत्वप्रदर्शनायेतीष्टत्वप्रदर्शनमिति वैचित्र्यम् । विशिष्टाधिकृतत्वयोर्वन्द्यत्वनिमित्ततामुपपादयन्निष्टत्वस्य वन्द्यत्वविशेषणीभूतभक्त्यादिद्वारा विशिष्य वन्द्यत्वनिमित्ततामुपपादयति ॥ **न हीत्यादिना** । सर्वविशेषणानां वैशिष्ट्यादिसर्वप्रतिपादक-त्वप्रतीतिमपाकरोति ॥ **तत्रेत्यादिना** । निखिलपूर्णगुणत्वपारतन्त्र्यादिराहित्यसकलजगज्जनकत्वादिना सर्ववैशिष्ट्ये प्रतिपादिते गुणवत्त्वरागादिराहित्यबहुजनकत्वादिप्रयुक्तवैशिष्ट्यमुपपादितं भवतीति किमुते-त्याशयेन सम्मुखतया वैशिष्ट्योपपादनायेत्युक्तमिति ध्येयम् । यद्वा । प्रकृते निखिलेत्यादिविशेषणानां वैशिष्ट्यं वन्द्यान्तरादतिशयश्चेत्युभयोपपादकत्वाभिप्रायेण वैशिष्ट्योपपादनायेत्युक्तमिति द्रष्टव्यम् । निखि-लानां पूर्णगुणा इति समासभ्रान्तिं निःशेषपूर्णशब्दयोरेकार्थत्वेन द्वन्द्वानुपपत्तिशङ्कामेकशब्दस्य सङ्ख्या-र्थत्वेन पूर्वनिपातशङ्कां सत्त्वादिगुणैकदेहवत्त्वस्य जीवादिसाधारण्यापादकत्वाद्दोषशब्दस्य रागद्वेषमोहार्थ-त्वेन प्रसिद्धेस्तद्राहित्यस्य पद्मापद्मभवाद्यतिशयाहेतुत्वात्स्वपुत्राद्युद्भवादिदत्वस्य सर्वसाधारण्यान्नैषां सर्ववैशि-ष्ट्योपपादकत्वमिति शङ्कां च परिहरति ॥ **निखिल इत्यादिना** ॥ **एकशब्द केवलार्थ इति** ॥ सङ्ख्यार्थत्वे ह्येकशब्दस्य न तावदत्र पूर्वेण विशेषणसमासोऽङ्गीकर्तुं युक्तः । तस्य 'दिक्सङ्ख्ये संज्ञाया-मि'ति संज्ञायामेव नियमितत्वेन प्रकृते त्वेकशाठीत्यादाविव विशिष्टशब्दस्य संज्ञात्वाभावेन तदसम्भवात् । अतः सङ्ख्यार्थकैकशब्दस्य समानाधिकरणेन समासविधानार्थं प्रवृत्तेन पूर्वकालैकेति सूत्रेणैव स वाच्यः । (सर्वजरत्पुराणनवकेवलाः समानाधिकरणेनेति सूत्रशेषो द्रष्टव्यः) न चासौ वक्तुं शक्यः । तथा सति तस्य पूर्वकालैकेति समासशास्त्रे प्रथमानिर्दिष्टतया 'प्रथमानिर्दिष्टं समास उपसर्जनमि'त्युपसर्जनत्वेनोपसर्जनं पूर्वमिति पूर्वनिपातप्रसङ्गात् । निखिलपूर्णगुणा एको देहो यस्येति बहुव्रीह्याश्रयणेऽपि 'बहुव्रीहौ सर्वना-मसङ्ख्ययोः प्राङ्निपातो वक्तव्य' इति सङ्ख्यायाः प्राङ्निपातनियमनादेकशब्दस्य पूर्वनिपातप्रसङ्ग एव । अत एवानित्यैकरूपा इत्यादावनित्यमेकं रूपं येषामिति त्रिपदबहुव्रीह्यनाश्रयणमभियुक्तानाम् । चतुर्थे च अनुमानमेकं शरणं यस्येति त्रिपदबहुव्रीह्यनाश्रयणं टीकाकाराणामपि । केवलार्थत्वे तु न तत्प्रसङ्ग इत्यु-क्तरीत्या समासद्वयमप्युपपन्नमिति भावः । यद्यप्यत्र टीकाकृदभिमते बहुव्रीहौ सङ्ख्यार्थत्वप्रयुक्तपूर्वनिपा-

नचाग्रेऽप्येकशब्दस्य न सर्वनामत्वप्रयुक्तपूर्वनिपातवारणं सम्भवतीत्यनर्थकमेव केवलार्थत्वाश्रयणम् । न च केवलार्थस्यासर्वनामत्वान्नोक्तदोष इति वाच्यम् । 'एकोऽन्यार्थे प्रधाने च प्रथमे केवले तथा । साधारणे समानेऽल्पे सङ्ख्यायां च प्रयुज्यत' इत्यभिधानात्सन्त्येकशब्दस्याष्टावर्थाः । तत्रैकशब्दः सङ्ख्यायां नित्यैकवचनान्तः । अन्येषु तु सप्तसु वचनान्तरमपि स्यादेव । एके एकेषामिति यथेत्यभियुक्तव्याख्यानेन केवलार्थस्यापि तस्य सर्वनामत्वस्य स्थितेः । तथाऽप्येको देह एकदेहो निखिलपूर्णगुणा एकदेहो यस्येति द्विपदबहुव्रीह्याश्रयणे न दोषः । एकदेहशब्दस्यासर्वनामतया पूर्वनिपाताभावसम्भवात् । न चैवमेकं रूपमेकरूपमनित्यमेकरूपं येषामित्यन्यत्र द्विपदबहुव्रीह्याश्रयणवदेकं शरणमेकशरणम् । अनुमानमेककारणं यस्येति तथोक्त इत्युत्तरग्रन्थीयटीकाकारीयद्विपदबहुव्रीह्याश्रयणवच्च सङ्ख्यार्थत्वेऽप्येकशब्दस्य द्विपदबहुव्रीह्याश्रयणेऽसङ्ख्यार्थत्वादेवैकदेहशब्दस्य पूर्वनिपाताभावसम्भवात्तस्य केवलार्थत्वाश्रयणं व्यर्थमिति वाच्यम । अर्थाधिक्यलाभायैव तदाश्रयणात् । अत एव केवलार्थत्वविवक्षाव्यावर्त्यप्रदर्शनं न पुनः प्राक्तनादीति ज्ञेयम् । 'ननु कर्मणा यमभिप्रैति स सम्प्रदानमि'ति सूत्रे (दानस्य कर्मणा यमभिप्रैति स सम्प्रदानसंज्ञः स्यात् ।) 'अनिराकरणात्कर्तुस्त्यागाङ्गं कर्मणेप्सितम् । प्रेरणानुमतिभ्यां च लभते सम्प्रदानतामि'त्यत्र च कर्तुर्दानशेषभूतं दानकर्मणाप्तुमिष्टममनिराकरणात्प्रेरणादनुमत्या वा सम्प्रदानतां लभत इत्युक्तत्वादीश्वरस्य दानकर्मणोद्भवादिनाऽप्तुमिष्टमस्यानिराकुर्वतोऽस्येति निर्दिष्टस्य जगतः सम्प्रदानत्वाच्चतुर्थ्या भाव्यम् । (अन्वर्थसंज्ञाबलेनाह ॥ दानस्येति । तेनाजां नयति ग्रामं हस्तं निदधाति वृक्षे इत्यादौ नातिप्रसङ्ग इति भावः । दानं चापुनर्ग्रहणाय स्वत्वनिवृत्तिपूर्वकं परस्वत्वापादानमतएव रजकस्य वस्त्रं ददातीत्यादौ न भवति । तत्र हि ददातिर्भाक्तः । एतच्च वृत्तिमतम् । भाष्यमते तु नान्वर्थनायामाग्रहः । खण्डिकोपाध्यायस्तस्मै चपेटां ददातीति प्रयोगात् । रजकस्य ददातीति शेषत्वविवक्षायां बोध्यम् । न चैवमजां नयति ग्राममित्यत्रातिप्रसङ्गः । यमभिप्रैतीत्युक्त्या हि यमिति निर्दिष्टस्य शेषत्वं कर्मणश्च शेषत्वं लभ्यते ग्रामस्य चाजां प्रति शेषत्वं नास्ति) । न च स्वसत्तापरित्यागेन परसत्तापादनस्य दानपदार्थस्य जगत उद्भवादिविषये ईश्वरेणाकरणान्न चतुर्थीति वाच्यम् । वृक्षाय जलं ददाति, खण्डिकोपाध्यायः शिष्याय चपेटिकां ददाति, न शूद्राय मतिं दद्यादित्यादौ चतुर्थ्युपपत्त्यर्थं किञ्चिदुद्दिश्यापुनर्ग्रहणाय स्वद्रव्यत्यागमात्रस्य दानशब्दार्थतया विवक्षणीयत्वेन पदमञ्जर्यामुक्तत्वात्प्रकृते मतिदानादिवद्यथाकथञ्चित्त्यागस्य प्रतिपादयितुं शक्यत्वात् भाष्यकारेण क्रियामात्राश्रयणेन ददाति कर्मणेत्यस्यानाश्रितत्वाच्च सम्प्रदानचतुर्थ्या भवितव्यमित्यतो विवक्षातः कारकाणि भवन्तीत्युक्तेः सम्प्रदानस्य शेषत्वविवक्षायां युक्ताऽऽस्येति षष्ठीत्याह ॥ **अस्येतीति** । अत्रापिपदस्य यथास्थितस्य समुच्चयार्थतायाः एव वक्तव्यत्वात्साक्षाद्वन्द्यत्वहेतोरस्य वन्द्यत्वहेतुवैशिष्ट्यहेतुभिर्निखिलेत्यादिभिः साक्षात्साध्येन समुच्चया-

सम्भवात्परमसाध्यसमुच्चयमभिप्रेत्याह ॥ **अपीति** । अत एवास्वरसाद्भिन्नक्रमत्वमभ्युपेत्यार्थान्तरं तस्याह ॥ **अभीति** । स्वर्गादेरनित्यत्वेन सदा प्रियत्वाभावाद्धर्मादेरन्यार्थतयैव प्रियत्वादस्य पुनः सदाऽनन्यार्थतया प्रियत्वात्तथाविधमेव चेष्टमुच्यत इत्याशयवानाह ॥ **अत्रापीति** ।

स०—— एवं पदजातं सामान्यतो व्याख्याय विशेषतो व्याचक्षाण एव तद्व्यावर्त्यशंकासद्भावात् न पुनरुक्तिरिति प्रकारान्तरमाह ॥ **अथवेत्यादिना** । **अपिरभिव्याप्ताविति** । न चाशेषेत्यनेन गतार्थता तावन्तो वन्द्यत्वनिमित्तभूता धर्मा लोके प्रसिद्धास्तेषां प्रकृतेऽभिव्याप्तिरसंकोचेन वृत्तिरिति विवक्षितत्वात् । यथा च तेभ्यो विशेषेभ्योऽपि । तेभ्यः सर्वेभ्यः विशेषेभ्यः प्रकृते विद्यमानेभ्य इत्यर्थः । यावन्तो ब्राह्मणास्ते सर्वे आकार्या इत्यादाविवासंकोचव्यञ्जनमपिशब्दप्रयोजनमिति हृदयम् । एवमग्रेऽपि । **तत्र वैशिष्ट्योपपादनायेति** । अनेनैव विशेषणत्रयेण सर्वोत्तमत्वमप्युपपादितमवगन्तव्यम् । अत एतदुभयं कथं नारायणस्येत्यवतार्य सर्वोत्तमत्वोपपादनमुत्तरत्र न कृतमतो न्यूनतेत्यपास्तम् ॥ **एक शब्दः केवलार्थ इति** । सङ्ख्यार्थत्वे पूर्वनिपातः स्यादिति भावः । ननु दानकर्मत्वेनास्य जगतोऽभिप्रेततया सम्प्रदानत्वात्तत्र चतुर्थ्या भाव्यमस्येति षष्ठी कथमित्यत आह ॥ **अस्येति** । एवं च 'विवक्षातः कारकाणि भवन्ती'त्युक्तत्वेन सम्प्रदानत्वस्याविवक्षितत्वात् । शेषे षष्ठीति सम्बन्धमात्रे विहिता षष्ठ्येवेति भावः । अत्र यत्तु वदति । दानं हि स्वस्वत्वपरित्यागेन परस्वत्वापादनम् । तथाच सम्प्रदानत्वप्राप्तेरेवाभावाद्व्यर्थमिदमिति ॥ **तन्न** । परस्वत्वापादनमात्रस्यापि दानशब्दार्थत्वेनाभियुक्तैर्व्याख्याततयाऽत्र सम्प्रदानत्वप्राप्तिसम्भवात् । अखिलैरित्यस्य तमपश्च प्रयोजनं वक्तुमाह ॥ **यदि व्याचिख्यासितेनेत्यादिना** । अधिकृतत्वमात्रं कर्मकाण्डप्रतिपाद्ये धर्मादौ ब्रह्मकाण्डप्रतिपाद्ये प्राणादौ च व्यभिचरतीति भावः । नन्वेतावताऽधिकृतत्वस्य व्यभिचारो नोद्धृत इत्याशङ्कायामाह । **तथाविधमेवेति** । अनन्यापेक्षया वेदादिवेद्यं सकलवेदादिवेद्यं चेत्यर्थः । इदं च हेतुद्वयमतो न वैय्यर्थ्यम् ॥ **अत्रापि पूर्ववदिति** । इष्टत्वमात्रं स्रक्चन्दनादौ व्यभिचारि । अनन्यार्थतयेष्टत्वं च तमबर्थभूतं सुखे व्यभिचारि अतः **सदेति** ॥ वैषयिकं सुखं च न सदेष्टमिति भावः । नन्वेवमपि मध्यमाधिकारिस्वरूपसुखे व्यभिचारः । अतो **ममेति** ॥ तस्या अपि अन्यार्थतयैव प्रियत्वादिति । पूर्ववत् पूर्वन्यायेन । इयांस्तु विशेषः । अत्र विशिष्टो हेतुः पूर्वत्र हेतुद्वयमिति ।

प०—— अन्यथापि स्तुतिसम्भवादेतैरेव विशेषणैः स्तुतौ न किञ्चिद्बीजमित्यत आह ॥ **अथवेति** । आद्यचोद्यं निरसितुमाह ॥ **विशिष्यत इति** । व्यावर्त्यत इत्यर्थः । **यावन्त इति** । विशिष्टत्वेष्टत्वाधिकृतत्वरूपा इति भावः । द्वितीयचोद्यं निराह ॥ **तथेत्यादिना** । **पद्मेति** । श्रीब्रह्मा-

दोरित्यर्थः । **एतदुभयमिति** । वन्द्यत्वप्रयोजकासाधारणधर्मवत्त्वं सर्वोत्तमत्वं चेत्येतदुभयमित्यर्थः । **निखिलेत्यादीति** । विशेषणपञ्चकमित्यर्थः । तत्र विशेषणत्रयेण विशिष्टत्वमन्याभ्यामधिकृतत्वेष्टत्वे इति वक्तुं वन्द्यत्वप्रयोजकधर्मांस्तावदाह । **त्रिविधाहीत्या**दिनोपपद्यत इत्यन्तेन । विशिष्टा वन्द्येत्येतद्व्यनक्ति ॥ **न हीति** । अधिकृता वन्द्येत्येतद्व्यनक्ति ॥ **अधिकृता चेति** । इष्टा वन्द्येत्येतद्व्यनक्ति ॥ **वन्दनमिति** । इतिशब्दो हेत्वर्थः । इतिहेतोस्त्रिविधा वन्द्येति पूर्वेणान्वयः । ततः किमित्यत आह ॥ **तत्रेति** । त्रिधा वन्द्यत्वे सतीति वा विशेषणपञ्चकमध्य इति वाऽर्थः । एकशब्दस्य सङ्ख्यार्थत्वेन गुणविशेषणत्वे 'पूर्वकालैकसर्वजरत्पुराणनवकेवलाः समानाधिकरणेने'त्यनेनैकशब्दस्य प्रथमान्तनिर्देशेन समासविधानात् 'प्रथमानिर्दिष्टं समास उपसर्जनमि'त्युपसर्जनसंज्ञायां उपसर्जनं पूर्वमिति पूर्वनिपातो निखिलेत्यनेन विरोधश्च प्राप्नोतीत्यत आह ॥ **एकशब्द इति** । एके मुख्यान्यकेवला इत्युक्तेः । 'दीपैकदृक्पुरोभागी दीर्घसूत्रश्चिरक्रिय' इत्यमरे 'नियतिकृतनियमरहितां ह्लादैकमि'ति काव्यप्रकाशे च प्रयोगात्सङ्ख्यार्थस्यैवैकशब्दस्य पूर्वकालैकेति सूत्रे निर्देशो न केवलार्थस्येति न दोष इति भावः । केवलार्थैकशब्दस्य गुणविशेषणत्वे लब्धार्थमाह ॥ **त एवेति** । 'निरादयः क्रान्ताद्यर्थे पञ्चम्ये'त्युक्तेराह ॥ **निष्क्रान्तो दोषेभ्य इति** । पारतन्त्र्यादिभ्य इत्युक्त्या कथं सर्वोत्तमत्वं नारायणस्येत्येतदंशोऽप्युपपादितो ध्येयः । ईश्वरस्य जन्मलयाद्यभावोक्तिपरैः असम्भवस्त्वित्याद्यधिकरणैरविरोधाय वा व्याघातपरिहाराय वाऽऽह ॥ **स्वव्यतिरिक्तेति** । एतेनापि सर्वोत्तमत्वमस्योपपादितं ध्येयम् ॥ **जन्माद्यष्टकमिति** । 'गुणव्यत्यय एतस्मिन्मायावत्त्वादधीशितुः । न पौर्वापर्यमिच्छन्ति नद्यां भ्राम्यच्चक्रमेरिवे'ति तृतीयस्कन्धोक्त्या पौर्णमास्यमावास्यातिथ्योरिव जन्मस्थित्यादेरिदंप्राथम्याभावेऽपि लब्धजन्मन एव स्थितिलयादीति जन्मन आदित्वमुपेत्य जन्मादीत्युक्तम् ॥ **यथासम्भवमिति** । जन्मस्थितिलयनियमनानि सर्वस्य । ज्ञानाज्ञानबन्धमोक्षाःब्रह्मादिचेतनस्य । तत्रापि मोक्षं सतामेवेत्येवं रूपेणेत्यर्थः । चतुर्थीसम्प्रदान इति चतुर्थ्या भाव्यम् । कथमस्येति षष्ठीत्यत आह ॥ **सम्बन्धमात्र इति** । न तु सम्प्रदानत्वमप्यत्र विवक्ष्यत इति मात्रपदार्थः । 'कर्मणा यमभिप्रैति स सम्प्रदानमि'ति सूत्रे अचोन्त्यादिटीत्यादाविव लघुसंज्ञायाः कार्यत्वेऽपि सम्प्रदानमिति गुरुसंज्ञाकरणमन्वर्थत्वविज्ञानार्थम् । तेन बहुमानपूर्वं स्वस्वत्वत्यागेन परस्वत्वापादनादिरूपदानं यत्र तत्रैव सम्प्रदानसंज्ञा नत्वन्यत्र रजकस्य वस्त्रं ददातीत्यादाविति वृत्त्यादावुक्तेरिहापि सम्प्रदानसंज्ञाऽभावात् 'षष्ठी शेष' इति षष्ठ्येवेति भावः। यद्वोद्भवादीतिपदस्य नित्यसापेक्षत्वात्समास इत्युपेत्य कर्मत्वसम्प्रदानत्वविशेषौदासीन्येन सम्बन्धसामान्याश्रयेणोद्भवादीत्यनेन तद्वमिति ददातिना वाऽन्वय इति भावेनाह ॥ **सम्बन्धमात्र इति** । अथवास्येति षष्ठी कर्तरि चेत् आदिपदोक्तपालनादिनाऽनन्वयः । तस्य जगत्कर्मकत्वात् । कर्मणि चेदुद्भवादिनाऽनन्वयः तस्य तत्कर्तृकत्वादत आह ॥ **सम्बन्धमात्र इति** ।

ननु स्वव्यतिरिक्तप्रपञ्चस्येति व्याख्या न युक्ता । प्रकृतिजीवकालवेदादेर्नित्यस्य जन्माद्ययोगादित्यत आह ॥ **अशेषेति** । तथात्वे कोऽर्थ इत्यत आह । **वियदिति** । विशेषत इति तृतीयार्थे तसिरित्युपेत्यार्थमाह ॥ **अवान्तरभेदसहितेति** । 'न वियदश्रुतेः' । 'एतेन मातरिश्वा व्याख्यातः' । 'ज्ञोऽत एवे'त्येतेष्वधिकरणेषु नित्यस्यापि पराधीनविशेषावाप्तिरूपजनिरुच्यते । प्रकृतेः जडस्य परिणामः । तदभिमानिश्रियः सिसृक्षुत्वम् । गगनस्य मूर्तसंयोगित्वम् । मातरिश्वादिजीवस्य देहयोगः । इन्द्रियाणामुपचय इत्यादिरूपेण व्युत्पाद्याशेषविशेषसहितो य उद्भवः । तथा जीवानां प्रकृतैतावत्वं हीत्यत्रोक्तदिशा अन्नादिदानेन । अन्येषां नित्यानामुत्तरकालसम्बन्धादिना स्थितिरित्यादि । तथा संहृतिरपि कार्यस्य जडस्य ध्वंसः । जीवानां देहलयः । श्रियोऽत्यन्तसामीप्यमित्यादि । तदादिदमित्यर्थः ॥ **हेतुसमुच्चयार्थ इति** । न केवलं विशिष्टत्वादधिकृतत्वादपि वन्द्यमिति समुच्चयार्थ इत्यर्थः । अखिलैरित्युक्तावपि तन्मध्ये किञ्चिदपि नान्यपरमिति द्योतनाय यावदर्थकमप्यपिपदमिति भावेनाह ॥ **अभिव्याप्तौ वेति** । अत एव आह । **अखिलैरपीति** । पदवर्णस्वरादिरूपेणापि प्रतिपाद्यमित्यभिप्रेत्याभिव्याप्तौ वेत्युक्तमित्यप्याहुः । तमप्प्रत्ययाखिलशब्दापिपदानां कृत्यं व्यनक्ति ॥ **यदीत्यादिना** ॥ **तस्येति** । धर्मादेः प्राणादेश्चेत्यर्थः । 'अन्यार्थं तु जैमिनिरि'त्यादिना वक्ष्यमाणन्यायेन नारायणप्रतीत्यङ्गत्वं ज्ञेयम् । एतावता धर्मादेरधिकृतत्वं न निरस्तमिति वन्द्यत्वं प्राप्तमत आह ॥ **तथाविधमेवेति** । अनन्यार्थतयाऽखिलवेदादिवेद्यमेवेत्यर्थः ॥ **अखिलैरिति चोक्तमिति** । अखिलैरपीतिचोक्तमित्यभिव्याप्त्यर्थकमपिपदं च ध्येयम् । अन्यथा धर्मादेरखिलवेदाप्रतिपाद्यत्वेऽपि 'ता वा एताः सर्वा ऋच' इत्यत्रैतरेयभाष्ये सर्ववेदाभिधेयत्वं वायोरप्यस्तीत्युक्त्या प्राणस्याप्यखिलवेदप्रतिपाद्यत्वादखिलपदं तद्व्यावर्तकं न स्याद्यर्थं चाभिव्याप्त्यर्थकमपिपदं स्यात् । तस्मिन् सति तु 'पूर्वप्रसिद्धवर्जं तु शक्रान्ता देवता मता' इति ऋग्भाष्योक्तदिशा मन्त्रादिवद्वेत्यत्रोक्तन्यायेन च विष्णुसूक्तपुरुषसूक्तलक्ष्मीसूक्ताद्यन्यत्रैव प्रतिपाद्यत्वाद्भवति व्यावर्तकमखिलपदम् ॥ **पूर्ववदिति** । पूर्वत्रानयोर्यत्प्रयोजनमुक्तं तदत्र ज्ञेयमिति नार्थः । किंतु यथा अन्यार्थतया वेदैकदेशप्रतिपाद्यस्य धर्मादेः प्राणादेश्च प्रियत्वमेव न तु प्रियतमत्वम् । तदपि धर्मादेर्भगवत्प्रतिपत्त्यङ्गत्वदशायाम् । काम्यतादशायां तु प्रियत्वमपि नास्ति । प्राणादेर्भगवदङ्गत्वेनैव प्रियत्वं न तु स्वतः । तथाच तयोः कदाचित्प्रियत्वमात्रेऽपि न तयोर्नम्यत्वप्रयोजकेष्टत्वम् । अनाद्यनन्तकालमतिशयेनानन्यार्थतया प्रियत्वरूपनम्यत्वप्रयोजकमिष्टत्वं नारायणस्यैव । अतस्तस्यैव नतिरिति द्योतनाय सदेति प्रियतममिति चोक्तमिति व्याख्येयमित्यर्थः ।

या०— अपिरभिव्याप्ताविति । न चाशेषेत्यनेन गतार्थता । यावन्तो वन्द्यत्वनिमित्तभूता धर्मा लोके प्रसिद्धास्तेषां सर्वेषां प्रकृतेऽभिव्याप्तिरसङ्कोचेन वृत्तिरिति यावत् । तथाच यावन्तो ब्राह्मणाः

ते सर्वेऽप्याकार्या इत्यादावविवासङ्कोचव्यञ्जनमपिशब्दप्रयोजनमित्याशयात् । एवमग्रेऽपि । तत्र विशिष्टत्वस्य वन्द्यत्वप्रयोजकत्वमुपपादयितुमाह ॥ **न हीति** ॥ अधिकृतत्वस्य तदुपपादयति ॥ **अधिकृता चेति** ॥ इष्टत्वस्यापि तदुपपादयितुमाह ॥ **वन्दनं खल्विति** ॥ **तत्र वैशिष्ट्योपपादनायेति** । अत्र वैशिष्ट्यं तु सर्वोत्तमत्वरूपमेव विवक्षितम् । अत एतदुभयं कथं नारायणस्येत्यवतार्य सर्वोत्तमत्वप्रतिपादनमुत्तरत्र पृथङ् न कृतमित्यवधेयम् ॥ **केवलार्थ इति** ॥ सङ्ख्यार्थत्वे पूर्वनिपातः स्यादिति भावः । 'निरादयः क्रान्ताद्यर्थे पञ्चम्ये'ति वचनादाह ॥ **निष्क्रान्त इति** । नन्वस्येति कथं षष्ठी । न तावत् कर्तरि षष्ठी भगवत एव कर्तृत्वात् । नापि कर्मणि उद्भवादेरेव कर्मत्वात् । हेत्वादिरूपार्थान्तरस्य च असम्भवादित्यत आह ॥ **सम्बन्धमात्र इति** । तथाच 'षष्ठी शेष' इत्यनेनैवात्र षष्ठीति भावः । सौत्रशेषशब्दार्थकथनाय सम्बन्धमात्र इत्युक्तम् । उक्तादन्यः शेष उच्यते । कर्मादयश्च प्रातिपदिकार्थपर्यन्ताः पूर्वमुक्ताः । अतस्तदन्यो यः सम्बन्धः स एव शेषशब्देन विवक्षित इति ॥ **षष्ठ्यर्थ इति** । षष्ठ्यर्थभूतानां स्वस्वामिभावादिसम्बन्धानामनेकत्वात्सर्वेषां सामान्यरूपेण ग्रहणाय मात्रपदम् । केचित्तु ननु दानकर्मणोद्भवादिनाऽस्य जगतोऽभिप्रेततया सम्प्रदानत्वात्तत्र चतुर्थ्या भाव्यमस्येति षष्ठी कथमित्यत आह ॥ **अस्येतीति** ॥ एवंच विवक्षातः कारकाणि भवन्तीत्युक्तत्वेन सम्प्रदानत्वस्याविवक्षितत्वात् 'षष्ठी शेष' इति सम्बन्धमात्रे विहिता षष्ठ्येव युक्ता । यद्यप्युद्भवादौ न स्वस्वत्वपरित्यागरूपदानकर्मत्वमीश्वरस्य सर्वदा सर्वेश्वरत्वात् तथाच न सम्प्रदानप्राप्तिः । तथाऽपि परस्वत्वापादनमात्रस्यापि दानशब्दार्थतया कन्यादानादौ प्रसिद्धत्वेनात्र कथञ्चित्सम्प्रदानत्वप्राप्तिसम्भव इत्याहुः ॥ **वियदधिकरणादाविति** । तत्र हि क्वचित्पराधीनविशेषावाप्तिः क्वापि देहलाभः कुत्रचित्स्वरूपलाभ इत्यनेकप्रकारेणोद्भवः कथितः । लयोऽपि विपर्ययेणेत्यत्रोत्पत्तिक्रमवैपरीत्येन प्रतिपादित इत्यवधेयम् । अखिलैरित्यस्य तमपश्च प्रयोजनं वक्तुमित्यत आह ॥ **यदि व्याचिख्यासितेनेत्यादिना** । अधिकृतत्वमात्रं कर्मकाण्डप्रतिपाद्ये धर्मादौ ब्रह्मकाण्डप्रतिपाद्ये प्राणादौ च व्यभिचारीति भावः । नन्वेतावताऽप्यधिकृतत्वस्य व्यभिचारो नोद्धृत इत्याशङ्कायामाह ॥ **तथाविधमेवेति** । अनन्यापेक्षया वेदादिवेद्यं सकलवेदादिवेद्यं चेत्यर्थः । इदं च हेतुद्वयमतो न वैयर्थ्यम् ॥ **अत्रापि पूर्ववदिति** । इष्टत्वमात्रं स्रक्चन्दनादौ व्यभिचारि । अनन्यार्थतयेष्टत्वं च तमबर्थभूतं सुखे व्यभिचारि ॥ **अतः सदेति** । वैषयिकसुखं च न सदेष्टमिति भावः । नन्वेवमपि रूप्यादिस्वरूपसुखे व्यभिचारः । अतो **ममेति** । न चैवं मम सदा प्रियत्वादित्येवास्त्विति वाच्यम् । तथाच ममैकान्तिनः सदा प्रियत्वात् मम प्रियतमत्वात् इति हेतुद्वये तात्पर्यमतो न वैयर्थ्यशङ्का इति । भारत्यादावपि गतत्वात् प्रियतमत्वादित्युक्ते च न तत्र व्यभिचारः । तस्या अन्यार्थतयैव प्रियत्वादिति ध्येयम् । एवंच पूर्ववदित्यस्य पूर्वन्यायेनेत्यर्थो बोध्यः । इयांस्तु विशेषः । अत्र विशिष्टो हेतुः । पूर्वत्र हेतुद्वयमिति ।

श्री०— एतदुभयमिति । वन्द्यत्वप्रयोजकीभूतधर्माणामत्र सत्त्वं पद्मापद्मभवादेर्जगतः सकाशात्सर्वोत्तमत्वरूपातिशयश्चेत्युभयमित्यर्थः । 'निरादयः क्रान्ताद्यर्थे पञ्चम्ये'ति वचनान्निष्क्रान्तो दोषेभ्य इत्युक्तम् । स्वव्यतिरिक्तप्रपञ्चस्य पद्मापद्मभवादिप्रपञ्चस्य । रमायामज्ञानबन्धयोरभावेन जन्माद्यष्टकस्य प्रत्येकं सर्वत्राभावाद्यथासम्भवमित्युक्तम् ॥ **वियदधिकरणेति** । 'तस्मात्तद्वशतैव हि उत्पत्तिरत्र कथिते'त्येवं पराधीनविशेषावाप्तिरूपामुत्पत्तिमभिधाय तदवान्तरभेदाः पराधीनविशेषाः । 'सिसृक्षुत्वविशेषं तत् साक्षाद्भगवदिच्छया । प्राप्तैव सृष्टेत्युदिता प्रधानं विकृतेरपि । पुमांसो देहसम्बन्धात्सृष्टिमन्त इतीरिताः' । मूर्तसम्बन्धपरतन्त्रविशेषयुक् स्वमेवोत्पत्तिमन्नाम । वेदस्यापीश्वरेच्छया व्यक्तिर्नाम विशेषोऽस्तीत्यादिनोपपादिता द्रष्टव्याः । **पूर्ववदिति** । सदापदस्य तमपश्च प्रयोजनं पूर्ववत् पूर्वन्यायेनावधेयम् । यथा अखिलैराप्यतममित्यत्र धर्मादौ व्यभिचारपरिहारो विशेषणप्रयोजनमेवमत्रापि । भगवान्वन्द्यो भवितुमर्हति ममैकान्तिनः सदा प्रियतमत्वात् मम प्रियतमत्वादिति विवक्षिते हेतुद्वये व्यभिचारपरिहारायेदं विशेषणद्वयमित्यर्थः । तत्प्रकारश्चाद्ये हेतौ वैषयिकसुखे व्यभिचारपरिहाराय सदेति विशेषणम् । द्वितीयहेतौ मम प्रियत्वस्य स्रक्चन्दनादौ व्यभिचारवारणाय प्रियतमत्वादित्युक्तम् । अनन्यार्थतयेष्टत्वस्य तमबर्थत्वान्न व्यभिचार इति ।

च०— प्रकृतनमनक्रियाकर्मीभवन्नारायणे विशेषणषट्कप्रमापकतुल्यकक्षापन्नाखिलद्वितीयान्तानां फलान्तरोद्देश्यकस्तुतितात्पर्यकत्वाशयं प्रकाश्य संप्रति तदेकतरस्य बीजाभावनियन्त्रितताद्दशक्रियाकर्मत्वानुपपत्तिशङ्कायास्ताद्दशव्यक्त्यन्तराप्रणतिपूर्वकैतत्प्रणतिकर्मत्वानुपपत्तिशङ्कायाश्च व्युदसनतात्पर्यकतां शिष्टतत्पञ्चकस्य च तदभिहितार्थसमर्थनतात्पर्यकतां प्रकाशयति । **अथवेत्यादि** । विपूर्वकशिषेः करणसाधन घञन्ततामाश्रित्य व्यावर्तकधर्मप्रमापकतामभिधत्ते । **विशिष्यन्त इति** । अथ 'उपदेशेऽजनुनासिक इदि'ति सूत्रं व्याचक्षाणेन भाष्यकृता उपदेश इति घञ् अयं करणसाधनः न सिध्यति परत्वात् ल्युट् प्राप्नोति न ब्रूमो कर्तरि च कारकसंज्ञायामिति किं तर्हि हलश्चेति संज्ञायामिति वर्तते । न चैषा संज्ञेत्यादिना एवं च कृत्वा घञ् न प्राप्नोतीत्यनेन करणे घञो दूषिततया करणसाधनघञन्तता विशेषशब्दस्य न सङ्गच्छत इति चेत्सत्यम् । तत्रैव एवं तर्हि कृत्यल्युटो बहुलमित्येव घञ् भविष्यतीति उपदेशशब्दस्य करणसाधनतया भाष्यवृत्त्यादिषु व्याख्याततया तद्वत्प्रकृतेऽपि सम्भवात् विशेषशब्दस्यापि परीक्षकव्यवहारादिना व्यावर्तकसंज्ञात्वावगमेन हलश्चेत्यपि भविष्यति । ईश्वरं गुरुमपि भजस्वेत्यादाविव प्रातिस्विकधर्मद्वयावच्छिन्ननानाकर्मताकैकधातूपस्थाप्यान्वयित्वरूपसमुच्चयबोधकत्वासम्भवेन गीतातात्पर्यनिर्णये सर्वकर्माण्यपि सदाकुर्वाण इति प्रतीकव्याख्यावसरे एकमपि कर्म तदनादरेण न कार्यमित्यादिना भगवत्पादैरभिव्याप्तिगमकतया विवृततया यावन्तो ब्राह्मणास्ते सर्वेऽप्याकार्या इत्यादाविव समभिव्याहृताशेषपदार्थतावच्छेदकीभूत-

व्यासज्यवृत्तिधर्मनिष्ठपर्याप्तिसम्बन्धावच्छिन्नावच्छेदकताकपदार्थान्तरान्वयितारूपाभिव्याप्त्यर्थतया व्याकुरुते **अपिरिति** । तथाच न तादृशाशेषादिपदार्थतावच्छेदकीभूततादृशधर्मसामानाधिकरण्यमात्रविशेषिततादृगन्वयितारूपः सङ्कोच इति भावः । एवमुपरिष्टादपि बोध्यम् । **यावन्त इत्यादि** । विशेषपदोत्तरपञ्चम्या निरूपकतासम्बन्धेन वन्द्यपदार्थतावच्छेदकान्वयि ज्ञापकत्वं प्रत्याय्यते । तथाच विशिष्टेष्टाधिकृतत्वादिरूपयावद्धर्मनिष्ठा या व्यासज्यधर्मावच्छिन्ना ज्ञापकता तन्निरूपकवन्द्यत्वाश्रयीभूतमित्यर्थः । अथ कथमेतत् । नारायणरक्षकवन्द्यत्वसाधकदर्शितधर्मसम्बन्धकप्रयोगस्याभिप्रेततायां हेतुवाक्यघटकपदानां प्रयोजनाभावे प्रयुक्तनिग्रहासिद्धिप्रसङ्गेन प्रत्येकहेतुताकल्पस्याश्रयितव्यतया धूमालोकभस्मनिष्ठवन्हिनिरूपितज्ञापकतासु तत्तद्वृत्तिधूमत्वादिरूपप्रातिस्विकधर्माणामेवावच्छेदकतावत्प्रकृतेऽपि वैशिष्ट्यादिवृत्तितथाविधधर्माणामेव तत्तद्वृत्तिज्ञापकतावच्छेदकतया व्यासज्यवृत्तिधर्मस्य तदनवच्छेदकतयाऽसामञ्जस्यमिति चेन्मैवम् । धूमालोकभस्मभ्यो वन्हिमानित्यादिनिर्देशानुरोधेन व्यासज्यवृत्तिधर्मावच्छिन्नत्वस्य पारिभाषिकतद्व्यापकतात्मकतया क्षतिविरहात् । न च प्रातिस्विकज्ञापकतायां न धूमादित्रितयवृत्तिधर्मव्यापकतेति वाच्यम् । वन्हिनिरूपितज्ञापकतात्वेन व्यापकतायाः निर्बाधत्वादित्यलं सूक्ष्मेक्षिकया । एतदुभयं वन्द्यत्वप्रयोजकधर्मसाकल्यवन्द्यान्तरावधिकोत्तमत्वोभयम् । नारायणे धर्मिणि वन्द्यत्वसाधकनिखिलेत्यादिविशेषणानां पक्षीकृतेऽशान्यस्मिन्नभावेन तत्र प्रकृतसाध्यनिरूपितव्याप्तेर्दुर्ग्रहतया तैर्न सङ्गच्छत इति निदर्शनगृहीतसाध्यनिरूपितव्याप्तिकविशिष्टत्वेष्टत्वाधिकृतत्वरूपप्रधानसाधनान्तर्गतोत्तमत्वरूपवैशिष्ट्यानुमापकप्रमापकद्वितीयान्तत्रिकस्य निखिलगुणपूर्णावद्यगन्धवैधुर्यविश्वोत्पादकत्वादिनियन्त्रितसर्वोत्तमत्वप्रतिपादने बहुगुणवत्वरागादिदोषदूरत्वबहुजनकत्वादिनिबन्धनमुत्तमत्वं कैमुत्येन सेत्स्यतीत्याशयेन व्युत्पाद्यशिष्टद्विकस्य प्रधानसाधनद्वयप्रत्यायकानां तत्रापीष्टत्वं वन्दनक्रियाविशेषणीभूतभक्त्यादिसाहित्यसम्पादन एवोपयोक्ष्यते न विशेष्यांश इत्याशयेनाद्यशङ्कां, सर्ववैशिष्ट्यसर्ववेदप्रतिपाद्यत्वानन्योद्देश्यकवेदकरणप्रतिपादनक्रियाकर्मत्वान्यतरात्मकाधिकृतत्वसार्वकालिकातिशयितभाष्यकारीयप्रीतिविषयत्वानामीशासाधारणानां प्रतिपादनेन द्वितीयशङ्कां चापाचिकीर्षुर्व्याकुरुते । **त्रिविधा हीत्यादिनाऽवधेयमित्यन्तेन** । **एकशब्द इति** । ह्लादैकमयीतिकाव्यप्रकाराद्युदाहरणानि टीकाकृद्भिरेवान्यत्रोपन्यस्तानीति सङ्ख्यार्थकताराहित्येन न पूर्वनिपातापत्तिरिति भावः । ननु 'कर्मणा यमभिप्रैति स सम्प्रदानमि'ति सूत्रे वृक्षाय जलं ददाति खण्डिकोपाध्यायः शिष्याय चपेटिकां ददाति, रजकाय वस्त्रं ददाति, 'न शूद्राय मतिं दद्याद्विप्राय कन्यां ददाती'त्यादि गौणोदाहरणाद्यनुरोधेन गौणददात्यर्थविवक्षावश्यम्भावेन भाष्यकृता श्राद्धाय निगर्हते युद्धाय सन्नह्यते पत्ये शेत इत्याद्यनुरोधेन क्रियाग्रहणमपि कर्तव्यमिति ददाति कर्मणेत्यस्यानाश्रयेण क्रियामात्रस्याश्रयणाच्च सम्प्रदानचतुर्थ्या भवितव्यमित्यतो 'विवक्षातः कारकाणि भवन्ती'त्युक्तेः सम्प्रदानस्य शेषत्वविवक्षायां

युक्ताऽस्येति षष्ठीत्याह । **अस्येतीत्यवतारयन्ति** । नन्वस्येति कथं षष्ठी । न तावत्कर्तरि । भगवत एव कर्तृत्वान्नापि कर्मणि उद्भवादेरेव कर्मत्वात् हेत्वादिरूपार्थान्तरस्य चासम्भवादत आह । सम्बन्धमात्र इतीत्यप्यवतार्य तथाच 'षष्ठी शेष' इत्यनेनैवात्र षष्ठीति भाव इत्यपि व्याकुर्वते । **सम्बन्धमात्र इति** । सम्प्रदानचतुर्थी कर्तृकर्मणोरित्यनुशिष्टा षष्ठी च सम्प्रदानत्वकर्तृत्वकर्मत्वरूपसम्बन्धत्वव्याप्यधर्मावच्छिन्न-प्रकारताशालिशाब्दधीप्रयोजिकेति तादृगन्वयबोधतात्पर्यविरहान्न क्षतिरिति सम्बन्धत्वरूपसामान्यधर्माव-च्छिन्ननिरूपकतासंसर्गावच्छिन्नप्रकारताशाल्यन्वयबोधोत्पादप्रयोजिका शैषिकी षष्ठ्येवेत्याशयः । **सम्ब-ध्यत इति** । तन्त्राद्यावृत्त्याद्याश्रयणेनेति भावः । **अवान्तरेति** । विशेषावासिदेहलाभस्वरूपलाभसिसृक्षु-त्वमूर्तसम्बन्धाद्यवान्तरवैचित्र्यसहितेत्यर्थः । **समुच्चयार्थ इति** । निखिलेत्यादिविशेषणत्रिकस्यापि वैशि-ष्ट्यद्वारा वन्द्यत्वसाधन एव तात्पर्योपगतेरिति भावः । दर्शितत्रिकस्य किञ्चिद्द्वारकप्रधानसाध्यसाधनी-भूताधिकृतत्वतुल्यकक्ष्यापन्नताविरहात्समुच्चायकता न सूपपादेत्यरुचिं मन्वानः कल्पान्तरं श्रयते । **अभीति** । तमपोऽखिलैरित्यस्य च प्रयोजनमभिधित्सते । **यदीत्यादि** । स्ववृत्तिकर्मतानिरूपकत्वसंसर्गेण प्रकृत्यर्थ-प्रकथनविशेषितसन्प्रत्ययार्थेच्छाविषयीभूतेनेत्यर्थः । कर्मब्रह्मकाण्डभेदेन व्यभिचारनिरूपकाधिकरणद्वयो-पादानम् । **तथाविधमिति** । अखिलवेदादिकरणकेतरप्रतीत्यनुद्देश्यकप्रतिपादनक्रियाकर्मत्वरूपसमुदिता-र्थस्य हेतुतायां हेतुतावच्छेदकघटकविशेषणयोर्वैकल्पिकफलकतया मतभेदेन निग्रहासिद्धिप्रसङ्गेनानन्योद्दे-श्यकतादृशक्रियाकर्मत्वस्य साकल्यांशघटिततादृशक्रियाकर्मत्वस्य च पार्थक्येनव तद्धेतुत्वोपगतेरुक्तक्षत्यनव-काशादिति हृदयम् । **पूर्ववदिति** । षष्ठ्यन्ताद्वतिरुपमेये षष्ठीदर्शनात् । स्वर्गादेरनित्यत्वेन सदाप्रिय-त्वाभावाद्धर्मादेरन्यार्थतयैव प्रियत्वादस्य पुनः सदाऽनन्यार्थतया प्रियत्वात्तथाविधमेव चेष्टत्वमुच्यत इत्या-शयेनाह । **अत्रापीतीति** । ममेत्यंशस्य हेतुतावच्छेदकघटकतामनङ्गीकुर्वाणा एव व्याकुर्वते । इष्टत्व-मात्रं स्रक्चन्दनादौ व्यभिचारि । अनन्यार्थतयेष्टत्वं च तदर्थभूतं सुखे व्यभिचारि अतः **सदेति** । वैषयिकसुखं च न सदेष्टमिति भावः । नन्वेवमपि ऋष्यादिस्वरूपसुखे व्यभिचारः । अतो **ममेति** । न चैवं मम सदा प्रियत्वादित्येवास्त्विति वाच्यम् । विपक्षे भारत्यादावपि गतत्वात् । प्रियतमत्वादित्युक्ते तु न तत्र व्यभिचारः । तस्या अप्यन्यार्थतयैव प्रियत्वादिति ज्ञेयम् । एवं च पूर्ववदित्यस्य पूर्वन्याये-नेत्यर्थो बोध्यः । इयांस्तु विशेषः । अत्र हि विशिष्टो हेतुः पूर्वत्र हेतुद्वयमित्यपि व्याचक्रिरे । **पूर्ववदिति** । पूर्वत्रानयोर्यत्प्रयोजनमुक्तं तदत्र ज्ञेयमिति नार्थः । किंतु यथा अन्यार्थतया वेदैकदेश-प्रतिपाद्यस्य धर्मादेः प्राणादेश्चाधिकृतत्ववारणाय आप्यतममिति तमप्प्रत्ययोऽखिलपदं च प्रयुक्तम् । तथाऽत्रापि धर्मादेः प्रियत्वमेव नतु प्रियतमत्वं तदपि धर्मादेर्भगवत्प्रतिपत्त्यङ्गत्वदशायां, काम्यतादशायां तु प्रियत्वमपि नास्तीति प्राणादेर्भगवदङ्गत्वेनैव प्रियत्वं न तु स्वतः तथाच तयोः कदाचित्प्रियत्वमात्र-

सत्त्वेऽपि न तयोर्नम्यत्वप्रयोजकेष्टत्वम् । अनाद्यनन्तकालमतिशयेनानन्यार्थतया प्रियत्वरूपनम्यत्वप्रयोजकमिष्टत्वं नारायणस्यैव नान्येषामिति द्योतनाय सदेति प्रियतममिति चोक्तमिति व्याख्येयमित्यर्थ इत्यपि निबध्नन्ति । अत्र च सदाप्रियतमत्वं मम प्रियतमत्वं चेति स्वतन्त्रहेतुद्वयमेव सौधाक्षरानुपूर्वीसामञ्जस्यानुरोधेनावसीयते । तत्र विपक्षभूतभारत्यादावाचार्यस्वरूपसुखे चेशोद्देशेन प्रिये ऋष्यादिस्वरूपसुखस्य मुक्तिदशायामनुभूयमानतया तत्कालीनातिशयितप्रीतिविषयतासत्त्वेऽपि संसारदशायामननुभूयमानतया तत्कालीननादृशप्रीतिविषयत्वस्य दुरुपपादतया सार्वकालिकतादृशप्रीतिविषयत्वहेतोस्तत्र चानैकान्त्यानवकाशेन तद्व्यावृत्तिफलकतया न ममेत्यंशस्याद्यहेतुतावच्छेदकघटकतयोपादानम् । किंतु वैषयिकसुखादावनैकान्त्यव्युदसनाय द्वितीयहेतुशरीरघटकतयैव तदिति प्रतिसन्दधतां वाक्यार्थचन्द्रिकाकृतां परिमळकृतां च पन्थानमनुरुन्धाना: गुरुपादा अपि तद्दिशा प्रकृतेऽपि हेतुद्वयमेवाभिप्रेतं ग्रन्थकृतामिति न्यभांत्सुर्भावप्रकाशिकायाम् ।

सु० — यद्वा । नानिर्धारितस्वरूपस्य प्रणामो युक्तः । न चान्तरेण लक्षणं वस्तुनिर्धारणमित्यतो विभवादनेकानि नारायणस्य लक्षणान्यनेनोच्यन्ते । तत्र निखिलेत्यनेन निखिलगुणत्वं पूर्णगुणत्वं स्वतो गुणैकदेहत्वं चेति विवक्षाभेदेन त्रीणि लक्षणान्युदितानि । निर्दोषमित्यनेनैकम् । आप्यतममित्यनेन वेदादिमुख्यार्थत्वमखिलवेदाद्यर्थत्वं चेति द्वयम् । अस्येत्यनेनाष्टौ । अशेषेत्यनेन मुख्यवन्द्यत्वमुक्तमशेषाद्विशेषेण वन्द्यमिति । सदेत्यनेन परमप्रेमयोग्यत्वम् । तस्यानानुभाविकत्वादसम्भवमाशङ्क्य सदा ममेत्युक्तम् । अन्येषामपि ज्ञानोत्तरकालमिदमानुभाविकं मम तु सदेति । अपिशब्दो लक्षणसमुच्चये । अथवा । निखिलेत्याद्युक्तलक्षणोपपन्नतया नारायणः केन प्रमाणेन प्रतिपत्तव्य इत्यतः सुवाक्यैराप्यमित्युक्तम् । ननु वेदाद्येकदेशेऽन्यथाऽप्युच्यते । न । तत्प्रतीतेरपरामर्शपूर्वकत्वादित्याशयेनाखिलैरित्युदितम् । तर्हि धर्माद्यसिद्धिः स्यात् । तस्य प्रमाणान्तरागोचरत्वात् । मैवम् । अमुख्यया वृत्त्या धर्मादेरपि वेदादिवेद्यत्वादित्याशयवताऽऽप्यतममित्यभिहितम् । अपिशब्दो वक्ष्यमाणप्रमाणसमुच्चयार्थः । सकलजगन्निमित्तकारणत्वादिहेतुभिरप्युक्तलक्षणो नारायणः प्रत्येतव्य इत्यभिप्रेत्योक्तमस्येति ।

वा० — एवं नमामीति क्रियासमभिव्याहृतद्वितीयाविभक्त्यर्थनम्यत्वोपपादकतया निखिलेत्यादीनि नारायणविशेषणानीति व्याख्याय प्रकृत्यर्थभूतनारायणस्वरूपनिर्धारणहेतुलक्षणपरतयाऽपि तानि व्याख्याति। **यद्वेति ।** अत्र विशिष्टस्य लक्षणत्वे निखिलपूर्णपदयोरन्यतरवैयर्थ्यापातात्तद्गर्भलक्षणद्वयपरत्वे गुणानां

देहविशेषणत्वेन नारायणविशेषणत्वाभावेन देहपदवैयर्थ्यशङ्काऽनुदयेऽप्येकपदवैयर्थ्यापाताद् गुणानां नारायणविशेषणत्वं गुणपदावृत्तिं तृतीयलक्षणे स्वातन्त्र्यं च विवक्षित्वा त्रीणि लक्षणानि ज्ञातव्यानीत्याह ॥ **तत्रेति** । ममेत्यनेन स्वं प्रत्यनुभवसिद्धत्वोक्तावे'प्येकस्य प्रतिभातं तु कृतकान्न विशिष्यत' इत्युक्तरीत्या प्रायासम्भवशङ्कानिवृत्त्यर्थं सदापदाभिप्रायमाह । **अन्येषामिति** । प्रथमापिशब्दस्याभिव्याप्त्यर्थत्वमेवाङ्गीकृत्य द्वितीयोऽपिशब्द उक्तवक्ष्यमाणसमुच्चयार्थ इत्याह ॥ **अपीति** । अपिशब्दौ लक्षणसमुच्चय इति पाठे तूभयोरपि लक्षणसमुच्चयार्थत्वमेवेत्यर्थः । लक्षणेन व्यावृत्तस्वरूपस्य बुद्ध्यारूढत्वेऽपि मानाधीनत्वान्मेयसिद्धेर्लक्षणोक्तिमात्रपरत्वादपि लक्षणप्रमाणोभयपरत्वस्य ज्यायस्त्वादुभयपरतया श्लोकं योजयति ॥ **अथवेति** ॥ **अन्यथाऽपीति** । निर्गुणत्वदोषित्वादिनेत्यर्थः ॥ **तर्हीति** । निखिलवेदैरुक्तगुणविशिष्टनारायणस्यैव वचन इत्यर्थः ।

स० — नारायणमिति द्वितीयाविभक्त्यर्थभूतनमनकर्मत्वरूपनम्यत्वोपपादकापेक्षया नारायणप्रातिपदकार्थनिर्धारणार्थत्वमन्तरङ्गमित्याशयेनाह ॥ **यद्वा नानिर्धारितेति** ॥ **स्वत इति** ॥ स्वातन्त्र्येण इत्यर्थः । न चात्र स्वातन्त्र्यमात्रस्यैव लक्षणत्वे दोषाभावात् व्यर्थविशेष्यत्वमिति वाच्यम् । एकधर्मिनिष्ठत्वेन विशेषणविशेष्ययोरुपस्थितावेव व्यर्थत्वादेश्चिन्तनीयत्वेन प्रकृते च स्वातन्त्र्यस्य गुणैकदेहत्वनिष्ठतया प्रतीयमानत्वेन तस्य च लक्ष्यनिष्ठतया प्रतीयमानत्वेनैकधर्मिनिष्ठत्वेनाप्रतीतेर्न तन्न्यायविषयत्वम् । यथोक्तविशेषणविशेष्यभावे दोषाभावादिति भावः । अत एव समयचरणे नित्यपरिमाणत्वादित्यत्रापि न वैयर्थ्यमिति ध्येयम् ।

प० — ननु नम्यत्वप्रयोजकवैशिष्ट्यस्याधिकृतत्वादेरेकेन विशेषणेनाप्युक्तिसम्भवाद्विशेषणत्रयोक्तिर्निर्बीजेत्यत आह ॥ **यद्वेति** । वैयर्थ्यनिरासायोक्तं विभुत्वादिति । ऐश्वर्याधिक्यादित्यर्थः । अनेनाद्यपद्येन । स्वत इति श्रीमुक्तयोर्व्युदासाय ॥ **अस्येत्यनेनेति** । अस्योद्भवादिदमित्यनेनेत्यर्थः । **सदेत्यनेनेति** । सदा प्रियतमं ममेत्यनेनेत्यर्थः । सदाममेतिपदयोर्लक्षणासम्भवपरिहारः फलमित्याह । **तस्येति** । परमप्रेमयोग्यत्वस्येत्यर्थः । तर्हि ममेत्येकमेवालमित्यत आह ॥ **अन्येषामिति** । अन्येषां जीवानां ज्ञानिनां भगवदपरोक्षानन्तरं भगवतः परमप्रेमयोग्यत्वमनुभवसिद्धम् । मम त्वनाद्यनन्तकालम् । अतो यावद्द्रव्यभावीदं हरेर्लक्षणं न कदाचिदागतमिति द्योतनाय सदेत्युक्तमित्यर्थः । प्रेमयोग्यत्वं च निरुपाधिकेष्टत्वम् । ननु विभुत्वादनेकलक्षणोक्तावप्येवं रूपेणैव लक्षणानि वाच्यानीत्यत्र न बीजमस्तीत्यतः सर्वस्योपयोगमाह ॥ **अथवेत्यादिना दुःखादिदोषरहितश्चेत्यन्तेन** । तमपोऽग्रे पृथक्कृत्य वक्तुमाप्यमिति प्रतीकोक्तिः । वक्ष्यमाणप्रमाणेत्युक्तम् । तद्व्यनक्ति ॥ **सकलेति** । आदिपदाज्जगत्पालकत्व-

संहर्तृत्वनियन्तृत्वाद्यष्टौ हेतवो ग्राह्याः । उक्तं हि भागवते 'कर्तृत्वात्सगुणं ब्रह्मे'ति । वक्ष्यति च भाष्यकारोऽप्यानन्दमयनये । 'जन्माद्यस्येतिसूत्रेण गुणसर्वस्वसिद्धये । ब्रह्मणो लक्षणं प्रोक्तमि'तीति भावः । नहि जगज्जन्मादिकर्तुर्दोषाः सम्भवन्तीति जगत्कर्तृत्वादिनैव गुणसर्वस्ववन्निर्दोषताऽपि सिद्ध्यतीति भावेनोक्तलक्षण इत्युक्तम् ।

या० — नारायणमिति द्वितीयाविभक्त्यर्थभूतकर्मत्वरूपनम्यत्वोपपादकतापेक्षया नारायणप्रातिपदिकार्थनिर्धारणार्थत्वमन्तरङ्गमित्याशयेनाह ॥ **यद्वा नानिर्धारितेति** । ननु वस्तुनिर्धारणस्यैकेनैव लक्षणेन सम्भवात्किमनेकलक्षणोक्त्येत्यत आह ॥ **विभवादिति** । ल्यब्लोपनिमित्तेयं पञ्चमी विभवमैश्वर्यमपेक्ष्येति । तज्ज्ञापनायेति यावत् । ततश्च प्रसङ्गान्नारायणस्यैश्वर्यमपि ज्ञापयितुमनेकलक्षणोक्तिरियमिति भावः । सुवाक्यैराप्यतममस्योद्भवादिदमित्येतल्लक्षणपरतया व्याख्याय लक्षणप्रतिपादकप्रमाणपरतयाऽपि व्याख्याति ॥ **अथवेत्यादिना** ।

श्री० — तदेव प्रमाणं दर्शयति ॥ **सकलेति** ।

च० — नारायणपदप्रकृतिकबहिरङ्गद्वितीयोपस्थापितप्रकृतनमनक्रियानिरूपितकर्मत्वनिर्वाहकगोचरप्रतिपत्त्यनुकूलतया तद्द्वितीयान्तषट्कं व्याख्याय सम्प्रत्यन्तरङ्गतत्प्रकृत्यंशप्रतिपाद्यनारायणस्वरूपनिर्धारकलक्षणतात्पर्यकतया तद्व्याकर्तुं कल्पान्तरमनुसरति । **यद्वेति** । नम्यत्वप्रयोजकवैशिष्ट्यस्याधिकृतत्वादेरिवैकेन विशेषणेनाप्युक्तिसम्भवाद्विशेषणत्रयोक्तिर्निर्बीजेत्यत आह **यद्वेती**त्यपि निबन्धान्तरीयो विन्यासः । अनेकोक्तेः फलवत्तां व्यनक्ति । **विभवादिति** । अथ गुणैकदेहत्वं गुणानात्मकदेहशून्यत्वे सति गुणात्मकदेहवत्त्वरूपं पर्यवस्यति । सत्यन्तोपादानफलं तु मुक्तात्मस्वतिप्रसङ्गविधूननम् । समुदितस्यापि रमायामनतिप्रसङ्गाय स्वत इत्युपादाने स्वत्वमात्रस्यैवेतरानतिप्रसक्तस्य तल्लक्षणत्वसम्भवेन शेषवैयर्थ्यं दुर्वारमिति चेन्नैवम् । गुणकर्मान्यत्वे सति सत्त्वं द्रव्यलक्षणमित्यतः सामानाधिकरण्यप्रत्यासत्त्यान्यत्वान्तविशिष्टसत्त्वमिति प्रतीतिवद्भावप्रधानस्वशब्दप्रकृतिकसप्तम्यर्थतसिना स्वत्वे सति गुणैकदेहत्वमित्यत इव तादृशप्रत्यासत्त्या स्वत्वविशिष्टं तल्लक्षणमित्यर्थप्रतीत्या तत्र विशेष्यांशानुपादाने तादृशप्रत्यासत्त्या स्वत्ववैशिष्ट्यरूपोर्वरितांशस्यासम्भवप्रसङ्गेन समुदितोपादानावश्यम्भावात् । न भविष्यत्क्रियेत्यनुव्याख्याप्रतीकव्याख्यावसरे देवदत्त कृतः किं त्वया कटः क्रियते वेति पृष्टः प्रत्याह । न मया कृतो नापि क्रियते किंतु कार्य इति तेन प्राप्नोति भविष्यत्क्रियाकार्यं भविष्यत्त्वावच्छिन्नक्रियात्वं क्रियागतभविष्यत्त्वं वा कार्यतेतीति कार्यलक्षणनिरूपकसौधाक्षरविन्यासे क्रियात्वरूपविशेष्यांशानुपादाने दर्शितभङ्ग्यनादरे सामानाधिकरण्यप्रत्यासत्त्या भविष्यत्वविशिष्टत्वरूपतदवच्छिन्नत्वस्य लक्ष्याभिमते प्रतीत्यसम्भ-

ववारणातिरेकेण प्रयोजनं ……… यस्यादिति विभावनीयम् ।प्रकृतपद्यघटकपदद्वयीमुक्तलक्षणप्रमाणतात्पर्यकतयाऽपि व्याकुरुते । **अथवेत्यादिना** । निरूपकतया प्रत्युपसृष्टपद्यर्थाधिगत्यन्वयिनी प्रकारता तलन्तप्रकृतिकतृतीययोपस्थाप्यते ।

सु०— यद्वा नारायणस्य देहसद्भावे दुःखादिदोषानुषङ्गः । तदभावे ज्ञानादिगुणाभावः । उभयथाऽपि जगज्जन्मादिकारणत्वासम्भव इत्याशङ्क्योक्तम् । निखिलपूर्णगुणैकदेहं निर्दोषमिति । देहवत्त्वाज्ज्ञानादिगुणपूर्णः । तस्यापि निखिलपूर्णगुणमात्रत्वेन दुःखादिदोषरहितश्चेति । अथवा नायं नारायणशब्दो डित्थादिशब्द इव भगवति साङ्केतिको घटादिशब्द इव वा रूढिमात्रप्रवृत्तः । किन्तु विशिष्टगुणाख्यानेष्ट इति ज्ञापयंस्तदर्थमनेन कथयति । एतदपि स्तुत्यर्थमवगन्तव्यम् । तथा हि । अरा दोषास्तद्विरुद्धत्वाद्गुणा नारास्तदयनत्वान्नारायणः । अराणामयनं न भवतीति वा । उपकारित्वादिना नराणामिमे नारा वेदादयः प्रतिपाद्यतया तदयनत्वाद्वा । नराणामिदं नारमुद्धवादिदातृतया तस्यायनत्वाद्वा । नरसमूहो नारं वन्द्यतया तदयनत्वाद्वा । नराणामयमधिपतिर्नारो मुख्यवायुः परमप्रेमास्पदतया तस्यायनत्वाद्वेति यथाक्रममवगन्तव्यम् ।

वा०— साधकवद्बाधकपरिहारस्याप्यावश्यकत्वेन लक्षणप्रमाणोक्तिमात्रपरत्वादपि विशेषणद्वयस्य बाधकपरिहारार्थत्वाभ्युपगमेऽर्थविशेषलाभं मन्वानः पक्षान्तरमाह ॥ **यद्वेति** । एवं प्रकृत्यर्थनारायणस्वरूपनिर्धारणहेतुलक्षणादिपरतया विशेषणानि व्याख्याय प्रकृत्यर्थकथनपरतयाऽपि तानि व्याचष्टे ॥ **अथवेति** । अर्थगतप्रवृत्तिनिमित्तमनपेक्ष्य वक्त्रभिप्रायेणार्थप्रत्यायकत्वं साङ्केतिकत्वमखण्डशक्ती रूढिः ।

स०— सुवाक्यैराप्यतममस्योद्भवादिदमित्येतल्लक्षणपरतया व्याख्यातम् । इदानीमसम्भवपरिहारार्थतयाऽपि व्याचष्टे । **यद्वा नारायणस्य देहसद्भाव इति** । पदार्थनिर्धारणापेक्षया व्याख्यानस्यान्तरङ्गतामभिप्रेत्याह ॥ **अथवा नायं नारायणशब्द इति** । अर्थगतं प्रवृत्तिनिमित्तमनपेक्ष्य वक्तुरभिप्रायमात्रेणार्थप्रत्यायकः शब्दः साङ्केतिक इत्युच्यते । तादृश एव वक्त्रभिप्रायमन्तरेणार्थप्रत्यायको रूढः । नैवंविधो नारायणशब्दोऽपि तु रूढोऽप्यर्थगतप्रवृत्तिनिमित्तापेक्षित्वाद्यौगिकोऽपि भवति । 'अरो रथाङ्गे चक्राङ्के शीघ्रगामिनि किल्बिषे' इत्यभिधानं मनसि निधायाऽऽह ॥ **अरा दोषा इति** ।

प०— ननु जन्मादिहेतुत्वमेवाशरीरस्यायुक्तमिति वादिनं प्रति कथं तत्साधनम् । किञ्च जन्मादिहेतुत्वमेव जन्मादिसूत्रे लक्षणत्वेन प्रसिद्धमित्यतोऽस्त्विदमेव लक्षणम् । एतदुपपादकत्वेन निखिलेत्यादि

प्राप्तमिति भावेनाह ॥ **यद्वेति** ॥ **दुःखादिदोषेति** । 'करणवच्चेन्न भोगादिभ्य' इत्यादिना सूत्रकृतैव पत्युरधिकरणे तथा वक्ष्यमाणत्वादिति भावः ॥ **ज्ञानादिगुणाभाव इति** । 'अन्तवत्त्वमसर्वज्ञता वे'ति वक्ष्यमाणसूत्रादिति भावः ॥ **तस्यापीति** । 'विकरणत्वान्नेति चेत्तदुक्तम् । आह च तन्मात्रमि'त्यादिषु सूत्रेषु वक्ष्यमाणत्वादिति भावः । नन्वेवमस्तु विशेषणानामर्थवत्त्वम् यदि नारायणनतिरेवात्र युक्ता स्यात् । सैवायुक्ता । ब्रह्मतन्त्रारम्भे ब्रह्मनतेरेव कार्यत्वादित्यतः । 'ओतत्ववाची ह्योङ्कारो वक्त्यसौ तद्गुणोततताम् । स एव ब्रह्मशब्दार्थो नारायणपदोदित' इति । 'दोषारच्छिद्रशब्दानां पर्यायत्वं यतस्ततः । गुणा नारा इति ज्ञेयास्तद्वान्नारायणः स्मृतः । ब्रह्मशब्दोऽपि हि गुणपूर्तिमेव वदत्ययमि'ति च वक्ष्यमाणदिशा गुणपूर्तिवाचिब्रह्मशब्दसमानार्थवाचित्वान्नारायणशब्दस्य तदर्थो ब्रह्मैवातो ब्रह्मतन्त्रारम्भे नारायणनतिर्युक्तेति भावेन प्रयोजनान्तरमाह ॥ **अथवेति** ॥ **साङ्केतिक इति** । अस्माच्छब्दादयमर्थो बोद्धव्य इतीच्छया नियमित इत्यर्थः ॥ **विशिष्टगुणानपीति** । न केवलं रूढः किन्तु निखिलपूर्णगुणत्वनिर्दोषत्वादीनितरासाधारणान्गुणानप्याचष्ट इत्यर्थः ॥ **तदर्थं** नारायणशब्दार्थम् ॥ **अनेन** श्लोकेनेत्यर्थः ॥ स्तुत्यर्थमित्युपलक्षणं ब्रह्मशब्दसमानार्थत्वसूचनार्थं चेत्यपि ध्येयम् ॥ निखिलेत्यनेनैव ब्रह्मपदसमानार्थत्वलाभादितरनिरुक्तिसार्थक्याय स्तुत्यर्थमित्येवोक्तम् ॥ **अराणामयनं न भवती**त्यत्रारविरुद्धा नारा इति पूर्वत्र चानरायण इति स्यादित्यादिचोद्यं तु 'दोषारच्छिद्रशब्दाना'मित्यादिव्याख्यावसरे अधिकरणान्ते निरसिष्यते ॥ **तस्यायनत्वाद्वेतीति** । परमप्रेमास्पदतया वाय्वयनोक्त्यैव वाय्ववतारत्वादाचार्यस्य मम प्रियतममित्येतन्नारायणमित्यनेन प्राप्तमेवेति भावः ।

या०— निखिलपूर्णगुणैकदेहं निर्दोषमिति विशेषणद्वयं लक्षणपरतया व्याख्यातमिदानीं तदसम्भवपरिहारार्थतयाऽपि व्याचष्टे ॥ **यद्वा नारायणस्येति** । पदार्थनिर्धारकलक्षणकथनात्मकतापेक्षया पदव्याख्यानरूपत्वस्यान्तरङ्गज्ञापकतामभिप्रेत्याह ॥ **अथवा नारायण इति** ॥ **साङ्केतिक इति** । शब्दवृत्त्यभावेऽपीदमनेन शब्देन वाच्यमस्त्विति कस्यचिदिच्छामात्रेण बोधक इत्यर्थः ॥ **विशिष्टगुणानिति** । अनन्यसाधारणान्धर्मानित्यर्थः । तेन महायोगोऽयमिति सूचयति । नराणामिमे नारा इत्यादिकं तस्येदमित्यर्थे विहिताण्प्रत्ययव्याख्यानमित्यवगन्तव्यम् । ईयतेऽस्मिन्नित्यधिकरणे व्युत्पन्नस्य ल्युडन्तायनशब्दस्य नपुंसकत्वनियमाभावात्पुलिङ्गता न विरुध्यत इत्यग्रे विभावयिष्यति ।

श्री०— विशिष्टगुणान् लोकविलक्षणगुणान् ।

च०— बाधकव्युदसनतात्पर्यकतयाऽपि पदद्वयं व्याचिख्यासुः कल्पान्तरमुत्प्रेक्षते ॥ **यद्वेति** । विशेष्यवाचकपदोपस्थाप्यावधारकलक्षणप्रत्यायकतातस्तत्पदविवरणरूपता ज्यायसीत्यभिप्रेत्य भङ्ग्यन्तर-

मनुसरति । **अथवेति** । साङ्केतिकः नदीवृद्ध्यादिशब्द इवार्थनिरूपितशक्तिलक्षणान्यतररूपवृत्तिमन्तरेणापि प्रणेतृपरिभाषयार्थप्रतीतिजनकः । रूढिमात्रप्रवृत्तः । प्रकृतिप्रत्ययसमुदायवृत्तिव्यासज्यवृत्तिधर्मावच्छिन्नाधारताकाभिधावृत्तिनिबन्धनः ॥ **विशिष्टेति** । असाधारणेत्यर्थः ।

सु०— अथवा श्रोतृबुद्ध्यनुकूलनाय सकलशास्त्रार्थं सङ्क्षेपतोऽनेनाचष्टे । विदितसङ्क्षेपा हि प्रपञ्चं जिज्ञासवो भवन्ति । तत्र सदा वन्द्यमिति प्रथमसूत्रार्थोक्तिः । मनोवृत्तेस्तत्प्रवणता हि वन्दनम् । जिज्ञासाऽपि तद्विशेष एव । तस्य जीवादिव्यावृत्तये यद्ब्रह्मेत्युक्तं तस्यार्थो निखिलेति । तदुपपादनाय द्वितीयसूत्रे लक्षणमभिहितम् । तदाह ॥ अस्येति । तृतीयसूत्रेण तत्र शास्त्रं प्रमाणमभिधाय तस्याध्यायशेषेण तद्विषयतोपपादिता । तत्कथनमाप्यतममिति । प्रथमाध्यायार्थे शङ्कितदोषनिरासो द्वितीयेऽभिहितस्तमाह ॥ निर्दोषमिति । एवं ब्रह्मस्वरूपे सिद्धे अधिकारिणस्तत्प्रसादसाधनोपायभूततत्साक्षात्कारजननाय वैराग्यभक्तिभ्यामखिलवेदार्थश्रवणादि तृतीये निरूपितम् । तस्यायं संग्रहोऽशेषविशेषतोऽपि प्रियतममाप्यतममिति । ल्यब्लोपनिमित्ता पञ्चमी । अशेषान्विषयविशेषान्विहाय ज्ञातव्यतममिति । इयदामननादित्याद्यर्थसूचनं ममेति । प्रसन्नं च तद्यादृशं पुमर्थं प्रयच्छति तत्स्वरूपनिरूपणं चतुर्थेऽभिहितम् । तदभिधानमाप्यतममिति । आप्तिमात्रस्य नित्यसिद्धत्वात्तमपा तां विशिनष्टीति ।

वा०—एवं शास्त्रार्थव्याख्यानहेतूक्तिपरतया श्लोको व्याख्यातः । इदानीं तु शास्त्रार्थमेवानेनाचष्ट इत्याह ॥ **अथवेति** । श्रोतृबुद्ध्यनुकूलनायेत्येतद्विशदयति ॥ **विदितेति** ॥ **मनोवृत्तेरिति** । मनोवृत्तिप्रावण्यपूर्वकायिकादिव्यापार एव लोकेऽपि वन्दनव्यवहारात्प्राप्ताप्राप्तविवेकेन तस्यैव वन्दनत्वमिति भावः । पञ्चमीविधाने 'ल्यब्लोपे कर्मण्यधिकरणे चोपसङ्ख्यानमि'त्यतो ल्यबन्तलोपेऽत्र कर्मणि पञ्चमीत्याह ॥ **ल्यब्लोपेति** । (ल्यबन्तस्य गम्यमानार्थत्वादप्रयोगे इत्यर्थः । 'ल्यब्लोपे कर्मण्यधिकरणे चे'ति वार्तिकस्यायमर्थः । ल्यबन्ताप्रयोगे तदर्थे गम्यमाने ल्यबन्तं प्रति कर्मकारकेऽधिकरणकारके च पञ्चमी वाच्येति । प्रासादात्प्रेक्षते । आसनात्प्रेक्षते । प्रासादमारुह्य आसने उपविश्य प्रेक्षत इत्यर्थः । श्वशुराज्जिह्रेति श्वशुरं वीक्ष्येत्यर्थः । गम्यमानापि क्रिया कारकविभक्तीनां निमित्तम् । कस्मात्त्वं । नद्याः ।) अत्र प्रथमे नतिस्तुतिरूपोभयविधस्यापि मङ्गलस्यानुष्ठानम् । द्वितीयादिचतुर्षु नतेरेवानुष्ठानं विशेषणानां च कण्ठोक्तनत्युपपादकत्वम् । तत्रापि प्रथमे विशेषणानां नतिप्रयोजकधर्मकथनपरत्वम् । द्वितीये नतिप्रयोजकस्वरूपनिर्धारणार्थकलक्षणपरत्वम् । तृतीये स्वरूपनिर्धारकलक्षणे साधककथनपरत्वम् । चतुर्थे तन्निर्धारके लक्षणे प्रमाणे वा बाधकपरिहारपरत्वम् । षष्ठे तूभयपरत्वेऽप्यस्य पद्यस्य विशेषणानां नारा-

यणपदव्याख्यानद्वारैतत्पद्याभिप्रेतस्तुत्यर्थत्वम् । सप्तमे त्वेतत्पद्यतात्पर्यविषयीभूतनतिस्तुतिपरत्वाभावेऽप्येतत्पद्योक्तनतिविशेष्यनारायणविशेषणानां नतेर्यच्छास्त्रार्थव्याख्यानार्थत्वं तच्छास्त्रार्थसङ्क्षेपकथनपरत्वमिति पूर्वपूर्वप्राबल्यक्रमः पक्षाणां द्रष्टव्यः । (प्रथमे द्वितीये तृतीये चतुर्थे इति । द्वितीये तृतीये चतुर्थे पञ्चमे इति क्रमेणार्थो ज्ञेयः पूर्वं द्वितीयादिषु चतुर्ष्वितिद्वितीयस्य प्राथम्योक्तेः ।) यद्वा । नतिविशेष्यनारायणविशेषणानां कण्ठोक्तनत्युपपादकतया सम्भवत्येकवाक्यत्वे न कण्ठतोऽनुक्तस्तुतिपरतया भिन्नवाक्यत्वं युक्तमिति प्रथमापेक्षया द्वितीयादीनां प्राबल्यम् । तत्रापि नतिविशेष्यनारायणधर्मनम्यत्वप्रयोजकपरत्वापेक्षया तत्स्वरूपनिर्धारकलक्षणपरत्वं ज्याय इति सर्वविशेषणानां लक्षणपरत्वपक्षस्य प्राबल्यम् । स्वरूपमात्रप्रदर्शकलक्षणमात्रपरत्वापेक्षया निखिलेत्यादिविशेषणचतुष्टयस्य लक्षणपरत्वम् । तल्लक्षणविशिष्टे आप्यतममस्योद्भवादिदमिति विशेषणद्वयस्य लक्षणविशिष्टे प्रमाणपरत्वमाद्यविशेषणद्वयस्य तत्र प्राप्तबाधकपरिहारपरत्वमित्यभिप्रेत्य प्रवृत्तस्य चतुर्थस्य पूर्वापेक्षयोपयुक्तबह्वर्थप्रतिपादकत्वात्ततोऽपि प्राबल्यम् । (पञ्चमस्येत्यर्थः पूर्ववत् ।) एवमपि स्तुतेरलाभान्नम्यत्वोपपादकस्वरूपनिर्धारकलक्षणप्रमाणतद्बाधकपरिहारकतत्तदर्थप्रतिपादकनारायणपदव्याख्यानेन स्तुतेरपि लाभात्तत्प्रतिपादकनारायणपदव्याख्यानेन स्तुतेरपि लाभात्तत्प्रतिपादकषष्ठस्य पूर्वतोऽपि प्राबल्यम् । नमामीत्याद्युक्त्यैव तदुपपादकानां सर्वेषामप्याक्षेपेण लाभसम्भवेन प्रश्नजिज्ञासोरयुक्तसङ्क्षिप्तसकलशास्त्रार्थाकथनप्रयुक्तन्यूनतापरिहाराय विशेषणानां तत्कथनपरत्वं सर्वतोऽपि ज्याय इत्यभिप्रेत्य प्रवृत्तस्यान्तिमस्य सर्वतोऽपि प्राबल्यमिति पक्षाणामुत्तरोत्तरप्राबल्यक्रमो द्रष्टव्यः ।

स० — शास्त्रपरिसमाप्तिकारकमङ्गलोपयुक्तार्थप्रतिपादनापेक्षया शास्त्रार्थकथनमतीवान्तरङ्गमित्याशयेनाह ॥ **अथवा श्रोतृबुद्धीति** । ननु करशिरःसंयोगादेरेव वन्दनत्वात्कथं वन्द्यमित्यनेन प्रथमसूत्रार्थजिज्ञासोक्तिरित्यत आह ॥ **मनोवृत्तेरिति** । कायिकादौ भगवद्विषयकमनोवृत्तिपूर्वकत्वाभावे न नमस्कारत्वमत आवश्यकत्वाद्भगवद्विषयकमनोवृत्तिरेव वन्दनमिति भावः ॥ **तद्विशेष एवेति** । तथाच सामान्यशब्दस्य विशेषे पर्यवसानेनोक्तार्थप्राप्तिरिति भावः । **अखिलवेदार्थश्रवणादेति** । 'सर्ववेदान्तप्रत्ययं चोदनाद्यविशेषादि'त्यादौ वेदार्थश्रवणादेरेव निरूपितत्वादेवमुक्तम् । अशेषविशेषतोऽपि प्रियतममिति भक्तिरुक्ता । अशेषात् स्वात्मीयसमस्तवस्तुनो विशेषेण प्रियतममिति । वैराग्योक्तिः कथमागतेत्याकाङ्क्षायामाह ॥ **ल्यब्लोपेत्यादिना** । 'ल्यब्लोपे कर्मण्यधिकरणे च पञ्चमी वक्तव्ये'ति वार्तिकादिति भावः ॥ **मसेति** । इयदामननादित्यत्र प्राणस्य अधिकार्युत्तमत्वकथनाद्वाप्यकारस्य च तदंशावतारत्वात्

प० — ननु बुद्धिचातुर्येण नानाप्रकारेण नारायणपदस्य निर्वचनसम्भवेऽप्येवंरूपेणैव तत्राप्येतावद्भिरेव निर्वचनैर्नारायणस्तुतौ न प्रबलहेतुं पश्यामः । श्रोतृबुद्ध्यानुकूल्यादिप्रयोजकस्यैवादाववश्यवक्तव्यादित्यतो वा 'व्याख्यां करोमी'तिवक्ष्यमाणवर्तमाननिर्देशघटनाय वा योजनान्तरमाह ॥ **अथवेति । प्रपश्चं जिज्ञासव इति** । 'सनाशंसभिक्ष उरि'त्युप्रत्ययान्तजिज्ञासुपदप्रयोगे 'न लोकाव्ययनिष्ठाखलर्थतृनामि'ति षष्ठीनिषेधाद्द्वितीयोक्ता । प्रपञ्चविषयकजिज्ञासावन्तो भवन्तीत्यर्थः ॥ **तत्र शास्त्रमिति** ब्रह्मशब्दार्थरूपगुणपूर्णत्वे तदुपपादकजगज्जन्मादिहेतुत्वलक्षणे चेत्यर्थः । तेन भाष्ये आद्यद्वितीयसूत्रार्थयोः मध्ये तृतीयसूत्रार्थोक्तिः । पूर्वोत्तरयोरन्वयेन द्वयोरपि शास्त्रप्रमाणकत्वसूचनायेत्युक्तं भवति । सन्न्यायरत्नावलीनयचन्द्रिकयोस्तु निखिलेत्यादिविशेषणचतुष्टयं क्रमादध्यायचतुष्टयार्थोक्तिपरमित्युक्तम् ॥ **निर्दोषमिनीति** । एतदपि शास्त्रप्रमाणसिद्धमिति सूचनाय तृतीयसूत्रार्थोक्तेः पूर्वं निवेशितमिति भावः । प्रियतमस्यैवाप्यतमत्वात्प्रियतममित्यस्यैवाप्यतममित्यर्थमुपेत्य वा आप्यतममित्यत्राप्यनुवर्तत इति भावेन वा प्रियतममाप्यतममित्युक्तम् । अनुवृत्तिपक्षे प्रियतमत्वाज्ज्ञातव्यमिति हेतुगर्भं बोध्यम् । मनसाऽऽप्यत्वस्य ज्ञातव्यत्वानतिरेकात् । ननु प्रियतममित्यनेन भक्तेर्लाभेऽप्यशेषेत्यनेन कथं वैराग्यलाभ इत्यत आह ॥ **ल्यब्लोपेति** । पञ्चमीविधाने 'ल्यब्लोपे कर्मण्युपसङ्ख्यानमि'ति वार्तिके ल्यबन्ताप्रयोगे तदर्थे गम्यमाने ल्यबन्तं प्रति कर्मकारके पञ्चमी वाच्येत्युक्तत्वादिति भावः । तर्हीश्वरज्ञानस्य सर्वसदधिकारित्वान्ममेति व्यर्थमित्यत आह ॥ **इयदिति** । उपासनापादे 'इयदामननादि'त्यधिकरणे उपासनाधिकारिणामियदेतावन्मुख्यप्राणावधित्वमेव । 'प्राणो वाव सर्वेभ्यो भूयानि'त्यामननादिति प्राणस्य सर्वाधिकार्युत्तमत्वोक्तेर्ग्रन्थकृतश्च प्राणावतारत्वान्ममेति युक्तमित्यर्थः । आदिपदेन 'त इन्द्रियाणि तद्व्यपदेशादन्यत्र श्रेष्ठा'दित्यादेः प्राणोत्तमत्वपरस्य परिग्रहः । प्रियतममित्यस्य प्रागाप्यतममिति प्रतिपदं दत्तम् । तदेवानुवदति ॥ **आप्यतममिनीति । नित्यसिद्धत्वादिति** । 'अन्तर्बहिश्च तत्सर्वं व्याप्य नारायणः स्थित' इत्यादेरिति भावः ॥ **तमपेति** । अतिशयार्थकतमप्प्रत्ययेन श्वेतद्वीपादिस्वरूपविशेषप्राप्तिरेवाप्तिशब्दार्थ इति भावेन तां प्राप्तिं विशेषणयुक्तां करोतीत्यर्थः । इतिशब्द आद्यपद्यव्याख्यासमाप्तौ ।

या० — शास्त्रोत्पादकमङ्गलोपयुक्तार्थप्रतिपादनापेक्षया शास्त्रार्थकथनमतीवान्तरङ्गमित्याशयेनाह ॥ **अथवा श्रोतृबुद्धीति** । ननु करशिरःसंयोगादेरेव वन्दनत्वात्कथं वन्द्यमित्यनेन प्रथमसूत्रार्थजिज्ञासोक्तिरित्यत आह ॥ **मनोवृत्तेरिति ॥ तत्प्रवणतेति** । मत्तस्त्वमुत्कृष्ट इति स्वावधिकमुत्कर्षविषयकतेत्यर्थः । ततश्च करशिरःसंयोगादावुक्तभगवद्विषयकमनोवृत्तिविशेष एव वन्दनम् । तच्च सदा क्रियमाणमुपासनारूपमेव पर्यवस्यति । अत एव सदेत्यस्यात्रोत्तरत्र चान्वय उक्त इति भावः । नन्वेवमपि वन्दनं न मननाख्यजिज्ञासेत्यत आह ॥ **जिज्ञासाऽपीति** ॥ तद्विशेष एव मनोवृत्तेस्तत्प्रवणताविशेष एव । भग-

यदुत्कर्षविषयकमननरूपमनोवृत्तिविशेष एवात्र विवक्षितजिज्ञासेति यावत् । 'सोपासना च द्विविधे'त्यादिवचनादिति भावः । तथाच सामान्यवाचकेन वन्दनेन तद्विशेषरूपा जिज्ञासा लक्ष्यत इति भावः ॥ **अखिलवेदार्थश्रवणादीति** । 'सर्ववेदान्तप्रत्ययं चोदनाद्यविशेषादि'त्यादिनोपासनापादे सर्ववेदार्थश्रवणमनननिदिध्यासनानि निरूपितानीत्यर्थः । नन्वशेषविशेषतोऽपि प्रियतममिति भक्तिरुक्ताऽस्तु । अशेषात्स्वात्मात्मीयसमस्तवस्तुनो विशेषेण प्रियतममिति वैराग्योक्तिस्तु कथमागतेत्यपेक्षायामाह ॥ **ल्यब्लोपेत्यादिना** । 'ल्यब्लोपे कर्मण्यधिकरणे च पञ्चमी वक्तव्ये'ति वार्तिकादिति भावः ॥ **ममेतीति** । 'इयदामननादि'त्यत्र प्राणस्याधिकार्युत्तमत्वकथनाद्भाष्यकारस्य च तदवतारत्वादिति भावः ।

श्री०— श्रोतृबुद्ध्यनुकूलनाय वक्ष्यमाणग्रन्थार्थविषयीकरणाय । प्रपञ्चो विस्तारः ॥ **तस्य-जीवादीति** । मनोवृत्तिप्रवणतालक्षणजिज्ञासारूपवन्दनस्य जीवादिविषयकत्वव्यावृत्तय इत्यर्थः । ननु कथमनेन वैराग्यस्य साक्षात्कारसाधनत्वं सङ्गृहीतमित्यतोऽशेषविशेषत आप्यतममित्येतद्व्याचष्टे ॥ **अशेषानिति** । आप्यतममित्यस्यार्थो ज्ञातव्यतममिति । आप्तिरवगतिः । गत्यर्थानां ज्ञानार्थत्वात् । साक्षात्कर्तव्यतममित्यर्थः । प्रियतममिति प्रीतिविषयत्वकथनेन भक्तिरुक्तेति द्रष्टव्यम् ॥ **नित्यसिद्धत्वादिति** । सुप्तावित्यर्थः । तामाप्तिम् । तमबर्थभूतोऽतिशयो लिङ्गशरीरभङ्गरूपो द्रष्टव्यः । तथा चापरोक्षज्ञानानन्तरमर्चिरादिमार्गेण कार्याकार्यब्रह्मसमीपं प्राप्तैः । कार्यात्यये तदध्यक्षेण सह लिङ्गशरीरभङ्गवद्भिः प्राप्यमित्यर्थः । तथाच नाप्तेः सुप्तिसाधारण्यमिति भावः । इतिशब्दः प्रथमश्लोकव्याख्यानसमाप्तौ ॥

च०— शास्त्रार्थभूतनारायणाभिधायकपदविवरणरूपतातः शास्त्रार्थाभिधायकता श्रेयसीत्याशयेन कल्पान्तरमनुधावति ॥ **अथवेति** । सङ्क्षेपप्रपञ्चशब्दौ कर्मसाधनघञन्तौ सङ्क्षिप्तप्रपञ्चनीयार्थतात्पर्यकौ । भावसाधनघञन्ततामाश्रित्यापि सनाशंसेतिविहितो प्रत्ययान्तसमभिव्याहारे न लोकेति षष्ठी प्रतिषेधात्सुपो धात्विति लुप्तद्वितीयोपस्थापिता या प्रपञ्चनक्रियाविशेषितकर्मता तन्निरूपकजिज्ञासाश्रया इति व्याचख्युः । कर्मसाधनकृत्यप्रत्ययान्तवदितिनिर्देशेन प्रथमसूत्रार्थाभिहितिं सङ्घटयति ॥ **मनोवृत्तेरिति । तत्प्रवणतेति** । स्वावधिकभागवतोत्कर्षविषयकतेत्यर्थः । तथाच करशिरःसंयोगादौ तादृशोत्कर्षविषयकमनोवृत्तिपूर्वकत्वप्रतिसंधानाभावदशायां ल्युडन्तवन्दतिनिर्देशाभावेन 'नागृहीतविशेषणा धीर्विशिष्टमवगाहत' इति न्यायेन विशेषणीभूतावश्यकतादृशमनोवृत्तिविशेष एव वन्दतिनिर्देश्यतोपेयत इति भावः । **तद्विशेष एवेति** । तथाच वन्दत्यभिधेयचेतोवृत्तिविशेषस्य यदुपादानं तदुपादेयत्वसम्बन्धाद्वन्दतिना जिज्ञासा लक्षणया प्रत्याय्यत इति भावः । तस्यासम्भाव्यसम्भावकतापन्नलक्षणद्वयवैशिष्ट्यस्य । **अध्यायशेषेणेति** । समन्वयनयमारभ्याध्यायसङ्गत्यूरीकृतेरिति भावः । तद्विषयता शास्त्रनिरूपितविषयता । वैराग्यावगम-

कतामपि सङ्गमयति । ल्यब्लोपेत्यादि । श्वशुराज्जिहेति प्रासादात्प्रेक्षत इत्याद्यनुरोधेन ल्यब्लोपे कर्मण्यधिकरणे चोपसङ्ख्यातत्वात्पञ्चम्या इति भावः ॥ ममेतीति । तादूप्येण भाष्यकृतोऽवर्तीर्णत्वा-दिति भावः । सप्तकल्प्यां पूर्वपूर्वप्राबल्यक्रम उत्तरोत्तरप्राबल्यक्रमो वा निबन्धान्तरदिशाऽवसेयः ।

अनु.— तमेव शास्त्रप्रभवं प्रणम्य जगद्गुरूणां गुरुमञ्जसैव ॥
विशेषतो मे परमाख्यविद्याव्याख्यां करोम्यन्वपि चाहमेव ॥ २ ॥

सु०— नारायणप्रणामस्येव गुरुप्रणामस्याप्यभिमतसिद्ध्यङ्गतया कार्यारम्भेऽवश्यमनुष्ठेय-त्वात्तदाचरणपुरःसरं ब्रह्ममीमांसाशास्त्रव्याख्यानं समर्थयमानः प्रतिजानीते ॥ तमेवेति । तं पूर्वप्रणतं नारायणमेव । अन्वपि पुनरपि प्रणम्य भक्त्याद्युपेततालक्षणेन प्रकर्षेण नत्वाऽहं पर-माख्यविद्याया ब्रह्ममीमांसाशास्त्ररूपाया व्याख्यां करोमीति सम्बन्धः । वर्तमानसामीप्याद्वर्त-मानव्यपदेशः । सङ्क्षेपतो व्याख्यानस्य प्रक्रान्तत्वाद्वा ।

वा०— द्वितीयपद्यस्य सूत्रव्याख्यानत्वभ्रान्तिं वारयन्नेव तत्प्रतिपाद्यं सहेतुकमाह ॥ नारायणेति । सूत्रव्याख्यानकरणस्य परमाख्यविद्याव्याख्यां करोमीति प्रतिज्ञानेनासङ्गतिशङ्कां निराकुर्वन्नन्वपीत्यस्योभयत्र सम्बन्धमभिप्रेत्य व्यवहितत्वात्सम्बन्धं च दर्शयति ॥ तमित्यादिना ॥ वर्तमानेति । 'वर्तमानसामीप्ये वर्तमानवद्वे'तिसूत्रे चातुर्वर्ण्यादिसिद्ध्यर्थं स्वार्थिकष्यञ्ज्ञापकः ष्यञन्तः सामीप्यशब्दः । ('वर्तमानसा-मीप्ये वर्तमानवद्वा' । समीपमेव सामीप्यम् । स्वार्थे ष्यञ् । 'वर्तमाने लडि'त्यारभ्यो'णादयो बहुल-मि'ति यावत् येनोपाधिना प्रत्यया उक्तास्तथैव वर्तमानसमीपे भूते भविष्यति च वा स्युः । कदा आगतोऽसि । अयमागच्छामि । अयमागमम् । कदा गमिष्यसि । एष गच्छामि । गमिष्यामि वा । येनोपाधिनेति । तथा हि । पूङ्यजोः शानन्विहितः स ताभ्यामेव न तु धात्वन्तरात् । तच्छीलादि-विशिष्टे कर्तर्यलंपूर्वात्कृञ इष्णुजुक्तः सोऽपि तस्मिन्नुपाधौ सत्येवेत्यादि । कदाऽऽगतोऽसीति भूतकालेन प्रश्नवाक्यमुदाहरणे भूतकालाभिव्यक्तये । एवं कदा गमिष्यसीत्यत्राप्यूह्यम् । उदाहरणयोरयमेष इति पदाभ्यामागमनाविनाभूतं प्रस्वेदपरिकरबन्धादियुक्तं तत्प्रतिनिर्दिश्यते । इदानीमागमनमिति ध्वनयितुं तेन कदेति प्रश्नं प्रत्यार्थिकमुत्तरं सङ्गच्छते । सामीप्यं च द्योतितं भवति । आक्षेपेणोपपत्तिमाश्रित्य प्रत्याख्यातमिदमाकरे ।) तथा च वर्तमानसमीपे भूते भविष्यति चार्थे वर्तमानाद्धातोर्वर्तमाने लडित्या-रभ्य यावदुणादयो बहुलमिति विभाषया वर्तमानवत्प्रत्यया भवन्तीति सूत्रार्थनिष्पत्त्या वर्तमानसमीपे भविष्यति करोमीति लडित्यर्थः । एतच्च प्रतिपत्तिविशेषानाश्रयणेनाद्यपद्यपूर्वव्याख्यानपट्कपक्षे । अन्यथा गच्छामीत्यादेर्वर्तमानार्थत्वेऽपि कालान्तरस्य प्रश्नवाक्यबललभ्यत्वेन वाक्यकालस्य पद-

संस्कारेऽनुपयोगेन न तत्र वर्तमानवत्प्रत्यया इति विशेषप्रतिपत्तारं प्रत्येतत्समाधानस्यासम्भवात् । न च प्रकृते तादृशप्रश्नवाक्यस्याभावान्न तद्बलेन कालान्तरलाभ इति वाच्यम् । अत्रापि प्रश्नवाक्याहरणस्य वक्तर्यावश्यकत्वादिति द्रष्टव्यम् । अन्तिमव्याख्यानानुरोधेनाह ॥ **सङ्क्षेपत इति** ॥ **प्रक्रान्तत्वादिति** । प्रारब्धत्वादित्यर्थः ।

प०— गुरुनतिवैयर्थ्यमाशङ्क्याह ॥ **नारायणेति** ॥ **अभिमतेति** । 'यस्य देवे परा भक्तिर्यथा देवे तथा गुरौ । तस्यैते कथिता ह्यर्था' इत्युक्तेरिति भावः । परमाख्यविद्येत्यस्य व्यर्थतां निराह । **ब्रह्ममीमांसेत्यादि** । नन्वोतत्ववाचीत्यादिनैव सूत्रव्याख्यानस्य करिष्यमाणत्वात्ततः पूर्वग्रन्थस्य शास्त्रस्य व्याख्येयतोपयुक्तप्रमेयप्रतिपादनपरत्वात्करिष्यामीत्येव प्रयोक्तव्यं न तु करोमीति । लडन्तस्य 'वर्तमाने लडि'ति सूत्रेण प्रारब्धापरिसमाप्तिक्रियोपलक्षिते काले विवक्षिते लट् भवतीत्युक्त्या भविष्यदर्थाव।चित्वा-दित्यत आह ॥ **वर्तमानेति** । 'वर्तमानसामीप्ये वर्तमानवद्वे'ति सूत्रादिति भावः । वर्तमानव्यपदेशे हेत्वन्तरमाह ॥ **सङ्क्षेपत इति** । श्रोतृबुद्ध्यनुकूलनायेत्यादिना पूर्वोक्तप्रकारेणेत्यर्थः ॥

श्री०— **प्रक्रान्तत्वादिति** । प्रथमश्लोकेनेत्यर्थः । सङ्क्षेपतः सकलशास्त्रार्थनिरूपणतया प्रथमश्लोकस्य व्याख्यातत्वादिति भावः ।

च०— अथाद्यसूत्रावयवव्याख्यारूपोतत्ववाचीत्यादिप्राक्तनग्रन्थस्य सूत्रव्याख्येयतासमर्थनौप-यिकप्रमेयप्रतिपादनतात्पर्यकतया भविष्यदर्थकप्रत्ययप्रयोगस्यैवौचिती न प्रारब्धापरिसमाप्तक्रियोपलक्षित-कालविवक्षानिबन्धनवर्तमानार्थलट्प्रयोगस्येत्यत आह । **वर्तमानेति** । बीजान्तरमभिधत्ते । **सङ्क्षेपत इति** । श्रोतृबुद्धीत्याद्युक्तदिशेति भावः ।

सु०—**ननु प्रणतस्य पुनः प्रणामः किमर्थः । नहि प्रणामावृत्तिर्विघ्नविघातादिहेतुरि-त्यत्र नियामकमस्ति । भावे वा पूर्वश्लोक एव बहुशः सन्नमामीति वक्तव्यम् । मैवम् । गुरु-त्वेनात्र प्रणामाचरणात् । कथं नारायणस्य गुरुत्वमित्यत आह ॥ शास्त्रप्रभवमिति । शास्त्र-शब्देन प्रकृतत्वाद्ब्रह्ममीमांसाशास्त्रं वेदादिकं चोच्यते । प्रभवत्युत्पद्यते प्रथममुपलभ्यते वा यस्मात्सः प्रभवः । यथासम्भवं शास्त्रस्य प्रभवः शास्त्रप्रभवस्तम् । यो हि यच्छास्त्रे प्रवर्तते तस्य तत्प्रभवो गुरुरिति प्रसिद्धमेव । प्रकृतशास्त्रसम्प्रदायप्रवर्तकत्वाच्च नारायणस्य गुरुत्वमित्याह ॥ जगद्गुरूणामिति । जगत एतच्छास्त्रप्रवक्तॄणां ब्रह्मादीनामञ्जसा मुख्यतया न तु वयोऽधिकत्वा-दिमात्रेण गुरुम् । अस्य शास्त्रस्य प्रवक्तारमिति यावत् । प्रकारान्तरेण गुरुत्वं नारायणस्य**

समर्थयते ॥ विशेषत इति । गुरुमिति वर्तते । विशेषत इति साक्षादुपदेष्टृत्वेन न तु जगत इव परम्परया । अत्र यदि शास्त्रप्रभवमित्याद्येवोच्येत तदा पृथक्प्रणामेन देवताया गुरोश्च पार्थक्यशङ्का स्यात् । तदर्थं तमेवेत्युक्तम् । न चैवं पृथक् प्रणामानुपपत्तिः । निमित्तद्वयसमावेशे नैमित्तिकविलोपनियमाभावात् । शिष्यशिक्षार्थं चैतद्ग्रन्थे निवेशनम् । शिष्याणां चास्ति गुरुदेवताभेदः । तदपेक्षयैव जगद्गुरूणामित्युक्तम् । अन्यथा विशेषतो म इत्युक्तमयुक्तं स्यात् ।

वा० — अत्र शास्त्रप्रभवमित्यादिविशेषणानां प्रणामप्रयोजकत्वं प्रतीयमानं साक्षान्न सम्भवतीति गुरुत्वमुखेनैव तदित्यभिप्रेत्य गुरुत्वविवक्षाया आवश्यकत्वं दर्शयितुं शङ्कामुत्थापयति ॥ नन्विति । ननु श्रेयांसि बहुविघ्नानीत्यतो विघ्नानां बहुत्वाद्विघ्नसमसङ्ख्यमङ्गलस्यैवाभिमतसिद्ध्यङ्गत्वात्तदावृत्तिर्युक्तेत्यत आह । भावे वेति ॥ प्रकृतत्वादिति । अखिलैः सुवाक्यैरित्यनेनेत्यर्थः । उभयत्रोभयान्वयभ्रान्तिं निवारयति ॥ यथासम्भवमिति । अत्र प्रवर्तत इत्युक्त्या प्रवृत्तिर्वक्ष्यमाणरीत्या पुरुषार्थसाधनेच्छाप्रयत्नलक्षणा द्रष्टव्या अतो न कश्चित्क्षुद्रोपद्रवः । सम्प्रदायप्रवर्तकत्वं यथैतद्विशेषणलब्धं तथाऽऽह ॥ जगत इत्यादिना ॥ निमित्तसमावेश इति । 'तत्र विप्रतिषेधाद्विकल्पः स्यादि'ति षष्ठाधिकरणे प्रतिहर्त्रुद्गात्रोर्युगपदपच्छेदे प्रतिहर्त्रपच्छेदनिमित्तकसर्ववेदसदानस्योद्गात्रपच्छेदनिमित्तकस्यादक्षिणतद्यज्ञसमाप्त्यनन्तरानुष्ठीयमानपुनःप्रयोगे पूर्वदेयदानस्य चैकस्मिन्नेव प्रयोगे विरुद्धतयाऽसम्भवादुद्गात्रपच्छेदनिमित्तकपुनर्योगे सर्ववेदसदानेनोभयसम्भवेऽपि प्रयोगान्तरे क्रियमाणे प्रायश्चित्तनिमित्तवत्प्रयोगसाद्गुण्यासम्भवेनाशक्यतया विकल्पोक्तावपि 'प्रत्यक्षोपदेशाच्चमसानामव्यक्तः शेष' इति तृतीयाधिकरणे समाख्याया वषट्कारस्य होमाभिषवयोश्चैतेषां भक्षनिमित्तानां समवायेऽवयवशश्च सर्वैर्भक्षैः प्रतिपत्तिसम्भवेन बाधायोगात्समुच्चय एवेत्याश्रितत्वाज्जीवनादिनिमित्तैक्येऽपि तदावृत्तिमात्रेण नैमित्तिकदर्शपूर्णमासाद्यावृत्ते'स्तेषामौत्पत्तिकत्वादागमेन प्रवर्तेते'ति षष्ठाधिकरणे प्रतिपादितत्वेन निमित्तभेदे नैमित्तिकसमुच्चयस्य कैमुत्यसिद्धत्वाच्च प्रकृतेऽप्युभयसम्भवेन समुच्चयो युक्त इत्याशयः । एवं गुरुदेवतैक्येऽपि पृथक्प्रणाममुपपाद्येदानीं शिष्याणां गुरुदेवताभेदाद् ग्रन्थे निवेशनस्य च तच्छिक्षकप्रयोजनकत्वाद्युक्तं पृथग्गुरुप्रणामस्य निवेशनमित्याह ॥ शिष्येति । अत्र शिष्याणां गुरुदेवताभेदविवक्षायां भाष्यकारीयं ज्ञापकमाह ॥ तदिति । जगद्गुरूणामित्युक्तं सम्प्रदायप्रवर्तकत्वं शिष्यानपेक्ष्यैव न स्वात्मानमित्यत्रापि तदीयं नियामकमाह ॥ अन्यथेति ।

स० — यथासम्भवमिति । वेदस्योपलम्भकत्वेन मीमांसादेरुत्पादकत्वेन प्रभव इत्यर्थः ॥ जगत इति । सज्जनसमुदायस्येत्यर्थः । न चैवं पृथक्प्रणामानुपपत्तिरिति । ननु कथमियमाशङ्का ।

गुरुत्वेनात्र प्रणामाचरणादिति समाहितत्वादिति चेत् न । गुरुत्वदेवतात्वरूपनिमित्तद्वयसमावेशेऽपि न तन्निमित्तकप्रणामद्वयं युक्तम् । प्रतिहर्त्रुद्गात्रोर्युगपदपच्छेदे तन्निमित्तयोः सर्वस्वदानादाक्षिण्ययागयोर्विकल्पस्यैवोक्तेः । तथैकस्मिन्नेव दिने संक्रमणव्यतीपातसमावेशेऽपि तन्निमित्तकश्राद्धद्वयाभावादिति शङ्कितुरभिप्रायात् । नैमित्तिकविलोपनियमाभावात् । प्रकृतेऽपि निमित्तद्वयप्रकृतप्रणामद्वयोपपत्तिरिति भावः । ननु यत्रोभयोरेकनिष्पाद्यस्यापरेण निष्पत्तिस्तत्र विलोपनियमस्यैव यत्र चापरेणापरनिष्पाद्यस्यानिष्पत्तिस्तत्राविलोपनियमस्यैव सत्त्वेन प्रकृते देवताप्रणामनिष्पाद्यस्य गुरुप्रणामनिष्पाद्यस्य वाऽन्यतरेणानिष्पत्तौ सर्वत्र पृथक्प्रणामस्यावश्यकत्वापत्त्या तन्निष्पत्तौ त्वेकत्रापि कर्तव्यत्वापत्त्या दृष्टान्तदार्ष्टान्तिकयोर्वैषम्यमित्यतः युक्त्यन्तरेण गुरुप्रणामस्य पार्थक्येन कर्तव्यत्वं साधयितुमाह ॥ **शिष्यशिक्षायै चेति** । तथा च शिष्यापेक्षयैव मङ्गलस्य ग्रन्थे निवेशनात् शिष्याणां च गुरुदेवतयोर्भेदेन तदपेक्षया नारायणप्रणामकरणपूर्वकं गुरुप्रणामकरणनिवेशनमुपपन्नमिति भावः । नन्वेतत्पृथक् गुरुप्रणामनिवेशनं, शिष्यापेक्षयेत्यत्र किं भाष्यकारीयं ज्ञापकमित्यत आह ॥ **तदपेक्षयैवेति** । जगद्गुरूणां गुरुमिति उक्तम् । परम्परोपदेशकत्वस्यापि स्वापेक्षयैव सम्भवान्न शिष्यापेक्षाज्ञापकत्वमिति तत्राह ॥ **अन्यथेति** ॥ यदि जगद्गुरूणामप्युक्तपरम्परोपदेशकत्वं स्वापेक्षयैव स्यात्तदा विशेषतो मे गुरुमित्युक्तमयुक्तं स्यात् ॥ तद्विशेषणेन स्वं प्रति साक्षादुपदेष्टृत्वेनैव गुरुत्वं न तु परम्परयेति परम्परया गुरुत्वस्य निवारणात् । अन्यथा विशेषणद्वयस्य परस्परविरोधापातादिति भावः । अन्ये तु पृथक्प्रणामनिमित्तान्तरमाह ॥ **शिष्यशिक्षायै चेति** ॥ **तदपेक्षयैव** ॥ शिष्याणां गुरुदेवताभेदप्रदर्शनापेक्षयैव ॥ अन्यथा स्वस्येव शिष्याणामपि गुरुदेवतयोरभेद(प्रसङ्ग) इत्याहुः ॥ यद्वा ननु शिष्याणामिव स्वात्मनोऽपि जगद्गुरूणामिति गुरुर्देवताभिन्न एवोक्तः स्वस्यापि जगदन्तःपातित्वादतो विरोध इत्यत आह ॥ **तदपेक्षयैवेति** । शिष्यापेक्षयैवेत्यर्थः । स्वात्मापेक्षयापि किं न स्यादित्यत आह ॥ **अन्यथेति** । अन्यथा जगच्छब्देन स्वात्मनोऽपि ग्रहणे विशेषतो मे गुरुमित्यनेन साक्षाद्गुरुत्वोक्तेः न स्वात्मापेक्षया तदिति भाव इत्याहुः ॥

प० — **प्रकृतत्वादिति** । सुवाक्यैरित्यनेनेति भावः । पौरुषेयानुरोधेनाह ॥ **उत्पद्यत इति** । अनादिवेदाभिप्रायेणाह ॥ **प्रथममिति** । 'ऋदोरबि'तिसूत्रे ऋवर्णान्तादुवर्णान्ताच्चाप्प्रत्ययो भवति कर्तृभिन्नकारक इत्युक्तेरिति भावः । 'भुवः प्रभव' इति पञ्चमीविधानाद्यस्मादित्युक्तम् । कथं गुरुत्वमित्यस्य कथमनेन निरास इत्यत आह ॥ **यो हीति** । जगतः साधुवर्गस्य । मानस्तेनेभ्य इत्यादेः । गुरूणामित्यस्यार्थ एतच्छास्त्रप्रवक्तॄणामिति । उक्तं हि दशमतात्पर्ये । 'गुरुर्ब्रह्माऽस्य जगतो देवं विष्णु'रित्यादि । वक्ष्यति चात्राप्युपासनापादे 'गुरुर्ब्रह्माऽखिलानां चे'त्यादि । 'कर्तृकर्मणोः कृती'ति कर्मणि षष्ठी । गुरुमित्यस्यार्थः अस्येति । प्रागुक्तपौरुषेयापौरुषेयग्रन्थस्येत्यर्थः ॥ **साक्षादुपदेष्टृत्वेनेति** । तथाचोक्तं मध्व-

विजये । 'इतिहाससुन्दरपुराणसूत्रसत्प्रियपञ्चरात्रनिजभावसंयुतम् । अशृणोदनन्तहृदनन्ततोऽचिरादि'-त्यादि ॥ **परम्परया** ब्रह्मादिद्वारा । गुरुत्वेनात्र पुनर्नतिरिति पूर्वं समाधाने उक्तेऽपि लोके क्वचिदेकत्र पितृत्वस्योक्तरूपगुरुत्वस्य च सत्त्वेऽपि तदुभयनिमित्तकनत्यादिक्रियाऽऽवृत्तेरदर्शनाच्छङ्कते ॥ **न चेति** । अन्यथा पितृत्वस्वामित्वादिनिमित्तापि नतिः कार्येति शङ्काभिप्रायः । परिहारस्य तु, सत्यमेवम् तथापि क्वचित्सत्रादौ ऋत्विक्त्वयजमानत्वोभयनिमित्तकक्रियानुष्ठानस्यापि दृष्टेस्तथा ज्योतिराकाशादिशब्देष्वप्यन्यत्रप्रसिद्धत्वाद्यनेकनिमित्तकविचारक्रियायाश्च दृष्टेर्दर्शेऽग्नीनामाग्नेयादीनां तिसृणामेककाले समावेशेन तन्निमित्तकानां प्रयाजानां सकृदनुष्ठानेऽपि दर्श एव सांवत्सरिकप्राप्तौ दार्शिकस्य सांवत्सरिकस्य च श्राद्धस्य करणवदिहाभ्यर्हितत्वाद्देवतात्वगुरुत्वरूपनिमित्तद्वयसमावेशेऽपि नैमित्तिकस्य नमनस्य तत्प्रीत्यतिशयार्थं पुनरनुष्ठानोपपत्तेरिति भावः । तर्हि मनसैव कार्यं किं ग्रन्थे निबन्धनेनेत्यत आह ॥ **शिष्येति** । ग्रन्थे तन्निवेशनं च शिष्यशिक्षार्थम् । अस्माभिरपि देवतानतिर्गुरुनतिश्च कार्येत्येवं शिष्याणां बुद्ध्युत्पादनद्वारा तदनुष्ठानाय । 'यद्यदाचरति श्रेष्ठ' इत्यादेः । नन्वस्तु तेषामपि देवतानतिरेव तस्या एव गुरुत्वादित्यत आह ॥ **शिष्याणां चेति** । शिष्याणां गुरुदेवताभेदात्तैः पृथङ्नतिः कार्येति शिष्यशिक्षार्थमेतन्निवेशनमिति कथं ज्ञातव्यमित्यत आह ॥ **तदपेक्षयैवेति** । शिष्याणां गुरुदेवताभेदापेक्षयैवेत्यर्थः । जगद्गुरूणां गुरुमित्युक्तावपि जगत्प्रति साक्षाद्गुरुत्वं किं न स्यादित्यत आह ॥ **अन्यथेति** । साक्षाद्गुरुत्वे विशेषतः साक्षान्मे गुरुमित्येतदयुक्तं स्यात् । साक्षात्त्वबोधकस्य विशेषत इति पदस्य व्यावर्त्याभावात् । मे गुरुमित्येतावतैव सिद्धत्वात् । तेन ज्ञायते जगच्छब्दितशिष्याणां ब्रह्मादयो गुरवः देवता तु नारायण इति शिष्याणां गुरुदेवताभेदज्ञापनमस्य फलम् । तेन च तैः पृथङ्नतिः कार्येति शिक्षार्थमेव निवेशनमिति ।

या०— जगत इति । सज्जनसमुदायस्येत्यर्थः ॥ **नचैवं पृथक्प्रणामेति** । ननु कथमियमाशङ्का 'गुरुत्वेनात्र प्रणामाचरणादि'ति समाहितत्वादिति चेन्न । गुरुत्वदेवतात्वरूपनिमित्तद्वयसमावेशे अपि न तन्निमित्तकप्रणामद्वयं युक्तम् । प्रतिहर्तृद्गात्रोर्युगपदपच्छेदे तन्निमित्तयोः सर्ववेतसदानदाक्षिण्ययोः विकल्पस्यैवोक्तत्वेनैकस्मिन्प्रयोगे तदुभयानुष्ठानाभावात् । तथैकस्मिन्नेव दिवसे सङ्क्रमणव्यतीपातरूपनिमित्तद्वयसमावेशे तन्निमित्तकश्राद्धद्वयाभाववदिति शङ्कितुरभिप्रायः ॥ **नैमित्तिकविलोपेति** । अमावास्यायाः सांवत्सरिकश्राद्धदिनत्वे तदुभयनिमित्तकश्राद्धद्वयस्यापि विहितत्वेन निमित्तद्वयसमावेशे नैमित्तिकद्वयविलोपनियमाभावादित्यर्थः । तथाच तद्वत्प्रकृतेऽपि निमित्तद्वयसमावेशे प्रणामद्वयोपपत्तिरिति भावः । नन्वेवं पृथक् प्रणामस्य नावश्यंकर्तव्यतेत्यतस्तत्र निमितान्तरमाह ॥ **शिष्यशिक्षायै चेति** । अत्र निवेशनानुमितं प्रणामाचरणमपि ग्राह्यम् । तस्याप्युक्तरीत्या शिष्यशिक्षार्थत्वात् असौ नासङ्गतिरित्यवधेयम् ।

तदपेक्षयैव । शिष्याणां गुरुदेवताभेदापेक्षयैव । अन्यथा । स्वस्येव शिष्याणामपि गुरुदेवतयोरभेदे । यद्वा ननु शिष्याणामिव स्वात्मनोऽपि जगद्गुरूणामिति गुरुर्देवताभिन्न एवोक्तः । स्वस्यापि जगदन्तःपातित्वात् । अतो विरोध इत्यत आह ॥ **तदपेक्षयैवेति** । शिष्यापेक्षयैवेत्यर्थः । स्वात्मापेक्षयाऽपि किं न स्यादित्यत आह ॥ **अन्यथेति** । अन्यथा जगच्छब्देन स्वात्मनोऽपि ग्रहणे ।

श्री०— ननु न देवताप्रणामो व्यसनितया क्रियते । किन्तु विघ्नविघातादिप्रयोजनोद्देशितया । न प्रणामावृत्तिरेव विघ्नविघातहेतुरतः प्रणतस्यापि पुनः प्रणामोऽयुक्त एवेत्यत आह ॥ **न हीति** ॥

च०— **गुरुत्वेनेति** । निरूपकतयाप्रणामान्वयि हेतुत्वं तृतीयाऽर्थः । **यस्मात्स प्रभव इति ।** 'ऋदोर'बित्यनुशिष्टाप्प्रत्ययस्य कर्तृभिन्नकारकसामान्यार्थकत्वस्याकरे व्यक्ततया 'भुवः प्रभव' इति सूत्रविहितपञ्चम्युपस्थाप्यापादानार्थताया निर्बाधत्वादिति भावः । जगतः योग्यचेतनसङ्घातस्य । प्रकृत्यर्थजगदन्वितषष्ठीप्रत्यायितसम्बन्धितापन्नानां लुप्ततत्त्वपदप्रकृतिकषष्ठ्यर्थकर्मतानिरूपकोपदेशनक्रियाकर्तृणामिति अर्थः । परस्परविरहसमानाधिकरणतया प्रतीतपितृत्वस्वामित्वरूपनिमित्तयोरेकत्र समावेशेऽपि तन्निमित्तकनतिभेदाभावेन प्रतिहर्तुरुद्गातुश्च युगपदपच्छेदे तन्निमित्तकसर्ववेतसदानादाक्षिण्ययोरेकप्रयोगानुष्ठानासम्भवेन तद्विकल्पस्यैवोक्त्या प्रकृतेऽपि देवतात्वगुरुत्वरूपनिमित्तभेदेऽपि तन्निमित्ता नतिरेकैवास्त्वित्याशयेनाशङ्कते॥ **न चैवमिति** । समाधत्ते । **निमित्तद्वयसमावेश इति** । ज्योतिराकाशादिशब्देषु अन्यत्रोभयत्रान्यत्रैव प्रसिद्धत्वरूपसमाविष्टनिमित्तभेदाधीनस्य प्रथमतृतीयतुरीयचरणनिवेशनस्य क्वचित्सत्रादौ ऋत्विग्यजमानोभयनिमित्तकक्रियानुष्ठितेश्च दर्शनेन प्रकृतेऽपि देवतात्वगुरुत्वरूपनिबन्धनभेदनियन्त्रिततत्कार्यभूतप्रणामभेदः सङ्गच्छत इत्याशयः । गुरुदेवतानत्युभयधर्मिकस्वविधेयत्वप्रकारकासन्निहितविनेयाधिकरणकानुसंहित्युत्पादनफलितारूपबीजान्तरं दर्शयति ॥ **शिष्येत्यादि** । तदपेक्षया विनेयापेक्षया ॥ **अन्यथा** । स्वात्मनोऽपि इतरतुल्यकक्ष्यापन्नतया गृहीते ।

सु०—स्यादेतत् । अथातो ब्रह्मजिज्ञासेत्यादिकं ग्रन्थं व्याख्यातुमयं देवतादिप्रणामः । न चायं व्याख्यातव्यः । अर्थविवक्षापूर्वकस्यैव पौरुषेयवाक्यस्य व्याख्यातव्यत्वात् । न हि मातृकामात्रव्याख्याने प्रेक्षावान्प्रवर्तते । न चास्यार्थविवक्षापूर्वकत्वे मानमस्ति । प्रणयनमात्रस्य व्यभिचारित्वात् । प्रेक्षावत्प्रणयनस्य चानिश्चयात् । निश्चये वा विषहरमन्त्रस्येव जपादिनाऽभ्युदयसिद्धये निर्माणोपपत्तेः । गृहीतसङ्गतेरर्थप्रतिभासो हि विषहरमन्त्रेऽपि समानः । न चार्थविवक्षापूर्वकत्वमात्रेणोपादेयतया व्याख्यानं युक्तम् । विप्रलम्भकादिवाक्यव्याख्यानप्रसङ्गात् । किं नाम याथार्थ्ये च सति । न चास्य याथार्थ्ये मानमस्ति । तद्भावेऽपि तथाविधवाक्यान्तरपरित्यागेनास्यैव व्याख्याने कारणं वक्तव्यमित्याशङ्कानिरासाय परमाख्यविधेत्युक्तम् ।

वा०— व्याख्यां समर्थयमान इत्युक्तं परमाख्यविधेत्यंशस्य व्याख्यासमर्थनरूपत्वं घटयितुं तन्निवर्त्यां शङ्कामुत्थापयति ॥ **स्यादेतदिति** । नायं ग्रन्थो व्याख्यातव्योऽर्थावबोधोद्देश्यकत्वशून्यत्वान्मातृकादिवदिति विवक्षितानुमाने वेदवदस्याप्यर्थावबोधोद्देश्यकत्वादसिद्धिरित्याशङ्कायां वेदस्य फलवदर्थावबोधपर्यन्तस्वाध्यायाध्ययनविधिनाऽर्थावबोधोद्देश्यकत्वसिद्धावपि पौरुषेयेऽर्थावबोधोद्देश्यकत्वतदभावयोर्मन्वादिग्रन्थमातृकामात्रयोर्दृष्टत्वेन नात्र वेदवदर्थावबोधोद्देश्यकत्वसिद्धिरित्यभिप्रायेणोत्तरवाक्योक्तस्य पौरुषेयवाक्येत्यंशस्य समर्थनाय प्रसक्तिमाह ॥ **अथात इति** ॥ **अयमिति** । प्रकृतः पौरुषेय इत्यर्थः । अर्थविवक्षापूर्वकत्वं चार्थावबोधोद्देशकत्वं वेदादिसाधारणमभिमतं न तु तद्व्यावृत्तं वक्तृविवक्षापूर्वकत्वम् । परिहारग्रन्थानानुगुण्यापत्तेः । अत्र व्यतिरेकदृष्टान्तो मन्वादिग्रन्थोऽभिमतः । विपक्षे बाधकमुखेनान्वयदृष्टान्तमाह ॥ **न हीति** । हेत्वसिद्धिं परिहरति ॥ **न चेति** ॥ **व्यभिचरितत्वादिति** । वर्णसमाम्नायरूपे मातृकामात्र इति शेषः ॥ **अनिश्चयादिति** । तथा च सन्दिग्धासिद्धिरिति भावः । ननु 'भगवान्पुरुषोत्तमः । अवतीर्णो महायोगी सत्यवत्यां पराशरात्' इत्याद्यागमादेव प्रणेतुः प्रेक्षावत्त्वनिश्चय इत्यतो विशिष्टहेतोरपि प्रेक्षावत्प्रणीतेऽर्थावबोधोद्देशशून्ये विषहरमन्त्रे व्यभिचारः । तद्वदेव च प्रकृतसाध्याभावेऽपि जपादिनाऽभ्युदयसिद्धये प्रेक्षावत्प्रणयनोपपत्तेरन्यथासिद्धिश्चेत्याशयेनाह ॥ **निश्चये चेति** । ननु हेत्वन्तरासम्भवेऽपि प्रकृतग्रन्थादर्थावभासादेव तस्यार्थावबोधोद्देश्यकत्वसिद्धिरित्यतोऽगृहीतसङ्गतेरर्थावभासाभावादगृहीतसङ्गतेरर्थावभासस्य समवेतार्थप्रतिपादकत्वेनार्थावबोधोद्देश्यकत्वशून्यतयोभयसम्प्रतिपन्ने विषहरमन्त्रेऽपि सत्त्वेन पूर्वोक्तदोषद्वयानतिवृत्तिरित्याशयेनाह ॥ **गृहीतसङ्गतेरिति** । एवं विद्याशब्दार्थतयाऽभिमतयथार्थज्ञानसाधनतान्तर्गतार्थज्ञानसाधनतांशनिवर्त्यां शङ्कामुत्थाप्य ब्रह्मसूत्रेभ्यः उपयुक्तार्थप्रतिभासनेन विषहरमन्त्रवैधर्म्यात्पुनस्तस्यार्थवित्तय इत्याद्यागमाच्चार्थावबोधोद्देश्यकतासिद्धिरित्याशङ्कायां तथापि सिद्धान्त्यभिमतमुपादेयतया व्याख्यानं तत्प्रयोजकाभावान्न सम्भवतीत्येवंरूपां विद्याशब्दार्थान्तर्गतयथार्थज्ञानिवर्त्यां शङ्कामुत्थापयति ॥ **न चेति** । बोधकस्य सतो बाधकाभावे प्रामाण्यस्य स्वतः सिद्धत्वात्किं तत्र प्रमाणान्तरगवेषणयेत्यतः परशब्दव्यावर्त्याशङ्कामुत्थापयति ॥ **तद्भावेऽपीति** ।

स०— **स्यादेतदिति** । प्रमाणभूतस्यैव व्याख्येयत्वात् ब्रह्मसूत्राणां पौरुषेयत्वेन वेदानपेक्षप्रामाण्याभावादित्याशयः । पौरुषेयाणामपि प्रमाणत्वं व्याख्येयत्वं च दृष्टमित्यतो विमतमव्याख्येयं अर्थविवक्षापूर्वकत्वरहितत्वे सति पौरुषेयवाक्यत्वादित्यनुमानेन तत्साधयन् यदव्याख्येयं न भवति तत् विवक्षापूर्वकत्वरहितत्वविशिष्टपौरुषेयवाक्यत्वरहितं इति व्यतिरेकं मनसि निधाय तद्राहित्यस्य च पौरुषेयवाक्यत्वरूपविशेष्यराहित्येन वा अर्थविवक्षापूर्वकत्वराहित्यरूपविशेषणराहित्येन वा पर्यवसानमभिप्रेत्याद्ये वेद एव दृष्टान्त इति स्फुटत्वात्तदनुक्त्वा द्वितीये मन्वादिवाक्यं दृष्टान्त इति भावेनाह ॥ **अर्थविवक्षेति** ।

अत्र व्याख्येयस्यार्थविवक्षापूर्वकत्वे सति पौरुषेयवाक्यत्वदर्शनादिति वक्तव्ये अव्याख्येयस्वरूपसाध्यव्यतिरेकस्य व्याख्येयत्वस्य व्यतिरेकिणि व्याप्यस्य उक्तहेतुव्यतिरेकरूपव्यापकायोगव्यवच्छेदसिद्ध्या व्यभिचारशङ्कानिरासार्थमियमुक्तिरिति ज्ञातव्यम् । आवश्यकं व्यतिरेकं प्रथममभिधाय यदर्थविवक्षापूर्वकत्वरहितत्वे सति पौरुषेयं वर्णसमूहरूपं तदव्याख्येयं यथा वर्णसमवायः केनचित् इत्यन्वयमाह ॥ **न हीति** । हेतोरसिद्धिमाशङ्क्याह ॥ **न चास्येति** । विमतमर्थविवक्षापूर्वकं प्रणीतत्वात्सम्मतवदिति चेन्न उन्मत्तवाक्ये व्यभिचारादित्याह ॥ **प्रणयनेति** । प्रेक्षावद्विशेषणोपादाने व्यासस्य प्रेक्षावत्त्वे मानाभावात्सन्दिग्धासिद्धो हेतुरित्याह ॥ **प्रेक्षावदिति** । अर्थविवक्षारहितेऽपि विषहरमन्त्रे प्रेक्षावत्प्रणीतत्वसद्भावादनैकान्तिको अन्यथासिद्धोऽप्रयोजकश्चेत्याह ॥ **निश्चये वेति** । विषहरमन्त्रे कथमर्थविवक्षापूर्वकत्वं नास्तीति चेत् न । समवेतार्थाप्रकाशनात् हुंफडादिवज्जपमात्रेणादृष्टसिद्ध्यर्थं प्रणयनात् । ननु सूत्राण्यर्थविवक्षापूर्वकाणि प्रतिभासमानार्थकत्वादिति चेन्नेत्याह ॥ **गृहीतेति** । बालस्यार्थाप्रतिभासात् । गृहीतसङ्गतेश्च प्रतिभासमानार्थोऽनुपयोगादविवक्षित इत्यर्थः । ननु ब्रह्मसूत्रेषु प्रतिभासमानार्थस्योपयुक्तत्वाद्विवक्षितार्थान्येवेति चेत् किमेतावता व्याख्येयं किं वा याथार्थ्येऽपि । नैतावतेत्याह ॥ **तद्भावेपीति** । सर्वोत्कर्षे सत्यस्यैव व्याख्यानम् । न चास्यान्यस्मात्कोऽप्युत्कर्षो दृश्यत इति ।

प० — परमाख्यविधेयेत्येतदवतारयितुमाह ॥ **स्यादेतदिति** । विद्याशब्दस्य व्यावर्त्यमाह ॥ **अर्थविवक्षेति** ॥ **मातृकेति** । कखगघङेत्यादिवर्णमात्रेत्यर्थः । व्याप्तिमुपपाद्योपनयनमाह ॥ **न चास्येति** । अथातो ब्रह्मजिज्ञासेत्यादिग्रन्थस्येत्यर्थः । तथा च प्रयोगः । अथात इत्यादिग्रन्थो न व्याख्येयः । अर्थविवक्षापूर्वकत्वाभावात् । मातृकाक्षरमात्रसन्दर्भवत् । यो व्याख्येयः सोऽर्थविवक्षापूर्वक इति व्यतिरेकव्याप्तौ काव्यादिदृष्टान्तः । न च हेतुरसिद्धः । विमतो ग्रन्थः अर्थविवक्षाशून्यः अर्थविवक्षावत्त्वसाधकमानहीनत्वादिति । ननु मानाभावोऽसिद्धः । प्रणीतत्वस्य वा प्रेक्षावत्प्रणीतत्वस्य वा व्युत्पन्नप्रतीयमानार्थकत्वस्य वा मानत्वादित्यतः क्रमेण निराह ॥ **प्रणयनेत्यादिना** । हेतोरप्रयोजकत्वमाह ॥ **निश्चये वेति** । विषहरमन्त्रे वर्णमालामात्रपाठेन कार्यकरत्वस्य लोके प्रसिद्धेरिति भावः । विद्यापदस्य व्यावर्त्यान्तरं चाह ॥ **न चेति** । किं चेति चार्थः । ख्यात्यर्थमप्रमाणत्वेन निश्चितबौद्धादिग्रन्थव्याख्यानदर्शनेन व्यभिचारनिरासायोपादेयतयेत्युक्तम् । पुरुषार्थहेतुतयेत्यर्थः । न चास्येत्युपनयः । अत्रापि प्रयोगौ । विमतं नोपादेयतया व्याख्येयम् । अयथार्थज्ञानजनकत्वाद्विप्रलम्भादिवाक्यवत् । न चासिद्धो हेतुः । विमतं न यथार्थम् याथार्थ्यनिर्णायकमानशून्यत्वाद्विप्रलम्भादिवाक्यवदिति । परमाख्यपदव्यावर्त्यमाह ॥ **तद्भावेऽपीति** । याथार्थ्यभावेऽपीत्यर्थः ।

या०— ननु मीमांसाया वेद इवार्थविवक्षापूर्वकत्वाभावेऽपि व्याख्येयत्वमस्त्वित्यत आह । **पौरुषेयवाक्यस्येति** । अभ्युपेत्याह ॥ **निश्चये वेति** ॥ **विषहरमन्त्रस्येवेति** । तस्य हुं फडित्यादि-वर्ज्जपेनैवाभिमतसिद्धये निर्माणमित्यर्थः । तथा चान्यथासिद्धिरिति भावः । ननु तथाऽपि प्रतिभासमा-नार्थत्वमर्थविवक्षापूर्वकत्वे हेतुर्भविष्यतीत्यत आह ॥ **गृहीतसङ्गतेरिति** । तथाच व्यभिचार इति भावः । तुष्यत्विति न्यायेनाह ॥ **न चार्थविवक्षापूर्वकत्वेति** ॥

श्री०— **मातृकामात्रेति** । अर्थविवक्षापूर्वकत्वरहितककाराद्यक्षरमात्रव्याख्यान इत्यर्थः । ननु इदं ब्रह्ममीमांसाशास्त्रमर्थविवक्षापूर्वकं प्रणीतत्वादित्यनुमानमेव मानमिति चेत्तत्राह ॥ **प्रणयनमात्रस्येति** । हुं फडित्यादिविषहरमन्त्र इत्यर्थः । शुकबालादिवाक्ये व्यभिचारादित्यर्थः ॥ **प्रेक्षावदिति** । तादृश-मन्त्रप्रणयनकर्ता न प्रेक्षावानिति भावः । **अनिश्चयादिति** । ग्रन्थकर्तुर्व्यासस्य प्रेक्षावत्त्वानिश्चयादित्यर्थः ॥ अर्थविवक्षापूर्वकत्वमङ्गीकृत्याप्याह ॥ **न चार्थविवक्षेति** ।

च०— परमाख्यविद्येत्यंशनिवर्तनीयाशङ्कामाविर्भावयति ॥ **स्यादेतदिति** । प्रकृतग्रन्थपक्षकव्या-ख्यातव्यत्वाभावसाध्यकार्थावबोधोद्देश्यकतावैधुर्यलिङ्गकमातृकानिदर्शनकफलीभूतानुमानेऽसिद्धिशङ्कानिरस-नौपयिकतन्नक्षकतादृशहेतुसाध्यकतत्प्रतियोगिग्राहकमानराहित्यरूपसाधनानुमाने प्रणीतत्वप्रेक्षावत्प्रणीतत्व-गृहीतशक्तिकप्रतिभासमानार्थकत्वानामनैकान्त्यादिव्युत्पादनेनासिद्धिशङ्कामपाकुर्वाणोऽर्थावबोधोद्देश्यकता-मात्रेण तद्धर्मिण्युत्तरवादिना व्याख्येयतासाधनेऽनैकान्त्यापत्त्या याथार्थ्यस्य हेतुतावच्छेदककोटिनिवेशावश्य-म्भावेन तद्घटितहेतोर्ग्राहकाभावनियन्त्रितासिद्धिमभ्युपगमवादाश्रयणेऽपि हेतोरप्रयोजकतां विभावयति ॥ **अथात इत्यादि** ।

सु०— **अयमभिसन्धिः । अस्ति तावदस्मिन्ग्रन्थे 'द्वे विद्ये वेदितव्ये परा चैवापरा च' इत्यादौ परविद्याख्या । अत्र विद्याशब्देनार्थविवक्षा याथार्थ्यं चास्यावगम्यते । यथार्थज्ञान-तत्साधनयोर्विद्याशब्दस्य योगरूढिभ्यां प्रवृत्तत्वात् । 'संज्ञायां समजनिषद' इत्यत्र संज्ञाया-मित्यनुवृत्तेः । परशब्देन च यथार्थाद्वाक्यान्तरादुत्कर्षः । तदेवमागमेनास्य सर्वोत्तमप्रामाण्य-प्रतीतेर्गहनार्थत्वाच्चोपपन्नमन्यपरित्यागेनास्यैव व्याख्यानमिति । तथाऽप्यन्यैरेव व्याख्यात-त्वान्न पुनरिदं व्याख्यातव्यमित्यतो व्याख्यामित्युक्तम् । विशिष्टाऽऽख्या व्याख्या । अनेन परकृतानामव्याख्यानतामभिप्रैति । तथाच तत्र तत्र प्रदर्शयिष्यति । तथाऽपि स्वप्रणीत-भाष्येणैव कृतव्युत्पादनमिदं शास्त्रमिति किमनेन व्युत्पादनेनेत्यतोऽन्वपि चेत्याह । चशब्देन**

अनुव्याख्याने प्रयोजनसद्भावं समुच्चिनोति । तच्च वक्ष्यते । प्रयोजनसद्भावे भाष्यदिशा शिष्या एवानुव्याकरिष्यन्तीत्यतोऽहमेवेत्यभिहितम् । एवशब्देनान्येषामसामर्थ्यं सूचयति ।

था० — नन्वनेनार्थविवक्षापूर्वकत्वादौ न किमपि मानमुक्तमितिक थमनेनोक्तशङ्कापरिहार इत्यत आख्यापदसूचितं मानमुदाहृत्य तदुपपादयितुमाह ॥ **अयमिति** । ननु ज्ञानार्थकविदेर्भावे क्यपि निष्पन्नविद्याशब्दस्य ज्ञानगमकत्वेऽपि नार्थविवक्षायाथार्थ्यगमकत्वमित्यतो विद्याशब्दस्य भावकरणसाधनतया योगेन ज्ञानस्येव तत्साधनत्वस्य रूढ्या याथार्थ्यस्य च लाभादुभयगमकत्वं युक्तमित्यभिप्रेत्याह ॥ **यथार्थेति** । ननु 'संज्ञायां समजनिषद' इति सूत्रे 'व्रजयजोर्भावे क्यप्' इत्यतो भावग्रहणानुवृत्तौ तद्भावग्रहणस्य भावेऽनुपसर्गस्येत्यादाविव 'अकर्तरि च कारक' इत्येतन्निवृत्त्यर्थतया तत्साधनालाभ एव । न चात्र सूत्रे भाव इति न स्मर्यते इति वृत्तिकृतोक्तत्वान्न तद्भावाधिकार इति वाच्यम् । अत्र तदधिकाराभावज्ञापकाभावात् 'स्त्रियां भावाधिकारोऽस्ति तेन भार्या प्रसिध्यति' इत्युक्तविरोधाच्च भावाधिकारस्यावश्यकत्वात् । तदधिकाराभावेन ज्ञानसाधनलाभेऽपि रूढिज्ञापकाभावेन याथार्थ्यालाभ एवेत्यतः 'संज्ञायां समज' इति सूत्रे संज्ञायामित्युक्तत्वाद्यस्मिन्नर्थे उत्पद्यमानेन क्यपा संज्ञा गम्यते तस्मिन्नर्थे क्यप् भवतीति सूत्रार्थनिष्पत्त्या संज्ञाग्रहणबलेनैव भावाधिकाराभावस्य ज्ञापितत्वात् । भृञश्च भाव एवोत्पाद्यमानेन क्यपा संज्ञा गम्यत इति भृत्याशब्दवाच्यत्वेन व्यापाररूपभावाधिकारस्य स्त्रियां भावाधिकारोऽस्तीत्यनेन उक्तावपि तेन स्वरितत्वनिबन्धनशास्त्रीयाधिकारानुक्त्या तद्विरोधाभावात्संज्ञाग्रहणेनैव रूढेरपि ज्ञापितत्वेन ज्ञानार्थकविदेश्च यथार्थज्ञानरूपभावे तत्साधने च विहितेन क्यपा संज्ञा गम्यत इति युक्तं तदुभयगमकत्वं विद्याशब्दस्येत्याह ॥ **समजनिषदेत्यत्र संज्ञायामित्युक्तेरिति** । (व्रजयजोर्भावे क्यप् । व्रज्या । इज्या । 'संज्ञायां समजनिषदनिपतमनविदषुञ्शीङ्भृञिणः' । समजादिभ्यः स्त्रियां भावादौ क्यप् स्यात्स चोदात्तः संज्ञायाम् । 'अजेः क्यपि वीभावो नेति वाच्यम्' । समजन्त्यस्यामिति समज्या सभा । निषीदन्त्यस्यामिति निषद्या आपणः । निपतन्त्यस्यामिति निपत्या पिच्छला भूमिः । मन्यतेऽनयेति मन्या गलपार्श्वशिरा । तया हि क्रुद्धो ज्ञायत इति भावः । विदन्त्यनया विद्या । सुत्या । अभिषवः । शय्या । भृत्या । भरणम् । जीविका । 'कुमारभृत्या गर्भिण्याः परिचर्याऽभिधीयत' इति हारावली । 'कुमारभृत्याकुशलैरधिष्ठित' इति रघुः । ईयतेऽनया इत्या शिविका । 'भावेऽनुपसर्गस्य' । अनुपसर्गस्य ह्वयतेः सम्प्रसारणमप् च स्याद्भावे । हवः । 'अकर्तरि च कारके संज्ञायाम्' । कर्तृभिन्नकारके घञ् स्यात् । 'घञि च भावकरणयोः' । रञ्जेर्नलोपः स्यात् । रागः । अनयोः किम् । रजत्यस्मिन् रङ्गः । प्रास्यत इति प्रासः । संज्ञायामिति प्रायिकम् । को भवता लाभो लब्धः । इत उत्तरं भावे 'अकर्तरि

च कारक' इति पदद्वयमप्यनुवर्तते 'कृत्यल्युटो बहुलम्' इति यावत् । एरजिति सूत्रव्याख्यानावसरे काशिकायां भावेऽकर्तरि च कारक इति प्रकृतमनुवर्तते यावत्कृत्यल्युटो बहुलमित्युक्तम्) । संज्ञायां समजनिषदित्युक्तेरिति पाठेऽप्ययमेवार्थः । समजनिषदेत्यत्र संज्ञायामित्यस्यानुवृत्तेरिति पाठे तु व्रजयजोर्भावे क्यबित्यतोऽस्वरितत्वेन भावग्रहणानुवृत्त्या निवर्तकाभावादकर्तरि च कारके संज्ञायामित्यस्यानुवृत्तेर्विद्याशब्दस्य योगरूढिभ्यां यथार्थज्ञानसाधनबोधकत्वं युक्तमिति दर्शयितुं संज्ञायामित्यस्यानुवृत्तेरित्येकदेशोत्कीर्तनम् । अत्र च संज्ञाग्रहणेऽनुवर्तमाने पुनः संज्ञाग्रहणमकर्तरि च कारके संज्ञायामित्यत्र चशब्दस्य संज्ञायामित्यनेन सम्बन्धे संज्ञायामसंज्ञायां चेत्यर्थलाभात्तत्सूत्रीयसंज्ञाशब्दस्य प्रायिकार्थतया व्याख्यातत्वात्तदनुवृत्तावप्यत्र नियमालाभात्तल्लाभायेति द्रष्टव्यम् । अत्र परत्वस्य प्रकारान्तरेण विवक्षणे तद्भावेऽपीति शङ्कानिवर्तकत्वं न स्यादिति सन्निधानाद्विद्याशब्दार्थयाथार्थ्येनैव परत्वमित्यभिप्रेत्याह ॥ परेति । गहनार्थत्वस्य साक्षाद्भाष्येऽनुक्ततया तन्निवर्त्यां शङ्कामनुक्त्वा व्याख्येयत्वमुपपादयितुं तत्प्रयोजकानि कथयतो भाष्यकारस्य व्याख्येयत्वप्रयोजकत्वाद्गहनार्थत्वमप्युपलक्षणतयाऽभिप्रेतमित्यभिप्रायेण भावकथनदशायां तदाह ॥ **गहनार्थत्वाच्चेति** ॥ **तच्च वक्ष्यत इति** ॥ स्वयं कृताऽपीत्यत्रेत्यर्थः ।

स०— एतावता कथमुक्तशङ्कानिरास इत्यत आह ॥ **अयमिति** ॥ ब्रह्मसूत्राणां पौरुषेयत्वेऽपि अर्थविवक्षापूर्वकत्वं यथार्थत्वं ग्रन्थान्तरादुत्कृष्टत्वं च 'द्वे विद्ये वेदितव्ये' इति श्रुत्याऽवगम्यत इति प्रदर्शनाय परमाख्यविद्येत्युक्तमित्यर्थः । 'व्रजयजोर्भावे क्यप्'इत्यतो भाव इव करणेऽपि विधेर्ज्ञानतत्साधनयोरित्युक्तम् । ज्ञानतत्साधनयोर्विद्याशब्दस्य योगरूढी समर्थयते ॥ **समजनिषदेत्यत्रेति** । 'अकर्तरि च कारके संज्ञायाम्' इति समग्रस्यानुवृत्तेरित्यर्थः । इत्युक्तेरिति पाठे तु संज्ञानुवृत्तावपि पुनः संज्ञायामित्युक्तेरित्यर्थः । अयं भावः । एकसंज्ञाग्रहणे सति भावे यद्यपि संज्ञाप्रतीतेस्तत्रैव क्यबभिधानमात्रेण सूत्रं पर्यवस्येत् । अतः पुनः संज्ञाग्रहणेन प्रायिकी संज्ञा तद्विषयं सूत्रमिति ज्ञायते । तथा च भाव इव करणेऽपि संज्ञाऽवगमात् क्यप् प्रत्ययसिद्धिरिति ॥ **आगमेनेति** । परविद्याख्ययेत्यर्थः । प्रदर्शयिष्यति बन्धमिथ्यात्वमित्यादौ ॥ **तच्च वक्ष्यते** । स्वयं कृतापीत्यनेन ।

प०—कथमनेनोक्तशङ्कानिरास इत्यत आह ॥ **अयमभिसन्धिरिति** । आद्यं शङ्काद्वयं तावत् निराह ॥ **अस्तीत्यादिना** ॥ **अस्मिन् ग्रन्थे** । 'अथातो ब्रह्मजिज्ञासे'त्यादिब्रह्ममीमांसात्मकग्रन्थे । विषयसप्तमीयम् ॥ **इत्यादौ** । आथर्वणाद्युपनिषदि । ब्रह्मसूत्रसन्दर्भवाचितया परविद्यापदप्रयोगः श्रूयत इत्यर्थः ॥ परविद्याशब्दस्य ब्रह्मसूत्रवाचित्वमग्रे व्यक्तम् ॥ **अस्येति** । व्याख्येयग्रन्थस्येत्यर्थः । कथमित्यत आह ॥ **यथार्थेति** । यद्यपि यथार्थज्ञानसाधने विद्याशब्दस्येत्येवात्र प्रकृतसङ्गतत्वाद्वक्तव्यमथापि

ज्ञानसाधनमात्रोक्तौ ज्ञानस्य विद्याशब्दार्थत्वं नेति स्यात् । तथाच 'विद्यैव तु निर्धारणात्' । 'विद्याकर्मणोरिति तु प्रकृतत्वादि'ति सूत्रे 'विद्ययाऽमृतमश्नुत' इत्यादिश्रुतौ च विद्यापदप्रयोगो ज्ञाने गौण इति शङ्का स्यात्सा माभूदित्येतदर्थं ज्ञानपदमप्युपात्तम् । ज्ञान इवेति दृष्टान्तत्वेन वा ज्ञानेत्युक्तिः ॥ **योगरूढिभ्यामिति** । ननु 'व्रजयजोर्भावे क्यबि'ति सूत्रेण भावे क्यप् विहितः । अत्र च पूर्वस्माद्भावे इत्यनुवर्तमाने पुनः भावग्रहणं भाव एव व्रजयजोर्यथा क्यप्स्यान्न तु अकर्तरि च कारके संज्ञायां इत्यस्यापि अनुवर्तमानत्वात्कर्तृव्यतिरिक्तकारकेऽपि स्यादित्येतदर्थम् । तथाच व्रज्या इज्येतिव'त्संज्ञायां समजनिषदनिपतमनविदषुञ्शीङ्भृञिण' इत्युत्तरसूत्रेऽपि तस्यैव क्यपोऽनुवर्तमानत्वाद्भाव एव क्यबिति विद्याशब्दो ज्ञान एव मुख्य इति प्राप्नोतीति चेन्नैवम् । व्रजयजोर्भावे क्यबित्यत्रोक्तं भावग्रहणं संज्ञायां समजेति सूत्रे नानुवर्तते । क्यबेवानुवर्तत इति वृत्त्यादावुक्तत्वेन ततः पूर्वं दूरे सामान्यतोऽधिकृतस्य भाव इत्यस्य अकर्तरि चेति सूत्रस्य च 'कृत्यल्युटो बहुल'मित्येतत्पर्यन्तमनुवर्तनेन समजनिषदेति सूत्रेऽपि सम्बन्धेन भावे कर्तृभिन्ने कारके च संज्ञायां विषये क्यप्प्रत्ययो भवतीत्युक्तत्वेन वेदनमित्यर्थे च विदेः क्यपि सति 'लशक्वतद्धिते' इति ककारस्य 'हलन्त्यमिति' पकारस्य चेत्संज्ञायां लोपे 'पुगन्तलघूपधस्य चे'ति गुणस्य 'क्ङिति चे'ति निषेधे स्त्रीप्रत्यये टापि सति विद्येतिरूपनिष्पत्तेर्विद्याशब्दे अकर्तरीत्युक्तेः योगस्य संज्ञायामित्युक्तेः रूढेश्चोक्तत्वादिति भावः । अत एवैतावन्तमभिप्रायं द्योतयितुं समजनिषदेत्यत्र संज्ञायामित्यनुवृत्तेरित्युक्तम् । अकर्तरि च कारके संज्ञायामित्यस्यानुवृत्तेरित्यर्थः । तेन तत्सहनिविष्टभावपदानुवृत्तिरपि सूचिता । अन्यथा संज्ञायां समजेति सूत्र एव संज्ञायामित्यस्य सत्त्वादनुवृत्तेरित्युक्तिरयुक्ता स्यात् । संज्ञायामित्यनुवृत्तेरित्युक्तौ त्वन्यथानुपपत्त्या एकदेशद्वाराऽकर्तरि चेति सूत्रस्मरणेन तस्यैवानुवृत्तिं ज्ञास्यन्तीत्यभिप्रायः । ननु चाकर्तरीत्यतः संज्ञापदेऽनुवर्तमानेऽपीह संज्ञाग्रहणं किमर्थमिति चेत् उच्यते । अकर्तरि चेत्यत्रोपात्तं संज्ञापदमव्यावर्तकम् । चशब्दस्य संज्ञायां चेत्यत्रान्वयेन संज्ञायामसंज्ञायां चेति व्याख्यानात् । एवं तर्हि तत्रत्यसंज्ञापदानुवृत्तिः किमर्थमुक्तेति चेन्न । तत्सूत्रस्यैवात्रानुवृत्त्यर्थत्वादित्युक्तत्वात् । तर्हि यथार्थज्ञानसाधने विद्याशब्दस्य रूढिर्न ज्ञापिता स्यादिति चेन्न । समजनिषदेति सूत्रस्थसंज्ञापदस्यैव रूढिज्ञापकत्वात् । अत एव समजनिषदेत्यत्र प्रतिपदं संज्ञायामित्यनुवृत्तेरनुषङ्गादित्यप्यर्थ इत्यास्तां तावत् । संज्ञायां समजनिषदेत्युक्तेरित्येव क्वचित्पाठः । तदा तु न क्लेशः । अर्थविशेषालाभः । समर्थितं च ज्ञानतत्साधनयोर्मुख्यत्वं विद्याशब्दस्यादृश्यत्वनयचन्द्रिकायाम् । तद्भावेऽपीत्यादिना कृतं चोद्यं निराह ॥ **परशब्देनेति** ॥ उत्कर्ष आधिक्यम् ॥ **आगमेनेति** । 'द्वे विद्ये वेदितव्ये' इति प्रागुक्तवाक्येनेत्यर्थः ॥ अस्य ब्रह्मतन्त्रादिशास्त्रस्य ॥ **अनुव्याख्यान इति** । पुनरपि विवरणकरण इत्यर्थः ॥ **वक्ष्यत इति** । 'स्वयं कृताऽपि तद्व्याख्या क्रियते स्पष्टतार्थत' इत्यत्रेति भावः ॥

या०— **विद्याशब्दस्य योगरूढिभ्यामिति** । वेद्यतेऽर्थोऽनयेति योगेन वा 'सा विद्या तन्मतिर्यया' इत्यादिप्रयोगदर्शनसिद्धया रूढ्या च प्रवृत्तत्त्वादित्यर्थः । न च रूढ्यैवोभयलाभे योगाश्रयणं व्यर्थमिति वाच्यम् । अर्थविवक्षाविधुरे यथार्थज्ञानेऽपि रूढेः सत्वेन तन्मात्रेणोभयलाभासम्भवात् । वेदनकरणत्वरूपयौगिकार्थप्रापकक्यप्प्रत्ययस्य संज्ञायामेव विहितत्वेन रूढ्यभावे तदनुपपत्ते रूढेरप्यावश्यकता । अत्र यथार्थज्ञाने वेदनं विद्येति योगस्य 'कर्मणा बध्यते जन्तुर्विद्यया च विमुच्यते' । 'विद्यैव तु निर्धारणा'दित्यादिप्रयोगमभिप्रेत्य रूढेश्च प्रदर्शनं दृष्टान्तत्वयेति ज्ञातव्यम् । ननु 'एरजि'ति सूत्रव्याख्यानावसरे काशिकायां भावे 'अकर्तरि च कारक' इति च प्रकृतमनुवर्तते यावत्कृत्यल्युटो बहुलमित्युक्तत्वेन भवतु भावे करणे वा विदेः क्यपि विद्याशब्दादुक्तयोगेन ज्ञानतत्साधनलाभः । तत्र रूढिज्ञापकं तु न किञ्चिदस्ति । उक्तप्रयोगाश्च योगेनाप्युपपन्नाः । संज्ञायामित्यस्य तु भिन्नक्रमेण चकारेणासंज्ञायामपीत्यर्थलाभादनियतत्वाभिप्रायेणाननुवृत्तेरुक्तत्वादित्यत आह ॥ **संज्ञायामिति** । सत्यमकर्तरि च कारके संज्ञायामित्यतः संज्ञायामित्यस्य नानुवृत्तिरुक्तेति । तथाऽप्यत्र सूत्रे पुनः संज्ञाग्रहणात्संज्ञायामित्यस्याप्यत्रानुवृत्तिरभिप्रेतेति ज्ञायते । 'सिद्धे सत्यारम्भो नियमार्थ' इति न्यायादतो रूढिरप्युपपन्नेति भावः । अत एव क्वचित्संज्ञायामित्यस्यानुवृत्तेरित्यपि पाठः । 'संज्ञायां समजनिषदनिपतमनविदषुञ्शीङ्भृञिण' इति सूत्रस्यायमर्थः । समजादिभ्यो धातुभ्यः स्त्रियां क्यप्प्रत्ययो भवति संज्ञायां विषय इति । उदाहरणं तु समजन्ति अस्यामिति समज्येत्यादि द्रष्टव्यम् ॥ **तच्च वक्ष्यत इति** । स्वयं कृताऽपि तद्व्याख्येत्यत्रेति शेषः ॥

श्री०— अस्मिन्ग्रन्थे 'अथातो ब्रह्मजिज्ञासे'ति ब्रह्ममीमांसात्मके ग्रन्थे । अस्य व्याख्येयग्रन्थस्य ॥ **विद्याशब्देनार्थविवक्षा याथार्थ्यं चेति** । शब्दानां यथावस्थितार्थप्रतिपादकत्वरूपयाथार्थ्यं वक्तृविवक्षाधीनम् । वक्त्रा हि यथावस्थितमेवार्थं प्रतिपादयिष्यामीतीच्छया शास्त्रं निर्मितं चेत्तदा तस्य निरुक्तं याथार्थ्यं सम्पद्यते । नान्यथेत्येवमर्थविवक्षायाथार्थ्ययोः साध्यसाधनभावसद्भावाद्याथार्थ्योक्त्या विवक्षा अपि लब्धा । कार्योक्त्या कारणस्यापि लाभात् । अत एव हुं फडित्यादिमन्त्रेऽर्थविवक्षाया अभावादेव न तस्य यथावस्थितार्थप्रतिपादकत्वरूपं याथार्थ्यम् । याथार्थ्येऽर्थविवक्षायाः कारणत्वद्योतनायैव विवक्षा याथार्थ्यं चेति विवक्षाया आदित उपपादनं कृतम् । एवं च वेद्यते यथावस्थितमेव तत्त्वं ज्ञायतेऽनयेति निर्वचनेनास्य शास्त्रस्य यथावस्थितार्थप्रतिपादकत्वरूपं याथार्थ्यमवगम्यत इत्यर्थः । 'मुख्यामुख्ययोर्मुख्ये सम्प्रत्यय' इति न्यायेन यथावस्थितमेव वेद्यत इत्यर्थो लभ्यते । अत एव शिष्यते यथावस्थितमेव प्रतिपाद्यते तत्त्वमनेनेति शास्त्रमिति शास्त्रशब्देनैकार्थतां विद्याशब्दस्य 'चक्रे शास्त्रमनुत्तममि'ति वक्ष्यतीति द्रष्टव्यम् ॥ **यथार्थज्ञानतत्साधनयोरिति** । विद् ज्ञान इति धातोर्भावे क्यप्प्रत्यये ककारलोपे कित्वा-

द्गुणाभावे वेदनं विद्येति भावे व्युत्पन्नो विद्याशब्दो यथार्थज्ञाने रूढः । विद् धातोः करणे क्यप्प्रत्यये सति वेद्यतेऽर्थोऽनयेति विद्येति करणे निष्पन्नो विद्याशब्दो यथार्थज्ञानसाधने यौगिकः । 'सा विद्या तन्मतिर्यये'ति प्रयोगाद्यथार्थज्ञानसाधने विद्याशब्दो रूढ इति द्रष्टव्यम् । आगमेन ' द्वे विद्ये वेदितव्ये' इति प्रागुक्तेनेत्यर्थः ॥ **अनुव्याख्यां करिष्यन्तीति ।** अनुव्याख्यानं करिष्यन्ति पुनरपि व्याख्यानं करिष्यन्तीत्यर्थः ॥

च०— तदंशस्य दर्शितनिखिलाशङ्कानिरासकतां व्युत्पादयति ॥ **अयमिति ।** ज्ञानार्थस्य विदेर्भावकरणसाधनक्यपि निष्पन्नविद्याशब्दस्यावयववृत्त्या ज्ञानतत्साधनयोरिवार्थविवक्षायाः ' सा विद्या तन्मतिर्यये'त्यादिप्रयोगप्रत्यायितसमुदायवृत्त्या याथार्थ्यस्य गमकता सङ्गच्छत इत्यभिप्रेत्याह ॥ **यथार्थेति ।** अतः समुदायवृत्त्यैवार्थविवक्षाऽपि सेत्स्यतीति तत्प्रत्यायनफलकयोगपदोपादानमप्रयोजननिमितिशङ्का तु अर्थावबोधोद्देश्यकताविनिर्मुक्तयथार्थज्ञानसाधारणयथावस्थितज्ञेयविषयीकारित्वस्य समुदायवृत्त्या प्रत्याय्यमानस्य प्रकृतानुपयोगेन यथावस्थितज्ञेयविषयीकारिसाधनत्वेनैव याथार्थ्यं न ज्ञान इव साक्षादिति ध्वनयितुं तदुपादानावश्यम्भावान्निरसनीया । साधनमात्रे समुदायावयववृत्तिव्युत्पादनस्य चिकीर्षितत्वेऽपि 'विद्यया च विमुच्यते' 'विद्यैव तु निर्गुणगो'दित्यादिप्रयोगप्रत्यायितसमुदायवृत्तेर्वेदनं विद्येत्यवयववृत्तेश्च यथार्थज्ञानेऽपि प्रदर्शनं निदर्शनविधयेत्यवसेयम् । नन्वष्टलक्षण्याम् तृतीयलक्षणे तृतीयचरणे 'व्रजयजोः भावे क्यबि'ति सूत्रे भाव इत्यनुवर्तमाने पुनर्भावग्रहणमनयोर्भाव एव क्यप् भवति नत्वकर्तरि च कारक इत्यस्याप्यनुवृत्त्या कर्तृव्यतिरिक्तकारकान्तर इति ध्वनयितुमिति स्थिततया 'संज्ञायां समजे'त्युत्तरसूत्रेऽपि तस्यैव क्यपोऽनुवर्तनेन व्रज्येत्यादिवत् भावमात्रसाधनक्यप्प्रत्ययान्तविद्याशब्दो ज्ञप्तिप्रत्यायक एव न तत्साधनप्रमापक इति चेन्मैवम् । संज्ञायां समजेत्यत्र पूर्वस्मात् क्यबित्यंशस्यैवानुवृत्तिर्न तु भाव इत्यस्यापीति वामनो वृत्तावप्यभ्यधादिति तत्प्राक्तनयोर्भावे कर्तरि चेत्यनयोराकृत्यल्युटो बहुलमनुवर्तनेन संज्ञायां समजेत्यत्रापि द्वयोरनुवृत्त्यभावे तादृशकारकान्तरे च सम्भवतीति भावकरणयोर्बोधोपपादनेऽपि भिन्नविन्यासेन चकारेण संज्ञायामित्यस्यासंज्ञायामपीत्यर्थकतोरीकृत्यानिरवकाशरूढिज्ञापकं दुर्मिलमित्याशङ्कायामाह ॥ **संज्ञायामिति ।** 'सिद्धे सत्यारम्भो नियमार्थ' इति न्यायेन पुनः संज्ञाग्रहणेन संज्ञायामित्यनुवृत्तेर्ज्ञापनात् इति भावः ॥

अनु.— प्रादुर्भूतो हरिर्व्यासो विरिञ्चभवपूर्वकैः ।
अर्थितः परविद्याख्यं चक्रे शास्त्रमनुत्तमम् ॥ ३ ॥

सु.— यदुक्तं नारायणोऽस्य शास्त्रस्य प्रभव इति तदयुक्तम् । व्यासोपज्ञताप्रसिद्धिविरोधात् । न च नारायण एव व्यासः । जननविरोधात् । कृतकृत्यस्य प्रयोजनाभावेन शास्त्रप्रणयनासम्भवाच्च । यच्चास्य श्रौत्या परविद्याख्यया सर्वोत्तमप्रामाण्यसिद्धिरिति तदप्ययुक्तम् । परशब्दस्यानेकार्थत्वेन विद्याशब्दस्यचार्थविवक्षाविरहिण्यपि मन्त्रे प्रयोगदर्शनेन परविद्याख्यायाः सर्वोत्तमप्रामाण्यानिश्चायकत्वात् । किञ्चेयं परविद्याख्यैतद्विषयेत्यत्रापि न नियामकमस्तीत्यत आह ॥ प्रादुर्भूत इति । अत्र कृतकृत्योऽपि हरिरात्मकृपास्पदैर्विरिञ्चभवपूर्वकैरमरैरर्थितो व्यासः प्रादुर्भूतो न तु जातो ग्रन्थमिमं चक्र इत्यनेन नारायणस्य शास्त्रप्रभवत्वेऽनुपपत्तिः परिहृता । दृश्यन्ते हि केवलं कृपापारवश्येन परोपकाराय प्रवर्तमानाः सुतरां तैरर्थिताः । अत एव परप्रयोजनमप्यात्मगामीव मन्यमानस्य भगवतः शास्त्रप्रणयनमिति ज्ञापयितुमात्मनेपदप्रयोगः । अत्र च नारायणाद्विनिष्पन्नमित्याद्यागमः प्रमाणम् । परविद्याख्यया अस्य सर्वोत्तमप्रामाण्यसिद्धिं व्युत्पादयितुं परविद्याख्यमित्यन्यत्रानुत्तमं शास्त्रमिति व्याख्यातम् । नास्त्युत्तमं शास्त्रमस्मादित्यनुत्तमम् । शिष्यते यथास्थितं प्रतिपाद्यते तत्त्वमनेनेति शास्त्रम् ।

वा०— हरिर्व्यास इति सामानाधिकरण्येन प्रादुर्भूत इत्यनेन विरिञ्चादिभिरर्थित इत्यनेन परविद्याख्यमित्यनूद्यानुत्तमं शास्त्रमिति व्याख्यानेन बहुव्रीहिणा च व्यावर्त्याः शङ्काः क्रमेण दर्शयति ॥ यदुक्तमित्यादिना ॥ व्यासोपज्ञतेति । 'उपज्ञोपक्रमं तदाद्याचिख्यासायामि'ति सूत्रे उपज्ञायत इत्युपज्ञा । कर्म'ण्यातश्चोपसर्ग' इत्यङ् । उपक्रम्यत इत्युपक्रमः । कर्मणि घञ् । उपज्ञेयोपक्रम्ययोरादेराख्यानेच्छायामुपज्ञोपक्रमशब्दान्तस्तत्पुरुषो नपुंसकलिङ्गो भवत्येकवचेत्युक्तत्वात् व्यासोपज्ञेति कर्तृषष्ठ्या समासे तदाद्याचिख्यासायां नपुंसके सति व्यासोपज्ञमिति सिध्यति । तथा च व्यासेन प्रथमं प्रणीतताप्रसिद्धिविरोधादित्यर्थः । (उपज्ञोपक्रमं तदाद्याचिख्यासायाम् । उपज्ञान्त उपक्रमान्तश्च तत्पुरुषो नपुंसकं स्यात्तयोरुपज्ञायमानोपक्रम्यमाणयोरादिः प्राथम्यं चेदाख्यातुमिष्यते । पाणिनेरुपज्ञा पाणिन्युपज्ञं ग्रन्थः । नन्दोपक्रमं द्रोणः) । अत्र कृतकृत्योऽपि हरिरित्यनुवादेन पूर्वपक्ष्यभिप्रेतकृतकृत्यत्वहेतोरप्रयोजकत्वस्य प्रादुर्भूत इति प्रादुर्भावाभिधानेन जननहेतोरसिद्धेश्च सूचनात् विरिञ्चभवपूर्वकैरिति सूचितकृपाया अर्थित इत्युक्तप्रार्थनस्य च प्रादुर्भावशास्त्रप्रणयनप्रयोजकत्वस्याभिप्रेततया युक्तः शङ्कापरिहार इत्यभिप्रेत्य तथा न्वयं दर्शयन्नेवांशविशेषप्रयोजनं दर्शयति ॥ अत्रेति । स्वप्रयोजनशून्यानामपि कृपाप्रार्थनाभ्यां प्रवृत्तिं निदर्शयति ॥ दृश्यन्ते हीति । ननु परप्रयोजनोद्देशेन भगवतः प्रवृत्तौ 'स्वरितञितः कर्त्रभिप्राये क्रियाफल' इति (स्वरितेतो ञितश्च धातोरात्मनेपदं स्यात् । कर्तारमभिप्रैति गच्छति कर्त्रभिप्रायं तस्मिन्) कर्तृगामिक्रियाफलनिमित्तकात्मनेपदप्रयोगोऽनुपपन्न इत्यतः कृपापारवश्यादिना कर्तुः परप्रयो-

जनस्यापि स्वात्मगामित्वानुसन्धानज्ञापकत्वात्तस्य नानुपपत्तिरित्याशयेनाह ॥ **अत एवेति** । अंशान्तरप्रयोजनं दर्शयति ॥ **परेति** । अनुत्तममित्यस्य न परशब्दव्याख्यानत्वं विरुद्धार्थत्वात् । नापि भावसाधनशास्त्रशब्दस्य करणसाधनविद्याशब्दव्याख्यानत्वं युक्तमित्यत आह ॥ **नास्तीत्यादिना** । यद्वा परविद्याशब्दव्याख्यानार्थं प्रवृत्तेऽनुत्तमं शास्त्रमित्यत्र वक्ष्यमाणमनुपपत्तिपरिहारकत्वं यदभिप्रेतं तदुपयुक्ततया व्याख्यानमिदमिति द्रष्टव्यम् ।

स०— **व्यासोपज्ञतेति** । व्यासेन प्रथमं ज्ञाततेत्यर्थः । सर्वोत्तमप्रामाण्यप्रतिपादकस्य प्रमाणस्य ऋगादिविषयत्वात् नैतदित्याह ॥ **किंचेति** ॥ **अत एवेति** । 'स्वरितञितः कर्त्रभिप्राये क्रियाफले' इति वचनादित्यर्थः । सिद्धान्ती सर्वोत्तमप्रामाण्यं च सिध्यतीत्याह ॥ **परविद्याख्ययेति** । मध्ये ब्रह्मसूत्राणां व्यासप्रणीतत्वेन नारायणप्रणीतत्वाभावात्, व्यासस्य नारायणत्वे जन्माद्यनुपपत्तेरवाप्तकामत्वेन प्रयोजनानुद्देशिततया शास्त्रप्रणयनं व्यर्थम् । व्यासत्वेन नारायणस्यैव प्रादुर्भावादुत्पत्त्यभावादाप्तकामत्वेऽपि कृपालुत्वेन परप्रयोजनार्थं शास्त्रप्रणयनमित्याक्षेपपरिहारौ देवतागुर्वभेदज्ञापनार्थकश्लोकस्यानेकाक्षेपपरिहारकत्वात् प्रमाणेन च सहोक्ताविति द्रष्टव्यम् । अथवा तमेव शास्त्रप्रभवमिति शास्त्रस्य परमाप्तनारायणप्रणीतत्वेन प्रामाण्यं सूचितम् । तद्यदुक्तमित्यादिना आक्षिप्यात्रेत्यादिना समाधीयत इति ।

प०— उत्तरश्लोकमवैयर्थ्यायावतारयति ॥ **यदुक्तमिति** । हरिर्व्यास इत्यस्य व्यावर्त्यं नारायण इत्यादि ॥ **व्यासोपज्ञतेति** । व्यासेनोपज्ञायते प्रथमं ज्ञायत इत्यर्थः । आतश्चोपसर्गे इति प्रासाङ्- 'प्रत्ययान्तोपज्ञाशब्दात्योपज्ञोपक्रमं तदाद्याचिख्यासायामि'ति सूत्रेण नपुंसकलिङ्गत्वोक्तेः । व्यासप्रणीतेति यावत् । प्रादुर्भूतपदव्यावर्त्यं न चेत्यादि । अर्थित इत्येतद्व्यावर्त्यं कृतकृत्यस्येति । अनुत्तमपदव्यावर्त्यं यच्चेत्यादि ॥ **श्रौतयेति** । श्रौत्येति पाठः साधुः । श्रौतयेति पाठे तु श्रुतिस्थेत्यर्थे श्रुत्युक्तेत्यर्थे वा तद्धिता इतिप्राग्दीव्यतीयाणप्रत्यये टापि श्रौतेति रूपम् । शास्त्रपदव्यावर्त्यं **विद्याशब्दस्य चेति** ॥ **किं चेति** । मुक्तिहेतुज्ञानपरत्वेनोपपत्तेरिति भावः । नन्वेवं चक्र इत्ययुक्तम् । कृञः ञित्वेन 'स्वरितञितः कर्त्रभिप्राये क्रियाफले' इति क्रियाजन्यफलस्य कर्तृगामित्व एवात्मनेपदत्वोक्तेः । अत्र कर्तुः कृतकृत्यतया फलानपेक्षित्वादित्यत आह ॥ **अत एवेति** । परार्थप्रवृत्तिमत्त्वादेवेत्यर्थः ॥ **अत्रेति** । श्लोकोक्तार्थे । भाष्योक्तागमो मानमित्यर्थः ।

या०— व्यासोपज्ञतेति । उपज्ञायत इति उपज्ञा । आतश्चोपसर्गे इति कर्मणि अङ् । व्यासस्योपज्ञा व्यासोपज्ञम् । 'उपज्ञोपक्रमं तदाद्याचिख्यासायामि'ति नपुंसकताविधानात् । तस्य भावो

व्यासोपज्ञता । व्यासेनादावुपज्ञाततेत्यर्थः । तत्कृततेति यावत् ॥ आत्मकृपास्पदैरित्यनेन स्वप्रयोजनाभावे अपि परप्रयोजनाय प्रणयनमुपपन्नमिति दर्शितं भवति । अत एव कृपापारवश्येन प्रवर्तमानत्वादेव ॥ **आत्मनेपदप्रयोग इति** । 'स्वरितञितः कर्त्रभिप्राये क्रियाफल' इति वचनादित्यर्थः । शास्त्रमेवेत्यत्र न मन्त्रमात्रमित्येव (न ज्ञानमित्येव) कारार्थो बोध्यः ॥

श्री०— कृतकृत्यस्येति । प्राप्तप्राप्तव्यस्येत्यर्थः ॥ **एतद्विषयेति** । एतच्छास्त्रविषयिणी । परविद्याशब्देनेदं ब्रह्ममीमांसाशास्त्रमेवोच्यत इत्यत्र न नियामकमस्तीत्यर्थः ।

च०— व्यासोपज्ञतेति । 'उपज्ञोपक्रमं तदाद्याचिख्यासाया'मि'ति सूत्रे उपज्ञोपक्रमशब्दान्ततत्पुरुषस्य क्लीबत्वैकवद्भावयोः विहिततया उपज्ञायत इत्युपज्ञा 'आतश्चोपसर्ग' इति कर्मण्यङ् तस्य कर्तरि षष्ठ्यन्तव्यासपदेन समासे व्यासोपज्ञमिति निष्पद्यते । व्यासकर्तृकप्रथमज्ञानविषयताप्रसिद्धिविरोधादित्यर्थः । व्यासकर्तृकप्रणयनक्रियाकर्मताप्रसिद्धिविरोधादिति फलिताशयः ॥ **आत्मनेपदेति** । स्वरितञित इति सूत्रादिति भावः । परप्रयोजनधर्मिकस्वात्मगामित्वोपरक्तानुसन्धानसमवधानादिति हृदयम् ।

सु०— इदमुक्तं भवति । 'द्वे विद्ये वेदितव्ये परा चैवापरा च' इति विद्याद्वयमुद्दिश्य तत्रापरेत्यादिना साङ्गान्वेदानपरविद्यात्वेनोक्त्वा 'अथ परा यया तदक्षरमधिगम्यत' इति परविद्या प्रदर्शिता । सा तावद्वेदादिशास्त्रप्रकरणात्परमाक्षराधिगतिकरणत्वलिङ्गाच्च शास्त्रमेव भवितुमर्हति अन्यथा सकृदुक्तविद्याशब्दस्यानेकार्थत्वकल्पनाप्रसङ्गाच्च । शास्त्रं चाप्रमाणं चेति विप्रतिषिद्धम् । तस्य च परत्वं नामान्यत्र सम्भवतीत्यनुत्तमत्वमेव । तदपि सन्निधानात् प्रमाणत्वेनैव । शब्दान्तरसमभिव्याहारवशेन सामान्यशब्दस्य विशेषार्थस्य कल्पनीयत्वात् । तद्यथा परमधार्मिक इत्यभिहिते परमत्वं धर्मेणेति ज्ञायते । तच्चानुत्तमं शास्त्रमिदमेव विवक्षितम् । निर्गतव्यार्थानामृगादिपदोपलक्षितानामशेषशास्त्राणामपरविद्यात्वेनोक्तत्वात् । अन्यस्य अप्रसङ्गात्परत्वासम्भवाच्च । सम्भवति त्वस्य परत्वमनुग्राहकत्वात् । एतेनोपनिषदः परविद्येति व्याख्यानमिति परास्तम् । ऋगादिग्रहणेन तासामपि गृहीतत्वात् । ब्राह्मणपरिव्राजकन्यायश्च अगतिका गतिः । तज्जन्यं ज्ञानं परविद्येत्यपि न युक्तम् । अधिगतिकरणत्वानुपपत्तेः । अनेकार्थताकल्पनापत्तेश्च । अतोऽनया परविद्याख्ययाऽस्य शास्त्रस्य सर्वोत्तमप्रामाण्यसाधनमुपपन्नमिति ।

वा०—ननु परशब्दस्यानेकार्थत्वेन विद्याशब्दस्यार्थविवक्षाविरहिण्यपि मन्त्रे प्रयोगदर्शनेन न

मात्रेण न परिहारः । परा विद्येत्यत्र विद्याशब्देन शास्त्रोपादाने परशब्दस्यानुत्तमत्वातिरिक्तार्थत्वाभावे च हेतोरनुक्तेस्तत्सद्भावेऽपि वा शास्त्रत्वेन प्रामाण्यसिद्धिप्रकारस्य परशब्दस्य स्वतन्त्रविशेषणत्वेनाप्युपपत्त्या प्रामाण्येऽनुत्तमत्वसिद्धिप्रकारस्य चानुक्त्या विवक्षितार्थासिद्धिरेव । तत्रापरेत्यादिनिर्दिष्टव्यतिरिक्तानामेव अर्थपरेत्यनेन ग्रहणसम्भवेन तेनास्यैव ग्रहणे विशेषहेतोरनुक्त्या न किञ्चेत्युक्तशङ्कापरिहारोऽपीत्यतः शास्त्रग्रहणेनैव तत्रापरेत्यादिशास्त्रप्रकरणस्य प्रतिपत्तिकरणार्थकशास्त्रपदोपादानेनैव 'यया तदक्षरमधिगम्यत' इति वाक्यशेषोपात्तलिङ्गस्य च सूचनाद्विद्याशब्देन शास्त्रोपादाने साधकस्य प्रकरणस्य सूचनेनैवान्यथेत्युक्त विपक्षबाधकस्य च सूचनात्तत्त्वज्ञानकरणार्थकशास्त्रशब्दोपादानेन तादृशस्याप्यप्रामाण्यशङ्का व्याहतिग्रस्ततया नोदेतीत्यर्थस्य सूचनेन शास्त्रत्वेन प्रामाण्यसिद्धिप्रकारस्यापि सूचितत्वादनुत्तममित्यर्थविशेषकथनेनैव प्रकृते परशब्दार्थान्तरासम्भवस्य सामान्यविशेषपदसमभिव्याहारेण च परत्वस्य विद्यात्वेन सम्बन्धे सन्निधानरूप-हेतोश्च सूचनाद्युक्तः शास्त्रमनुत्तममिति व्याख्यानमात्रेण पूर्वशङ्कापरिहारः शास्त्रप्रकरणसूचकशास्त्रशब्देन परशब्दस्योत्तमत्वव्याख्यानेन च शास्त्राणामृगाद्यपेक्षया सम्भवपरत्वानां चानुपादानसूचनादुत्तमत्व-व्याख्यानेनैव तत्प्रयोजकस्य तत्प्रयोजकप्रयोज्यावधिभूतानां तत्रापरेत्यादिनोपलक्षणस्य च सूचनेनास्यैव ग्रहणे परिशेषसूचनात्किञ्चेत्यादिशङ्कापरिहारोऽपि युक्त इत्याशयेनाह ॥ **इदमुक्तं भवतीति** । अत्र द्वे विद्येत्यारभ्योपदिश्येत्यन्तमन्यथेत्युक्तबाधकस्य तत्रेत्याद्युक्त्वेत्यन्तं शास्त्रप्रकरणस्य ययेति वाक्यशेषश्च लिङ्गस्य सूचनायेति मन्तव्यम् ॥ **लिङ्गाच्चेति** । अक्षराधिगतिकरणत्वस्य च तत्त्वज्ञानकरणे शास्त्र एव सम्भवादर्थविवक्षाविरहिणि मन्त्रादावसम्भवादिति भावः ॥ **प्रसङ्गाच्चेति** । चशब्द उक्तसाधकसमु-च्चयार्थः ॥ **अन्यत्र सम्भवतीति** । अन्यत्वारित्वपरमात्मत्वानामपरप्रतियोगितयोक्तविद्यायामसम्भव इत्यर्थः । एतदतिरिक्तं परविद्यात्वेन विवक्षितं भवच्छास्त्रमृगादिकं तदतिरिक्तं वा । अतिरिक्तत्वेऽपि निर्णेतव्यमितिहासादिकं निर्णायकं धर्मदेवमीमांसारूपं वा बौद्धादि वेति विकल्पान्मनसि निधाय ऋगादि शब्दानां निर्णेतव्येतिहासाद्युपलक्षणत्वमभिप्रेत्याद्यौ निराचष्टे ॥ **निर्णेतव्यार्थानमिति** । तदतिरिक्तत्व-पक्षे द्वितीयं शास्त्रशब्दसूचितयुक्त्या निराह ॥ **अन्यस्य चेति** । स ब्रह्मविद्यामिति ब्रह्मशास्त्रस्यैव प्रकरणेन धर्मदेवमीमांसयोरप्रसङ्गादित्यर्थः । सर्वनिर्णेतव्यशास्त्रनिर्णायकस्यास्य परविद्यात्वेनाविवक्षाया-मेतदेकदेशमुख्यप्रतिपाद्यव्याख्यानरूपयोस्तयोः परविद्यात्वस्य सुतरामप्राप्तेरिति वाऽर्थः । बौद्धादेर्वेदादि-विरुद्धत्वेनायथार्थत्वाच्छास्त्रग्रहणसूचितप्रकरणेन निरास इत्यभिप्रेत्य द्वितीये तृतीयं निराकरोति ॥ **अन्यस्येति** । परशब्दार्थोत्तमत्वेनापि तद्व्यावृत्तिरित्याह ॥ **परत्वेति** । परिशेषस्यानुत्तमत्वोक्त्या सूचितं तत्प्रयोजकमाह ॥ **सम्भवतीति** । उक्तन्यायं स्वोक्तप्रसक्तप्रतिषेधविरोध्यपव्याख्याननिरासेऽप्यतिदिशति ॥ **एतेनेति** । 'सर्वे वेदा यत्पदमामनन्ति' 'वेदैश्च सर्वैरहमेव वेद्य' इत्यादिश्रुतिस्मृतिभिर्ऋगादीनामुपनिषदां

च ब्रह्मपरत्वावगमादुपनिषत्स्वपि ज्ञेयशुद्धब्रह्मविषयाणामुपासनादिव्याख्यानां बहूनां मन्त्रेष्वपि ज्योतिराद्य-धिकरणोक्तन्यायेन ब्रह्मपरभागस्य च दर्शनाच्चाविशेषादुपनिषदामृगादिभ्यः पृथक्करणं न युक्तमित्यभिप्रेत्य आह ॥ **ऋगादीति** । **ननु** तथाऽपि ब्राह्मणपरिव्राजकन्यायेनोपनिषदां पृथक्करणं किं न स्यादित्यतः असदुक्तरीत्या सति गत्यन्तरे ब्राह्मणपरिव्राजकन्यायमनुसृत्य रूपं द्विविधं नीलमनीलं चेत्यादिवद् द्वे विद्ये वेदितव्ये परा चैवापरा चेत्यत्र परापरशब्दयोर्विरुद्धार्थत्वप्रतीतेरपन्हवो न युक्त इति आह ॥ **ब्राह्मणेति** । गत्यन्तररहिता गमनिकेत्यर्थः । स्वपक्षसाधकत्वेनोक्तं लिङ्गमेवापव्याख्यानान्तरनिरासेऽपि व्यापारयति ॥ **अधीति** । न चाधिगम्यत इत्यस्य प्राप्यत इत्यर्थः । अधिपूर्वस्य गमेर्ज्ञाने प्रसिद्धेरिति भावः । अन्यथेत्युक्तबाधकमप्यपव्याख्याननिरासे व्यापारयति ॥ **अनेकेति** । सकृत् श्रुतविद्याशब्दस्य इति शेषः ।

स०— ब्रह्मसूत्राणां परविद्यात्वेन सर्वोत्तमप्रामाण्यं वक्तुं विद्यायास्तावत्प्रामाण्यमाह ॥ **इद-मुक्तमिति** । ननु यथास्थिततत्वप्रतिपादकं हि शास्त्रम् । तदेव प्रमाणम् । न चेयं विद्या शास्त्ररूपा यतस्तस्याः प्रामाण्यं स्यादित्यत आह ॥ **सा तावदिति** । शास्त्रशब्दार्थस्याभावे सति न प्रकरणमात्रात् मुख्यशास्त्रतेत्याशंक्य परमेत्याद्युक्तम् । विपक्षे बाधकमाह ॥ **अन्यथेति** । सकृत् श्रुतस्य विद्याशब्दस्य अपरविद्यायां शास्त्रपरत्वं न परविद्यायामिति वैरूप्यं स्यादित्यर्थः । किमतो यद्येवमित्यत आह ॥ **शास्त्रं चेति** । यदि शास्त्रत्वेऽप्यप्रामाण्यं तर्हि ऋगादीनामपि प्रामाण्यं न स्यादिति भावः । ननु सर्वोत्तमत्वं कथं सिध्येत् । परशब्दादिति चेत् न । तस्यानेकार्थत्वादित्युक्तं तत्राह ॥ **तस्य चेति** । अपरप्रतियोगि-त्वेन परत्वोक्तेः अन्यार्थत्वेऽर्थाभेदाद्भेदव्यपदेशो न स्यात् ॥ अपरशब्दस्याधमार्थत्वे परशब्दस्य निरतिश-यार्थत्वमेव सिध्यतीत्यर्थः । साधारणशब्दस्य समभिव्याहारादर्थविशेषनिष्ठत्वे दृष्टान्तः **तद्यथेति** । ननु 'द्वे विद्ये' इति श्रुतौ परविद्या श्रूयताम् । तस्याश्च विद्याशब्दादर्थविवक्षापूर्वकत्वं यथार्थत्वं चास्तु । शास्त्रत्वाच्च प्रामाण्यम् । तस्य परशब्दादुत्कृष्टत्वम् । ब्रह्मसूत्राणां किमायातमित्याशङ्क्य ऋगादिशास्त्राणां अपरविद्यात्वात् ब्रह्मावगतिकारणत्वेन तेषामेव परविद्यात्वे सर्वोत्कृष्टप्रामाण्यं लब्धमित्याह ॥ **तच्चेति** । ननु धर्मसूत्राणामपि वेदानुग्राहकत्वात्परविद्यात्वं स्यादिति चेत्तेषां ब्रह्मज्ञानार्थधर्मप्रतिपादकत्वेन अक्षरा-धिगतिकारणत्वाभावादित्याह ॥ **अन्यस्येति** । ननु धर्मसूत्राणां कर्मप्रतिपादकत्वात्कर्मणां ब्रह्मज्ञानार्थत्वात् परम्परया तदस्तीत्यत आह ॥ **परत्वेति** । ननु कथं ब्रह्मसूत्राणां साक्षात्परत्वं वेदद्वारत्वादित्यत आह । **सम्भवति त्विति** । वेदद्वारा ब्रह्मावगतिहेतुत्वेऽपि साक्षाद्ब्रह्मावगतिहेतुभूतवेदानुग्राहकत्वात्परत्वमित्यर्थः ॥ **एतेनेति** । ऋगादिग्रहणेनोपनिषदामपि ग्रहणात् । गतिसम्भवे गोबलीवर्दन्यायानुपपत्तेः । उपनिषदां कर्मापेक्षितकर्तृप्रतिपादकत्वपक्षे ब्रह्मज्ञानसाधनत्वाभावात् परविद्यात्वाभावात् ब्रह्मज्ञानसाधनत्वावलम्बनेन

परविद्यात्वं ऋगादीनामपि तथात्वेन विभागायोगादुपनिषदां ब्रह्मपरत्वमेव न कर्मापेक्षितकर्तृपरत्वमित्युक्ते ऋगादीनामपि ब्रह्मणि तात्पर्यं नान्यत्रेति तुल्यत्वादुपनिषदां स्वरसतो ब्रह्मपरत्वं न तथा ऋगादीनामिति एतावान् विशेषः । तात्पर्यं तु सर्वेषां ब्रह्मण्येवेति नोपनिषन्मात्रस्य परविद्यात्वमित्यर्थः । एकस्मिन्वाक्ये शब्दार्थसङ्कोचफलको गोबलीवर्दन्यायः । अनेकस्मिन्वाक्येऽनुष्ठानापवादफलकः सामान्यविशेषभावन्यायः । यथा न हिंस्यात् सर्वा भूतानीति सामान्यं अग्नीषोमीयं पशुमालभेतेति विशेषः । **तज्जन्यमिति** । ऋगादिजन्यज्ञानस्याधिगतित्वेन तत्करणत्वायोगात् सकृत् श्रुतस्य विद्याशब्दस्य शब्दज्ञानविषयत्वेनानेकार्थत्वापत्तेर्न ज्ञानं परविद्येति । ब्रह्मसूत्राणां श्रुत्या सर्वोत्तमप्रामाण्यमुपपादितमुपसंहरति ॥ **अत इति** ।

प० — नन्वेतावता विद्याशब्दः शास्त्रपर इत्यत्र न नियामकमुक्तमित्यत आह ॥ **इदमुक्तं भवति इति** । 'द्वे विद्ये वेदितव्ये परा चैवापरा च तत्रापरा ऋग्वेदो यजुर्वेदः सामवेदोऽथर्वणवेदः शिक्षाकल्पो व्याकरणं निरुक्तं छन्दो ज्योतिषमिति । अथ परे'त्यादिपाठक्रमः । अपरोक्षज्ञानं परविद्याशब्दार्थ इति वादिनिरुक्तमपर्दादिति भावेनोक्तं **वेदादिशास्त्रेति** । युक्तिस्तु चन्द्रिकायामुक्ता । वक्ति चात्रापि लेशतः ॥ **अन्यथेति** । ज्ञानार्थत्व इत्यर्थः ॥ **सकृदुक्तेति** । द्वे विद्ये वेदितव्ये इत्यत्र सकृत् श्रुतेत्यर्थः । परोक्षज्ञानमपरविद्या । अतो नानेकार्थत्वमिति तु तत्रापरेत्यादिविरोधादयुक्तमेवेति भावः । तावता प्रामाण्यं सर्वोत्तमप्रामाण्यं वा कुतः । परशब्दस्यानेकार्थत्वादित्युक्तेरित्यत आह ॥ **शास्त्रं चेति** । **अन्यत्र सम्भवतीति** । अपरत्वप्रतिद्वन्द्वितया निर्देशादिति भावः । प्रमाणत्वेनैव तत्त्वज्ञानकरणत्वेनैव इत्यर्थः ॥ **सामान्येति** । अनेकार्थसाधारणपरशब्दार्थस्येत्यर्थः । किंचेयं परविद्येत्यनेनोक्तशङ्कां निराह ॥ **तच्चेति** । इदमेव ब्रह्मतन्त्रमेव । अन्यस्य कर्मतन्त्रादेः । अक्षराख्यपरब्रह्माप्रतिपादकत्वात् इति भावः ॥ **परत्वेति** । मुक्तिहेतुज्ञानजनकत्वादिति भावः ॥ **अस्य** ब्रह्मतन्त्रस्य ॥ मायावाद्युक्तं निराह ॥ **एतेनेति** । ब्राह्मणा आगताः परिव्राजकाश्चागता इतिवत्स्यादित्यत आह ॥ **ब्राह्मणेति** । अगतिकेति भिन्नं पदम् । रामानुजोक्तं निराह ॥ **तज्जन्यमिति** । ऋगादिजन्यं उपनिषज्जन्यं वा । **अनेकार्थेति** । द्वे विद्ये इत्यत्र ऋगादिकं तज्जन्यज्ञानं चेत्यनेकार्थत्वं सकृत् श्रुतविद्याशब्दस्येत्यर्थः ।

या० — **विप्रतिपिद्धमिति** । शिष्यते यथास्थितमेव वस्तु प्रतिपाद्यत इति शास्त्रशब्दस्य निरुक्तत्वादिति भावः ॥ **अन्यत्र सम्भवतीति** । परत्वस्यान्यत्वरूपत्वेऽपरत्वस्यानन्यत्वरूपतापत्त्या तत्र ये वेदा यान्वजानीत्यादिभेदव्यपदेशो बाधितः स्यादित्यर्थः । अतोऽपरत्वमधमत्वं तत्प्रतियोगिकं च परत्वमुत्तमत्वमेव वक्तव्यमिति भावः ॥ **सन्निधानादिति** । विद्याशब्देनैवोक्तरीत्या प्रामाण्यस्य प्रस्तुतत्वादित्यर्थः ॥ **सामान्यशब्दस्येति** । अनेकप्रकारेण सम्भवदुत्तमत्वार्थकपरशब्दस्येत्यर्थः । विशेषार्थस्य

प्रामाण्येनोत्तमत्वस्य । परविद्येत्याख्या यस्य तत्परविद्याख्यमिति बहुव्रीहिलब्धमर्थं दर्शयति ॥ **तच्चानुत्तमं शास्त्रमिदमेवेति** । नन्वन्यस्याप्रसङ्गः कथं धर्मादिमीमांसासद्भावादत आह ॥ **परत्वेति** ॥ **अनेकार्थताकल्पनेति** । द्वे विद्ये इति सकृत् श्रुतस्य विद्याशब्दस्य शाब्दज्ञानरूपानेकार्थताकल्पनापत्तेरिति भावः ।

श्री०— शब्दान्तरेति । विद्याशब्देत्यर्थः । सामान्यशब्दस्य परशब्दस्य ॥ **विशेषार्थस्य इति** । अनुत्तमत्वरूपार्थस्येत्यर्थः । अगतिका गतिरिति भिन्नं पदम् । **तज्जन्यं** ऋगादिजन्यम् उपनिषज्जन्यं वा ।

च०— शब्दान्तरसमभिव्याहारेति । विद्याशब्दसमभिव्याहारेत्यर्थः ॥ **सामान्यशब्दस्य इति** । उत्तमत्वरूपसामान्यधर्मावच्छिन्ननिरूपितशक्तिकस्येत्यर्थः । **विशेषार्थकत्वस्येति** । स्वसमभिव्याहृतपदार्थतावच्छेदकावच्छिन्नव्यक्त्यन्तरावधिकत्वविशेषितोत्तमत्वरूपविशेषधर्मावच्छिन्ननिरूपकता‌क - लक्षणोपगमादित्यर्थः । **अन्यस्य** । धर्ममीमांसादेः ॥ **अनेकार्थतेति** । द्वे विद्ये वेदितव्ये इति वाक्यघटकविद्याशब्दस्य शब्दत्वशब्दजनितज्ञानरूपत्वनानाधर्मावच्छिन्ननिरूपकताकशक्तिद्वयकल्पनाप्रसङ्गात् इत्यर्थः ।

सु०— यद्यपि विद्याशास्त्रशब्दौ शिष्याचार्यव्यापारानुबन्धिनौ तथाऽप्युभयानुगततत्त्वज्ञानकरणत्वमात्रमुपादाय द्वयोरैकार्थ्यमुक्तमित्यवगन्तव्यम् । 'ऋगाद्या अपरा विद्या यदा विष्णोर्न वाचकाः । ता एव परमा विद्या यदा विष्णोस्तु वाचकाः' इति भगवत्पादीयं व्याख्यानमप्येतमेवार्थं सूचयति । ब्रह्ममीमांसाशास्त्रव्युत्पादितन्यायानुपकृता हि वेदादयो विष्णोरवाचकास्तदुपकृताश्च तस्य वाचका भवन्तीति । तथाऽपि केवलस्य न परविद्यात्वं लभ्यत इति चेत् । मा लाभि । वेदादीतिकर्तव्यतारूपस्यास्य पृथक् प्रामाण्यानभ्युपगमात् ।

वा०— ननु विद्याशास्त्रशब्दयोर्भिन्नविषयत्वान्न व्याख्यानव्याख्येयभावो युक्त इत्यतो गौणीं वृत्तिमाश्रित्य समाधत्ते ॥ **यद्यपीति** । नञ्रूपव्याख्यानस्यायुक्तत्वेन प्रसक्तप्रतिषेधस्य तद्विरोधाभावेऽपि 'ऋगाद्या अपरा विद्ये'ति भगवत्पादीयव्याख्यानविरोधः स्यादेवेत्यतो विकल्पेन भगवद्वाचकेष्वपि ऋगादिषु यदातदाशब्दप्रयोगादुपकारकविशेषसाहित्यतदभावविवक्षायाः सूचितत्वादुपकृतानां परविद्यात्वे परिशेषणीय उपकारकप्राधान्यविवक्षया प्रसक्तप्रतिषेधेन परिशेषो नानुपपन्न इत्याह ॥ **ऋगाद्या इति** । नन्वेवं तर्हि वस्तुत उपकृतस्य ऋगादेरनुपकृतऋगाद्यपेक्षया परविद्यात्वं सिद्ध्येत् । न तूपकारकप्राधान्य-

विवक्षामात्रेण भवदभिमतमुपकारकस्यैव परविद्यात्वमित्याशङ्कां सयुक्तिकमनङ्गीकारेण परिहरति ॥ **तथाऽपीति** ।

म० — ननु विद्याशास्त्रशब्दयो(र्न) व्याख्यानव्याख्येयभावः । वेत्त्यनया शिष्यस्तत्वमिति विद्याशब्दस्य शिष्यकर्तृकवेदनकरणत्वार्थकत्वेन शास्ति तत्वमनेनेति शास्त्रशब्दस्य गुरुकर्तृकशासनकरणार्थकत्वेन तयोर्भिन्नार्थकत्वादित्यत आह ॥ **यद्यपीति** । तथाचाख्यातार्थभूतधात्वर्थानुकूलव्यापारभेदेऽपि तस्याविवक्षया धात्वर्थभूतज्ञानमात्रविवक्षया तत्करणत्वस्योभयत्रानुगतत्वात्तदैकार्थ्यमिति भावः । वस्तुतस्तु **शिष्याचार्यव्यापारानुबन्धिनौ** शिष्याचार्यकर्तृकव्यापारघटितप्रवृत्तिनिमित्तकौ । **उभयानुगतं** शिष्याचार्यव्यापारद्वयानुगतम् । **तत्वज्ञानकरणत्वं** तत्वज्ञानकारणभूतव्यापारघटितप्रवृत्तिकत्वं विद्याशास्त्रशब्दद्वयानुगतमितियावत् । मात्रशब्देन व्यापारद्वये शिष्याचार्यकर्तृकत्वविवक्षां व्यावर्तयतीति व्याख्येयम् । नन्वेवमपि न परविद्यात्वं ब्रह्मसूत्राणाम् । **ऋगाद्या इति** । ऋगादीनां ब्रह्मविषयत्वनिर्णयो मीमांसायत्त इत्यर्थः । एवं तर्हि ब्रह्मसूत्राणामितिकर्तव्यतात्वेन पृथक् परविद्यात्वं प्रामाण्यं च न स्यादिति शङ्कते ॥ **तथाऽपीति** । इष्टापत्त्या परिहरति ॥ **मा लाभीति** ।

प० — ननु वेद्यते अनेन शिष्येण कर्त्रा वेदादिना करणेनेति विद्याशब्दः शिष्यप्रयत्नजन्यज्ञानकरणवाची । शिष्यते प्रतिपाद्यते आचार्येण कर्त्रा वेदादिना करणेनेति शास्त्रशब्दः आचार्यप्रयत्नसाध्यशासनकरणवाची । तथाच विद्याशब्दशास्त्रशब्दौ भिन्नार्थाविति न व्याख्यानव्याख्येयभावमापद्येते । अतः कथं परविद्याख्यमित्यनूद्यानुत्तमं शास्त्रमिति व्याख्यातमित्युक्तमित्याशङ्क्य निरास ॥ **यद्यपीति** ॥ **तथापीति** ॥ वेदनशासनयोः शिष्याचार्यप्रयत्नसाध्यत्वेऽपि शिष्याचार्यव्यापारांशं विहाय वेदनशासनयोस्तुल्यतत्वज्ञानत्वधर्ममात्रमुपादाय तज्जनकत्वमात्रेणैकार्थ्यमुक्तमित्यर्थः । **उभयानुगतेत्यस्य** विद्याशास्त्रोभयानुगतेति वार्थः । नन्वेवमाथर्वणभाष्यविरोधः । तत्र ऋगादेरेव परविद्यात्वोक्तेः इत्यत आह ॥ **ऋगाद्या इति** । यदा विष्णोर्न वाचका इति मन्त्रब्राह्मणाभिप्रायम् । कर्मदेव तन्त्रोक्तन्यायानामपि कर्मकाण्डदेवकाण्डमात्रनिर्णायकत्वात् । उपनिषदां तु विष्ण्ववाचकत्वदशायाः अभावात् । उक्तं हि छान्दोग्यभाष्ये तृतीयेऽध्याये । आरण्यकमावर्तयेदारण्यकमावर्तयेदिति । अन्यथेतरपरत्वे आवृत्तिविधानं व्यर्थं स्यात् । 'आरण्यकेष्वृते विष्णुं नैवान्यत्किञ्चिदुच्यत' इति तत्रोक्तस्मृतिविरोधश्च स्यात् । यदा वाचका इति तु त्रिरूपकृत्स्नवेदाभिप्रायम् । ब्रह्मतन्त्रस्य कृत्स्नवेदेति कर्तव्यतारूपत्वात् । यदेत्युक्तिरपि मन्त्रब्राह्मणरूपैकदेशाभिप्राया । आगमेन 'द्वे विद्ये वेदितव्ये' इत्यागमेनेत्यर्थः ॥

या० — **शिष्याचार्यव्यापारानुबन्धिनाविति** । यथाक्रमं शिष्याचार्यव्यापारघटितार्थाभिधायिनावित्यर्थः । वेदनस्य विद्याशब्दबोध्यार्थान्तर्गतव्यापारस्य शिष्यकर्तृकत्वात् । प्रतिपादनस्य शास्त्रं मानमिति पूर्वोक्तयोजनायां पूर्वार्धोक्तानां गुरूणां गुरुत्वादीनां पक्षीभूतशास्त्रनिष्ठतया प्रामाण्यरूपसाध्यार्थान्तर्गतव्यापारस्याचार्यकर्तृकत्वादिति भावः । नन्वेवं भगवत्पादीयव्याख्यानविरोधः । तत्र ऋक्शब्दबोध्यऋगादीनामेव परविद्यात्वोक्तेरित्यत आह ॥ **ऋगाद्या अपरा इति** । **एतमेवार्थं** एतत्शास्त्रस्य परविद्यात्वरूपम् । **केवलस्य** ऋगाद्यननुग्राहकस्य ब्रह्ममीमांसाशास्त्रस्य ॥ **पृथगिति** । वेदाद्यननुग्राहकत्वेनेत्यर्थः ॥

च० — अनुकूलतासम्बन्धेन शिष्यकर्तृकवेदनावच्छिन्नग्रन्थनिरूपितशक्तिकतया विद्यापदस्याचार्यकर्तृकप्रतिपादनक्रियावच्छिन्नग्रन्थनिरूपितशक्तिकशास्त्रशब्दस्य च समानप्रवृत्तिनिमित्तकताविरहेण व्याख्यानव्याख्येयभावो न सङ्गच्छत इत्याशङ्क्य समाधित्सते ॥ **यद्यपीत्यादि** ॥ **ऐकार्थ्यमिति** । तत्तज्ज्ञानकरणत्वावच्छिन्ननिरूपकताका गौणीवृत्तिरुभयत्रोपेयत इति भावः । नन्वेवमाथर्वणभाष्यं विरोत्स्यतीति आशङ्क्य तत्तात्पर्यप्रकारयोभयोरैककण्ठ्यमुपपादयति ॥ **ऋगाद्या इति** । उपकारकप्राधान्यविवक्षयाऽयं परिशेष इति भावः । केवलस्य व्युत्पादकतासम्बन्धेन ऋगाद्युपकारकन्यायाविशेषितस्य ॥ **मा लाभीति** । कर्मण्ययं चिण् ।

अनु० — गुरुर्गुरूणां प्रभवः शास्त्राणां बादरायणः ।
यतस्तदुदितं मानमजादिभ्यस्तदर्थतः ॥

सु० — एवं तावदागमेनास्य शास्त्रस्यानुत्तमं प्रामाण्यं प्रसाध्याधुनाऽनुमानतोऽपि तत् सिषाधयिषुरादौ तावत्प्रामाण्यमात्रे अनुमानं वक्तुमाह ॥ गुरुरिति । यतो यत्कारणं बादरायणो गुरूणां जगतस्तत्त्वोपदेशकानां ब्रह्मादीनां गुरुरुपदेष्टा । यतश्च शास्त्राणां वेदानां भारतादीनां च यथासम्भवं प्रभवो गुरूणामशेषार्थप्रतिपादकानां सविस्तराणां वेदादिशास्त्राणां गुरुर्मुख्यप्रभवो न तु सम्प्रदायमात्रप्रवर्तक इति वा । यतश्चाजादिभ्यः श्रोतृभ्यस्तेषामर्थो मोक्षस्तदर्थः तस्मै तदर्थतः । तदुदितं तेन बादरायणेनोपदिष्टमिदं शास्त्रमतो मानं भवितुमर्हति ।

वा० — ननु गुरुर्गुरूणामित्युत्तरश्लोके पूर्वश्लोकोक्तप्रमाणानुपपादनात्प्रमाणान्तरस्याप्यकथनात् तत्कथनपरत्वे वाऽनुत्तमत्वस्य सर्वथाऽकथनादुत्तरश्लोकोऽसङ्गत इत्यत आह ॥ **एवमिति** । 'पृष्टेनागम एवादौ वक्तव्यः साध्यसिद्धये' इति न्यायमनुसन्धाय तावच्छब्दप्रयोगः । अत्र गुरुर्गुरूणामित्यादेर्मानम्

इत्यस्य च साध्यसाधनभावाप्रतीतेस्तत्समर्पकत्वं यत इत्यस्य दर्शयितुं 'निमित्तकारणहेतुषु सर्वासां प्रायदर्शनम्' इत्यनुसन्धाय यत इत्येतद्व्याख्याति ॥ **यत्कारणमिति** । ननु गुरुर्गुरूणामित्यादिहेतूनामित्यादिवक्ष्यमाणरीत्या गुरुगुरुत्वादीनां हेतूनां वक्त्राद्यानुकूल्यान्येव साध्यानीति तावन्निष्टङ्कितम् । अत्र वक्त्रानुकूल्यैकदेशविवक्षितार्थतत्त्वज्ञानसाधकत्वेन भवदभिमतस्य गुरूणां गुरुत्वस्य न तत्साधकत्वं युक्तम् । उपदेशकानुपदेशकत्वेन वक्ष्यमाणरीत्या तदपेक्षया अधिकज्ञानसिद्धावपि तत्त्वज्ञानासिद्धेः । न च तत्त्वोपदेशक एव गुरुशब्दस्य योगरूढिभ्यां प्रवृत्तत्वेन तत्सिद्धिरिति वाच्यम् । तावताऽपि तत्त्वोपदेशकान्तरापेक्षयाऽधिकतत्त्वज्ञानसिद्धावपि विवक्षितार्थतत्त्वज्ञानासिद्धेः । प्रभवः शास्त्राणामित्यस्य तु यत इत्यस्य गुरुर्गुरूणामित्यनेनान्विततया हेतुत्वसमर्पकाभावेन हेतुत्वमेव न प्रतिपत्तुं शक्यम् । न च यत इत्यस्य आवृत्त्या योग्यतया चशब्दाध्याहारेण तस्यापि हेत्वन्तरत्वं प्रतिपत्तुं शक्यमिति वाच्यम् । वेदानां भारतादीनां च प्रभवत्वेन तदर्थतत्त्वज्ञानसिद्धावपि विवक्षितार्थतत्त्वज्ञानालाभात् । न चात्रोभयत्र सर्वज्ञत्वस्य साध्यतया विवक्षितत्वेन तन्मुखेन विवक्षितार्थतत्त्वज्ञानसिद्धिरिति वाच्यम् । उपदेशकान्तरतत्त्वोपदेशकत्वमात्रेण वेदभारतादिप्रभवत्वमात्रेण च सार्वज्ञासिद्धेः । वेदादिप्रभवत्वेऽप्यपटुकरणत्वसम्भवेन तेन पटुकरणत्वासिद्धेश्च । यत इत्यस्य पूर्वार्धेऽन्वयेनोत्तरार्धे पक्षसाध्यमात्रोक्त्या हेत्वभावेन वक्त्रानुकूल्यैकदेशविवक्षाश्रोतृप्रसङ्गानुकूल्यासिद्धेश्च । यतश्चेत्यस्यावृत्त्याऽजादिभ्यस्तदर्थतस्तदुदितमित्यनेन अन्वयेऽपि ब्रह्मादिभ्यस्तज्ज्ञानार्थं बादरायणादुत्पन्नमित्युक्तिमात्रेण श्रोतृप्रसङ्गानुकूल्यालाभात् । अतो न वक्त्रानुकूल्यादिहेतुसमर्पकत्वमस्य श्लोकस्येत्यतो जगद्गुरूणामजादिभ्य इत्येतत्सन्निधानादत्र गुरूणामित्यनेन जगत्तत्त्वोपदेशकब्रह्मादीनां सर्वज्ञकल्पत्वस्याभिप्रेततया सर्वज्ञकल्पोपदेशकत्वस्य च सार्वज्ञसाधकत्वोपपत्तेः वेदभारतादीनां चाशेषार्थप्रतिपादकत्वस्य विवक्षितत्वाद्गुरूणामित्यादेरावृत्त्या शास्त्रादिविशेषणत्वे च साक्षादेवाशेषार्थप्रतिपादकत्वलाभादशेषार्थप्रतिपादकशास्त्रप्रभवत्वस्य च सार्वज्ञसाधकत्वोपपत्तेर्नोभयत्रापि अनुपपत्तिः । सविस्तरत्वार्थकगुरूणामित्यस्य शास्त्रविशेषणत्वे तत्प्रभवत्वेन पटुकरणत्वसिद्धिः । गुरूणां इत्यनेन ब्रह्मादीनां तत्त्वोपदेशकत्वोक्तेरजादिभ्य इत्यनेन तेषां श्रोतृत्वस्यार्थपदेन मोक्षस्य तदुदितमिति बादरायणेनोपदिष्टत्वस्य च विवक्षिततया अजादिभ्यस्तदर्थतस्तदुदितमित्युक्तहेतुभिर्विवक्षादिसिद्धिरिति न काऽप्यनुपपत्तिरित्यभिप्रेत्याह ॥ **बादरायण इत्यादिना** ।

म० — यत इत्यस्यार्थो यत्कारणमिति । निमित्तकारणहेतुषु प्रयोगे सर्वासां प्रायदर्शनमित्युक्तेः यत्कारणमित्युक्तम् । यस्मात्कारणादित्यर्थः ।

प० — **अनुमानत इति** । 'आप्तवाक्यतया तेन श्रुतिमूलतया तथे'त्यादिग्रन्थेनाप्तवाक्यत्वादिप्रमाणत्रयावगतत्वाद्ब्रह्मतन्त्रप्रामाण्यमनुत्तममित्यनुमानेनानुत्तमप्रामाण्यं सिषाधयिषुरित्यर्थः ॥ **वक्तुमाह**

इति । एतच्छास्त्रं प्रमाणं अनुकूलवक्तृश्रोतृप्रसङ्गवत्त्वाद्भारतवदित्यनुमानं अतो मानसिद्ध्यर्थेन वक्त्रनुकूलवक्त्रादिमत्त्वरूपहेतुसाधकान्हेतूनाहेत्यर्थः । यत इति हेतौ पञ्चमीति भावेन प्रकृतिप्रत्ययर्थोरर्थमाह ॥ यत्कारणमिति । निमित्तकारणहेतुषु सर्वासामिष्टिरित्युक्तेः प्रथमोक्तिः । यस्मात्कारणादित्युक्तावपि पञ्चम्योः शब्दसाधुत्वमात्रार्थत्वेनाधिकार्थत्वाभावात् । यद्वा यत इत्यस्य नेयमर्थोक्तिः किंतु यत्कारणं यस्य शास्त्रस्य कारणमिति बादरायणविशेषणम् । यत्कारणमित्युक्तयच्छब्दार्थस्येदं शास्त्रमित्यन्वयः । पूर्वस्मादनुवृत्तिं मत्वाऽऽह ॥ जगत इति । अर्थतः शब्दतश्च गुरुत्वमाह ॥ अशेषार्थेति । आद्यादिभ्य उपसङ्ख्यानमिति सर्वविभक्त्यर्थे तसिप्रत्ययोक्तेश्चतुर्थ्यर्थे तसिरिति भावेनाह ॥ तस्मै तदर्थत इति ॥

या० — आगमेनेति । परविद्यास्येत्यर्थः ॥ यतो यत्कारणमिति । निमित्तकारणहेतुषु सर्वासां प्रायदर्शनमिति कात्यायनस्मरणात् प्रथमा कृता यस्मात्कारणादित्यर्थः ।

च० — प्रामाण्यमात्रे उत्तमस्याविशेषितप्रामाण्ये ॥ यत्कारणमिति । निमित्तकारणहेतुषु सर्वासां प्रायदर्शनमिति वार्तिककारोक्त्या तत्प्रकृतिकसकलविभक्तीनामेकार्थकतोक्तेरिह प्रथमा पञ्चम्यर्थप्रत्यायिकेति भावः ।

कु० — अत्र गुरुर्गुरूणामित्यादिहेतूनां वक्तृश्रोतृप्रसङ्गानामानुकूल्यान्येव साक्षात्साध्यानि मानसिति तु परमसाध्यनिर्देश इति ज्ञातव्यम् । तथा हि । विवक्षितार्थतत्त्वज्ञानं करणपाटवं विवक्षा चेति त्रयं वक्तुरानुकूल्यं नाम । तत्त्वज्ञानयोग्यता वक्तृप्रीतिविषयता चेति द्वयं श्रोतुः । श्रोतृप्रयोजनोद्देशः प्रसङ्गस्य । तत्र गुरूणां गुरुरिति वक्तुर्बादरायणस्य विवक्षितार्थतत्त्वज्ञानसाधने हेतुः । यो हि यस्य तत्त्वोपदेष्टा स ततोऽधिकतत्त्वज्ञानवानुपलब्धः । अयं च सर्वज्ञकल्पानां ब्रह्मादीनां तत्त्वोपदेष्टा ब्रह्मरुद्रादिदेवेष्वित्याद्यागमादवगतः । अतः सर्वज्ञो भवितुमर्हतीति । गुरूणां शास्त्राणां गुरुः प्रभव इत्यनेनापि तत्त्वज्ञानं करणपाटवं च साध्यते । यो हि यावदर्थप्रतिपादकस्यागमस्य प्रभवः स तावन्तमर्थं तत्त्वतो जानन्नवगतः । अयं चाशेषार्थप्रतिपादकस्यागमस्य प्रभवोऽनुक्तं पञ्चमिर्वेदैरुत्सृज्य भगवान्वेदानित्यादिवचनादवगतः । ततो भवितव्यमनेन सर्वज्ञेन । यश्च बहोरागमस्य प्रभवः सोऽसति निमित्तान्तरे पटुकरणो दृष्टः । अयं चापारस्य वेदादेः प्रभवः कथमपटुकरणो भवेदिति । तदुदितमिति वचनेन कार्येण वक्तुर्विवक्षा कारणभूतोपपादिता । गुरूणामिति श्रोतॄणां तत्त्वज्ञानयोग्यतोपपादने हेतुः । न हि स्वयं तत्त्वज्ञानायोग्यः परेषां तत्त्वोपदेष्टा दृष्टः । अजादिभ्य इति वक्तृप्रेमाहेतुः । न हि स्वयं ... ब्रह्मादयो हि परमेश्वरप्रेमविषयाः सुप्रसिद्धाः । तदर्थत इति प्रसङ्गानुकूल्योपपादनम् । अत्र सर्वज्ञाकारणकार्योत्पत्त्यादिप्रसङ्गो विपक्षे बाधकस्तर्क उह्यः ।

वा०— अत्रैतच्छ्लोकोक्तं मानमित्येतदेतच्छ्लोकोक्तहेतून्प्रति न साक्षात्साध्यमपि तूत्तरश्लोकोक्तवक्त्राद्यानुकूल्यादीन्येव साक्षात्साध्यानि परमसाध्यनिर्देशत्वाच्च मानमित्यस्य न वैयर्थ्यमुपपत्तिं तूत्तरत्र वक्ष्याम इत्यभिप्रेत्य वक्त्राद्यानुकूल्यादेरेतैर्हेतुहेतुमद्भावं घटयितुं वक्त्राद्यानुकूल्यादिस्वरूपविवेचनाय प्रसक्तिं आह ॥ **अत्रेत्यादिना ।** गुरुर्गुरूणामित्याद्युक्तहेतुत्रयस्य क्रमेणानुकूल्यत्रये हेतुत्वमिति भ्रान्तिं वारयितुं यथायोग्यं हेतुसाध्ये विवेचयति ॥ **तत्रेति ।** सार्वज्ञमुखेन विवक्षितार्थतत्त्वज्ञानसिद्धेरत्राभिप्रेतत्वात् बादरायणः सर्वज्ञः सर्वज्ञकल्पोपदेष्टृत्वादिति विवक्षितानुमाने हेतुसाध्ययोर्यथास्थितयोर्व्याप्तेर्लोके दृष्टान्ताभावेन दुर्ग्रहत्वादुपदेश्याधिकतत्त्वज्ञानरूपसामान्यमुखेन व्याप्तिरनुसन्धेयेत्यभिप्रायेणाह ॥ **यो हीति ।** हेतोः पक्षधर्मतामुपपादयति ॥ **अयं चेति ।** गुरूणामित्यस्य पूर्वोक्तमर्थद्वयमभिप्रेत्याह ॥ **गुरूणामिति ।** बादरायणः सर्वज्ञोऽशेषार्थप्रतिपादकागमप्रभवत्वादिति विवक्षितानुमानेऽपि सामान्यव्याप्तिमेवाह ॥ **यो हीति ।** वेदाद्यागमस्याशेषार्थप्रतिपादकत्वे तस्य च तत्प्रभवत्वे क्रमेण प्रमाणं वदन्नस्यापि पक्षधर्मतां आह ॥ **अयं चेति ।** आदिपदेन 'व्यासो भूत्वा च तेन च । वेदादपि परं चक्रे पञ्चमं वेदमुत्तमम्' इत्यादेः सङ्ग्रहः । बादरायणः पटुकरणोऽपारवेदादिप्रभवत्वादिति विवक्षितानुमाने विशेषे व्यभिचारशङ्काऽनवकाशात्पक्षधर्मताकथनावसरे विशेषणमनुपादाय बह्वागमप्रभवस्यापि दोषवशादपटुकरणत्वदर्शनात् सामान्यव्याप्तौ तदवकाशात्तद्व्यावर्तकविशेषणप्रक्षेपेण सामान्यव्याप्तिमाह ॥ **यश्चेति ।** बादरायणो विवक्षावान् वचनवत्त्वादिति विवक्षितानुमाने व्याप्तिं सूचयितुं कार्यकारणयोर्व्याप्यव्यापकभावस्य सुप्रसिद्धत्वादनयोः कार्यकारणभावं सूचयति ॥ **तदिति ।** ब्रह्मादयः श्रोतारस्तत्त्वज्ञानयोग्या गुरुत्वादिति विवक्षितानुमाने व्यतिरेकव्यभिचारादर्शनप्रदर्शनमुखेन व्यतिरेकव्याप्तिं सूचयति ॥ **न हीति ।** विमताः श्रोतारो वक्तृप्रेमास्पदान्यजादित्वादिति विवक्षितानुमाने हेतोः साध्येन व्याप्तिमागमप्रसिद्ध्या दर्शयति ॥ **ब्रह्मादय इति ।** प्रसङ्गः प्रयोजनोद्देशको मोक्षोद्देशकत्वादिति विशेषेण सामान्यानुमाने विवक्षिते मोक्षस्य प्रयोजनविशेषतया सर्वसिद्धत्वाद् व्याप्तिसिद्धिं शास्त्रस्य सूत्रे मोक्षसाधनत्वोक्त्या पक्षधर्मतासिद्धिं चाभिप्रेत्य ते अनुपपाद्य प्रसङ्गानुकूल्योपपादकांशमेव दर्शयति ॥ **तदिति ।** अत्र तत्त्वोपदेशस्योपदेश्यापेक्षया अधिकतत्त्वज्ञानसाध्यत्वादागमप्रणयनस्य वक्तुस्तदर्थज्ञानसाध्यत्वाद्बह्वागमप्रणयनस्यासति निमित्तान्तरे पटुकरणत्वसाध्यत्वाद्वचनस्य च विवक्षासाध्यत्वात्तत्त्वज्ञानायोग्यस्य तदनुत्पत्त्या तत्त्वोपदेशस्य ज्ञानद्वारा तत्त्वज्ञानयोग्यतासाध्यत्वादेषु हेतुष्वकारणकार्योत्पत्तिप्रसङ्गः । अन्त्ययोर्द्वयोश्चादिपदसंगृहीतागमप्रसिद्धिविरोधः सामान्यविशेषभावविरोधश्च विपक्षे बाधका उन्नेया इत्याह ॥ **अत्रेति ।**

स०— **अत्र सर्वत्रेति ।** प्रथमानुमाने हेत्वर्थस्य तत्त्वोपदेष्टृत्वस्य विवक्षितार्थतत्त्वज्ञानकार्यत्वे तदभावेऽभावात्तत्त्वज्ञानाभावेऽपि तत्त्वोपदेशकत्वाङ्गीकारे अकारणकार्योत्पत्तिरेव द्वितीयतृतीयचतुर्थेष्वपि

अकारणकार्योत्पत्तिः द्रष्टव्या । पञ्चमे तु आदिशब्दोक्त आगमबाधो विपक्षे बाधकत्वेन ज्ञेय इति भावः ।

प०— इति ज्ञातव्यमिति । अयं भावः । यत इति श्रवणात्प्राप्तं अत इत्येतदावर्त्यम् । अत एतच्छास्त्रमनुकूलवक्तृकं शास्त्रप्रभवत्वादिविशिष्टेनोक्तत्वात् भारतादिवत् । विमतमनुकूलश्रोतृकं जगदुपदेष्टृभ्यो अजादिभ्य उपदिष्टत्वात् । विमतमनुकूलप्रसङ्गोपेतं श्रोतृप्रयोजनोद्देशशब्दत्वात् भारतवत् एवेत्यतःशब्दोक्तहेतुत्रयपरामर्शेन साध्यत्रयम् । तथैतच्छास्त्रं मानं भवितुमर्हति अनुकूलवक्त्रादिमत्वात् भारतवदिति । अनुकूलवक्तृत्वादिरतःशब्दार्थ इति । अनुकूलवक्त्रादिमत्त्वमपि प्रामाण्ये साक्षान्न हेतुः । किंतु आप्तवाक्यत्वसाधनद्वारेत्यग्रे व्यक्तमिति परमसाध्यनिर्देश इत्येवोक्तम् । आद्यसाध्यत्रये हेतुत्रयं नाप्रयोजकमिति उपपादयति ॥ **तथा हीत्यादिना** ॥ **श्रोतुरिति** । आनुकूल्यमित्यनुषङ्गः । एवमग्रे अपि । उपपादयति ॥ **इत्यागमादिति** । 'ब्रह्मरुद्रादिदेवेषु मनुष्यपितृपक्षिषु । ज्ञानं संस्थाप्य भगवान्' इति भाष्योक्तागमादित्यर्थः । 'अनुक्तं पञ्चभिर्वेदैर्न वस्त्वस्ति कुतश्चन' इत्येकं वाक्यम् । 'उत्सन्नान् भगवान्वेदानुज्जहार हरिः स्वयमि'ति अपरम् ॥ **अत्र सर्वत्रेति** । गुरूणां गुरुत्वात्तत्त्वज्ञानवत्त्वमित्यत्र गुरुशास्त्रप्रभवत्वात् सार्वज्ञं करणपाटवं चेत्यत्र वक्तृत्वाद्विवक्षावानित्यत्र गुरुत्वादजादयस्तत्त्वज्ञानयोग्या इत्यत्र अजादित्वात्प्रेमास्पदत्वमित्यत्र चेत्यर्थः । व्याघातप्रमाणबाधादिरादिपदार्थः । तेनाजादित्वात्प्रेमास्पदत्वमित्यत्रापि विपक्षे बाधकमुक्तं ध्येयम् ।

या०— अनुक्तं पञ्चभिः वेदैरित्येतद्वेदानामशेषार्थप्रतिपादकत्वांशे मानमिति बोध्यम् । अजादित्वाद्वक्तृप्रेमास्पदा(नि) इत्यत्राकारणकार्योत्पत्तिरूपप्रसङ्गो न सम्भवतीत्यत उक्तम् ॥ **अजादिभ्य इतीति** । तेन तत्रागमिकप्रसिद्धिबाधप्रसङ्ग एव विपक्षे बाधक उन्नेय इत्युक्तं भवति । अत एव सुप्रसिद्धा इति पूर्वमुक्तं ज्ञातव्यम् ॥

श्री०— प्रयोजनोद्देशो वक्तुः । नन्वस्तु बादरायणस्य गुरूणां गुरुत्वम् । विवक्षितार्थतत्त्वज्ञानं मास्त्वित्याद्यप्रयोजकताशङ्काया बाधकमाह ॥ **अत्र सर्वत्रेति** ॥

च०— बादरायणपक्षकसार्वज्ञसाधकब्रह्माद्युपदेष्टृत्ववेदादिशास्त्रप्रभवत्वलिङ्गकानुमानद्वये तथा तत्पक्षकविवक्षाकरणपाटवसाध्यकापारवेदादिप्रभवत्वहेतुकानुमाने च निदर्शनविरहेण विशेषव्याप्तेर्दुर्ग्रहतया सामान्यमुखव्याप्तिमभिधित्समानोऽप्रयोजकताशंकां च अकारणकार्योत्पत्तिप्रसङ्गेनापाचिकीर्षुः कतिपयपदावृत्त्युपगमेन न्यूनतामपनिनीषुर्योजनां दर्शयति ॥ **बादरायण इत्यादिनोन्नेय इत्यन्तेन** ।

मु० — नन्वत्र गुरुर्गुरूणामित्यादीनां शास्त्रप्रामाण्येन यथाश्रुत एव साध्यसाधनभावो व्याख्यायताम् । किं मध्ये साध्यान्तराध्याहारकल्पनया । यद्यपि यथाश्रुतानामेषां व्यधिकरणता । तथाऽपि तदुदितमिति वचनाद्विभक्तिविपरिणामेन एकाधिकरणता भविष्यति ।

वा० — अत्र गुरुर्गुरूणामित्यादिहेतूनामित्युक्तमुपपादयितुं शङ्कते ॥ नन्वत्रेति । गुरुगुरुत्वाशेषशास्त्रप्रभवत्ववचनानां श्रुतं मानमित्येव साध्यमस्तु किं सार्वज्ञमुखेन सिद्ध्यद्विवक्षितार्थतत्त्वज्ञानकरणपाटवविवक्षावक्त्रानुकूल्यस्यात्राश्रुतस्य साध्यत्वकल्पनया । एवं गुरुत्वाजादित्वयोर्मोक्षोद्देश्यकत्वस्य च श्रुतमानत्वव्याप्यकत्वसम्भवे नाश्रुतश्रोतृप्रसङ्गानुकूल्यसाध्यकत्वमुपपन्नम् । श्रुताश्रुतपरित्यागकल्पनारूपदोषापत्तेः । नन्वत्र वक्तृश्रोतृप्रसङ्गानुकूल्यानां साध्यत्वे बादरायणश्रोतृप्रसङ्गानां पक्षत्वाद्गुरुगुरुत्वाशेषशास्त्रप्रभवत्ववचनगुरुत्वाजादित्वमोक्षोद्देश्यकत्वानां पक्षे सत्त्वेन साध्यवैय्यधिकरण्याभावात्प्रामाण्यसाधने च शास्त्रस्य पक्षत्वेनैषां च हेतूनां च तत्रासत्त्वेन साध्यवैय्यधिकरण्यापत्त्या बाधकवशात् श्रुतपरित्यागेन अश्रुतकल्पनायामपि न दोषः । यद्यपि व्याप्तिसत्त्वे वैय्यधिकरण्यं न दोषस्तथाऽपि समानाधिकरणयोरेव यत्र व्याप्तिग्रहस्तत्र वैय्यधिकरण्यस्य व्याप्त्यभावसम्पादकत्वाद्दोषत्वमेवेत्यतः स्यादेतदेवं यद्यत्र गुरुर्गुरूणामित्येव श्रूयेत तदुदितमिति च श्रवणात् । तस्य च तेन बादरायणेनोदितमिति तृतीयातत्पुरुषत्वात्तेन तृतीयान्तबादरायणपदविशेषणतया हेतुशरीरप्रविष्टानां गुरूणां गुरुरित्यादीनामपि विपरिणामसूचनात्तदुदितमित्यत्र तदित्यस्य भिन्नपदत्वे वा पूर्वार्धोक्तप्रथमान्तानां तृतीयान्ततया विपरिणामे उदितमित्यनेन सम्बन्धे गुरुबादरायणोदितं तच्छास्त्रं मानमिति सम्बन्धे सति गुरूणां गुरुणा बादरायणेनोदितत्वस्य शास्त्रस्य बादरायणेनोदितत्वस्य गुरुभ्योऽजादिभ्य उदितत्वस्य तदर्थत उदितत्वस्य च लाभात्तस्य च शास्त्रनिष्ठत्वसम्भवान्न व्यधिकरणता । यद्यप्यत्रापि श्रुताश्रुतपरित्यागकल्पने समाने तथाऽपि तत्र वाक्यार्थविषये ते अत्र तु विभक्त्यर्थमात्रविषये ते इति विशेष इति वाऽत्र तदुदितमिति विभक्तिविपरिणामज्ञापकमस्ति तत्र ज्ञापकस्याभाव इति वा विशेष इति नानुपपत्तिरित्यभिप्रेत्याह ॥ यद्यपीति ।

भ० — गुरूणां गुरुत्वादित्यादिहेतूनां साक्षाद्वक्त्राद्यानुकूल्यमेव साध्यं, न प्रामाण्यमित्युक्तमाक्षिपति ॥ **नन्वत्रेति** । यदि सामान्यमेव साक्षात्साध्यं स्यात्तदा व्यधिकरणता स्यात्, इदं शास्त्रं प्रमाणं व्यासस्य गुरूणां गुरुत्वात् भारताद्यशेषशास्त्रप्रभवत्वादितीत्यत आह ॥ **यद्यपीति** ॥ **एषां व्यधिकरणतेति** ॥ एषां मध्ये द्वयोर्व्यधिकरणतेत्यर्थः ॥ **तदुदितमिति** । तच्छब्देन पूर्वोक्तविशेषणविशिष्टो बादरायणः परामृश्यते । उदितशब्दस्य भावप्रधानस्य पञ्चम्यन्ततया विपरिणामः । तेन समानाधिकरण्यं भवति । अन्यथा वक्त्राद्यानुकूल्यसाधनेऽपि वैयधिकरण्यतादवस्थ्यादित्याह ॥ **तथापीति** ।

प०— सन्न्यायरत्नावल्यादावयोजितं पारम्पर्यं किमिति योज्यत इत्याक्षिपति ॥ **नन्वित्यादिना सत्यमित्यन्तेन** ॥ **विपरिणामेनेति** । यः गुरूणां गुरुः शास्त्राणां प्रभवश्च तेनैतादृग्गुणकेनोदितत्वात् इत्येवं रूपविपरिणामेनेत्यर्थः ॥

या०— **साध्यान्तराध्याहारेति** । वक्त्राद्यानुकूल्यरूपसाध्यान्तरेत्यर्थः ॥ **यथाश्रुतानामेषां इति** । यतो यत्कारणं बादरायणो गुरूणां गुरुर्यतः शास्त्राणां प्रभवो यतश्च गुरूणां शास्त्राणां गुरुः प्रभवोऽतो मानमिति पूर्वोक्तयोजनायां पूर्वार्धोक्तानां गुरूणां गुरुत्वादीनां पक्षीभूतशास्त्रनिष्ठतया प्रामाण्यरूपसाध्यव्यधिकरणतेत्यर्थः ॥ **तदुदितमिति** ॥ **वचनादिति** । अत्र तदिति भिन्नपदं शास्त्रपरम् । नन्वेवमुदितपदस्य तृतीयान्तकर्तृपदसापेक्षस्य गुरुर्गुरूणामित्यादिप्रथमान्तैः कथमन्वय इत्यत उक्तम् ॥ **विभक्तिविपरिणामेनेति** । तथा च गुरूणां गुरुणा शास्त्राणां प्रभवेन बादरायणेन यतः तच्छास्त्रमुदितमतो मानमित्येकाधिकरणतोपपद्यत इत्यर्थः । न च तदुदितमित्यस्य समासत्वे यो बादरायणः पूर्वोक्तविशेषणविशिष्टस्तेनेदमुदितमित्यर्थलाभादुक्तविभक्तिविपरिणामो नापेक्षित इति वाच्यम् । तथात्वे विशेष्यवाचकस्येदं शास्त्रमित्यस्याध्याहारप्रसङ्गादित्यभिप्रायात् । केचित्तु तच्छब्देन पूर्वोक्तविशेषणविशिष्टो बादरायणः परामृश्यते । उदितशब्दस्य भावप्रधानस्य पञ्चम्यन्ततया विपरिणामः । तेन सामानाधिकरण्यमित्याहुः ॥

च०— यथाश्रुतः श्रूयमाणपदसमभिव्याहाराधीनान्वयधीविषयः ॥ **साध्यान्तराध्याहारेति** । प्रामाण्येतरवक्त्राद्यानुकूल्यत्वरूपसाध्योपस्थापकपदप्रतीतिकल्पनयेत्यर्थः ॥ **व्यधिकरणतेति** । दर्शितश्रूयमाणपदयोजनाधीनान्वयधीविषयतापन्नगुरुगुरुत्वशास्त्रप्रभवत्वगुरुशास्त्रप्रभवत्वानां सिषाधयिषितप्रामाण्यनिरूपितानुमित्युद्देश्यतारूपपक्षताश्रयीभूतप्रकृतशास्त्रनिरूपितवृत्तिताविरह इत्यर्थः ॥ **वचनादिति** । तदुदितमित्यत्र सर्वनाम्ना कर्मसाधननिष्ठान्तस्य समासे लुप्तान्तवर्तिकर्त्रर्थकतृतीयासर्वनामविशेषणपदतानिर्वाहाय गुरुप्रभवबादरायणपदप्रकृतिकप्रथमात्रिकं तृतीयात्रिकं कल्पयिष्यतीति वा तदित्यस्य व्यस्ततामुपेत्य पक्षोपस्थापकतायां कर्तृबोधकपदनिर्वाहाय तत्त्रिकस्य तत्कल्पकत्वोपगमेन वा गुरुसम्बन्धिगुर्वभिन्नसर्वनामार्थोदितत्वशास्त्रप्रभवाभिन्नतदुदितत्वादीनां गुरुगुरूदितत्वशास्त्रप्रभवोदितत्वादीनां वा प्रामाण्यहेतुतोपगमेन न क्षतिरित्याशयः । तदुदितमित्यस्य समस्तताकल्पे सविशेषणानां वृत्तिर्न वृत्तस्य वा विशेषणयोगो नेति निषेधप्रसङ्गेन 'ऋद्धस्य राजमातंगा' इत्यादाविवासामञ्जस्यं दुर्वारम् । न च 'शरैः शातितपत्रश्चैत्रस्य दासभार्ये'त्यादाविव निर्वाह इति वाच्यम् । 'प्रतियोगिपदादन्यद्यदन्यत्कारकादपि । वृत्तिशब्दैकदेशेन न तस्यान्वय इष्यते' इति नियमेन तत्र निर्वाहेऽपि प्रकृते समासघटकसर्वनामार्थं प्रति

गुरोः प्रभवस्य वा प्रतियोगित्वकारकत्वयोरभावेन तद्वचनाप्रवृत्त्या समस्तताकल्पादपि व्यस्तताकल्पो [illegible] श्रेयस् । तच्छब्देन पूर्वोक्तविशेषणविशिष्टो बादरायणः परामृश्यते । उदितशब्दस्य [illegible] पञ्चम्यन्ततया विपरिणामस्तेन सामानाधिकरण्यमित्यपि निबन्धान्तरे स्थितम् ।

मु० यद्यपि चैते प्रत्येकं बौद्धागमादौ मानतां व्यभिचरन्ति । तथाऽपि मिलितानां हेतुनाऽस्तु । भारताद्यशेषसच्छास्त्रप्रभवप्रणीतत्वांशस्य सपक्षाप्रवेशितत्वेनासाधारण्यं स्यादिति चेन्न । तेष्वेव हेतुवृत्तिसम्भवात् । तत्प्रामाण्यस्य महाजनपरिग्रहादिना निश्चितत्वात् । एवं तर्हि भारतादिप्रणयनविशिष्टेन तेषामप्रणीतत्वाद्बादरायणेन ब्रह्मादीन्प्रति तन्मोक्षार्थमुपदिष्टत्वमात्रं हेतुः स्यादिति चेद्बाढम् । तावन्मात्रस्यैव व्यभिचाराभावात् । तथा सति गुरुर्गुरूणां प्रभवः शास्त्राणामिति व्यर्थमापद्यत इति चेन्न । तस्य हेतुशरीराप्रवेशिनोऽपि दृष्टान्तोपदर्शनादिना सार्थक्योपपत्तेरिति ।

वा० -- नन्वत्र गुरूणां गुरुणा बादरायणेनोदितत्वरूपे शास्त्रप्रभवेन बादरायणेनोदितत्वरूपे च हेतौ बादरायणग्रहणस्य गुरुभ्योऽजादिभ्य उदितत्वरूपहेतावजादिग्रहणस्य च विवक्षितत्वे बादरायणस्य गुरुगुरुत्वाव्यभिचारात् अजादीनां च गुरुत्वाव्यभिचारात् विशेषणवैयर्थ्यापातेन गुरूणां गुरुरित्यादीनां हेतुत्वोक्त्यर्थे बादरायणाजादिग्रहणस्य प्रकृताभिप्रायेण प्रयोगेण हेतुशरीराप्रवेशस्य वक्तव्यत्वात् गुरूणां गुरूदितत्वस्य शास्त्रप्रभवेनोदितत्वस्य गुरुभ्यः श्रोतृभ्य उदितत्वस्यैव च हेतुत्वे वक्तव्ये प्रथमहेतुद्वयस्य बौद्धागमे तृतीयस्य जैनागमे तदर्थत उदितत्वस्य तदुभयत्रापि पूर्वहेतुत्रयस्य च नर्मादिवाक्ये मानताव्यभिचारात् गुरूणां गुरुत्वादीनां च वक्रानुकूल्यादिरूपाध्याहृतसाध्याव्यभिचारात् अध्याहृतसाध्यान्वयस्य एव युक्त इत्यतः प्रत्येकमेषां मानताव्यभिचारेऽपि गुरूणां गुरुणोदितत्वे सति शास्त्रप्रभवेनोदितत्वे सति गुरुभ्यः श्रोतृभ्य उदितत्वे सति तदर्थत उदितत्वादिति विशिष्टहेतोः क्वचिद्विशेषणाभावेन क्वचित् विशेष्याभावेनोक्तस्थलेष्वभावान्नात्रापि व्यभिचारप्रसक्तिरित्याह ॥ **यद्यपि चेति** । ननु विशिष्टहेतावपि [illegible] गुरूणामिति ब्रह्मादीनां शास्त्रपदेन च वेदाद्यशेषसच्छास्त्रस्य विवक्षायामन्यतरेणैव [illegible] व्यभिचारपरिहारेण सत्यन्तद्वयस्य वैयर्थ्यापत्त्या विशेषाविवक्षायां च सत्यन्तद्वयग्रहणेऽपि नव्य व्यभिचारापातात् । गुरूणां शास्त्राणां गुरुः प्रभव इति योजनानुसारेण भारताद्यशेषसच्छास्त्रप्रभवप्रणीतत्वस्यैव हेतुविशेषणत्वं वक्तव्यम् । एवं च वेदप्रामाण्यसिद्धौ तन्मूलकतया भारतस्यैवैतच्छास्त्रस्यापि प्रामाण्यसिद्ध्या तत्साधनायोगेन वेदप्रामाण्यनिश्चयेन भारतप्रामाण्यनिश्चयस्यैव वक्तव्यत्वेन वेदभारतादेः [illegible]प्रत्यक्षानुमानयोर्मन्वादिवाक्यस्यैव च सपक्षत्वेन वक्तव्यत्वात् प्रत्यक्षानुमानयोरुच्चारणरूप-

प्रणयनासम्भवान्मन्वादिवाक्ये च गुरुभ्यः श्रोतृभ्यस्तदर्थत उदिंतत्वसत्त्वेऽपि भारताद्यशेषसच्छास्त्रप्रभव-प्रणीतत्वांशस्याभावादसाधारण्यापत्त्या न यथाश्रुतसाध्यसाधनभावो युक्त इत्याशङ्कते ॥ **भारतादीति** । माऽस्तु प्रत्यक्षानुमानमन्वादिवाक्यानां सपक्षत्वं वेदभारतादिष्वेव हेतुवृत्तेर्नासाधारण्यमित्याह ॥ **तेष्वेव इति** । ननु तस्य प्रामाण्यं न निश्चितमित्युक्तमित्यतो भारतस्य महाजनपरिग्रहेण वेदस्य चापौरुषेयतया प्रामाण्यनिश्चयेन वेदभारताद्यशेषशास्त्रस्य सपक्षत्वसम्भवेऽपि प्रकृतशास्त्रे वेदमूलकत्वस्याद्याप्यनिश्चयेन तत्प्रामाण्यसाधनासम्भवादित्यभिप्रेत्याह ॥ **तदिति** । नन्वेवं भारताद्यतिरिक्तस्य सपक्षत्वे भारतादिप्रण-यनविशिष्टेन तत्प्रणयनसम्भवेऽपि भारतादेरेव सपक्षत्वे भारतादेर्भारताद्यन्तराभावेन भारताद्यशेषसच्छास्त्र-प्रभवप्रणीतत्वांशस्य तत्रासम्भवेन पुनरसाधारण्यापत्त्या भारतादेरेव सपक्षत्वं वदता तद्विशेषणाविवक्षा विशेष्यमात्रविवक्षा चाभ्युपेता स्यात् । तथा च बादरायणेन ब्रह्मादीन्प्रति तन्मोक्षार्थमुपदिष्टत्वमात्रं हेतुः स्यादिति गूढाभिसन्धिः शङ्कते ॥ **एवमिति** । तावन्मात्रस्य व्यभिचारत्वे हीदमनिष्टापादनं स्यान्न चैव-मित्यभिप्रेत्याभिप्रायमजानान इव गूढाभिसन्धिरेवोत्तरमाह ॥ **बाढमिति** । तर्हि तस्य हेतुशरीरप्रवेशा-भावेन प्रयोजनान्तरस्याप्यभावाद्वैयर्थ्यमापद्येतेति शङ्किता स्वाभिप्रायमुद्धाटयति ॥ **तथा सतीति** । हेतुशरीराप्रवेशेऽपि प्रकारान्तरेण सार्थक्यमिति सिद्धान्ती स्वाशयमुद्धाटयति ॥ **न तस्येति** ॥ **दृष्टान्तेति** । भारतादीनां दृष्टान्तत्वं दर्शयितुं तत्प्रभवत्वमुच्यत इति भावः ।

स०— **यद्यपीति** । गुरूणां गुरुणोदितत्वस्य शास्त्रप्रभवेणोदितत्वस्य बौद्धागमे सत्वेन तत्र प्रामाण्याभावेन श्रोतृप्रयोजनोद्देशेनोदितत्वस्यादिशब्दोक्तजैनागमे सत्वेन व्यभिचारादेत इत्युपपन्नमिति भावः ॥ **मिलितानामिति** । भारताद्यशेषसच्छास्त्रप्रभवप्रणीतत्वे सति श्रोतृप्रयोजनोद्देशेन प्रणीतत्वं हेतुरित्यर्थः । मन्वादिस्मृत्यादौ श्रोतृप्रयोजनोद्देशेनोपदिष्टत्वरूपांशान्तरस्य सत्वेन तदप्रवेशेनासाधारण्या-नुपपत्त्या भारताद्यशेषसच्छास्त्रप्रभवप्रणीतत्वांशस्येत्युक्तम् । न च गुरूणां गुरुणोदितत्वस्य तत्राभावेनापि असाधारण्यं किं नोच्यत इति वाच्यम् । गुरूणां शास्त्राणां गुरुः प्रभव इत्यनेनैव भारताद्यशेषसच्छास्त्र-प्रभवप्रणीतत्वलाभेन तस्य हेत्वन्तरत्वाभावादिति भावः । केचित्तु ॥ **तथापि मिलितानामिति** । भारताद्यशेषसच्छास्त्रप्रभवप्रणीतत्वे सति गुरूणां गुरुणा ब्रह्मादिभ्यस्तत्प्रयोजनोद्देशेनोदितत्वादिति हेतोः इत्यर्थः ॥ **भारतादीति** । वेदे प्रणीतत्वमेव नास्ति । मन्वादिवाक्येषु प्रणीतत्वसत्त्वेऽपि व्यासप्रणीतत्वं नास्ति, भारतादीनां च प्रामाण्यमप्रसिद्धम् । भारताद्यशेषसच्छास्त्रप्रभवप्रणीतत्वरहिताद्वेदादितः सपक्षा-द्व्यावृत्तो, विपक्षाच्च बौद्धागमादेर्ब्रह्माद्यर्थमुपदिष्टत्वरहिताद्व्यावर्तमानो विशिष्टो हेतुरसाधारणानैकान्तिकः स्यात् । वेदे विशेषणाभावः । बौद्धागमादौ विशेष्याभावः । मन्वादिवाक्ये विशिष्टाभाव इत्यर्थं इत्याहुः । असाधारण्यशङ्काकर्तुराशयं प्रकटयितुं गूढाभिसन्धिरेव समाधत्ते ॥ **तेष्विति** । भारतादीनां

निर्णयत्वेन महाजनपरिग्रहात्प्रामाण्य (वेद) निश्चिते नैव निर्णायकस्य मीमांसाशास्त्रस्य येन सिद्धत्वेन पक्षत्वं न स्यात् । मीमांसाशास्त्रमात्रप्रामाण्ये विप्रतिपद्यमानं प्रत्येतदुच्यत इत्यदोषः । पूर्वोक्तशङ्काशयमुद्घाटयत् पुनर्गूढाभिसन्धिः शङ्कते ॥ **एवं तर्हीति** । भारताद्यशेषसच्छास्त्रप्रभवप्रणीतत्वांशस्य विवक्षायां भारतादीनां भारताद्यन्तराभावात् तत्प्रणेत्रा प्रणीतत्वायोगादसाधारण्यं तदवस्थम् । अविवक्षायां वैयर्थ्यं सर्वदा निवेशनस्येत्यर्थः । आशयमुद्घाटयति ॥ **तथा सतीति** । किं हेतुविशेषणत्वाभावाद् वैयर्थ्यं, सर्वथा प्रयोजनराहित्यं वेति विकल्प्याद्यमिष्टापत्त्या समाधत्ते ॥ **तस्येति** । द्वितीये त्वाह ॥ **दृष्टान्तोपदर्शनादिनेति** । शास्त्राणां प्रभव इत्यस्य भारतादिरूपदृष्टान्तप्रदर्शकत्वेन गुरूणां गुरुरित्यस्य भारतादावादिशब्दोक्तबादरायणेन ब्रह्मादीन्प्रति तन्मोक्षार्थमुपदिष्टत्वरूपहेतुसत्वप्रतिपादकत्वेन सार्थक्यादिति भावः ।

प०— **एत इति** । गुरूणां गुरुणोदितत्वम् । अशेषशास्त्रप्रभवेनोक्तत्वम् । अजादीन् श्रोतॄन् प्रत्युपदिष्टत्वं प्रयोजनोद्देशेनोक्तत्वमित्येते हेतव इत्यर्थः । नारायणावतारेण बुद्धेन कृतत्वाद्बौद्धागमस्य बुद्धस्य च ब्रह्मादिगुरुत्वात्तत्राद्यस्य सर्वशास्त्रप्रभवप्रणीतत्वस्य च वेदविरुद्धशैवादिपुराणभागे तृतीयस्य नर्मादौ चतुर्थस्य कापिलादावपि गतत्वादेकैकस्य व्यभिचारेऽपि अजादिप्रयोजनोद्देशेन उक्तत्वाभावात् तन्मिलितस्य हेतुत्वं भविष्यतीति भावः । अजादिमोक्षोद्देशेनोक्तत्वमात्रस्यैव हेतुत्वमव्यभिचाराद्युक्तमित्येतदग्रे व्यक्तम् । ननु विशिष्टस्यापि हेतोर्बौद्धागमादौ व्यभिचार एव । भारततात्पर्यनिर्णये द्वात्रिंशाध्यायोक्तदिशा बौद्धागमाभिप्रेतार्थस्य देवेभ्य उपदिष्टत्वादिति चेत् । न । तन्मोक्षार्थोद्देशेनोक्तत्वाभावात् अभिप्रेतार्थे प्रामाण्यसद्भावाच्चाशेषशास्त्रकर्त्रा व्यासेनाकृतत्वाच्चेति भावः । शास्त्रप्रभवत्वं विशेषणं मत्वा भारतादिसपक्षे हेतुर्नेति भावेन शङ्कते ॥ **भारतादीति** । उपलक्षणत्वाशयेनाह ॥ **तेष्वेवेति** । भारतादिष्वेवेत्यर्थः । ननु तत्राप्यनेनैव हेतुना मानत्वं साध्यमिति पक्षतौल्यान्न सपक्षत्वमित्यत आह ॥ **तदिति** । 'इतिहासपुराणः पञ्चमो वेदानां वेद' इति श्रुतिपरिगृहीतत्वादिरादिशब्दार्थः । प्रामाण्ये परम्परया हेतुः अयमिति वादी शास्त्रप्रभवत्वस्य विशेषणत्वपक्षे विशिष्टहेतोरप्यसाधारण्याद्विशेष्येणैवालमिति भावेनाशङ्कते । **एवं तर्हीति** । बाढमित्यङ्गीकारे हेतुमाह ॥ **तावन्मात्रस्येति** । परम्परया हेतुवादी शङ्कते ॥ **तथा सतीति** ॥ **हेतुशरीरेति** । यतः यतश्चेत्येवं हेतुशरीरप्रवेशितया प्रयोजनाभावेऽपि गुरूणां गुरुरित्यंशेन अजादिमोक्षोद्देशेनेत्यंशस्य शास्त्राणां प्रभव इत्यंशेन बादरायणेनोक्तत्वांशस्य महाजनपरिग्रहादिना सिद्धप्रामाण्ये भारतादौ लाभेन भारतादिदृष्टान्तः । तत्र साधनं चास्तीति प्रदर्शनेन सार्थक्योपपत्तेरित्यर्थः ॥

या०— **एते प्रत्येकमिति** । गुरुगुरूदितत्वशास्त्रप्रभवोदितत्वयोः बौद्धागमे शैवपुराणादौ च बादरायणोदितत्वस्यापि शैवपुराणादौ अजादीन्प्रत्युपदिष्टत्वस्य नर्मादौ मोक्षार्थमुपदिष्टत्वस्य गौतमप्रणीत-

न्यायशास्त्रे च व्यभिचार इति भावः । गूढाभिसन्धिराह ॥ **मिलितानामिति** । मिलितानामित्यस्य वक्ष्यमाणमाशयमविद्वान्भ्रान्तः शङ्कते ॥ **भारताद्यशेषेति** ॥ इदं च सपक्षैकदेशे भारतादौ न हेतोर्वृत्ति-रित्युपपादनाय भारतादिप्रणयनविशिष्टेन तेषामप्रणीतत्वादिति इति द्रष्टव्यम् । तथा च वेदे प्रत्यक्षादौ च प्रणीतत्वाभावेन प्रमाणभूतेऽस्मदीयवाक्ये बादरायणप्रणीतत्वाद्यभावेन बादरायणीये च प्रमाणभूते गामानयेत्यादिलौकिकवाक्ये अजादिमोक्षार्थमुदितत्वाभावेन भारतादौ चोक्तरीत्या हेत्वभावेन न कुत्रापि सपक्षे हेतुसत्त्वमिति भावः । गूढाभिसन्धिरेवोत्तरमाह ॥ **तेष्वेवेति** । भारतादिष्वेवेत्यर्थः । अस्मदभिमत-वक्ष्यमाणमिलितहेतोस्तत्र सत्त्वादिति भावः ॥ ननु भारतादेरपि सूत्रकारकृतत्वेन सूत्रसमानयोगक्षेमतया कथं सपक्षत्वमिति तटस्थशङ्कायामाह ॥ **तत्प्रामाण्यस्येति** । ब्रह्मसूत्रप्रामाण्यानङ्गीकर्तृभिरपि कापिल-गौतमीयादिभिर्भारतादिप्रामाण्यस्याङ्गीकृतत्वादिति भावः । आशयमुद्घाटयति ॥ **बाढमिति** । तथा च पूर्वं मिलितानामित्यत्र द्वितीयार्धोक्तानामेव मेलनमभिप्रेतं न पूर्वार्धोक्तानामपि । त्वया त्विममभिप्राय-मजानता पूर्वार्धोक्तानामपि मेलनं मत्वाऽसाधारण्यं शङ्कितमिति भावः ॥

च०— अथ गुरुगुरुत्वविशेषितबादरायणोदितत्वस्य शास्त्रप्रभवत्वविशेषितबादरायणोदितत्वस्य गुरुत्वविशेषिताजाद्युद्देशेनोदितत्वस्य च हेतुत्वे विशेष्यांशवैयर्थ्यनिबन्धनमतभेदनियन्त्रितनिग्रहारिद्धि-प्रसङ्गेन हेतुतावच्छेदकघटकतया तदनिवेशेऽपि आद्यहेतुद्विकस्य बौद्धागमशैवपुराणयोस्तृतीयस्य जैनागमादौ मोक्षोपदेशेनोपदिष्टत्वस्य च गौतमीयेऽनैकान्त्यापत्त्या मानतायाः साध्यत्वस्य दुरुपगमतया वक्त्राद्यानुकूल्य-रूपसाध्यान्तरोपस्थापकपदाध्याहार आवश्यक इत्याशयेनाशङ्कते ॥ **यद्यपि चैत इति** । गूढाभिसन्धिः समाधत्ते ॥ **तथापीति** । स्फुटीकरिष्यमाणाभिसन्धिमननुसन्दधानः शङ्कते ॥ **भारतेति** । प्रमाणभूत-प्रत्यक्षानुमानयोः प्रणयनकर्मत्वाभावेन तादृशचैत्रादिवाक्ये बादरायणकर्तृकतत्कर्मत्वाभावेन बादरायणो-च्चरित एव घटमानयेत्यादिवाक्ये अजादिमोक्षोद्देश्यकतत्कर्मत्वस्य भारतादिप्रणेतृतावच्छेदककोटौ तत्प्रण-यनस्य कार्याव्यवहितपूर्वक्षणावच्छेदेन कारणतावच्छेदकावच्छिन्नसमवधानयोगनियन्त्रित तदनुत्पत्तिप्रसङ्गेन दुरुपगमतया भारतादौ च हेत्वभावेन सपक्षसामान्यवृत्तिताविरहेण असाधारण्यमिति भावः । आशयम् आविष्करोति ॥ **तावन्मात्रस्यैवेति** । दलान्तराभिहितमात्रस्य हेतुत्वमुत्तरवादिनाऽभिधित्सितमिति तद-प्रतिसंहितिनियन्त्रितेयमसाधारण्यशङ्केत्याशयः । आद्यदलसार्थक्यं सम्पादयति ॥ **दृष्टान्तेति** ।

सु०— **सत्यम् । तथाऽपि नैतदेवं विज्ञातुं शक्यम् । तथा सत्युत्तरवाक्ये वक्त्राद्यानु-कूल्यस्य साध्यसम्बन्धव्युत्पादनमसङ्गतं स्यात् । तदनुमानान्तरं भविष्यतीति चेन्न । तथात्वे प्रामाण्यं त्रिविधमिति वक्ष्यमाणविरोधात् । विजातीयसंवादत्वेनानयोरैक्यविवक्षया त्रित्वोक्तिः**

अस्त्विति चेत् । एवं तर्हि वक्ष्यमाणश्रुतियुक्तिसंवादोऽपि सजातीयसंवादतयैक एव स्यात् । अर्धज(र)तीयानुपपत्तेः । तथा च पुनस्त्रित्वानुपपत्तिरेव । भवेदयं ग्रन्थकृतोऽभिप्रायः । तेनार्पीदं प्रयत्नगौरवं कस्मादाश्रितमिति चेन्न । उक्तसाधनत्वोपपन्नेऽप्यस्तु भारतादीनां प्रामाण्यं मा भूच्चास्येति शङ्कायां वक्त्राद्यानुकूल्यसाधनस्यावश्याश्रयणीयत्वात् । अन्यथाऽप्रयोजकत्वापत्तेरिति ।

चा० — किं ग्रन्थकृतोऽयमेवाभिप्राय इति मनुषे आहोस्विदेतादृशि लघूपाये सति ग्रन्थकृतैवं प्रयत्नगौरवं नाश्रयणीयम् । नाद्य इत्याह ॥ तथाऽपीति ॥ तथा सतीति । बादरायणेन ब्रह्मादीन्प्रति तन्मोक्षार्थमुपदिष्टत्वस्य हेतुतया ग्रन्थकृताऽभिप्रेतत्वे तस्यैव मानत्वरूपसाध्यसम्बन्ध उत्तरवाक्ये प्रतिपाद्यः स्यात् । वक्त्राद्यानुकूल्यस्य मानत्वोपपादकाप्तवाक्यतया व्याप्तिपक्षधर्मतोपपादनद्वारा मानत्वरूपसाध्यसम्बन्धकथनस्य न काऽपि सङ्गतिरित्यर्थः । वक्त्राद्यानुकूल्यस्यापि मानत्वहेतुत्वमित्यभिप्रायेणोत्तरवाक्यसङ्गतौ नन्वं बादरायणेनेत्यादेर्मानत्वहेतुत्वाभावज्ञापकत्वमित्याशयेन शङ्कते ॥ तदिति ॥ विजातीयेति । वक्त्राद्यानुकूल्यरूपसंवादस्य बादरायणेन तन्मोक्षार्थमुपदिष्टत्वस्य च ब्रह्मसूत्रसमानार्थकत्वाभावे सति तत्प्रामाण्यग्राहकतया विजातीयसंवादत्वमित्यर्थः । श्रुतियुक्तिसंवादस्य तु ब्रह्मसूत्रसमानार्थतया तत्प्रामाण्यग्राहकत्वेन सजातीयसंवादत्वमिति द्रष्टव्यम् ॥ अर्धेति । केनचित्पाशुपतेन सर्वजरत्या योषितोऽनुपभोग्यत्वात्स्वर्धेनत्याश्च वृद्धेः मध्यरुचिप्रसङ्गादर्धजरत्यानयने दूतः प्रेषित इति लोकप्रवादोऽर्धजरतीशब्देनोच्यते । छप्रत्ययेन चोपमानोपमेयभावरूपः सम्बन्ध उच्यते । तथा च तत्प्रवादतुल्यप्रवादानुपपत्तेरित्यर्थः । अस्तु श्रुतियुक्तिसंवादस्य सजातीयसंवादितयैकत्वमित्यत आह ॥ तथा चेति । द्वितीयं निराकरोति ॥ भवेदिदमिति । अत्र ह्यप्रयोजकत्वशङ्कायां विपक्षे बाधकान्तरस्याभावात्प्रामाण्यानङ्गीकारे अस्य शास्त्रस्य वक्त्राद्यानुकूल्योपेतत्वं न स्यादित्येव विपक्षे बाधकं वक्तव्यम् । तत्रेष्टापादनत्वशङ्कायां गुरूणां गुरुत्वादित्यादिहेतुभिर्वक्त्राद्यानुकूल्यस्यावश्यं साधनीयत्वे प्रथमत एव तदस्त्विति ग्रन्थकृतोऽभिप्रायत्वान्न प्रयत्नगौरवाश्रयणं तस्येत्याह ॥ उक्तेति ।

म० — वक्तृश्रोतृप्रसक्तीनामित्युत्तरवाक्ये वक्त्राद्यानुकूल्यस्य प्रामाण्यहेतुत्वोक्तेः गुरूपदेशादिप्रदर्शनत्वं न प्रामाण्यसाधकहेतुः श्रुतियुक्तिभ्यां सह चतुष्ट्वापत्त्या त्रित्वविरोधादिति समाधत्ते ॥ सत्यमिति । ननूत्तरश्लोकोक्तस्यानुमानान्तरत्वेऽपि न प्रामाण्यत्रित्वहानिः । अनयोरनुमानयोः प्रामाण्यग्राहकत्वेन विजातीयत्वेन रूपेणैकत्वसम्भवात् । अत्र च शास्त्रसमानार्थत्वाभावे सति प्रामाण्यग्राहकत्वं विजातीयत्वं विवक्षितम् । श्रुतिमूलत्वयुक्तिमूलत्वयोरपि शास्त्रसमानार्थत्वे सति प्रामाण्य-

ग्राहकत्वरूपसजातीयत्वेनैकत्वसम्भवात्प्रमाणद्वित्वापत्त्या प्रमाणत्रित्वहानिरेवेत्यर्थः । केचित्तु ब्रह्मसूत्राण अलौकिकवाक्ये सम्भवाद्विजातीयतर्कत्वाद्वेदानुकूला युक्तिरपि सजातीया । अनुकूलवक्त्रादिमत्त्वस्य युक्त्यात्मकत्वरहितेऽपि लौकिकवाक्ये भावाद्विजातीयत्वं श्रुतियुक्त्योस्तु सर्वोत्तमप्रामाण्यसाधकत्वात् तत् संवादस्य सजातीयत्वमित्याह ॥ **अर्धजरतीयेति** । अत्र जरतीशब्देन सर्वात्मना जरतीं त्यक्तुमशक्नुवतः प्रक्रिया लक्ष्यते । छप्रत्ययेन चोपमानोपमेयरूपः सम्बन्ध उच्यते । तथाच एतत्प्रक्रियातुल्यप्रक्रियानुपपत्तेरित्यर्थः पर्यवस्यति । इत्थं तत्प्रक्रिया । अर्धं जरत्याः कामयते अर्धं न कामयते । मुखं जरत्याः कामयते ॥ नाङ्गान्तरमिति । एवं च जरत्या एकदेशे कामना नैकदेशान्तरे इत्येतद्यथा जुगुप्सितं तथा एतदपीत्यर्थः । अर्धचरतीयेति पाठे चरतिश्चरणं भक्षणमिति यावत् । तेन तत्कर्तुः प्रक्रिया लक्ष्यते । छप्रत्ययेन च पूर्ववत्सम्बन्ध उच्यते तेनार्धभक्षणकर्तृप्रक्रियातुल्यप्रक्रियानुपपत्तेरित्यर्थः पर्यवस्यति । इत्थं हि तत्प्रक्रिया । सगर्भां मत्स्यवधूं गृहीत्वा कश्चिदस्याः प्रसवे मत्स्यान्तरं भविष्यति । इदानीं चेमामपक्त्वाऽनश्नन्नहं न स्थातुमुत्सहे इति विचार्य वदति अस्या अर्धं पाकायार्धं प्रसवायेति । एवं च तद्यथा जुगुप्सितमेवमेतदिति भाव इत्याहुः । अन्ये तु 'लम्बमानौ सुतौ दृष्ट्वा व्याधः परमबुद्धिमान् । सर्वनाशे समुत्पन्ने ह्यर्धं चरति पण्डित' इत्यस्य न्यायस्य प्रकृतेऽनुपपत्तेरित्यर्थ इत्याहुः । गुरूपदेशाद्युपदिष्टत्वेनानुकूलवक्त्रादिमत्त्वसाधनं तेन प्रामाण्यसाधनमिति परम्पराश्रयणे प्रश्नपूर्वकं प्रयोजनमाह ॥ **भवेदिति** । विपक्षे बाधकोपन्यासार्थमनुकूलवक्त्रादिमत्त्वं साधनम् । यत्र प्रामाण्यं तत्राप्तवाक्यत्वमित्यस्य प्रत्यक्षे व्यभिचारात् । ब्रह्मसूत्राणामाप्तवाक्यत्वे मानाभावात् । क्वचिदाप्तस्य सर्वत्राप्तत्वनियमाभावादिति भावः ॥

प० — **एवमिति** । साक्षाद्धेतुत्वेनेत्यर्थः ॥ **साध्येति** । आप्तिमदोक्ताप्तवाक्यरूपसाध्येत्यर्थः ॥ **तदनुमानान्तरमिति** । विमतं शास्त्रं मानं भवितुमर्हति ॥ अजादिमोक्षोद्देशेन व्यासप्रोक्तत्वाद्भारतादिवदिति पूर्वश्लोकोक्तानुमानाद्विमतं मानमाप्तवाक्यत्वादिति प्रामाण्ये अनुमानान्तरं भविष्यतीति आप्तवाक्यत्वासिद्धिपरिहारार्थं वक्तृश्रोत्रित्यादिसार्थकं भविष्यतीत्यर्थः ॥ **त्रिविधमितीति** । आप्तिमूलत्वश्रुतिमूलत्वयुक्तिमूलत्वरूपत्रैविध्यवदजादिमोक्षोद्देशेन प्रोक्तत्वरूपैकविधस्याधिकस्य प्राप्ततया प्रामाण्यं चतुर्विधं महदिति वक्तव्यं स्यादिति भावः ॥ **विजातीयेति** । शास्त्रप्रतिपाद्यार्थविषयकं सजातीयं विजातीयं तु साक्षात्तदर्थाविषयकं तत्प्रामाण्यनिश्चायकम् । यथा सत्यरजते इदं रजतमिति ज्ञानस्य तादृशज्ञानान्तरं सजातीयम् । विजातीयं तु कटकाद्यर्थक्रियाकारित्वम् । प्रकृते च वक्ष्यमाणदिशा श्रुतियुक्त्योर्ब्रह्मतन्त्रार्थसमानविषयकत्वमेव साक्षादिति सजातीयत्वम् । अजादिमोक्षोद्देशेनोक्तत्वस्याप्तवाक्यत्वस्य च न साक्षात्तदर्थविषयकत्वं किं तु तत्प्रामाण्यविषयकतयेति विजातीयत्वम् । अतो विजा-

तीयसंवादित्वेन सजातीयसंवादतयेत्युक्तम् । तथा च द्वैविध्यमेव प्रामाण्यस्य प्राप्तं न त्रैविध्यमिति भावः ॥ **अर्धचरतीयेति** । सगर्भमत्स्यस्यार्धं भक्षणायार्धं गर्भप्रसवायेति यथा न युक्तं तथेत्यर्धचरतीय न्याय इत्येके । अलाब्वादिफलादेरर्धं भक्षणायार्धं बीजाभिवृद्धिद्वाराङ्कुरादिप्रसवाय यथा न युक्तं तथेत्यर्थ इत्यन्ये ॥ **इदमिति** । शास्त्रप्रभवत्वादिना वक्राद्यानुकूल्यन्तेन च प्रामाण्यमिति प्रयत्नगौरवमित्यर्थः । विमतं शास्त्रं प्रमाणं शास्त्रप्रभवत्त्वादिविशिष्टेन प्रोक्तत्वाद्भारतवदित्येवोक्तावप्रयोजकत्वशंका स्यात्तन्निवृत्त्यर्थमेवमाश्रितमिति भावेनाह ॥ **उक्तसाधनेति** । यथा हि क्षित्यादिकं सकर्तृकं सावयवत्वादित्युक्ते हेतोरप्रयोजकत्वशङ्कानिरासाय मध्ये कार्यत्वं निवेश्यते तद्वदिति भावः ॥ **वक्रादीति** । तत्र च नाप्रयोजकत्वमिति भावः ॥

या० — **साध्यसम्बन्धेति** । आप्तिद्वारा प्रामाण्यरूपसाध्यसाधकताव्युत्पादनमित्यर्थः ॥ **तदनुमानान्तरमिति** । गुरुर्गुरूणामिति श्लोकोक्तप्रामाण्यसाधकानुमानापेक्षया वक्तृश्रोतृप्रसक्तीनामित्यनेन उच्यमानवक्राद्यानुकूल्यसिद्धमासोक्तत्वं प्रामाण्यसाधकानुमानमपरमित्यर्थः ॥ **विजातीयसंवादत्वेनेति** । शास्त्रप्रामाण्यव्यवस्थापनद्वारा शास्त्रविषयव्यवस्थापकमानान्तरसंवादत्वेनेत्यर्थः । स्वप्रामाण्यव्यवस्थापनद्वारा स्वविषयव्यवस्थापकमानान्तरसंवादस्यैव विजातीयसंवादतया विवक्षितत्वात् ॥ **सजातीयसंवादतयेति** । साक्षाच्छास्त्रविषयविषयकमानान्तरसंवादतयेत्यर्थः । साक्षात्स्वविषयविषयकमानान्तरसंवादस्यैव सजातीयसंवादत्वेन विवक्षितत्वादित्याशयः । केचित्तु गुरूपदेशाद्युपदिष्टत्वस्यानुकूलवक्रादिमत्त्वसिद्धासवाक्यत्वस्य च लौकिकवाक्यसाधारण्येन प्रामाण्यमात्रसाधकत्वात्संवादस्य विजातीयत्वम् । श्रुतियुक्त्योस्त्वलौकिकार्थत्वात्सर्वोत्तमप्रामाण्यमात्रसाधकत्वात्तत्संवादस्य सजातीयत्वमित्याहुः ॥ **अर्धजरतीयानुपपत्तेरिति** । अत्रार्धजरतीशब्देन सर्वात्मना जरतीं त्यक्तुमशक्नुवतः प्रक्रिया लक्ष्यते । छप्रत्ययेन चोपमानोपमेयरूपः सम्बन्ध उच्यते । तथा च तत्प्रक्रियातुल्यप्रक्रियानुपपत्तेरित्यर्थः पर्यवस्यति । इत्थं हि तत्प्रक्रिया । अर्धं जरत्याः कामयतेऽर्धं न कामयते मुखं जरत्याः कामयते नाङ्गान्तरमिति । एवं जरत्या एकदेशे कामना एकदेशे नेत्येतद्यथा जुगुप्सितमेवं प्रकृते साम्ये सम्भवे च सत्येकत्रैक्यविवक्षाऽन्यत्र तु नेत्येतत् जुगुप्सितमिति भावः । अर्धचरतीयानुपपत्तेरिति पाठे तु चरतिश्चरणं भक्षणमिति यावत् । तेन तत्कर्तुः प्रक्रिया लक्ष्यते । छप्रत्ययेन च पूर्ववदुपमानोपमेयरूपः सम्बन्ध उच्यते । तेनार्धभक्षणकर्तुः प्रक्रियातुल्यप्रक्रियानुपपत्तेरित्यर्थः पर्यवस्यति । इत्थं हि तत्प्रक्रिया । सगर्भां मत्स्यवधूं गृहीत्वा कश्चिदस्याः प्रसवे मत्स्यान्तरं भविष्यति । एवं च तदपि भक्षणार्थं भविष्यति । इदानीं चेमामपक्त्वाऽनश्नन्नहं न स्थातुमुत्सह इति विचार्य वदति । अस्या अर्धं पाकायार्धं प्रसवायेति । तद्यथा जुगुप्सितमेवमेतदपीति भाव इत्याहुः । अन्ये तु 'लम्बमानौ सुतौ दृष्ट्वा व्याधः परमबुद्धिमान् । सर्वनाशे समुत्पन्नेऽर्धं चरति

पण्डित' इति न्यायस्य प्रकृतेऽनुपपत्तेरित्यर्थ इत्याहुः ॥ **उक्तसाधनोपपन्नत्वेऽपीति** । बादरायणेन ब्रह्मादीन्प्रति तन्मोक्षार्थमुपदिष्टत्वरूपसाधनोपपन्नत्वेऽपीत्यर्थः ॥ **वक्राद्यानुकूल्यसाधनस्येति** । तथा च उक्तरीत्या नाप्रयोजकतेति भावः ।

श्री०— **तथात्व इति** । गुरूणां गुरुत्वादिहेतुभिः प्रामाण्यानुमानमेकं वक्राद्यानुकूल्यसिद्धाप्तवाक्यत्वेन तदनुमानपरं श्रुतिसंवादित्वेन तदनुमानं तृतीयं युक्तिसंवादित्वेन तदनुमानं चतुर्थमिति प्रामाण्यसाधकहेतूनां चतुष्ट्वप्राप्तेरित्यर्थः ॥ **विजातीयसंवादित्वेनेति** । ब्रह्ममीमांसाशास्त्रप्रामाण्यव्यवस्थापनद्वाराऽर्थसत्तानिश्चायकत्वात्तत्संवादस्य विजातीयत्वम् । प्रामाण्यस्यार्थसत्ताघटितत्वादित्यर्थः ॥ **अनयोरिति** । प्रामाण्यसाधकयोर्गुरुगुरुत्वाप्तवाक्यत्वयोरित्यर्थः ॥ **त्रित्वोक्तिरिति** । श्रुतिसंवादो द्वितीयो युक्तिसंवादस्तृतीय इति त्रित्वोक्तिरित्यर्थः ॥ **सजातीयेति** । श्रुतियुक्त्योः साक्षाद्ब्रह्ममीमांसाशास्त्रप्रतिपाद्यार्थस्यैव प्रतिपादकत्वेन साक्षात्स्वविषयविषयकमानान्तरसंवादरूपत्वात्तदुभयसंवादस्य सजातीयत्वमित्यर्थः ॥ **अर्धजरतीयेति** । गुरुगुरूपदिष्टत्वाप्तवाक्यत्वयोर्विजातीयसंवादत्वैक्यं श्रुतियुक्तिसंवादद्वयस्य सजातीयसंवादत्वेनैक्यमनङ्गीकृत्य पार्थक्योक्तेरयुक्तत्वादित्यर्थः ॥ **पुनर्द्वित्वोक्तिरिति** । संवादद्वयस्यैव प्राप्तेरित्यर्थः ॥ **इदमिति** । शास्त्रप्रभवत्वादिना वक्राद्यानुकूल्यं तेन च प्रामाण्यमिति प्रयत्नगौरवमित्यर्थः ॥

च०—**तथा सति** । दलान्तरोदीरितमात्रस्य मानत्वनिरूपितप्रधानसाधनत्वोपगमे । **साध्यसम्बन्धव्युत्पादनम्** । मानत्वनिरूपितप्रधानसाधनतापन्नाप्तवाक्यतानिरूपितव्याप्तिपक्षधर्मतोपपादनं द्वारीकृत्य मानत्वरूपसाध्यसम्बन्धव्युत्पादनम् ॥ **अनुमानान्तरमिति** । दर्शितानुमानादतिरिच्यमानं वक्राद्यानुकूल्यत्रयानुमापिताप्तोक्ततारूपं मानतानिरूपितप्रधानसाधनतापन्नमनुमानमित्यर्थः ॥ **विजातीयसंवादत्वेनेति** । शास्त्रधर्मिकस्वप्रतिपाद्यघटितप्रामाण्यविधेयकानुमितिजनकहेत्वन्तरकत्वेनेत्यर्थः । स्वधर्मिकस्वप्रतिपाद्यघटितप्रामाण्यावगाहिप्रमितिजनकमानान्तरकत्वस्यैव विजातीयसंवादपदाभिधेयत्वात् ॥ **सजातीयसंवादतयेति** । शास्त्रजनितान्वयधीनिरूपितमुख्यविशेष्यतावच्छेदकावच्छिन्नतादृशविशेष्यताकप्रमितिजनकमानान्तरकत्वेन इत्यर्थः । स्वोत्पादिनीयप्रमितिनिरूपितमुख्यविशेष्यतावच्छेदकावच्छिन्नतादृशविशेष्यताकप्रमितिजनकमानान्तरकत्वस्यैव सजातीयसंवादपदाभिधेयत्वादित्याशयः ॥ **अर्धजरतीयानुपपत्तेरिति** । जरत्याः मुखं कामुकः कामयते नावयवान्तरमिति प्रक्रिया छप्रत्ययप्रकृत्यंशेन लक्षणयोपस्थाप्यते । 'समासाच्च तद्विषयादि'त्युपमार्थे विहिततत्प्रकृतिकप्रत्ययेन च प्रकृत्यर्थवृत्तिसादृश्यनिरूपकप्रक्रियेति तादृशप्रक्रियासदृशप्रक्रियानुपपत्तेरित्यर्थः । **उक्तसाधनेत्यादि** । प्रकृतसाध्यमन्तरेण हेतुरस्त्वित्यप्रयोजकत्वशङ्कानिरसनौपयि-

कप्रामाण्याभावापादककवक्त्राद्यानुकूल्यत्रयाभावापादकापत्तिहेतुभूतापाद्यव्यतिरेकनिर्णयरूपतत्त्रिकानुमित्यात्मकफलोपधायकतत्त्रितयनिरूपितव्याप्त्यवच्छिन्नबादरायणोदितत्वादिहेतुवृत्तिप्रकारताशालिपरामर्शादिघटितसामग्रीसम्पादनमावश्यकमेवेति भावः ॥

अनु०— वक्तृश्रोतृप्रसक्तीनां यदाप्तिरनुकूलता ।
आप्तवाक्यतया तेन श्रुतिमूलतया तथा ॥
युक्तिमूलतया चैव प्रामाण्यं त्रिविधं महत् ।
दृश्यते ब्रह्मसूत्राणामेकधाऽन्यत्र सर्वशः ॥

सु०— ननु तर्ह्यनेनेदमुदितं भवति । एतच्छास्त्रं प्रमाणमनुकूलवक्त्रादिमत्त्वाद्भारतादिवत् । वक्त्राद्यानुकूल्यं चोक्तहेतुसिद्धमिति । एतदनुपपन्नम् । आप्तवाक्यतायास्तत्रोपाधित्वात् । न च प्रत्यक्षादौ सत्यपि प्रामाण्ये नास्त्याप्तवाक्यत्वमिति साध्याव्यापकत्वान्नायमुपाधिरिति वाच्यम् । वाक्यत्वावच्छिन्नसाध्यव्यापकत्वेनोपाधित्वोपपत्तेः । तथाऽप्यपौरुषेये वेदे तदभावादनुपाधित्वमिति चेन्न । वेदापौरुषेयत्वस्यासम्मतत्वात् । सम्मतत्वे वा साधनावच्छिन्ने पौरुषेयवाक्यत्वावच्छिन्ने वा साध्येऽस्योपाधित्वोपपत्तेरिति । मैवम् । अभिप्रायानवगमात् । न हि वयं वक्त्राद्यानुकूल्येन शास्त्रप्रामाण्यं साक्षात्साधयितुमुद्यताः । येनात्रोपाध्युद्भावनं सङ्गच्छेत । अपि तर्ह्यनुकूलवक्त्रादिमत्त्वस्याप्तवाक्यतया व्याप्तत्वात्तेन तां प्रसाध्य तया प्रामाण्यं शास्त्रस्य साध्यत इत्याशयवानाह ॥ वक्तृश्रोतृप्रसक्तीनामिति । यद्यत्र वाक्ये वक्तृश्रोतृप्रसक्तीनामनुकूलता तत्राप्तिः । यद्वक्त्राद्यानुकूल्योपेतं तदाप्तवाक्यमिति यावत् । यत एवं व्याप्तिरयं तश्चास्य शास्त्रस्यास्त्यनुकूलवक्त्रादिमत्त्वम् । तेन सिद्धयाऽऽप्तवाक्यतया मानमिदं शास्त्रमिति पूर्वेण सम्बन्धः ।

वा०— नन्वेवं मानत्वस्य गुरूणां गुरुत्वादित्यादिहेतून्प्रति परमसाध्यत्वेऽपि वक्त्राद्यानुकूल्यं प्रति तस्य साक्षात्साध्यत्वाद्वक्त्राद्यानुकूल्यस्याप्तवाक्यत्वेन व्याप्त्याद्युपपादनपुरःसरमाप्तवाक्यत्वस्य मानत्वसम्बन्धव्युत्पादकमुत्तरवाक्यमसङ्गतमेव । न चात्रापि सा परम्पराभिप्रेतेति वाच्यम् । तथात्वे उत्तरश्लोकवैयर्थ्यापत्तेरित्यतोऽत्र श्लोके आप्तवाक्यत्वबोधकशब्दाभावेन परम्परायाः स्पष्टमप्रतीतेर्यथाश्रुतस्य वक्त्राद्यानुकूल्यमानत्वयोः साक्षात्साध्यसाधनभावाभिप्रायकत्वं प्रकल्प्य परोक्तदूषणस्य परिहाराय स्वाभिप्रायाविष्करणार्थत्वादुत्तरश्लोकस्य नासङ्गतिवैयर्थ्ये इत्यभिप्रेत्य उत्तरवाक्यं सङ्गमयति ॥ **नन्विति** । यद्वा पूर्ववाक्याभिप्रायदर्शकं वक्तृश्रोतृप्रसक्तीनामित्युत्तरवाक्यं व्यर्थम् । अभिप्रायान्तराप्रतीत्याऽस्यैव सुज्ञानत्वात्प्रतीतौ

वा तस्याप्युपपत्तौ तत्परित्यागेनाभिप्रायान्तरप्रदर्शकोत्तरवाक्यवैय्यर्थ्यमेवेत्यतोऽभिप्रायान्तरप्रतीतितदनुपपत्तिप्रदर्शनपूर्वं स्वाभिप्रायस्वरूपं दर्शयन्नेव तदाशयप्रदर्शकतयोत्तरवाक्यमवतारयति ॥ **ननु तर्हि इति** ॥ **वाक्यत्वावच्छिन्नेत्यादि** । यथाच पक्षधर्मसाधनधर्मावच्छिन्नयोरुपाधित्वं तथोपाधिपरीक्षायां वक्ष्यति । ननु वक्तृश्रोतृप्रसक्तीनामिति श्लोके वक्त्राद्यानुकूल्यस्यास्याऽभेदोक्तावपि व्याप्तेरनभिहितत्वात्पक्षधर्मतां विना तावन्मात्रस्य साधनत्वानुपयोगाच्च मानमित्यस्याश्रुतत्वाच्चापि तर्हीत्यादिनोक्तमयुक्तमित्यतो यदित्यस्य यत्रेत्यर्थतां तत्सन्निधियोगेन तत्रेत्यस्य लाभं यदित्यस्यावृत्त्या यत इत्यर्थकत्वमस्येति योग्यतया सम्बन्धं वक्तृश्रोतृप्रसक्तीनामित्यस्यावृत्तिं तेनेत्येतद्बलेन सिद्धेत्यस्य लाभं पूर्वेण सम्बन्धं चाभिप्रेत्योक्तमुपपादयति । **यद्यत्रेत्यादि** ।

स० — **साधनावच्छिन्न इति** । अनुकूलवक्त्रादिमद्वाक्यत्वविशिष्टे इत्यर्थः । ननु साध्यस्य उपाधिव्यभिचारपरिहाराय कथं साधनावच्छिन्नसाध्ये उपाधिप्रसरः । कथं च साध्यविशेषणानां व्यभिचारवारकत्वमिति । मैवम् । शब्दो न स्पर्शवद्विशेषगुण इत्यादौ साध्यविशेषणानां व्यभिचारवारकत्वदर्शनात् । साधनावच्छिन्ने साध्ये उपाधिप्रसरं तूपपादयिष्यति ॥ **पौरुषेयवाक्यत्वावच्छिन्न इति** । 'सर्वपुरुषाभ्यां णढञावि'तिसूत्रे पौरुषेयो बध इत्यादिरूपसिद्ध्यर्थं 'पुरुषाद्वधविकारसमूहतेनकृतेष्विति वक्तव्यमिति' वार्तिककृताऽन्यत्रापि ढञोऽभ्यनुज्ञातत्वात् पौरुषेयमित्यनेनैव वाक्यालाभात्पृथक्तदुपादानमुपपन्नमिति द्रष्टव्यम् । तेन पौरुषेयपदेनैव वाक्यलाभात्पुनर्वाक्यपदमनर्थकमिति चोद्यानवकाशः । पौरुषेयपदविवरणरूपत्वाद्वाक्यपदस्य न वैयर्थ्यमित्याहुः ।

प० — वक्त्राद्यानुकूल्यमपि प्रामाण्ये साक्षान्न हेतुः किंत्वाप्तवाक्यत्वानुमानद्वारैव । कुत एवम् । अन्यथा सोपाधिकत्वेन प्रामाण्यसाधकत्वानापत्तेरिति भावेनाशङ्कोत्तराभ्यां मूलमवतारयति ॥ **नन्वित्यादिना** ॥ **हेतुभिरिति** । गुरुर्गुरूणामित्यादिनोक्तहेतुत्रयेण वक्त्राद्यानुकूल्यत्रयं सिद्धमित्यर्थः ॥ **वाक्यत्वावच्छिन्नेति** । साध्यव्यापकत्वं हि द्वेधा । शुद्धसाध्यव्यापकत्वमवच्छिन्नसाध्यव्यापकत्वं चेति । तत्राद्यं यागीयहिंसा पापसाधनं हिंसात्वादित्यत्र निषिद्धत्वस्य । द्वितीयं च द्वेधा । पक्षधर्मावच्छिन्नसाध्यव्यापकत्वं साधनधर्मावच्छिन्नसाध्यव्यापकत्वं चेति । तत्राद्यं वायुः प्रत्यक्षः प्रत्यक्षस्पर्शाश्रयत्वादित्यत्र उद्भूतरूपवत्त्वोपाधेः बहिर्द्रव्यत्वावच्छिन्नसाध्यव्यापकत्वम् । द्वितीयं तु ध्वंसो विनाशी जन्यत्वादित्यत्र भावत्वोपाधेर्जन्यत्वावच्छिन्नसाध्यव्यापकत्वम् । प्रकृतेऽस्योपाधेः शुद्धसाध्याव्यापकत्वेऽपि वाक्यत्वरूपेण वा पौरुषेयवाक्यत्वरूपेण वा पक्षधर्मेणानुकूलवक्त्रादिमत्त्वरूपसाधनेन वाऽवच्छिन्नसाध्यव्यापकत्वोपपत्तेः । न च स एव सत्प्रतिसाधन इति प्रमाणलक्षणोक्त्योपाध्यभावेनानुमीयमानोऽपि विशिष्टस्याभाव एव

सिध्येत् न तु अभिमतशुद्धसाध्यस्याभाव इति न प्राचीनहेतोः सत्प्रतिपक्षत्वमिति वाच्यम् । विशेषणवतिविशिष्टाभावसिद्धेर्विशेष्याभावेनैव पर्यवसानादिति भावः ॥ **उद्यता इति** । उद्युक्तवन्त इत्यर्थः । तत्राप्तिरित्ययुक्तम् । आप्तेः पुंगतत्वादित्यतः सामानाधिकरण्याय फलितार्थमाह ॥ **यद्वक्त्रादीति** । यदित्यस्य पञ्चम्यंतात्व्यत्वं आवृत्तिं आप्तिरित्यस्य व्याप्तिरिति चार्थमुपेत्याप्तवाक्यतया तेनेत्यन्तस्य योजनान्तरमाह ॥ **यत एवमिति** ।

या०— आप्तेः पुरुषगताया वाक्यनिष्ठत्वाभावाद्वक्ष्यमाणानुमानायोग इत्यतोऽभिप्रायमाह । **यद्वक्त्रानुकूल्योपेतमिति** ।

श्री०— उक्तहेतुसिद्धमिति । गुरुर्गुरूणामित्यादिनोक्तहेतुत्रयेण वक्त्राद्यानुकूल्यत्रयं सिद्धमित्यर्थः ॥

च०— पौरुषेयवाक्यत्वावच्छिन्न इति । वायुः प्रत्यक्षः प्रत्यक्षस्पर्शाश्रयत्वादित्यादौ बहिर्द्रव्यत्वावच्छिन्नप्रत्यक्षत्वव्यापकोद्भूतरूपवत्वस्येव पक्षधर्मावच्छिन्नव्यापकस्य वोदासीनधर्मावच्छिन्नव्यापकस्य वोपाधित्वसम्भवादिति हृदयम् ॥ **यद्वक्त्रेति** । आप्तेस्तदानुकूल्यत्रिकव्यधिकरणत्वेऽपि तद्वत्प्रणीतत्वस्य न तद्व्यधिकरणतेति भावः ।

सु०—एतदुक्तं भवति । विमतमाप्तवाक्यमनुकूलेन वक्त्राऽनुकूलान् श्रोतॄन्प्रति तदीयहितसाधनबोधायोपदिष्टत्वात्सम्प्रतिपन्नवत् । विमतं प्रमाणमाप्तवाक्यत्वात्सम्प्रतिपन्नवदिति । वक्तुरानुकूल्याभावाज्जैनाद्यनाप्तवाक्यम् । श्रोत्रानुकूल्यविरहाद्बौद्धादि । प्रसङ्गानुकूलतावैधुर्यात् नर्मादि । ननु कोऽयमाप्तो नाम यद्वाक्यत्वं साध्यते । यथादृष्टार्थवादीति चेन्न । भ्रान्तिदृष्टार्थवादिन्यपि प्रसङ्गात् । प्रमाणदृष्टेति विशेषणेऽपि प्रमाणदृष्टस्य प्रमादादिनाऽन्यथाकथके अपि प्रसङ्गात् । प्रमाणेन यथा दृष्टं तथा वादीति चेन्न । एकदेशे तथाभूतवादित्वेऽप्यंशान्तरे अतथाभूतवादिन्यपि प्रसङ्गात् । यावत्प्रमाणदृष्टं तावतो वक्तेति चेन्न । प्रायेणातथाभूतत्वादेव लक्ष्याणां तदव्याप्तेः । न हि केनापि यावत्प्रमाणप्रमितं तावदभिधीयते । यावत्प्रमाणदृष्टं तावत एव वक्तेति चेन्न । अज्ञातसन्दिग्धानुवादवाक्यप्रयोक्तुरनाप्तत्वप्रसङ्गात् । भीमाग्रजस्य अपि कदाचिच्चाटुवादित्वसम्भवेनानाप्तत्वापत्तेश्च । निर्दोष आप्त इति चेन्न । आप्तानामपि क्वचिद्रागादिदोषसम्भवात् । यत्र विषये निर्दोषस्तत्राप्त इति चेन्न । यत्तच्छब्दयोर्विशेषविषयत्वेनासाधारण्यादव्याप्तेरिति ।

वा०— एवं च सिद्धमनुमानप्रयोगं दर्शयितुमाह ॥ **एतदुक्तं भवतीति** । प्रथमहेतौ विशेषणत्रयव्यवच्छेद्यानि दर्शयति ॥ **वक्तुरित्यादिना** । नन्वस्तु वक्त्राद्यानुकूल्यं माऽस्तु चाप्तवाक्यत्वं विपक्षे बाधकाभावादप्रयोजको हेतुरित्यतो व्याघातरूपं विपक्षे बाधकमेवं चेत्यादिना वक्तुं विवक्षितार्थतत्त्वज्ञानाविप्रलिप्साकरणपाटवविवक्षाणामाप्तिशब्दार्थत्वं व्यवस्थापयन् द्वितीयानुमाने नन्वाप्तेत्यादिना शङ्किष्यमाणव्यभिचारपरिहाराय यो यत्रेत्यंशस्याप्तिशब्दार्थान्तर्गतानां च व्यवस्थापयन् खण्डनोक्ताप्तिलक्षणदूषणमनुवदति ॥ **ननु कोऽयमिति** । लोके प्रायशो यथादृष्टार्थवाद्यादिष्वाप्तत्वव्यवहारादेषां पक्षाणां प्रसक्तिरिति द्रष्टव्यम् । यथादृष्टार्थवादित्वमाप्तत्वं विवक्षितं प्रमाणदृष्टार्थवादित्वं प्रमाणेन यथा दृष्टं तथा वादित्वं वा । अत्र प्रथमे दृष्टानतिक्रममात्रं वादे विवक्षितं दर्शनप्रामाण्ये त्वौदासीन्यम् । द्वितीये विपरीतं तृतीये तूभयं विवक्षितमिति द्रष्टव्यम् । तत्राद्यमुत्थाप्य तथात्वे देहात्मनोर्भ्रान्त्यैकत्वं प्रतिपद्य देह एवात्मेति व्यवहरतोऽप्याप्तत्वं स्यादित्याह ॥ **भ्रान्तीति** । द्वितीयमुत्थाप्य तथा सति प्रमाणेन इन्द्रियाणां प्राकृतत्वं प्रतिपद्य प्रमादादिना भौतिकानीन्द्रियाणीति वादिनः साङ्ख्यस्याप्तत्वं स्यादित्याह ॥ **प्रमाणेति** । तृतीयेऽपि यथा प्रमाणेतिविशेषणद्वयस्यैव विवक्षा यावदित्यपि वा विवक्षितम् । नाद्यः । ग्रावाणः प्लवन्त इति वादिनोऽपि ग्रावाण इत्यंशे तथाभूतवादित्वात्प्लवन्त इत्यंशे चातथाभूतवादित्वात् आप्तत्वापत्तिरित्याह ॥ **एकदेश इति** । द्वितीयेऽपि यावदित्यवधारणं कार्त्स्न्यार्थमुतान्ययोगव्यवच्छेदार्थम् । नाद्यः । आप्तत्वेनाभिमतानां प्रमाणदृष्टस्य कार्त्स्न्येनावक्तृत्वादव्याप्तिरित्याह ॥ **प्रायेणेति** । असम्भवे प्रसञ्जनीयेऽव्याप्तिः कुतः प्रसज्यत इत्यतः प्रायेणेत्युक्तम् । तदेवोपपादयति ॥ **न हीति** ॥ **केनापीति** । अस्मत्परिचितेनेत्यर्थः । द्वितीयमुत्थापयति ॥ **यावदिति** । भ्रान्तिदृष्टवादिनि लोके अनाप्तव्यवहारेऽप्यज्ञातवाक्यप्रयोक्तरि सन्दिग्धवाक्यप्रयोक्तर्यनुवादवाक्यप्रयोक्तरि च लोकेऽनाप्तत्वव्यवहाराभावेन तेषामपि लक्ष्यत्वात्तत्र च लक्षणाभावेनाव्याप्तिः स्यादित्याह ॥ **अज्ञातेति** ॥ **भीमाग्रजस्य अपीति** ॥ प्रतिपक्षसेनानिविष्टानामप्याप्तत्वेन सम्भावितस्य युधिष्ठिरस्य कदाचिदनृतवादित्वदर्शनेन तत्रापि अव्याप्तिरित्यर्थः । एवं दृष्टिगर्भलक्षणानि निराकृत्य लक्षणान्तरं निराकरोति ॥ **निर्दोष इति** । अत्र निर्दोषत्वं सर्वथा विवक्षितम् । यत्र विषय इति विशेषितं वा । आद्ये भीमाग्रजादावव्याप्तिरित्याह ॥ **आशानामिति** । द्वितीयं शङ्कते । **यत्रेति** । एतच्चोपलक्षणम् । प्रथमपक्षेऽप्येवं विवक्षायामेतदेव दूषणं स्यादित्यपि द्रष्टव्यम् । अत एवान्ते तस्य निवेशनम् । यत्तच्छब्दयोः सर्वनामत्वात्सर्वनाम्नां च घटदेवदत्तादिविषयिणीं शक्तिग्रहाविषयतया शाब्दज्ञाने विषयतयाऽप्रविष्टां ज्ञातां बुद्धिमुपधानीकृत्य घटत्वदेवदत्तत्वाद्यनेकप्रकारावच्छिन्नेषु देवदत्तादिषु शक्तिग्रहणेन यत्तदादीनां घटत्वादिप्रकारकघटाद्युपस्थितिजनकत्वाल्लक्षणवाक्यस्य घटविषये निर्दोषो घटे आप्त इत्याद्यर्थप्राप्त्या तस्य चाप्तत्वावच्छिन्नेऽभावेन

अव्याप्यापत्त्याऽऽप्तमात्रे आप्त इत्यादिव्यवहारसम्पादनलक्षणस्वप्रयोजनासाधकत्वाच्च नेदं लक्षणं युक्तमित्यभिप्रेत्य दूषयति ॥ **यत्तदिति** ॥ **अव्याप्तेरिति** । सार्वत्रिकव्यवहारानौपयिकत्वस्याप्युपलक्षणम् । अत एवोत्तरत्र सामान्येनानूद्य विकल्पयिष्यतीति द्रष्टव्यम् ।

म०— आप्तवाक्यत्वसाधकहेतुविशेषणानां व्यवच्छेद्यानि दर्शयति ॥ **वक्तुरिति** । उपदिष्टत्वमात्रस्य जैनादिवाक्ये सत्यपि अनुकूलेन वक्त्रोपदिष्टत्वाभावान्न व्यभिचार इति भावः । अनुकूलान् श्रोतॄन्प्रति तदीयहितसाधनबोधायोक्तत्वादित्येवोक्ते प्रह्लादं प्रति शण्डामर्कवचने व्यभिचारस्तन्निवृत्त्यर्थमनुकूलेन वक्त्रेति । दुर्योधनादीन्प्रति हितैषिपितृवाक्ये विशिष्टस्य हेतोर्व्यभिचारवारणायानुकूलानिति श्रोतृविशेषणमिति द्रष्टव्यम् ॥ **ननु कोऽयमिति** । किं यथार्थदृष्टार्थवादीति निर्दोषो वेति किंशब्दार्थः । आद्यमाशङ्कते ॥ **यथेति** । अत्र किं यथा शब्दो वदिक्रियाविशेषणं वाऽर्थविशेषणं वेति विकल्प्य क्रमेण दूषयति ॥ **न भ्रान्तीति** । तृतीयेऽप्येकदेशे प्रमाणेन यथादृष्टार्थवादित्वमुत सर्वत्रेति विकल्प्य आद्यं दूषयति ॥ **नैकेति** । द्वितीयमुत्थाप्य दूषयति ॥ **यावदिति** । अत्र यावत्तावच्छब्दाभ्यामवधारणं प्रतीयते तत्किमयोगव्यवच्छेदार्थमन्ययोगव्यवच्छेदार्थं वा । आद्ये ज्ञातमात्रस्यानुसन्धानाभावाद्यत्किञ्चिन्प्रमाणप्रतिपन्नं तथावदतो नाप्तत्वमित्यव्याप्तिरित्युक्तम् । द्वितीयमुत्थाप्याऽव्याप्त्या दूषयति ॥ **यावदिति** । अज्ञाते सन्दिग्धेऽनुवादे च यद्वाक्यं तत्प्रयोक्तुराप्तत्वं न स्यादित्यर्थः । द्वितीयं शङ्कते ॥ **निर्दोष इति** । किमाप्तत्वं सर्वत्रैकमेवाहोस्विदनेकान्याप्तत्वानि । आद्ये अव्याप्तिमाह ॥ **न आप्तानामिति** । द्वितीयमाशङ्क्य निषेधति ॥ **यत्रेति** ।

प०— वक्तृश्रोतृप्रसक्तीनामनुकूलतेत्यत्रास्येति शेषमुपेत्य फलितार्थमाह ॥ **अस्येत्यादि** ॥ **विमतमिति** । व्रतन्त्रम् । आद्यप्रयोगे हेतुविशेषणकृत्यान्याह ॥ **वक्तुरिति** । बौद्धादीत्यत्र नर्मादीत्यत्र चानाप्तवाक्यमित्यनुषङ्गः । नर्मादौ अनृतोक्तावप्यदोषात् । 'न नर्मयुक्तमनृतं हिनस्ति न स्त्रीषु राजन्न विवाहकाले । प्राणात्यये सर्वधनापहारे पञ्चानृतान्याहुरपातकानी'ति भारतोक्तेरिति भावः । विमतमाप्तवाक्यमित्यादिप्रागुक्तप्रयोगे हेतुसाध्ययोर्व्याप्तिं एवं च वक्तुरित्यादिना व्युत्पादयितुं मैवमित्यादिनैवं चेति अन्तेनात्र विवक्षितमाप्तत्वं समर्थयमान आप्तत्वमाक्षिपति ॥ **ननु कोऽयमित्यादिना** मैवमित्यन्तेन ॥ **अज्ञातेति** । अज्ञातसन्दिग्धार्थकवाक्यानुवादरूपवाक्ययोः प्रयोक्तुरित्यर्थः । तत्राज्ञानादिविषयस्यापि वक्तृत्वेन प्रमाणदृष्टस्यैव वक्तृत्वाभावादिति भावः ॥

या०— आप्तवाक्यत्वसाधकहेतुविशेषणानां क्रमेण व्यवच्छेद्यान्निदर्शयति ॥ **वक्तुरित्यादिना** । आप्तवाक्यतासाधकाऽनुमानेऽप्रयोजकताशङ्कापरिहारायानुकूलतर्के वक्तुमाप्तस्वरूपं निर्धारयितुमाह ॥ **ननु**

कोऽयमाप्त इति ॥ **तावत एव वक्तेति** । प्रमाणदृष्टस्यैव वक्तेत्यर्थः ॥ **अज्ञातसन्दिग्धेति** । अनुवादकर्त्रा यत्प्रमेयं स्वेन न ज्ञातं सन्दिग्धं वा तत्प्रतिपादकं यद्वाक्यं तदनुवादस्तावत्क्रियते । तस्य च आप्तत्वं वादविषये सुप्रसिद्धम् । न हि स प्रमितं वादमेव वदति । तदवच्छेदकतयाऽज्ञातस्य सन्दिग्धस्य वा विषयस्यापि वचनात् । अतो लक्षणस्य तत्राव्याप्तिरित्यर्थः । केचित्तु अज्ञाते सन्दिग्धेऽनुवादे च यद्वाक्यं तत्प्रयोक्तुराप्तत्वं न स्यादित्यर्थ इत्याहुः ॥ **भीमाग्रजस्यापीति** । धर्मराजत्वात्प्रमितवक्तृतया प्रसिद्धस्यापीत्यर्थः । कदाचिद् द्रोणवधसमये नर्मादिसमये वा ॥ **चाटुवादित्वसम्भवेनेति** । अप्रमितवादित्वसम्भवेनेत्यर्थः ॥

श्री० — तावतो वक्तेति । तावतः सर्वस्य वक्तेत्यर्थः ॥ **असाधारण्यादिति** । सर्वानुगतत्वाभावादित्यर्थः ॥

च० — आप्तवाक्यतासाधनदशायां हेतुतावच्छेदकघटकतद्विशेषणानां मतभेदनियन्त्रितनिग्रहासिद्धिप्रसञ्जनव्युदसनायानैकान्त्यनिरसनफलितां दर्शयति ॥ **वक्तुरित्यादि** । तदानुकूल्यत्रिकघटितहेतुना आप्तवाक्यतासाधने अप्रयोजकताशङ्कानिरसनौपयिकानुकूलतर्कमभिधित्समान आप्तिस्वरूपं निर्णिनीषुः आशङ्कते । **नुन कोऽयमिति** । यथादृष्टार्थवादित्वं प्रमाणदृष्टार्थवादित्वं प्रमाणेन यथा दृष्टं तथा वादित्वं निर्दोषत्वं वा तदिति कल्पचतुष्टयी निराचिकीर्षिता प्रमाभ्रमोपसाधारणदर्शनत्वावच्छिन्ननिरूपकताकविषयतानापन्नावगमकशब्दाप्रयोक्तृत्वे सति तादृग्विषयतापन्नावगमकशब्दप्रयोक्तृत्वमाद्यं निर्गलितम् । प्रमाणजनितप्रतीतिविषयतापन्नगोचरावगतिहेतुभूतशब्दप्रणेतृत्वं द्वितीयं प्रमाणजनितप्रतीतिविषयतानापन्नावगतिहेतुभूतशब्दाप्रयुञ्जानत्वे सति तदापन्नावगतिहेतुभूततत्प्रयुञ्जानत्वं तृतीयम् । तृतीयेऽप्युत्तरदलनिविष्टतादृग्विषयतापन्ने कतिपयत्वं साकल्यं वा तावतो वक्तेत्यत्र सावधारणत्वं वेति कल्पत्रयी प्रत्याचिख्यासिता । तुरीये च विषयानुपहितसामान्यधर्मावच्छिन्नाभावः तदुपहितधर्मावच्छिन्नाभावो वेति कल्पद्वयी तादृशीत्यभिप्रेत्य क्रमेण प्रतिविधत्ते ॥ **अव्याप्तेरित्यन्तेन** ॥ **भ्रान्तिदृष्टार्थेति** । भ्रान्तिविषयीकृतेत्यर्थः । तथा चेदं रजतमित्युपदेष्टर्यतिप्रसङ्ग इति भावः ॥ **अन्यथाकथक इति** । प्रमाणजन्यप्रमितिविशेष्यावृत्तिधर्मोपरागेण तादृशविशेष्यप्रतीतेरपि तथाविधत्वादिति भावः । तृतीयकल्पे प्रमाणदृष्टे कतिपयत्वं विशेषणमभिप्रेत्याह ॥ **एकदेश इति** । साकल्यं तद्विशेषणमित्यभिसन्धायअभिधत्ते ॥ **प्रायेणेत्यादि** । तावत एव वक्तेति सावधारणत्वाश्रयणेनाशङ्कते ॥ **यावदिति** ॥ **अज्ञातेत्यादि** । अज्ञातसन्दिग्धशब्दौ मत्वर्थीयाजन्तौ आढ्यमिदं नगरमिति यथा । अज्ञाताद्यर्थकावित्यर्थः । तादृशयोर्यदनुवादरूपवाक्यं तत्प्रयोक्तुरित्यर्थः । कृतद्वन्द्वानुवादान्तेन कृतैकशेषवाक्यपदस्य कर्मधारय इत्यपि स्थितम् ॥

भीमाग्रजस्यापीति । प्रतीपसैनिकानामपि प्रमितमात्रवक्तृत्वोपरक्तानुमतिविषयस्येत्यर्थः । चाटुवादित्वम-प्रमितवक्तृत्वम् । तुरीये द्वितीयं प्रत्याख्याति ॥ **यत्तदिति** । सर्वनाम्नामन्वयधीविषयतानापन्नबुद्धिविषय-तावच्छेदकत्वोपलक्षितधर्मावच्छिन्ने शक्त्युपगमेन निर्विशेषणघटत्वदेवदत्तत्वादिप्रकारकोपस्थितिजनकतादृश यत्तत्पदादिघटितलक्षणवाक्यादपि तादृश्येवान्वयधीरुदेष्यतीति प्रकृतलक्ष्यतावच्छेदकाभिमताप्तत्वावच्छेदेन लक्षणप्रतीतिविरहेण न तदवच्छेदेन तन्नियन्त्रितव्यावृत्तिव्यवहृतिप्रत्यापनसम्भव इति भावः ।

मु० — **मैवम् । विवक्षितार्थतत्त्वज्ञानमविप्रलिप्सा विवक्षा करणपाटवं चेतीयमाप्तिः । तदाऽस्मत्प्रद्वानाम इत्यङ्गीकारात् । आप्तत्वाभिमतेऽपि कदाचिदिदं नास्तीति चेन्मा भूत् । तदाऽस्मात्रनाम इत्यङ्गीकारात् । कालादिभेदेनाविरोधात् । एवं सति यो यत्रैवम्भूतः स तत्राप्त इत्युक्तं स्यादिति चेदस्तु को दोषः । यत्तच्छब्दार्थयोरननुगम इति चेत् । कोऽयमननुगमो नाम किं सार्वत्रिकव्यवहारानौपयिकत्वमुतैकस्यानेकवृत्तित्वाभावः । नाद्यः । यो यस्य सुतः स तदीयं धनं अर्हतीत्यादौ सार्वत्रिकव्यवहारहेतुतोपलम्भात् । न द्वितीयः । अदोषत्वात् । यथा चाननु-गतस्यापि नाव्याप्तिः सार्वत्रिकव्यवहारहेतुता च तथा सामान्यपरीक्षायां वक्ष्यामः ।**

वा० — वाक्याप्रामाण्यस्याबोधकत्वविपरीतबोधकत्वनिबन्धनत्वाद्विवक्षाभावेन वाक्यस्वरूपस्यैव अभावादकुशलकरणत्वे चाबोधकत्वप्राप्तेस्तस्यैवाविवक्षितार्थविपरीतज्ञानविप्रलिप्साभ्यां विपरीतबोधकत्व-प्राप्तेर्वाक्याप्रामाण्यप्रसङ्गकनिरासहेतुत्वाद्विवक्षितार्थतत्त्वज्ञानादेराप्तिशब्दार्थतया स्वविवक्षां दर्शयति ॥ **मैवमित्यादिना** । अत्र विवक्षितार्थतत्त्वज्ञानादिमत्त्वं सर्वथा वा किञ्चिद्विशेषितं वा विवक्षितमिति विकल्पं मनसि निधायाद्येऽज्ञातसन्दिग्धेति भीमाग्रजस्यापीत्याप्तानामपीत्युक्तं पूर्वलक्षणयोर्दोषं शङ्कते ॥ **आप्तत्वेति** । अलक्ष्यत्वान्न क्षतिरित्याह ॥ **मेति** । तदेत्युक्तिप्रयोजनमाह ॥ **कालेति** । आप्तत्वा-नाप्तत्वयोः समावेशस्य लक्षणस्याविशेषितत्वेऽनुपपत्त्या समावेशं कथयतो द्वितीयपक्षाभिप्रायं गूढाभिसन्धिः उद्घाटयति ॥ **एवमिति** । गूढाभिसन्धिरेव सिद्धान्ती तं पक्षमङ्गीकरोति ॥ **अस्त्विति** । पूर्वलक्षणोक्त-दोषो अत्रापि न निवृत्त इति पूर्ववादी स्वाशयमुद्घाटयति ॥ **यत्तदिति** । सिद्धान्ती स्वाशयमुद्घाटयति ॥ **कोऽयमिति** । अनुगमशब्दस्य रूढिभावव्युत्पत्तिभ्यामेकस्यानेकवृत्तित्वे रूढिकरणव्युत्पत्तिभ्यां चानुगमके प्रवृत्तेर्विकल्पोपपत्तिः ॥ **अदोषत्वादिति** । एकस्यानेकवृत्तित्वाभावस्य स्वयं लक्षणदोषरूपत्वाभावादित्यर्थः । ननु लक्षणस्यानेकलक्ष्यवृत्तित्वाभाव एवाव्याप्तिरिति कथं नायं दोषः । कथं च 'यो यस्य सुत' इत्यादौ उपलब्धिमात्रेण घटत्वपटत्वाद्यनन्ताननुगतधर्मेष्वदृष्टा सार्वत्रिकव्यवहारहेतुता विनोपपादकं निश्चेतुं शक्या । अन्यथा यावद्द्रव्यभाविरूपादिष्वभेदस्य धर्मधर्मिभावस्य चोपलब्धिमात्रेण स्वीकर्तव्यताऽऽपत्त्या

तदुपपादकत्वेन विशेषोऽपि न तत्सिद्धान्ते कल्पनीयः स्यादित्यतो न लक्षणस्यानेकवृत्तित्वाभावमात्रमव्याप्तिरपि तु लक्ष्यजातीये लक्षणजातीयस्यावृत्तिः । यद्यपि मन्मते जातेरप्यननुगतत्वान्न साजात्यमेकजातीयत्वं तथाऽपि सदृशजात्याश्रयत्वरूपं तदुपपद्यत एव । यद्यपि मन्मते गवादिशब्दप्रवृत्तिनिमित्तगोत्वादिजातीनां सादृश्ये विद्यमानेऽपि यत्तदादिशब्दप्रवृत्तिनिमित्तघटत्वदेवदत्तादीनां सादृश्याभावस्तथा अपि तदादिशब्दानां घटत्वाद्यवच्छिन्नघटादिशक्तिग्रहे वक्तृबुद्धेरुपाधितया स्वीकृतत्वात्तस्याश्च सदृशत्वाद् बुद्धिद्वारकं तदादिशब्दप्रवृत्तिनिमित्तं घटत्वादौ सादृश्यं विवक्षित्वा सदृशजात्याश्रयत्वं मयाऽपि वक्तुं शक्यत एव । तदेव सदृशजात्याश्रयत्वमुपपादकं विवक्षित्वा सार्वत्रिकव्यवहारहेतुत्वमपि सूपपादमित्याशयेनाह ॥ **यथा चेति** ॥ **वक्ष्याम इति** । 'व्युत्पत्तिरपि हि सादृश्येनैवे'त्याद्यनुव्याख्यानव्याख्याऽवसरे । एतेन कार्यकारणभावावधारणादिकमपि समाहितं वेदितव्यमित्यत्रादिशब्दसङ्गृहीतेऽव्याप्तिः सार्वत्रिकव्यवहारौपयिकत्वादौ शक्तिग्रहप्रकारातिदेशेन वक्ष्याम इत्यर्थः ।

स०— आतिशब्दार्थान्तरमाह ॥ **मैवमिति** ॥ **यो यस्येति** । सर्वनाम्नां सर्वार्थपरामर्शार्थत्वाद्यत्तच्छब्दयोः विशेषविषयत्वेऽपि विशेषतः सर्वत्रानुगतिरस्तीत्यर्थः ॥ **अदोषत्वादिति** । मा भूदेकमनेकवृत्ति को दोष इत्यर्थः । नन्वेकमनेकानुगतं यदि न स्यात्तदा तस्य व्याप्तिसार्वत्रिकव्यवहारहेतुते न स्यातामिति तत्राह ॥ **यथा चेति** ।

प०— **यत्तच्छब्दार्थयोरननुगम इति चेदिति** । यत्त्वतत्त्वरूपजातेरभावेन व्यक्तिविशेषग्रहणे सति सर्वत्राननुगम इत्यर्थः । नन्वाप्तवाक्यत्वरूपहेतुशरीरप्रविष्टाप्तेरननुगमे सति यद्यदाप्तवाक्यं तत्सर्वं प्रमाणमिति आप्तवाक्यत्वमात्रे व्याप्तिर्न स्यात् व्यक्तिविशेष एव व्याप्तिः स्यादित्यत आह ॥ **यथा चेति** । अव्याप्तिर्व्याप्तिहीनता । यद्वाऽऽप्तत्वावच्छिन्नाप्तमात्रे अनुगतस्यैकस्याभावे तत्तद्व्यक्तिमात्रनिष्ठधर्मस्यैवाप्तलक्षणत्वेनोक्तावेकत्र व्यक्तौ विद्यमानस्यान्यत्र व्यक्तावभावेनाप्तलक्षणस्याव्याप्तिः । आप्तत्वावच्छिन्नसर्वव्यक्तिषु अयमाप्त इति व्यवहारश्च न स्यादित्यत आह ॥ **यथा चेति** । वैशेषिकाधिकरणे 'नरत्वादिकमप्येवं तत्तद्धर्मतयेप्यते । न सर्वधर्म एकोऽस्ति समुदायस्तु भिन्नग' इत्यादि सामान्यास्तित्वविचारप्रकरणे । 'इति व्युत्पत्तिरपि हि सादृश्येनैव गम्यते । सर्वेषु युगपच्छब्दः सदृशेषु च वर्तत' इत्यादिना सादृश्येनैवाननुगतस्यापि धर्मस्य नाव्याप्त्यादिकमित्यादि वक्ष्याम इत्यर्थः । तत्र सादृश्येन सार्वत्रिकव्यवहारस्यैव स्फुटत्वेऽपि तुल्यन्यायतया लक्षणाव्याप्तेरपि सुपरिहरत्वादिति भावः । अत एव च तर्कताण्डवे सादृश्येनैव लक्षणाव्याप्तिं च निरस्य चतुर्णामपि पक्षाणामनुव्याख्यानोक्तं सादृश्यमेव जीवातुरिति ग्रन्थेन स्वोक्तपक्षचतुष्टयं मूलारूढतया दर्शितमिति ज्ञेयम् ।

या० — **यो यत्रैवम्भूत इति** । यत्र विषये एवम्भूतो विवक्षितार्थतत्त्वज्ञानादिमानित्यर्थः ॥ **एकस्येति** । यत्तच्छब्दघटितस्यैव लक्षणस्येत्यर्थः ॥ **यो यस्य सुत इति** । अत्रापि कथमिति चेत् । इत्थम् । विशेषविषययोरपि यत्तच्छब्दयोरपि प्रयोगोपाधिर्बुद्धिस्थत्वम् । तच्च प्रकृतसर्वसङ्ग्राहकम् । अनयोः सार्वत्रिकव्यवहारहेतुतोपपद्यत इति । सर्वनाम्नां सर्वार्थत्वाद्यत्तच्छब्दयोः विशेषविषयत्वेऽपि विशेषतः सर्वत्रानुगतिरस्तीत्यप्याहुः ॥ **सामान्यपरीक्षायामिति** । 'व्युत्पत्तिरपि हि सादृश्येनैव गम्यते' इत्यनुव्याख्यानव्याख्यावसर इत्यर्थः । तत्र यद्यपि सादृश्यस्य सार्वत्रिकव्यवहारहेतुतोक्ता न त्वनुगतस्य लक्षणस्येऽव्याप्त्यभावः । तथाऽपि सामान्यस्थानाभिषिक्तेन सादृश्येनाव्याप्तिपरिहारोऽपि तत्र तत्रोप-लक्षणतया विवक्षित एव । लक्ष्यसदृशे लक्षणसदृशस्यावृत्तिरव्याप्तिर्न त्वेकस्य लक्षणस्य लक्ष्यैकदेशे येनानु-गतलक्षणानामव्याप्तिरिति ॥

च० — समाधत्ते । **मैवमिति** । आप्तत्वाभिमते । आप्तत्वप्रकारकाभिमतिविषये अज्ञात-सन्दिग्धेत्यादिनाभिहिते ॥ **कालादीति** । आप्ततायाः अव्याप्यवृत्तित्वोपगतेरिति भावः । यो यत्रैवम्भूतः । यो यादृशार्थविषयकतत्त्वज्ञानाविप्रलिप्साविवक्षाकरणपाटववान् स तादृशार्थविषयकाप्तिमान् । अनूपसृष्टस्य गमेर्व्यवहारार्थतां तदुत्तरप्रत्ययस्य करणसाधनतामभिप्रेत्य सार्वत्रिकव्यवहारैषयिकप्रत्यायकता तादृशगमेः ज्ञानार्थतां प्रत्ययस्य च भावसाधनतामाश्रित्यानेकवृत्तित्वप्रमापकताभिहितेति विकल्पोपपत्तिः । **यो यस्य सुत इति** । सर्वनामनिरूपितशक्यतावच्छेदकतापन्नदेवदत्तत्वादीनामन्वयधीविषयताविनिर्मुक्तबुद्धिविषयता-वच्छेदकत्वेनोपलक्षितत्वाङ्गीकारात् सार्वत्रिकव्यवहृतिनिर्वाहकता सङ्गच्छत इत्याशयः ॥ **अदोषत्वादिति** । न्यायनय इव सिद्धान्ते स्वसमानाधिकरणलक्ष्यतावच्छेदकाभिमतधर्मसमानाधिकरणाभावप्रतियोगित्वस्य अव्याप्तित्वस्यानङ्गीकारादित्यर्थः । यावन्तो लक्ष्यतावच्छेदकाभिमतधर्माः प्रत्येकं तत्तद्व्यक्तित्वावच्छिन्ना-श्रयीभूतकतिपयावृत्तित्वसमानजातीयकत्वस्यैव सिद्धान्तेऽव्याप्तिरूपतोपगत्या गवादिशब्दप्रवृत्तिनिमित्त-गोत्वादिजातीनां सादृश्योपगमेन सदृशजात्याश्रयत्वस्यैव सार्वत्रिकव्यवहारनिर्वाहकतोपगमेन न क्षतिरिति अर्थस्य अविरोधलक्षणे 'व्युत्पत्तिरपि हि सादृश्येनैव गम्यत' इत्यनुव्याख्याव्याकृत्यवसरेऽभिधास्यमानतया सामान्यमित्यभिधत्ते ॥ **यथा चेति** ।

मु० — एतेन निर्दोषः प्रमितस्यैव वक्तेति लक्षणद्वयमपि समाहितं वेदितव्यम् । अनु-वादस्य वादविषयत्वेन तत्प्रयोक्तुरप्याप्तत्वाविरोधात् । एवं च वक्तुरानुकूल्यमाप्त्येकदेश एव । विप्रलिप्सा च श्रोतृप्रसङ्गाननुकूलतैकनिबन्धना तदभावे निवर्तत इति वक्त्राद्यानुकूल्यवत्ताया आप्तवाक्यतया सुस्थः प्रतिबन्धः । नन्वाप्तवाक्यता स्वकपोलकल्पितेषु मालतीमाधवादिषु

प्रामाण्यं व्यभिचरति । न हि नाटकादिप्रबन्धं विरचयन्नपि कदाचिदुक्तलक्षणोपपन्नो न भवति भवभूतिरिति चेन्न । यो यत्रैवम्भूत इत्यनेनैवोक्तोत्तरत्वात् । आप्तिमूलवाक्यस्याप्तवाक्यतया विवक्षितत्वाच्च । अबोधकं विपरीतबोधकं वा वाक्यमप्रमाणमित्युच्यते । तत्राबोधकं वक्तुरपटुकरणतया भवति । विपरीतबोधकं च विपरीतज्ञानादिनेत्याप्तिपूर्वकवाक्यत्वस्य प्रामाण्येन प्रतिबन्धसिद्धिः । अन्यथा कारणेन विना कार्योत्पत्तिप्रसङ्गादिति ।

वा० — निर्दोषः प्रमितस्यैव वक्तेति लक्षणद्वयेऽपि यत्र विषय इति विशेषणविवक्षामभ्युपेत्य एतद् दूषणपरिहारप्रकारमतिदिशति ॥ **एतेनेति** । मा भूत्तदाऽसावनाप्त इत्यङ्गीकारादित्यज्ञातसन्दिग्धवाक्यप्रयोक्तुरपि अलक्ष्यत्वमनुमतमिति भ्रान्तिं तस्य लक्ष्यत्वेऽपि लक्षणोपपादनेन परिहरति ॥ **अनुवादस्येति** । ननु कोऽयमाप्तो नामेति प्रश्नपूर्वं विवक्षितार्थतत्त्वज्ञानादीनां चतुर्णामाप्तिस्वरूपत्वप्रतिपादनं यदर्थं कृतं तदाह ॥ **एवं चेति** । प्रतिबन्धो व्याप्तिः । एवं विवक्षितार्थतत्त्वज्ञानादीनां चतुर्णामाप्तिशब्दार्थताविवक्षाप्रयोजनत्वेन प्रथमानुमाने व्याप्तिसिद्धिमुपपाद्य यो यत्रेत्यंशस्याप्तलक्षणे विवक्षायाः प्रयोजनस्य प्रथमानुमाने अभावात् द्वितीयानुमाने व्यभिचारपरिहारलक्षणं तत्प्रयोजनमभिप्रेत्य तन्निवर्त्यं व्यभिचारं शङ्कते ॥ **नन्विति** । स्वकपोलेति साध्याभावोपपादनम् । न हीति साधनसद्भावोपपादनम् ॥ **यो यत्रेति** । आप्तलक्षणे यो यत्रेति विशेषणप्रक्षेपेण यो यद्विषये विवक्षितार्थतत्त्वज्ञानादिमांस्तद्विषये तद्वाक्यस्याप्तवाक्यताहेत्वर्थत्वेनोक्तत्वादित्यर्थः । एवमाप्तलक्षणे यो यत्रेति विवक्षितत्वात् तत्सामर्थ्यलब्धार्थानुसारेण व्यभिचारः परिहृतः । अधुना तु लक्षणे विवक्षितस्य यो यत्रेत्यंशस्य हेतुशरीराप्रवेशेऽप्याप्तिमद्वाक्यत्वेनाप्तिमूलकत्वस्य विवक्षया व्यभिचारं परिहरति ॥ **आप्तीति** । द्वितीयानुमाने अप्रयोजकत्वशङ्कायामकारणकार्योत्पत्तिरूपं (अप्रामाण्यरूपकार्येत्यर्थः) बाधकं वक्तुं करणाप्रामाण्यस्वरूपं विवृण्वन्नेव वाक्याप्रामाण्यकारणान्याह ॥ **अबोधकमिति** ।

स० — **एतेनेति** । व्याप्तिसार्वत्रिकव्यवहारहेतुत्वसम्भवेनेत्यर्थः । यदुक्तमज्ञातसन्दिग्धानुवादवाक्यप्रयोक्तुरनाप्तत्वं प्रसज्येतेति ॥ तथाऽज्ञातसन्दिग्धवाक्यप्रयोक्तुरनाप्तत्वम् । अनुवादप्रयोक्तुस्तु नानाप्तत्वं पुरावादविषयकत्वादनुवादस्येत्याह ॥ **अनुवादस्येति** । यदाऽऽप्तवाक्यत्वं श्रोतृप्रसङ्गानुकूल्यवत्त्वेन साधयितुं शक्यते, तदा न विप्रलिप्सानिबन्धनमप्रामाण्यम् । श्रोतृप्रसङ्गानुकूल्ये सति तदननुकूलतानिबन्धनविप्रलिप्साऽभावादित्याह ॥ **एवं चेति** । ननु निर्दोषवाक्यत्वादेरेवाप्तवाक्यत्वप्रयोजकत्वादनुकूलवक्त्रादिमत्त्वेऽप्याप्तवाक्यत्वाभावे बाधकाभावात् निदर्शनादर्शनाच्च नायं हेतुः साध्यसाधनक्षम इत्याशङ्क्याह ॥ **इतीति** । निर्दोषवाक्यत्वादेराप्तवाक्यत्वानतिरिक्तत्वात् आप्तवाक्यत्वाभावे अनुकूलवक्त्रा-

दिमत्वायोगात् । यदनुकूलवक्त्रादिमत् तदाप्तवाक्यं यथा भारतादि यन्नाप्तवाक्यं न तदनुकूलवक्त्रादिमत् यथा जैनादिवाक्यमिति व्याप्तेर्न दोष इत्यर्थः । व्याप्तेः सार्वत्रिकव्यवहारहेतुत्वसिद्ध्यर्थं यावद्वस्तुसत्व-माप्तत्वं मन्यमानश्चोदयति ॥ **नन्विति ।** मालतीमाधवादयो नाटकग्रन्थविशेषाः । अननुगतस्यापि व्याप्तिसार्वत्रिकव्यवहारोपयोगित्वसम्भवान्न व्यभिचार इति परिहरति ॥ **य इति ।** प्रकारान्तरेण व्यभिचारं वारयति ॥ **आप्तीति ।** कथमाप्तिमूलवाक्यत्वस्य प्रामाण्येनाव्यभिचरिता व्याप्तिः । आप्ति-मूलवाक्यत्वेऽपि प्रामाण्याभावे किं बाधकमित्याशङ्क्य आप्तिशब्दार्थपर्यालोचनया व्याप्तिं विपक्षे बाधकं चाह ॥ **अबोधकमिति ।**

प०— आप्तेरुक्तरूपत्वे विमतमाप्तवाक्यमिति प्रागुक्तप्रयोगे हेतोर्वक्ष्यमाणदिशा कथञ्चित्साध्या-वैशिष्ट्यं मन्वानं प्रति लक्षणान्तरं समाधत्ते ॥ **एतेनेति ।** यत्रैवम्भूत इत्यननुगमस्यादोषत्वकथनेनेत्यर्थः । द्वितीयलक्षणे प्रागुक्तदोषं निराह ॥ **अनुवादस्येति ।** प्रतिबन्धोऽविनाभाव इत्यर्थः । विमतं प्रमाण-माप्तवाक्यत्वादिति द्वितीयाऽनुमानेऽव्याप्तिमाक्षिप्य समाधत्ते ॥ **नन्वित्यादिना** कार्योत्पत्तिप्रसङ्गा-दित्यन्तेन । मालतीमाधवेति भवभूतिनामककवीश्वरकृतनाटकग्रन्थस्य नामधेयम् । आदिपदेन मेघसन्दे-शादेर्मानान्तरासिद्धकथाप्रतिपादकप्रबन्धस्य सङ्ग्रहः ॥ **उक्तोत्तरत्वादिति ।** मालतीमाधवादिग्रन्थविषये तस्यानाप्तत्वेन हेतोरेवाभावान्न व्यभिचार इति भावः । हेतोरप्रयोजकत्वनिरासाय विपक्षे बाधकं व्यनक्ति ॥ **अबोधकमित्यादिना ॥ अन्यथेति ।** अपटुकरणत्वादेरभावेऽप्यप्रामाण्ये इत्यर्थः ।

या०— **एतेनेति ।** यो यत्रैवम्भूतः स तत्राप्त इति विवक्षितत्वेनेत्यर्थः । अज्ञातसन्दिग्धे-त्यादिनोक्तं दोषमप्यनयैव विवक्षया निराकरोति ॥ **अनुवादस्येति ॥ आप्तत्वाविरोधादिति ।** वादांश इति शेषः । यदर्थमाप्तस्वरूपं निरूपितं तदिदानीमाह ॥ **एवञ्चेति ।** एवं निर्दोषः प्रमितस्यैव वक्तेति पक्षद्वयेऽप्यन्यथा निरुपाधिकः साध्यसम्बन्धो भज्येतेति विपक्षबाधकतर्को द्रष्टव्यः । एवमाद्यानुमाने अनुकूलतर्कोक्त्या व्याप्तिमुपपाद्य द्वितीयानुमानेऽपि तामुपपादयितुमाह ॥ **नन्वाप्तवाक्यतेति ॥ यो यत्रैवम्भूत इत्यनेनैवेति ।** तथा च यो यत्र एवम्भूतः तद्वाक्यत्वमाप्तवाक्यत्वम् । इदं च न मालती-माधवादिषु । तत्प्रणयनकाले तस्यैवम्भूतत्वाभावस्य स्वकपोलकल्पितेष्विति वदता त्वयैवोक्तत्वादिति भावः । एवं व्यभिचारमपाकृत्याप्रयोजकतापरिहाराय विपक्षबाधकतर्कं वक्तुमाह ॥ **अबोधकमिति ॥**

च० — **एतेन** । यत्र विषय इत्यंशस्य लक्षणवाक्यघटकत्वोपगमेन । अज्ञातेत्यादिनाभिहितक्षतिं प्रतिविधत्ते ॥ **अनुवादस्येति** । वादविषयकतत्त्वज्ञानं तु क्षतमेवेति भावः । आप्तिस्वरूपनिरूपणं फलवतां नयति ॥ **एवं चेति** । भावसाधनघञन्तप्रत्युपसृष्टबध्नात्युपस्थाप्य व्याप्त्यन्वयनिरूपितता तत्समभिव्याहृततलन्तप्रकृतिकतृतीययोच्यते। साधनानुमानेऽनुकूलतर्कसानाथ्याऽऽपादितनिरङ्कुशताकव्याप्तिं उपपाद्य फलितानुमानेऽपि तादृशीं प्रतिपिपादयिषुरनैकान्त्यमाशङ्कते ॥ **नन्वित्यादि** ॥ **यो यत्रेत्यादि** । ब्रह्ममीमांसाशास्त्रं स्वप्रतिपाद्यार्थविशेषघटितप्रामाण्यकं स्वप्रतिपाद्यगोचरतत्त्वज्ञानादिमत्प्रणीतत्वादित्यर्थविशेषघटितमूर्तिकयोरेव हेतुसाध्ययोरादततया यादृशार्थगोचरतत्त्वज्ञानादिमत्प्रणीतो यः स तादृशार्थघटितप्रामाण्यक इति सामान्यव्याप्तेरेवाश्रयितव्यतया भवभूत्यादौ मालतीमाधवादिप्रतिपाद्यगोचरतत्त्वज्ञानादिसत्ताराहित्येन तादृशनाटके तादृशार्थघटितहेतुमत्ताविरहेण तादृक्क्षत्यनवकाशादिति भावः । हेतुसाध्यशरीरघटकतयार्थविशेषानिवेशेऽपि हेतूकृताप्तवाक्यत्वस्याप्यवच्छिन्नकर्तृताकप्रणयनक्रियाकर्मत्वरूपतया मालतीमाधवादिप्रणेतृतावच्छेदककोटावाप्तिनिवेशविरहनियन्त्रिततद्घटितहेतुमत्त्वाभावेन न क्षतिरित्याशयेनाह ॥ **आप्तिमूलेति** । एवमनैकान्त्यनिरसनानन्तर्येण प्रयोजकतां यदीदमप्रमाणं स्यात् तदा अप्रामाण्यनियामकाबोधकत्वविपरीतबोधकत्वान्यतरविशेषितं स्यात् यदि दर्शितान्यतरविशेषितं स्यात् तदा तन्नियामककरणापाटवविपरीतज्ञानादिपूर्वकं स्यादिति बाधकतर्कप्रदर्शनेन प्रतिविधित्सते ॥ **अबोधकमिति** ।

सु० — ननु चानुकूलवक्त्रादिमत्तया प्रामाण्यसाधनमेवात्र व्याख्यायताम् । किमाप्तवाक्यतासाधनं मध्ये व्याख्यायते । व्याप्तिपक्षधर्मतयोरतुल्यत्वात् । न हि यद्यद्व्यापकस्य व्यापकं तत्तस्याव्यापकमिति सम्भवति । अनुकूलवक्त्रादिमत्तया आप्तवाक्यतासाधने वक्त्रानुकूल्यस्याप्येकदेशत्वेन साध्याविशिष्टता च स्यात् । वक्तृश्रोतृप्रसक्तीनामिति वाक्यं तु शङ्कितस्य उपाधेः साधनव्यापकताप्रदर्शनार्थं भविष्यति । मैवम् । आप्तवाक्यतया तेनेत्युत्तरवाक्यवैयर्थ्यप्रसङ्गात् । उपाधेः साधनव्यापकताया वक्तृश्रोतृप्रसक्तीनामित्यनेनैवोपपादितत्वात् । न हि उपाधिं दूषयता साधनव्यापकतां व्युत्पाद्य साधनेनोपाधेः पक्षे साधनं विधाय तेन साध्यं साधनीयमिति कुलधर्मः ।

वा० — बादरायणेन ब्रह्मादीन्प्रति मोक्षार्थमुपदिष्टत्वमानत्वयोः साक्षात्साध्यसाधनभावाभ्युपगमे अप्रयोजकत्वापातेन विपक्षबाधकत्वेन वक्त्राद्यानुकूल्योपेताभावस्यानिष्टत्वेनावश्याश्रयणीयत्वे तदुपपत्तये वक्त्राद्यानुकूल्यसाधनस्यावश्यकत्वेन तत्र परम्पराश्रयणवद्वक्त्राद्यानुकूल्यमानत्वयोः साक्षात्साध्यसाधनभावाभ्युपगमे अप्रयोजकत्वपरिहाराय आप्तवाक्यत्वसाधनस्यावश्याश्रयणीयतया युक्तमत्रापि ग्रन्थकृतः परम्परा-

श्रवणमिति वक्तुं कुतोऽस्य ग्रन्थकृदभिप्रायत्वं येनेदं प्रयोजनाभिधानं सङ्गच्छेतेति शङ्कापरिहारायाभिप्रायानवगमादित्युक्तं परम्पराश्रयणस्य ग्रन्थकृदभिप्रेतत्वमुपपादयितुं ननु तर्ह्यनेनेदमुक्तं भवतीति पूर्वपक्ष्युत्प्रेक्षिताभिप्रायं शङ्कामुखेनोपपादयति ॥ **नन्विति** । अत्र गुरुर्गुरूणामिति श्लोके । गुरूणां गुरुत्वादित्यादिहेतून्यन्ति वक्त्राद्यानुकूल्यरूपसाध्याध्याहारस्योक्तरीत्या सिद्धत्वात्साक्षादेव तस्य मानत्वेन साध्यसाधनभावे गुरुर्गुरूणामिति श्लोकाभिप्रेततया व्याख्यातुं शक्ये किमाप्तवाक्यतासाधनं तदभिप्रेततया मध्ये व्याख्यायत इत्यर्थः । व्याप्तिपक्षधर्मतयोः साधनाङ्गतया साक्षात्साध्यसाधनभावे तदसम्भवात्परम्पराश्रयणमिति शङ्कां निवर्तयति ॥ **व्याप्तीति** । उभयसाधनेऽपि शास्त्रस्यैव पक्षत्वेन पक्षधर्मतायाः स्पष्टत्वात्तामनुपपाद्य व्याप्तिमेवोपपादयति ॥ **न हीति** । न केवलं व्याप्तिपक्षधर्मतयोस्तुल्यत्वेन परम्पराश्रयणमेव दोषोऽपि त्वनुकूलवक्त्रादिमत्त्वेनाप्तवाक्यतासाधने आप्तिवक्त्रानुकूल्ययोः साध्यसाधनानुप्रवेशात्त्रितयरूपवक्त्रानुकूल्यस्य चतुष्टयरूपास्यैकदेशत्वादंशतः साध्याविशिष्टता च स्यादित्याह ॥ **अनुकूलेति** । ननु साधनेनोपाधेः पक्षे साधनार्थमुत्तरवाक्यमिति न वैयर्थ्यम् । न च तस्यापि साधनव्यापकतार्थत्वात्तस्याश्च पूर्ववाक्येनैव सिद्धत्वात्पूर्ववाक्येन तां व्युत्पाद्य पुनस्तदर्थमुपाधेः पक्षे साधने पूर्वेणोत्तरस्योत्तरेण वा पूर्वस्य गतार्थताया अनपाय एवेति वाच्यम् । उपाधेः पक्षे साधनस्य तेन पक्षे साध्यसिद्ध्यर्थतया साधनव्यापकतार्थकत्वाभावादित्यतः स्यादिदं यदि पक्षे साध्यसिद्ध्यर्थं प्रथम एव साधनतया स प्रयोजितः स्यात्तर्हि तत्सिद्धौ तत्साधनं युक्तं स्यात् । न चैवम् । साध्यसिद्ध्यर्थं साधनान्तरे प्रयोजिते तत्रोपाधिशङ्कायां तं दूषयता तस्य साधनव्यापकत्वव्युत्पादनेनैव दूषितत्वात्तावन्मात्रमेव व्युत्पाद्य निरुपाधिकपूर्वप्रयुक्तसाधनेन एव साध्यस्य साधनीयतया साध्यसाधनस्योपाधिना अकर्तव्यतया तदर्थं पक्षे तत्साधनं व्यर्थमेवेत्याशयेन आह ॥ **न हीति** । इदं च वक्तृश्रोतृप्रसक्तीनामित्यस्य स्वकृत व्याख्यानानुसारेण दूषणम् । शङ्कितभिन्नव्याख्यानं तूपाधेः साधनाभेदमित्यादिना आशङ्क्य निराकरिष्यतीति द्रष्टव्यम् ।

म० — उक्तपरम्परामाक्षिपति ॥ **ननु चेत्यादिना** ॥ **न हि यदिति** । यत्प्रामाण्यं यद्व्यापकस्य यस्यानुकूलवक्त्रादिमत्त्वस्य व्यापकं आप्तवाक्यत्वं तस्य व्यापकं तत्प्रामाण्यं तस्यानुकूलवक्त्रादिमत्वस्य अव्यापकं न हीत्यर्थः । आप्तवाक्यत्वप्रामाण्ययोरिवानुकूलवक्त्रादिमत्त्वप्रामाण्ययोरपि भारतादौ व्याप्तिः दृश्यत इति भावः । न केवलं व्याप्तिः परम्पराश्रयणे दोषश्चेत्याह ॥ **अनुकूलेति** । साध्यवद्धेतोरपि सन्दिग्धत्वेन सन्दिग्धासिद्धिर्हेतुवत्साध्यस्य सिद्धत्वेन सिद्धसाधनता वा स्यादिति भावः । यद्यप्यत्राविप्रलिप्सापि साध्यते । सा च न वक्त्राद्यानुकूल्याभिन्नेति न साध्याविशिष्ट्यम् । तथापि सिद्धस्यासिद्धेन सहाभिधानेऽप्यसिद्धत्वाभावादविशिष्टत्वमेवेति द्रष्टव्यम् । नन्वनुकूलवक्त्रादिमत्वस्याप्तवाक्यत्वं प्रत्यहेतुत्वे 'वक्तृश्रोतृप्रसक्तीनां यदाप्तिरनुकूलता' इत्ययुक्तं तत्राह ॥ **वक्त्रिति** । अनुकूलवक्त्रादिमत्वस्य प्रामाण्य-

हेतुत्वे सुतरां त्रित्वविरोधादिति भावः । न चोपाधेः साधनव्यापकतोपपादनार्थमुत्तरवाक्यमित्याह ॥ **उपाधेः इति** । यदि साधनव्यापकतोपपादनार्थं तर्ह्याप्तवाक्यतयेत्यनुकूलवक्त्रादिमत्त्वेनाप्तवाक्यत्वं प्रसाध्य तेन प्रामाण्यसाधनमयुक्तं स्यादित्याह ॥ **न हीति** ।

प० — वक्तृश्रोत्रित्यादित्रिपाद्याः स्वकृतव्याख्यानस्य दार्ढ्याय शङ्कोत्तराभ्यां परीक्षामारभते ॥ **ननु चेत्यादिना** । को निवारयितेत्यन्तेन ॥ **अत्रेति** । वक्त्रित्यादित्रिपाद्यामित्यर्थः ॥ **व्याप्तिपक्षधर्मतयोरिति** । पक्षीकृतशास्त्रनिष्ठप्रामाण्यरूपसाध्येनाप्तवाक्यत्वस्येव वक्त्राद्यानुकूल्यवस्त्वरूपहेतोरपि व्याप्तेः सत्त्वात्पक्षधर्मतायाश्च पूर्वश्लोकेनैव सिद्धत्वादिति भावः । व्याप्त्यंशं स्पष्टयति ॥ **न हीति** । यत्प्रामाण्यमनुकूलवक्त्रादिमत्त्वव्यापकाप्तवाक्यत्वस्य व्यापकं तत्प्रामाण्यं तस्यानुकूलवक्त्रादिमत्त्वस्याव्यापकं न हीत्यर्थः । तथा व्याख्याने दोषोऽप्यस्तीत्याह ॥ **अनुकूलेति** ॥ **आप्त्येकदेशत्वेनेति** । विवक्षितार्थतत्त्वज्ञानमविप्रलिप्सा विवक्षा करणपाटवं चेति चतुष्टयस्याप्तित्वात् । अविप्रलिप्सां विनोर्वरितत्रयस्य वक्त्रानुकूल्यरूपत्वादंशतः साध्याविशिष्टतेति भावः । वक्त्रित्यर्धस्य व्यर्थतामाशङ्क्याह ॥ **वक्त्रिति** ॥ **शङ्कितस्येति** । एतच्छास्त्रं प्रमाणं अनुकूलवक्त्रादिमत्त्वादिति प्रयोगे शङ्कितस्याप्तवाक्यत्वरूपोपाधेः इत्यर्थः ॥ **साधनव्यापकतेति** । पूर्वोक्तव्याख्यानरीत्यैवेति भावः ॥ **उत्तरवाक्येति** । तत्र वक्त्राद्यानुकूल्यस्याप्तवाक्यत्वरूपसाध्यसम्बन्धस्यैव प्रतीतेरिति भावः । ननु वक्त्राद्यानुकूल्येन हेतुना आप्तवाक्यत्वस्योपाधेः पक्षे साधनार्थमाप्तवाक्यतया तेनेत्येतदर्थवदित्यत आह ॥ **न हीति** ॥ **व्युत्पाद्येति** । वक्त्रित्यर्धेनेत्यर्थः ।

या० — **अत्र व्याख्यायतामिति** । गुरुर्गुरूणामिति श्लोक इत्यर्थः । गुरुर्गुरूणामिति हेतुसिद्धावनुकूलवक्त्रादिमत्त्वं साक्षात्प्रामाण्यानुमापकमेवास्तु । न त्वाप्तवाक्यतानुमितिद्वारेत्यर्थः ॥ **शङ्कितस्योपाधेरिति** । आप्तवाक्यत्वरूपस्योपाधेरित्यर्थः ॥ **उत्तरवाक्येति** । अत्र हि आप्तवाक्यत्वेनैव प्रामाण्यानुमानमवगम्यत इति भावः । ननु वक्तृश्रोतृप्रसक्तीनामित्यत्रोपाधेः पक्षे साधनव्यापकतां व्युत्पाद्य तेन सिद्धेनाप्तवाक्यत्वरूपोपाधिना प्रामाण्यं साधयितुमाप्तवाक्यतयेति वाक्यमतो न वैयर्थ्यमित्यत आह ॥ **न हि उपाधिं दूषयतेति** । तथा च कथकसम्प्रदायविरोध इति भावः ॥

श्री० — **यद्व्यापकस्य व्यापकमिति** । यत् द्रव्यत्वं यद्व्यापकस्य घटत्वव्यापकपृथिवीत्वस्य व्यापकं तत् द्रव्यत्वं तस्य घटस्याव्यापकमिति न हि सम्भवति । किं नाम व्यापकमेवेति यावत् । एवं प्रामाण्यमनुकूलवक्त्रादिमत्त्वव्यापकीभूताप्तवाक्यत्वव्यापकमनुकूलवक्त्रादिमत्त्वव्यापकं भवत्येव । व्याप्य-

न्य० — नन्विति । गुरुसम्बन्धिगुरुत्वाद्यनुमापितानुकूलवक्त्रादिमत्तायां प्रामाण्यनिरूपितप्रधान-साधनत्वमेवोपेयतां न त्वप्रधानसाधनत्वमिति भावः ॥ तुल्यत्वादिति । अन्तरास्थितसाध्यनिरूपितव्याप्तौ सत्यां प्रधानसाध्यनिरूपितव्याप्तेः कैमुत्यसिद्धत्वादिति भावः । पक्षधर्मता प्रतिज्ञाताऽपि स्फुटप्रतिपत्ति-कतया नोपपादितेति ध्येयम् । वक्त्राद्यनुकूल्यस्य विवक्षितार्थतत्त्वज्ञानविवक्षाकरणपाटवत्रिकरूपस्य । आप्त्येकदेशत्वेन अविप्रलिप्सातन्त्रिकघटितचतुष्टयरूपाप्तिघटकत्वेन । साध्याविशिष्टता साध्यसिद्धि-सन्दिग्धासिद्ध्यन्यतरापादिकेत्यादिः ॥ शङ्कितस्येति । आप्तवाक्यतायास्तत्रोपाधित्वादित्यादिनेत्यर्थः ॥ वैयर्थ्येति । प्रामाण्यविधेयकानुमितेर्दर्शितसाधनेनैव निर्वृत्ततया तदेकफलकाप्तवाक्यतारूपसाधनान्तरस्य अनर्थकतेति भावः । दर्शितोपाधौ प्रकृतसाधननिरूपितव्यापकतां वक्तृश्रोत्रितिदलेन निरूप्य तादृशोपा-धिना प्रामाण्यसिषाधयिषयोत्तरग्रन्थः प्रावर्तिष्ट इति नानर्थकतेत्यत आह ॥ न हीति । कुलधर्मः कथक-सम्प्रदायः ॥

सु० — उपाधेः साधनाभेदं प्रदर्श्य तेन साध्यं साध्यत इति चेन्न । आप्तेर्वक्तृमात्र-धर्मस्य साधनाभेदानुपपत्तेः । साध्याविशिष्टता तु नास्त्येव । वक्त्रादीनामानुकूल्येन वक्तुराप्ति-साधने खल्वंशतः सा स्यात् । अनुकूलवक्त्रादिमत्तया आप्तवाक्यता साध्यत इति चोक्तम् । तथाऽपि साध्यसाधनयोराप्त्येकदेशानुप्रवेशोऽस्तीति चेत् । सत्यम् । तथाऽपि विशिष्टभेदेन अदोषत्वात् । अन्यथा यो धूमवानसावग्निमानिति व्याप्यव्यापकभावोऽपि न स्यात् । विशे-ष्यांशस्योभयत्रानुप्रवेशात् । कृतकत्वानित्यत्वयोस्सत्तानुप्रवेशेऽपि परैर्व्याप्यव्यापकभावस्य अङ्गीकृतत्वाच्च । यदा तु निर्दोषः प्रमितस्यैव वक्ता आप्त इत्याश्रितं तदा साध्याविशिष्टतायाः शङ्कैव नास्ति ।

वा० — ननु माऽस्तु वक्तृश्रोतृप्रसक्तीनामिति वाक्यस्योपाधिसाधनव्यापकाप्रदर्शनपरत्वमुत्तर-वाक्यवैयर्थ्यापत्तेरपि तु साधनानुप्रविष्टवक्त्राद्यानुकूल्यस्योपाध्यनुप्रविष्टाप्तेश्चाभेददर्शनमुखेन साधनोपाध्यो-रभेदं प्रदर्श्य तेन साध्यसाधने तात्पर्याभ्युपगमेनोत्तरवाक्यवैयर्थ्यमिति प्रकारान्तरेणान्यथासिद्धिं शङ्कते ॥ उपाधेरिति । वक्तृमात्रधर्मभूताप्तेर्वक्तृश्रोतृप्रसङ्गरूपत्रितयधर्मभूतानुकूल्यानामभेदानुपपत्त्या तद्घटितोपा-धिसाधनयोरप्यभेदानुपपत्त्या तदभेदप्रतिपादने वाक्यार्थो बाधितः स्यादित्याह ॥ आप्तेरिति । बाधका-धीनत्वात्साधकान्यथासिद्धेः परेण साध्याविशिष्टत्वमुद्भाव्य साधकान्यथासिद्धावुक्तायामपि साधकाधीनत्वा-द्वस्तुसिद्धेः स्वयमुत्तरवाक्यवैयर्थ्यप्रसङ्गेनान्यथासिद्धिं परिहृत्य साधके निरवकाशतामुपपाद्येदानीं बाधकं परिहरति ॥ साध्येति । वक्त्राद्यानुकूल्यस्याप्त्येकदेशत्वेन साध्याविशिष्टतोद्भावनस्य वक्त्रादीनामानुकूल्येन

वक्तुराप्तिसाधने सङ्गतत्वेऽप्यनुकूलवक्त्रादिमत्तया आप्तवाक्यतासाधने न कथमपि सङ्गतिरित्यसङ्गतिकथनं परोक्तस्य यथाश्रुताभिप्रायमादायेति द्रष्टव्यम् । स्वाभिप्रायं परः शङ्कते ॥ **तथाऽपीति** । साध्यसाधनयोरेकदेशप्रवेशेऽपि चतुष्टयविशिष्टवक्तृघटितत्वात्साध्यस्य त्रितयविशिष्टवक्तृघटितत्वाच्च साधनस्य विशिष्टयोश्च भेदात्तस्यादोषत्वमित्याह ॥ **सत्यमिति** । यथाकथञ्चिदेकदेशानुप्रवेशमात्रेण साध्याविशिष्टत्वे बाधकमाह ॥ **अन्यथेति** ॥ **कृतकत्वेति** । कृतकत्वानित्यत्वयोः परस्परव्याप्यव्यापकभावमङ्गीकुर्वद्भिः परैर्ध्वंसप्रागभावव्यभिचारपरिहाराय प्रागभावध्वंसावच्छिन्नसत्तायोगित्वरूपत्वेन तयोरभ्युपगमादित्यर्थः । न च यस्य हेतुत्वं तदा व्यभिचारपरिहाराय हेतौ सत्ताप्रवेशेऽपि साध्ये न तत्प्रवेश इति न साध्याविशिष्टतेति वाच्यम् । जन्यभावपक्षकानुमाने अव्यभिचाराय हेतावसाधारण्यपरिहाराय साध्येऽपि तत्प्रवेशस्यावश्यकत्वात् । एवं सत्तापरित्यागेन भावत्वादिविशेषणान्तरप्रक्षेपेऽपि तत्प्रयुक्त एवाविशेषो द्रष्टव्यः । सतावतो विनाशित्वमनित्यत्वं प्रागसतः सत्तासम्बन्धः कृतकत्वमिति कृतकत्वानित्यत्वनिरुक्त्याश्रयणेनेदमुक्तम् । अत एव सकलसपक्षवृत्तित्वं कृतकत्वस्य भवति । अत एव न ध्वंसे व्यभिचारोऽपीति भावः । (उत्पत्तिर्नाम कारणाधीनसत्तालाभ इत्येतदध्यायान्त्यभागे वक्ष्यमाणदिशा वा पूर्वमसतः सत्तासमवायवत्त्वं वा कृतकत्वम् । उत्तरकालमसतः पूर्वं सत्तासमवायवत्त्वं वा सत्तासम्बन्धापगमो वा अनित्यत्वमित्येवं रूपेण सत्तानुप्रवेश इति भावः) ।

स०— अन्यधर्मस्यान्यतरधर्मत्वायोगात्त्वांशतोऽभेदमात्रेणोपाधिसाधनयोरभेदः येनोपाधिना साध्यं साध्यत इत्याशङ्कामुखेनाह ॥ **उपाधेरिति** ॥ **तथाऽपीति** । विवक्षितार्थतत्त्वज्ञानादेराप्तिपदार्थत्वेन तस्यैव च वक्त्राद्यानुकूल्यशब्दार्थत्वेनैकदेशात्साध्याविशिष्टता स्यादिति भावः ॥ **विशिष्टभेदेनेति** । विवक्षितार्थतत्त्वज्ञानं करणपाटवं विवक्षा अविप्रलिप्सा चेति चतुष्टयमाप्तिस्तद्वद्वाक्यत्वं वाऽऽप्तवाक्यत्वम् । अनुकूलेन वक्त्राऽनुकूलान् श्रोतॄन् प्रति तदीयहितसाधनबोधायोपदिष्टत्वं वक्त्राद्यानुकूल्यम् । तथा च विशिष्टभेदेन न साध्यावैशिष्ट्यमिति भावः । विशिष्टभेदेऽप्येकदेशाभेदेन साध्याविशिष्टता स्यादित्यत्र आह ॥ **अन्यथेति** । वह्निविशिष्टधूमविशिष्टयोर्भेदेऽपि विशेष्यांशस्याभेदादिति भावः । पर्वतो वह्निमान् धूमवत्त्वादित्यत्र विशेष्यातिरिक्तविशेषणांशस्योभयत्रानुप्रवेशाभावेन दूषणान्तरमाह ॥ **कृतकत्वेति** । कृतकत्वस्य प्रागभावप्रतियोगित्वरूपत्वात्प्रागभावस्य चानादित्वे सति सान्तत्वरूपत्वादनादित्वस्य चोत्पत्तिमत्त्वाभावरूपत्वादुत्पत्तेश्चासतः सत्तासम्बन्धरूपत्वात् कृतकत्वे सत्त्वप्रवेशः । एवमनित्यत्वस्य अपि ध्वंसप्रतियोगित्वरूपत्वात् ध्वंसस्य च सादित्वे सत्यनन्तत्वरूपत्वात्सादित्वस्य चोत्पत्तिमत्त्वरूपत्वात् उत्पत्तेश्चासतः सत्तासम्बन्धरूपत्वादनित्यत्वरूपसाध्येऽपि सत्ताप्रवेश इति भाव इत्याहुः । वस्तुतस्तु प्रागभावोपलक्षितसत्ताकत्वं कृतकत्वं प्रध्वंसोपलक्षितसत्ताकत्वमनित्यत्वमिति सत्ताप्रवेशोऽपीत्यर्थः ॥ **यदा**

न्विति । न हि निर्दोषत्वं प्रमितवक्तृत्वं वा वक्राद्यानुकूल्येऽनुप्रविष्टमिति भावः । तस्माद्ब्रह्माद्युपदेष्टोपदिष्टत्वेनानुकूल्यवक्त्रादिमत्त्वं तेनाप्तवाक्यत्वं तेन च प्रामाण्यमिति स्थितम् ।

प० — ननु वक्तृश्रोत्रित्यर्थं भवद्व्याख्यानरीत्या यत् यत्रेत्याश्रित्योपाधेर्न साधनव्यापकत्वदर्शनार्थं प्रवृत्तम् । किञ्चिदसेव ह्याप्तत्वं यद्वक्तृश्रोतृप्रसक्त्यानुकूल्यमिति सन्न्यायरत्नावल्युक्त्यानुकूलवक्त्रादिमत्त्वरूपसाधनस्याप्तवाक्यत्वरूपोपाधेश्चाभेदं दर्शयितुं आप्तवाक्यतया तेनेत्येतत्तु यस्मादभेदस्तेन कारणेनाप्तवाक्यतया हेतुना मानमिति पूर्वेणान्विततया प्रवृत्तमित्येव योज्यत इत्याशङ्क्याह ॥ **उपाधेरिति ॥ तेनेति** । साधनाभिन्नोपाधिना प्रामाण्यरूपं साध्यमित्यर्थः । मूले आप्तिरित्येव श्रवणादाह ॥ **आप्तेः इति** । अत एव नयचन्द्रिकायां 'स वै बलं बलिनां चापरेषामि'त्यादाविव यदाप्तिरनुकूलतेति निमित्तनैमित्तिकयोरभेदव्यवहार इत्युक्तम् । ननु भवत्पक्षे साध्याविशिष्टतेत्युक्तमित्यत आह ॥ **साध्येति ॥ इति चोक्तमिति** । वक्रित्यर्थावतारिकायामित्यर्थः ॥ **सत्तानुप्रवेशेऽपीति** । उत्पत्तिर्नाम कारणाधीनसत्तालाभ इत्यनत्व्यायान्यभागे वक्ष्यमाणदिशा वा पूर्वमसतः सत्तासमवायवत्त्वं वा कृतकत्वम् । उत्तरकालमसतः पूर्वं सत्तासमवायवत्त्वं वा सत्तासम्बन्धापगमो वा अनित्यत्वमित्येवंरूपेणेति भावः ॥

या० — **साधनाभेदमिति** । तथा च वक्तृश्रोतृप्रसक्तीनां यदाप्तिरनुकूलतेति वक्तृश्रोतृप्रसक्तीनामनुकूलता यद्यस्मादाप्तिस्तेन कारणेनाप्तवाक्यतया मानमित्येव योजनाऽत्राभिप्रेतेति द्रष्टव्या । न तु यदत्र वाक्य इत्यादिनोक्ता पूर्वयोजनेति भावः ॥ **साधनभेदानुपपत्तेरिति** । श्रोतृप्रसङ्गानुकूलधर्मयोः अपि साधने प्रविष्टत्वादिति भावः । ननु यो धूमवानित्यादौ विशेष्यांशस्योभयत्रानुप्रवेशोऽपि न दोषः । विशेषणांशस्यैवोभयत्र प्रवेशस्योक्तदोषहेतुत्वादित्यत आह ॥ **कृतकत्वानित्यत्वयोरिति** । इदं चासतः सत्तासम्बन्ध एव कृतकत्वम् । सतः सत्तासम्बन्धस्यापगमो अनित्यत्वमित्यभिप्रेत्योक्तमिति ज्ञातव्यम् । यदाह किरणावलीकारः । 'कार्यत्वमभूत्वा भावित्वमि'ति । 'अनित्यत्वं, भूत्वा अभावित्वमि'ति ॥

श्री० — **विशेष्यांशस्येति** । पर्वतस्येत्यर्थः ॥ **यदा त्विति** । एतदर्थमेव निर्दोषः प्रमितस्यैव वक्तेति लक्षणद्वयमपि समाहितं वेदितव्यमिति प्रागुक्तमिति ज्ञातव्यम् ॥

च० — **साधनाभेदमिति** । आप्त्यनुकूलतापदयोरभेदान्वयबोधानुकूलसमानविभक्तिकतारूपाकाङ्क्षाशालिताया यदित्यस्य लिङ्गविपरिणामेन स्त्रीरूपप्रथमान्तस्य तद्विशेष्यपदत्वोपपत्त्या या वक्रादीनाम् अनुकूलतासिन्यादृशाप्तिमत्प्रणीतवाक्यतयेति योजनैवाभिप्रेयते न तु यदित्यस्य सप्तम्यर्थतामुपेत्य दर्शिता प्राचीनयोजनेति भावः । **अनुपपत्तेरिति** । श्रोतृप्रसक्त्यानुकूल्याघटिताप्तेस्तद्घटितसाधनाभेदानुपपत्तेः

इत्यर्थः ॥ **उक्तमिति** । अनुकूलेन वक्त्राऽनुकूलान् श्रोतॄन्प्रति तदीयहितसाधनबोधायोपदिष्टत्वादित्यादिनोक्तमित्यर्थः ॥ **आप्त्येकदेशानुप्रवेश इति** । आप्तिश्चैकदेशश्चेति द्वन्द्वस्तयोरनुप्रवेशस्तत्र साध्यशरीरे आप्तेरेव प्रवेशः साधनशरीरे च तदेकदेशभूताविप्रलिप्साविनिर्मुक्तांशत्रिकस्य प्रवेश इत्यर्थः । न च द्वन्द्वस्याभिप्रेततायामाप्तितदेकदेशेति विन्यासेन भवितव्यमिति वाच्यम् । अनाप्त्यैकदेशपदस्यैव लक्षणया स्वीयान्यपक्षयोरित्यादाविवैतदेकदेशतात्पर्यकत्वोपगमात् ॥ **विशिष्टभेदेनेति** । चतुष्टरूपव्यासज्यवृत्तिधर्मावच्छिन्नावच्छेदकताककर्तृताकप्रणयनक्रियाकर्मत्वस्य साध्यतया त्रित्वरूपतदवच्छिन्नावच्छेदकताकर्तृताकप्रणयनक्रियाकर्मत्वस्य च हेतुतयाभिप्रेततया क्षत्यनवकाशादिति भावः । उभयत्र विशेषणांशनिवेशस्य असहिष्णुतायामभियुक्तकिरणावलीकारादिव्यवहारविरोध इत्याह ॥ **कृतकत्वेति** । कृतिनिर्वर्त्यत्वरूपकृतकत्वेन ध्वंसप्रतियोगित्वरूपानित्यत्वसाधने ध्वंसे व्यभिचारवारणाय तथा तादृशानित्यत्वेन कृतकत्वसाधने प्रागभावे व्यभिचारवारणाय च हेतौ जन्यभावसामान्ये कृतकत्वेनानित्यत्वस्य सिषाधयिषिततायां प्रागभावपरिगृहीतिनियन्त्रितासाधारण्यव्युदसनाय युगपदुभयत्र च सत्तानुप्रवेश आदृत इति ध्येयम् ।

सु०— **ग्रन्थकृताऽपि कस्मादियं परम्पराऽऽश्रितेति चेन्न । वक्त्राद्यानुकूल्येन प्रामाण्यं साधयताऽप्यन्ततोऽस्यार्थस्याश्रयणीयत्वात् । अन्यथाऽस्तु वक्त्राद्यानुकूल्यं वक्तुर्विप्रलिप्सामूलत्वेनाप्रामाण्यं च भवत्वित्याशङ्कायाः को निवारयिता । यद्यपि प्रामाण्यं स्वत एवेति बादरायणीयं मतम् । यद्वक्ष्यति 'न विलक्षणत्वादि'ति । जैमिनिरपि 'तत्प्रामाण्यं बादरायणस्य अनपेक्षत्वादि'ति । तथाऽप्यप्रामाण्यशङ्कानिरासार्थोऽयं प्रयत्न इत्यविरोधः ।**

वा०— एवं ग्रन्थकृतः परम्पराश्रयणाभिप्रायमुपपाद्य तत्र निमित्तं शङ्कते ॥ **ग्रन्थेति** । वक्त्राद्यानुकूल्यस्य विवक्षितार्थतत्त्वज्ञानकरणपाटवविवक्षारूपत्वात्सति तस्मिन्विवक्षितार्थतत्त्वज्ञानविरोधिप्रयुक्ताप्रामाण्यशङ्काया असम्भवेऽप्यविप्रलिप्साया वक्तृश्रोतृप्रसङ्गानुकूल्यरूपत्वाभावेन सत्यपि तस्मिंस्तदभावप्रयुक्ताप्रामाण्यशङ्कायाः सम्भवेन तच्छङ्कायाः श्रोतृप्रसङ्गानामानुकूल्यैकनिबन्धनत्वाद्विप्रलिप्सायास्तदानुकूल्याभावे प्रयोजकाभावेनानुपपत्तिरित्येवं श्रोतृप्रसङ्गानुकूल्येन वक्तर्यविप्रलिप्सानाश्रयणेऽनिवृत्तेरन्ततः तत्साधनाश्रयणे प्रथमत एव तदस्त्विति भावेन भाष्यकृतः परम्पराश्रयणं युक्तमेवेत्याह ॥ **वक्त्रादीति** ॥ **जैमिनिरपीति** । 'औत्पत्तिकस्तु शब्दस्यार्थेन सम्बन्धस्तस्य ज्ञानमुपदेशोऽव्यतिरेकश्चार्थेऽनुपलब्धे तत्प्रमाणं बादरायणस्यानपेक्षत्वादि'ति सूत्रम् । तत्र चोपदेशो विधिवाक्यं तस्य धर्मस्य ज्ञानं ज्ञापकम् । तच्च प्रमाणमेव । प्रामाण्यस्य स्वतस्त्वेनाप्तिमूलत्वाद्यनपेक्षितत्वात् । न चैवमनाप्तवाक्यस्यापि प्रामाण्यापत्तिः इति वाच्यम् । स्वाभाविकस्यापि प्रामाण्यस्यानाप्तसंस्पर्शप्रयुक्तकरणदोषबाधकप्रत्ययज्ञातार्थकत्वैरपोदितत्वेन

नत्र प्रामाण्याभावेऽपि स्वतस्त्वानपायादित्यभिप्रायेणौत्पत्तिकस्तु शब्दस्यार्थेन सम्बन्ध इति । करणदोषाभावस्याव्यतिरेक इति व्यतिरेको विपर्ययो बाधकप्रत्यय इति यावत् तदभावस्यानुपलब्धेऽर्थ इति ज्ञाताऽर्थकत्वाभावस्य चोक्त्याऽपवादकाभावाद्युक्तं प्रामाण्यमित्युपपाद्यते । तथा च प्रामाण्ये स्वतस्त्वं जैमिनिरप्याहेत्यर्थः । सूत्रावयवस्यैव प्रकृतोपयोगितया तावत एवात्रोदाहरणमिति द्रष्टव्यम् ॥ **तथाऽपीति** । प्रामाण्यस्यौत्सर्गिकत्वेन बुद्धिदोषनिरासाय युक्त्यपेक्षाया: स्वतस्त्वाविघातकत्वादिति भावः ।

म० — परम्पराश्रयणे प्रयोजनं प्रश्नपूर्वकमाह ॥ **ग्रन्थेति** । विपक्षे बाधकोपन्यासार्थमाप्तवाक्यत्वसाधनमित्यर्थः ॥ **यद्यपीति** । युक्त्यादिपरिपक्षे प्रामाण्ये सति स्वतःप्रामाण्याभावः ॥ **जैमिनिः अपीति** । अनपेक्षत्वलक्षणस्वतःप्रामाण्यं प्रमाणानां जैमिनिरपि वक्तीत्यर्थः । स्वतश्च प्रामाण्यमपवादाद् विपर्यय इति युक्त्यादेर्बुद्धिदोषमात्रनिरासहेतुत्वान्मूलापेक्षत्वेऽपि स्मृत्यादीनां न स्वतःप्रामाण्यहानिरिति भावः । ननु सिद्धान्ते करणप्रामाण्यस्य ज्ञप्तिस्वतस्त्वं नाभ्युपेयते यथोक्तमन्यत्र टीकाकारैः । 'ज्ञप्तिस्तु परत एव । इन्द्रियादिस्वरूपस्य यथायथं स्वप्रमाणवेद्यत्वाद्यथार्थज्ञानसाधनत्वस्यानुमानवेद्यत्वादि'ति । अत्रापि वक्ष्यति । 'करणानां तु ज्ञप्तौ स्वतस्त्वं नास्त्येवे'ति । तत्कथमेवमाक्षेपपरिहाराविति चेन्न । परत एवेत्युक्ते स्वाश्रयीभूतकरणग्राहकमात्रग्राह्यत्वरूपं स्वतस्त्वं नेत्यभिप्रेत्य प्रवृत्तत्वाद्वस्तुतस्तु करणप्रामाण्येऽपि ज्ञानजनकत्वग्राहकमात्रग्राह्यत्वरूपं यथार्थज्ञानान्वयव्यतिरेकानुविधानातिरिक्तप्रमाणनिरपेक्षत्वरूपस्वतस्त्वमेव विवक्षितम् । अत एव वक्ष्यति । 'अथवा ज्ञानजनकत्वं येन गृह्यते तत एव यथार्थज्ञानजनकत्वस्य तदीयस्य ग्राह्यत्वं स्वतस्त्वमि'ति ॥

प० — **ग्रन्थकृता** । भाष्यकृतेत्यर्थः ॥ **अस्यार्थस्येति** । आप्तवाक्यत्वद्वारकत्वस्येत्यर्थः ॥ **प्रामाण्यं स्वत इति** । ननु कथमेतत् । पद्धतौ करणप्रामाण्यं ज्ञप्तौ परत इत्युक्तेरित्यत आह ॥ **यत्तु वक्ष्यतीति** । तच्च विवरिष्यते 'प्रत्यक्षवच्च प्रामाण्यम्' इत्यत्र । पद्धत्युक्तिस्तु विवक्षाभेदेन युक्तेति प्रत्यक्षवच्चेत्यत्रैव व्यक्तीकरिष्यतीति भावः । नन्वेतच्छास्त्रं प्रमाणं प्रमितिजनकम् । आप्तवाक्यत्वादिति शास्त्रप्रामाण्यज्ञानाय न विजातीयसंवादरूपानुमानोक्तिरयुक्ता । शास्त्रस्य ज्ञानजननशक्तिः येन ज्ञायते तेनैव तस्य प्रमाजननशक्तिरूपप्रामाण्यस्यापि ज्ञायमानत्वरूपस्वतस्त्वोपगमाविरोधात् । न चाप्तवाक्यत्वरूपमनुमानं प्रमाजननशक्तिग्राहकं सत् ज्ञानजननशक्तिं न गृह्णातीति युक्तम् । तयोरभेदात् । भेदे वा इदं ज्ञानजनकमाप्तवाक्यत्वादिति प्रयोगसम्भवेन तस्या अपि ग्राहकत्वादिति चेन्न । पर्यायेण ग्राहकत्वेऽपि ज्ञानं प्रमाणमितिवत् ज्ञानजनकमिदं प्रमाजनकमिति युगपदग्रहात् । ननु च ज्ञानजनकमिदं शास्त्रं प्रमाजनकमाप्तवाक्यत्वादित्युक्तौ युगपदुभयग्राहकत्वमप्यस्तीति चेत् । एवं तर्हि वक्ष्यमाणश्रुति-

युक्तिसंवादेन प्रामाण्यग्रहस्योत्तरवाक्ये वक्ष्यमाणत्वात्तदपेक्षयैते शङ्कोत्तरे स्याताम् । अत एव ' न विलक्षणत्वात्' इति सम्मत्युक्तिः सङ्गता । तत्र संवादनिरपेक्षेण प्रामाण्यग्रहस्य वक्ष्यमाणत्वात् । यद्वा मूले ब्रह्मसूत्राणां प्रामाण्यमित्यस्य ब्रह्मसूत्रज्ञानप्रामाण्यमित्यर्थः । आप्तवाक्यतयेत्यादेराप्तवाक्यजत्वेनेत्यादिरर्थः । एवं च तत्प्रामाण्यस्य साक्षिवेद्यतयाऽनुमानावेद्यत्वादाप्तवाक्यत्वादित्युक्तिरयुक्तेति शङ्काभिप्रायः । ' न विलक्षणत्वात्' इत्यत्रापि तज्जन्यज्ञानप्रामाण्यस्वतस्त्वाशयेनैव सम्मत्युक्तिरिति ध्येयम् । अथवेदं शास्त्रं प्रमाजनकं ज्ञानजनकत्वे सति संशयविपर्ययाजनकत्वात्सम्मतवाक्यवदित्यनुमानमेव प्रामाण्यग्राहकम् । आप्तवाक्यत्वादिहेतुत्रयं चोक्तहेतोः विशेष्यासिद्धिवारकमिति शङ्कोत्तरे ध्येये । वस्तुतस्तु वाक्यश्रवणात् जायमानबोधरूपकार्यलिङ्गेन ज्ञानजननशक्तिरनुमीयते । तेनैव प्रमाजननशक्तिरपि न त्वाप्तवाक्यत्वादिनेति स्वतः प्रामाण्यमिति शङ्कार्थः ॥ **नेति** । 'न विलक्षणत्वादस्य तथात्वं च शब्दात्' इति युक्तिपादीयद्वितीयाधिकरणे अस्य वेदादिशास्त्रस्य विलक्षणत्वात्संवादानपेक्षत्वरूपस्वतःप्रामाण्याख्यात् पाशुपताद्यागमविलक्षणत्वान्न तथात्वं नाप्रामाण्यमिति वक्ष्यतीत्यर्थः ॥ **जैमिनिरपीति** । स्वत एव प्रामाण्यमिति बादरायणीयं मतमित्येतत्प्रमेयं 'औत्पत्तिकस्तु शब्दस्यार्थेन सम्बन्धस्य ज्ञानमुपदेशोऽव्यतिरेकश्चार्थे अनुपलब्धे तत्प्रमाणं बादरायणस्यानपेक्षत्वात्' इति सूत्रेणाद्याध्यायाद्यपादस्थेनाहेत्यर्थः । **सूत्रार्थस्तु** शब्दस्यार्थेन सम्बन्ध औत्पत्तिकः स्वाभाविकः उपदेशो वेदात्मा तस्य ज्ञानं ज्ञापकः अव्यतिरेको विपर्ययाजनकः चशब्दात्संशयाजनकश्च । बोधकत्वे सति संशयविपर्ययाजनक इति यावत् । तत्तस्मात् अनुपलब्धे मानान्तरानवगतेऽर्थे प्रमाणमनपेक्षत्वादन्यानपेक्षत्वादिति । बादरायणग्रहणं पूजार्थम् । बुद्धिदोपनिरासमात्रकारणत्वाद्युक्तीनामिति तत्वनिर्णयोक्तदिशा समाधिमाह ॥ **तथाऽपीति** ॥

या०— अन्ततोऽस्यार्थस्येति । विप्रलिप्साभावघटिताप्तिसाधनस्येत्यर्थः ॥ **को निवारयिता इति** । तथा च विपक्षे बाधकोपन्यासार्थमाप्तवाक्यत्वसाधनमावश्यकमित्यर्थः ॥ **यद्यपीति** । तथा च युक्त्या तत्साधनेऽपसिद्धान्त इति भावः ॥ **न विलक्षणत्वादिति** । ' न विलक्षणत्वादस्य तथात्वं च शब्दात्' इति सूत्रखण्डस्य न विलक्षणत्वादित्यस्य नैवं श्रुतेस्तदनुसारिस्मृतेश्च तदुक्तानुपलब्धेरप्रामाण्यं वाच्यम् । विलक्षणत्वात्तत्प्रामाण्यस्य संवादानपेक्षतया स्वतस्त्वादित्यर्थः ॥ **तत्प्रामाण्यमिति** । 'औत्पत्तिकस्तु शब्दस्यार्थेन सम्बन्धस्तस्य ज्ञानमुपदेशोऽव्यतिरेकश्चार्थेऽनुपलब्धेस्तत्प्रामाण्यं बादरायणस्य अनपेक्षणात्' इति जैमिनिसूत्रखण्डस्य तत्प्रामाण्यमित्यादेस्तस्यापौरुषेयत्वेनानाशङ्कितदोपस्य वेदस्य स्वत एव प्रामाण्यं बादरायणस्यापि सम्मतम् । प्रामाण्यस्योत्पत्तावाप्तोक्तत्वादेर्ज्ञप्तौ संवादादेश्चानपेक्षणादित्यर्थो बोध्यः । 'बुद्धिदोषनिरासमात्रकारणत्वाद्युक्तीनाम्' इति भगवत्पादीयं वाक्यं मनसि निधाय आह ॥ **तथाऽपीति** ।

च०— एवं सत्तापरित्यागेन भावत्वादिविशेषणान्तरप्रक्षेपिततत्प्रयुक्त एवाविशेषो द्रष्टव्य इत्यपि स्थितम् ॥ अस्यार्थस्येति । विप्रलिप्साभावघटिताप्तिसाधनस्येत्यर्थः । अन्यथा तादृशाप्तिसाधनानभ्युपगमे । को निवारयितेति । विवक्षितार्थतत्त्वज्ञानविवक्षाकरणपाटवेति त्रितयरूपवक्त्रानुकूल्यसमवधाने तद्घटकान्यतमाभावनिबन्धनाप्रामाण्यशङ्काया असम्भवेऽपि अविप्रलिप्साया उक्तानुकूल्यघटकताविरहेण श्रोतृप्रसङ्गानुकूल्यघटकत्वाभावेन च तादृशानुकूल्यत्रयघटितहेतूपगमेऽपि विप्रलिप्सानियन्त्रिताप्रामाण्यशङ्का सञ्चच्छत एव । न च विप्रलिप्सायास्तादृशानुकूल्यत्रयघटकत्वाभावेऽपि श्रोतृप्रसङ्गानुकूल्यैकप्रयोज्यतया तत्प्रयोजकाभावदशायां कथं सा सञ्चच्छतामिति वाच्यम् । श्रोतृप्रसङ्गानुकूल्येन वक्तर्यविप्रलिप्साश्रयणस्य एतावन्तं पन्थानं प्रयातस्यावश्यतायामादृत एव विप्रलिप्साभावघटिताप्तिसाधनौचित्यादित्याशयः । उत्तरवादिमते प्रामाण्यस्य स्वतस्त्वोपगत्या प्रकृतेऽनुमेयत्वोपगमेऽपसिद्धान्तमाशङ्कते ॥ यद्यपीऽति ॥ यद्वक्ष्यतीति । अविरोधलक्षण इति पूरणीयम् ॥ जैमिनिरपीति । 'औत्पत्तिकस्तु शब्दस्यार्थेन सम्बन्धस्तस्य ज्ञानमुपदेशो व्यतिरेकश्चार्थेऽनुपलब्धेः तत्प्रामाण्यं बादरायणस्यानपेक्षत्वादि'ति जैमिनिसूत्रावयवस्य तत्प्रामाण्यमित्यादेस्तस्यापौरुषेयत्वापादिताप्रामाण्यतदभावकोटिकशङ्कानास्कन्दिततात्कवेदस्य प्रामाण्यं स्वत एवेति बादरायणस्यापि सम्मतम् । आप्तोक्तत्वादेः प्रामाण्योत्पत्तौ संवादादेस्तज्ज्ञप्तावनपेक्षितत्वादित्यर्थोऽवसेयः । भाष्यकारीयप्रयत्नस्याप्रामाण्यशङ्काव्युदसनफलत्वोपगमेन प्रामाण्याधिगतिफलत्वानुपगमान्न क्षतिरित्याशयः ।

सु०— एवं विजातीयसंवादेनास्य शास्त्रस्य प्रामाण्यमुपपाद्य तदनुत्तमतासिद्धये सजातीयद्वयसंवादमप्याह ॥ श्रुतीति । तथाचशब्दौ समुच्चयार्थौ । मानमित्यस्यानुकर्षणार्थौ वा । यथा आप्तवाक्यतया तथा श्रुतिमूलतयाऽपीत्युपमार्थो वा तथाशब्दः । यद्यपि श्रुतियुक्तिमूलशब्दौ श्रुतियुक्तिभ्यामर्थमुपलभ्य रचितस्य वाचकौ । तथाऽप्यत्र समानार्थतासाम्येन गौण्या वृत्त्या श्रुतियुक्तिसंवादितार्थौ व्याख्येयौ । भगवतो बादरायणस्य स्वतः सर्वज्ञत्वेन मुख्यार्थासम्भवात् । यदि च श्रुतियुक्तिसंवादित्वादित्येवावक्ष्यत्तदा यादृच्छिकसंवादिताऽपि व्यज्ञास्यत । सा मा विज्ञायीति गौणप्रयोगः । एवं हि प्रयोगेऽङ्गाङ्गिभावोऽप्यधिको विज्ञायते । स च पक्षधर्मतोपपादको भविष्यति । ततश्चायमर्थः । यच्छ्रुतिसंवादि तत्प्रमाणम् । यथा मन्वादिवाक्यम् । श्रुतिसंवादि चेदं शास्त्रम् । तदर्थविचारपरत्वात् । विसंवादे तदनुपपत्तेः । तच्च 'पुनस्तस्यार्थवित्तय' इत्याद्यागमसिद्धम् । यच्च युक्तिसंवादि तत्प्रमाणम् । यथा धूमवन्तं पर्वतमुद्दिश्य पर्वतोऽयमग्निमानित्युक्तं वाक्यम् । युक्तिसंवादि चेदम् । मीमांसारूपत्वात् ।

मीमांसायाश्च युक्त्यनुसन्धानात्मकत्वात् । तस्मात्प्रमाणम् । अन्यथा श्रुतेर्युक्तेश्चाप्रामाण्यप्रसङ्गः । अर्धवैशसासम्भवादिति ।

वा० — आदौ तावत्प्रामाण्य इति तावच्छब्दसूचितमाह ॥ **तदनुत्तमतेति** । वक्राद्यानुकूल्याप्तवाक्यत्वयोरिव न श्रुतियुक्तिमूलत्वयोः पूर्वोक्तहेतुं प्रति साध्यत्वमपि तु मानत्वं प्रति स्वतन्त्रसाधकत्वमिति अभिप्रेत्य भाष्यकृता प्रयुक्तयोस्तथाचशब्दयोस्तदभिप्रायं विशदयति ॥ **तथेति** । तथाचशब्दयोर्हेतुसमुच्चयार्थत्वे तद्बलात्साध्यसम्बन्धलाभः । अनुक्तसाध्यसमुच्चयरूपसाध्यानुकर्षणार्थत्वे तु साक्षात्साध्यसम्बन्धलाभात्परस्परहेतुसमुच्चयफलस्यापि लाभात्पक्षान्तरमाह ॥ **मानमिति** । चशब्दस्योक्तरीत्या समुच्चयार्थतामङ्गीकृत्य तथाशब्दस्योपमार्थतया प्रसिद्धत्वात्तदर्थत्वेऽपि समुच्चयफललाभात्तथाशब्दे प्रकारान्तरं आह ॥ **यथेति** । श्रुतियुक्तिमूलत्वशब्दयोर्मुख्यार्थत्वभ्रान्तिं वारयति ॥ **यद्यपीति** । **समानार्थतासाम्येनेति** । श्रुतियुक्तिभ्यामर्थमुपलभ्य रचितवदस्यापि श्रुतियुक्तिसमानार्थत्वादिति भावः । मुख्यार्थानुपपत्तिमभिधाय गौणप्रयोगे प्रयोजनं वक्तुं तदप्रयोगे तदसिद्धिमाह ॥ **यदि चेति** । मूलस्याङ्गित्वनियमेन तन्मूलकत्वोक्तया तदङ्गत्वसूचनोपपत्तिरित्याह ॥ **एवं हीति** । व्याप्तिपक्षधर्मतयोरुभयोरप्यनुमानाङ्गत्वाद्व्याप्यकारीयं पक्षधर्मतासूचनं व्याप्तेरप्युपलक्षणमित्यभिप्रेत्य व्याप्तिप्रदर्शनपूर्वं कीदृशोऽङ्गाङ्गिभावः कुतश्च स कथं च पक्षधर्मतोपपादक इत्याशङ्कां परिहरति ॥ **ततश्चेति** ॥ **अर्धेति** । समानार्थत्वाविशेषेऽप्येकप्रामाण्यस्यापराप्रामाण्यस्य चार्धवैशसवदसम्भावितत्वादित्यर्थः ।

स० — **एवं हीति** । मूलित्वेनाङ्गत्वदर्शनात् ब्रह्मसूत्राणामङ्गत्वेन श्रुतिसंवादार्थमूलित्वव्यपदेश इति भावः ॥ **स चेति** । श्रुतिसंवादित्वस्य यादृच्छिकश्रुतिसंवादित्वेन तस्य प्रामाण्यसाधकत्वाभावात् । नियतश्रुतिसमानार्थत्वस्यैव च तत्साधकत्वात्प्रामाण्यसाधनानुपपत्तिपरिहारार्थं मूलमित्युक्तम् । तथा च मूलमूलिनोर्नियतसंवाददर्शनान्मूलपदेन तदभिधानात्तेन प्रामाण्यसाधनमुपपन्नमिति भावः ॥ **अन्यथेति** । न हि श्रुतियुक्त्योरपि कयोश्चित्प्रामाण्यं कयोश्चिन्नेति वैरूप्यं सङ्गच्छत इत्यर्थः ।

प० — **विजातीयेति** । आप्तवाक्यत्वरूपप्रमाणसंवादेनेत्यर्थः । तस्य श्रुतियुक्त्योरिव साक्षाच्छास्त्रसमानार्थविषयकत्वेन विजातीयत्वमिति भावः ॥ **अनुत्तमतेति** । सर्वोत्तमतेत्यर्थः । 'चक्रे शास्त्रमनुत्तमम्' इत्यत्र प्रागेव विग्रहः प्रदर्शितः । तदनुवादत्वादेतत्प्रयोगः ॥ **अनुकर्षणार्थौ वेति** । श्रुतिमूलतया मानं युक्तिमूलतयाऽपि मानमिति प्रत्येकमनुकर्षणार्थावित्यर्थः ॥ **समानार्थतेति** । मूलमूलिभावापन्नयोर्यथैकार्थत्वं तथाऽत्रापीत्येकार्थतागुणसाम्येनेत्यर्थः । किं गौणप्रयोगे प्रयोजनमित्यत एकं प्रयोजनमुक्त्वाऽन्यदप्याह ॥ **एवं हि प्रयोग इति** । श्रुतिमूलतयेति प्रयोगे हि तद्विचारपरत्वाच्छास्त्र-

मङ्गं अङ्गि तु श्रुतय इत्येवं विज्ञायते । मूलमूलिनोरङ्गाङ्गित्वस्य काव्यटीकादौ प्रसिद्धेः । न चाङ्गाङ्गिभावज्ञापनं व्यर्थम् । शास्त्रं मानं श्रुतिसंवादित्वादित्यत्रासिद्धिशङ्कानिरासार्थत्वात् । मूलमूलितयाङ्गाङ्गिभावापन्नयोरेकार्थत्वस्यान्यत्र दर्शनादित्येतत्प्रयोजनलाभाय च गौणप्रयोग इति भावः । यद्वोदाहरणादिकानित्युक्तत्वादस्य मीमांसाशास्त्रत्वादुदाहरणावयवपूर्वं प्रयोगमाह ॥ **यच्छ्रुतीति** । उपनयमाह ॥ **श्रुतीति** । तत्र हेतुस्तदर्थेति ॥ **तच्चेति** । श्रुतिविचारणपरत्वम् । ' पुनस्तस्यार्थवित्तये । चकार ब्रह्मसूत्राणि ' इति भाष्योक्तस्मृतिसिद्धमित्यर्थः । तस्य वेदराशेरित्यर्थः । उभयत्र निगमनमाह ॥ **तस्मादिति** । श्रुतियुक्तिसंवादवादित्यर्थः । अप्रयोजकत्वनिरासाय विपक्षे बाधकमाह ॥ **अन्यथेति** । शास्त्राप्रामाण्ये श्रुत्यादेः कुतोऽप्रामाण्यप्रसङ्ग इत्यत आह ॥ **अर्धेति** । वैशसो हिंसा । अङ्गाङ्गिनोः एकशरीरापन्नत्वादिति भावः । विपूर्वाच्छमु हिंसायामित्यतः पचाद्यजन्तात्तस्येदमित्यणि वैशसेति रूपनिष्पत्तेः ।

या० — **गौणप्रयोग इति** । तथा च श्रुत्यादिनाऽर्थमुपलभ्य रचितं यद्वाक्यं तत्सादृश्यनियमेन संवादित्वस्य लाभेन यादृच्छिकसंवादिताशङ्कया या व्यभिचारशङ्का तस्या निरास इति भावः । एवं प्रयोगे कृत्यान्तरमप्याह ॥ **एवं हीति** । श्रुतिर्मूलभूता विचार्यतयोपजीव्या यस्येत्यपि व्याख्यानसम्भवेन विचार्यविचारकभावलाभादङ्गाङ्गिभावोऽपि ज्ञायत इत्यर्थः । एवं युक्तिर्मूलभूतोपजीव्या स्वार्थनिर्णयायोपादीयमाना यत्रेति व्याख्याने विचाराङ्गयुक्तिग्रथनात्मकत्वलाभेनाङ्गाङ्गिभावो ज्ञायत इत्यर्थः । यद्वा यादृच्छिकसंवादितेत्यस्य विवक्षितस्य नियमेन श्रुत्यादिसंवादित्वस्य प्रामाण्यसाधकहेतोरसिद्धिराशङ्कितेत्यर्थः । ननु गौणप्रयोगे कथमुक्तशङ्कापरिहार इत्यत आह ॥ **एवं हीति** । तथा चाङ्गाङ्गिभावे सति श्रुत्यादिसंवादित्वस्य कर्ममीमांसादौ दर्शनात् अत्रापि तत्सादृश्यलाभ इति भावः । **पक्षधर्मतोपपादक इति** । वक्ष्यमाणानुमानयोरिति शेषः ॥ **अर्धवैशसासम्भवादिति** । अर्धहिंसान्यायासम्भवात् इत्यर्थः । अर्धवैशसासम्भवादिति पाठेऽर्धवैशसाऽसम्भवाद्विरोधासम्भवात् । वस्तुनो द्वैरूप्यासम्भवादिति यावत् इति व्याख्यानं द्रष्टव्यम् ।

श्री० — **अन्यथेति** । श्रुतियुक्तिसंवादिनो ब्रह्ममीमांसाशास्त्रस्याप्रामाण्य इत्यर्थः । कुत इत्यत आह ॥ **अर्धवैशसेति** । ब्रह्ममीमांसाशास्त्रश्रुतियुक्तीनामेकार्थप्रतिपादकत्वे समाने ब्रह्ममीमांसाया अप्रामाण्यमितरयोस्तु प्रामाण्यमित्यर्धहिंसान्यायासम्भवादित्यर्थः । अर्धवैशसेति पाठे ब्रह्ममीमांसाशास्त्रस्य श्रुतियुक्तिसंवादे त्रयाणामेकार्थप्रतिपादकत्वं प्राप्तम् । तत्र श्रुतियुक्त्योः प्रामाण्ये तत्प्रतिपादितप्रमेयस्य सत्यत्वं प्राप्तम् । ब्रह्ममीमांसाशब्दस्याप्रामाण्ये तत्प्रतिपादितप्रमेयस्यासत्यत्वं प्राप्तमित्येकस्यैवार्थस्य सत्यत्वासत्यत्वरूपद्वैरूप्यासम्भवादित्यर्थः ।

च०— **तदनुत्तमतासिद्धये** । स्वावधिकोत्तमत्वविशेषितराहित्यसिद्धये ॥ **अर्थमुपलभ्य रचितस्य** । अर्थकर्मकोपलब्धिप्रयोज्यरचनक्रियाकर्मीभूतस्य ॥ **गौणः प्रयोग इति** । तादृशमन्वादिवाक्यन्तस्य यथानियतश्रुतिसंवादित्वादिकं तथैतस्यापीति भावः । ईदृशविन्यासस्य फलान्तरमपि दर्शयति ॥ **एवं हीति** ॥ **पक्षधर्मतेति** । अभिधास्यमानतदर्थविचारपरत्वमीमांसारूपत्वयोरित्यर्थः । वैशसशब्दो हिंसावचनः ।

सु०— **किमतो यद्येवमित्यत आह ॥ एव प्रामाण्यमिति । एवशब्दो ब्रह्मसूत्राणां इत्यनेन सम्बध्यते । त्रिविधमिति क्रियाविशेषणम् । ब्रह्म वेदस्तदर्थः परब्रह्म वा तस्य सूत्राणि ब्रह्मसूत्राणि । सकलवेदार्थभूतस्य परब्रह्मणो विष्णोः स्वरूपनिर्णयार्थानि सूत्राणीति यावत् । सूत्रशब्दार्थश्चाल्पाक्षरमित्याद्यागमादवगन्तव्यः । एतेनैतच्छास्त्रवाचिनः शारीरकशब्दस्य शरीरमेव शरीरकं तत्र भवः शारीरको जीवः । तमधिकृत्य कृतोऽयं ग्रन्थः शारीरक इति व्याख्यानं निरस्तं भवति । ब्रह्मसूत्रशब्दार्थेन विरुद्धत्वात् । त्वंपदाभिधेयस्य तत्पदाभिधेयब्रह्मरूपता मीमांसेति व्याख्यानादविरोध इति चेन्न । असम्भवात् । न हि जन्मादिसूत्राणि अभेदपराणि । प्रत्युत तन्निरासपराणीति वक्ष्यते । अतः शारीरकः परमात्मैव । यथोक्तम् । 'शारीरौ तावुभौ ज्ञेयौ जीवश्चेश्वरसंज्ञित' इति । तस्य सकलगुणपूर्णत्वादिमीमांसैव शारीरकमीमांसा । तथा चोक्तं पुराणे 'सर्वदोषविहीनत्वम्' इत्यादि ।**

वा०— यद्येवं श्रुतियुक्तिसंवादितया प्रामाण्यं लब्धमतोऽपि तदनुत्तमता सिद्धा किमित्याशङ्कते ॥ **किमिति** । यथाश्रुतान्वये एवशब्दस्य वैयर्थ्याद् ब्रह्मसूत्राणामित्यनेन सम्बन्धे प्रयोजनं कथयिष्याम इत्यभिप्रेत्य भिन्नक्रमतया तं व्याचष्टे ॥ **एवशब्द इति** । प्रामाण्यस्यैकविधत्वेन त्रैविध्यासम्भवात् स्वरूपेण त्रैविध्यस्यानुत्तमतानुपपादकत्वाच्च क्रियाविशेषणतायां बाधकाभावाद्वक्ष्यमाणरीत्या अनुत्तमतोपपादकत्वसम्भवाच्च तथा व्याचष्टे ॥ **त्रिविधमितीति** । साधनं परित्यज्य धात्वर्थमात्रविशेषणं हि क्रियाविशेषणमित्यर्थः । 'चक्रे शास्त्रमनुत्तमम्' इति प्रकृतशास्त्रस्यैव पूर्वत्रेवात्रापि प्रामाण्यसम्बन्धित्वेन लाभे सिद्धेऽपि यद् ब्रह्मसूत्राणामिति विशेषग्रहणं तस्य प्रयोजनं वक्तुं तस्य स्वाभिप्रेतयथास्थितोक्तिं विनाऽसम्भवात्स्वाभिप्रेतार्थं तावदाह ॥ **ब्रह्मेति** । वेदपरब्रह्मणोरुभयोरपि ब्रह्मपदशक्यत्वेन ब्रह्मपदात्तयोः स्वातन्त्र्येणोपस्थितावपि प्रत्ययोपस्थितकर्तृत्वैकत्वयोरेकप्रत्ययश्रुत्या वा योग्यतावशाद्वा विवक्षाबलाद्वा यथा परस्परान्वयस्तथा प्रकृतेऽप्येकपदश्रुत्यादिना प्रतिपाद्यप्रतिपादकभावेन परस्परान्वय इत्यभिप्रेत्य तदर्थ इत्युक्तम् । न तु शक्यसम्बन्धाभिप्रायेण परब्रह्मणोऽपि शक्यत्वादिति बोध्यम् । एवं ब्रह्मसूत्रपदं व्याख्याय तद्व्रहेण पञ्चपाद्युक्तशारीरकमीमांसापदान्तर्गतशारीरकपदव्याख्यानं निरस्तमित्याह ॥ **एतेनेति** ॥

ब्रह्मेति । जीवमधिकृत्य प्रवृत्ते ग्रन्थे परब्रह्मस्वरूपनिर्णयार्थसूत्रत्वाभावेन ब्रह्मसूत्रशब्दार्थविरुद्धत्वात् इत्यर्थः । ननु शारीरकस्य त्वंपदाभिधेयस्य जीवस्य तत्पदाभिधेयब्रह्मरूपताप्रतिपादकमीमांसाया अपि शारीरकजीवमधिकृत्य प्रवृत्तत्वाद् ब्रह्मविषयकसूत्रत्वसम्भवाच्च न विरोध इति शङ्कते ॥ **त्वंपदेति** । यद्वा । नन्वस्तु शारीरकं जीवमधिकृत्य कृतो ग्रन्थः शारीरकस्तद्रूपा मीमांसेति पञ्चपादीव्याख्यानस्येदं दूषणम् । शरीरमेव शरीरकम् । तत्र निवासी शारीरको जीवात्मा । तस्य त्वंपदाभिधेयस्य तत्पदाभिधेयपरमात्मरूपता मीमांसा तथोक्तेति भामतीव्याख्याने नेदं दूषणं सम्भवतीत्याशङ्कते ॥ **त्वंपदेति** । यद्वा व्याख्यानद्वयस्यानतिविशेषतया व्याख्यानद्वयमेतेनेत्यादिना सम्मुग्धतयाऽनूद्य ब्रह्मसूत्रशब्दार्थविरोधेन अपाकृत्य त्वंपदेत्यादिनोभयाभिप्रायाविष्करणपूर्वमसम्भवादिति दूषणाभिधानमिति द्रष्टव्यम् ॥ **असम्भवादिति** । एवं च जन्मादिसूत्रेषु त्वदुक्तब्रह्मसूत्रशब्दार्थाभावेन तस्य ब्रह्मसूत्रार्थशब्दतया वक्तुमशक्यत्वे अस्मदुक्तार्थकत्वे वक्तव्ये तद्विरोधस्तदवस्थ इति भावः ॥ **अत इति** । परोक्तार्थस्यानुपपन्नत्वादित्यर्थः । ब्रह्मसूत्रशब्दार्थविरोधासम्भवयोः परपक्ष इव स्वपक्षेऽभावादिति भावः । न केवलं स्वपक्षेऽसम्भवाभावो अपि तु शारीरकमीमांसाशब्दार्थतयाऽस्मदुक्तार्थः प्रामाणिकश्चेत्याह ॥ **तथा चेति** ।

स०— ननु ब्रह्ममीमांसाशास्त्रस्य यथार्थज्ञानसाधनत्वरूपप्रामाण्यस्यैकविधत्वात् त्रिविधमिति अनुपपन्नमित्यतस्त्रिविधमित्यस्य दृश्यत इति क्रियाविशेषणत्वान्न दोष इत्याह ॥ **त्रिविधमिति** ॥ **शारीराविति** । भवार्थतद्धितानुपपत्तेः साध्वर्थतेत्यर्थः । 'सर्वदोषविहीनत्वं गुणैः सर्वैरुदीर्णता । अभेदः सर्वरूपेषु जीवभेदः सदैव च । विष्णोरुक्तानि सूत्रेषु सर्ववेदेड्यता तथा' इति प्रमाणस्य प्रतीकं गृह्णाति ॥ **सर्वदोषविहीनत्वमित्यादीति** ।

प०— प्रमाजनकत्वरूपप्रामाण्यस्यैकविधत्वेन त्रैविध्यायोगादाह ॥ **क्रियाविशेषणमिति** । विवरिष्यते चैतत् । त्रिविधं दृश्यते । आप्तवाक्यत्वादिप्रमाणत्रयेण दृश्यत इति यावदिति ग्रन्थेन ॥ ब्रह्मपदस्य तन्त्रतामुपेत्यार्थमाह ॥ **ब्रह्मवेद इत्यादि** । वाशब्दः समुच्चये ॥ **एतेनेति** । ब्रह्मसूत्रपदोपादानेनेत्यर्थः ॥ **त्वंपदेति** । तत्त्वमसीतिवाक्यस्थेत्यर्थः ॥ **यथोक्तमिति** । सप्तमे गीताभाष्ये । 'शारीरौ तावुभौ ज्ञेयौ जीवश्चेश्वरसंज्ञित' इति । परमस्तथेति पाठो लेखकायत्तः ॥ **सर्वदोषविहीनत्वमिति** । 'सर्वदोषविहीनत्वं गुणैः सर्वैरुदीर्णता । अभेदः सर्वरूपेषु जीवभेदस्सदैव च । विष्णोरुक्तानि सूत्रेषु सर्ववेदेड्यता तथा । तारतम्यं च मुक्तानां विमुक्तिर्विद्यया तथा' इति भारततात्पर्यनिर्णयोक्तपुराणे उक्तमित्यर्थः ।

या०— ब्रह्ममीमांसाशब्दस्योक्तविरोधपरिहाराय व्याख्यानान्तरमाशङ्कते ॥ **त्वंपदाभिधेयस्य इति** ॥ **शारीराविति** । तद्धितस्य मानार्थकत्वानुपपत्त्या वासाद्यर्थता स्वीकार्येति भावः ॥ **सर्वदोषविहीनत्वमित्यादीति** । 'सर्वदोषविहीनत्वं गुणैः सर्वैरुदीर्णता । अभेदः सर्वरूपेषु जीवभेदः सदैव च । विष्णोरुक्तानि सूत्रेषु सर्वदेवेड्यता तथा' इत्यादिना पुराणेन सकलगुणपूर्णत्वादिमीमांसारूपत्वं सूत्राणामुक्तमित्यर्थः ॥

श्री०— प्रमाजनकत्वरूपप्रामाण्यस्यैकविधत्वेन त्रैविध्यायोगादाह ॥ **क्रियाविशेषणमिति** ॥

च०— प्रामाण्ये त्रैविध्यस्य बाधिततया स्वावधिकोत्तमत्वविशेषितराहित्यानुपपादकतया च अभेदेन प्रामाण्यविशेषणीभूतकर्मप्रत्यायकलकारप्रकृतिभूतधातूपस्थाप्यानुमितिरूपदर्शनक्रियानिष्ठविशेष्यतानिरूपिताभेदसंसर्गावच्छिन्नप्रकारतापन्नप्रत्यापकमित्याशयेनाभिधत्ते ॥ **त्रिविधमिति** ।

सु०— यत एवं ब्रह्मसूत्राणां प्रामाण्यं त्रिविधं दृश्यते । आप्तवाक्यत्वादिप्रमाणत्रयेण दृश्यत इति यावत् । अतस्तन्महदनुत्तमं मन्तव्यम् । आप्तवाक्यत्वादिलिङ्गत्रयावसितं प्रामाण्यं अन्यत्रापि चेत्स्यात्तदा कथमेषां तदनुत्तममित्यतो ब्रह्मसूत्राणामेवेत्युक्तम् । तत्कथमित्यत आह ॥ एकधेति । सर्वश इति वचनादेकधेत्युपलक्षणम् । तथा हि । क्वचिदेकधा । यथाऽऽप्तिमूलतया लौकिकविषये पितृवाक्ये । श्रुतिसंवादेन धर्मादिविषये प्रतिवाद्युदीरितवचने । तदुक्त एव पर्वतोऽग्निमानिति वाक्ये युक्तिसंवादेन । क्वचिद् द्वेधा । यथाऽऽप्तिश्रुतिभ्यां मन्वादिवाक्ये । आप्तियुक्तिभ्यां पर्वतोऽग्निमानित्यादौ पितृवाक्ये । श्रुतियुक्तिभ्यामीश्वरः सर्वज्ञ इति प्रतिवाद्युदीरितवचसीति । जैमिन्यादिवाक्ये त्रेधाऽप्यस्तीति चेत् । सत्यम् । यथा ब्रह्मसूत्रेषु न तथा । निरवधिकं हि तत्राप्त्यादिकम् । एतदर्थमपि महदित्येतत्त्रिविधमित्यनेनापि योजनीयम् । ननु प्रमाणैकत्वानेकत्वयोः प्रमेयतादवस्थ्यात् कथमेतत् । इत्थम् । न हि प्रमाणमात्रं निःशङ्कप्रवृत्तावुपयुज्यते । किं नाम प्रमाणतया प्रमितमेव । तच्च यावद्यावदधिकं प्रमीयते तत्तदनुसारिणीमविशङ्कां क्षिप्रप्रवृत्तिं प्रसूत इत्यनुभवसिद्धम् । ततः प्रामाण्यमेव स्वकार्यातिशयवशेनातिशयवदुच्यते । एवं विषयप्रयोजनातिशयवशेनाप्यतिशयो द्रष्टव्यः ।

वा०— एकधाऽन्यत्र सर्वश इत्यनेनातो नैतादृशमित्युपसंहारबलेन च लब्धं प्रामाण्यसाधकप्रमाणे त्रैविध्यं तस्यानुत्तमत्वे हेतुत्वं च दर्शयितुं यत्तच्छब्दार्थाध्याहारेण वाक्यं व्याख्याति ॥ **यत**

इति । यद्वैवं पदार्थमुक्त्वा वाक्यार्थमाह ॥ **यत इति** । अन्यत्र द्वैविध्यस्य स्पष्टदृष्टत्वेऽपि सर्वेश इति यद्वचनं तदेकधेत्यस्योपलक्षणत्वज्ञापकमित्याह ॥ **सर्वेश इतीति** । आप्त्यादिकमित्यत्रादिपदेन श्रुतिमहातात्पर्यविषयसमानार्थत्वमिति निरवकाशयुक्त्यनुसन्धानात्मकत्वं च परिगृह्यते ॥ **कथमेतदिति** । प्रामाण्यज्ञापकत्रैविध्यात्प्रामाण्ये महत्त्वं नोपपन्नमित्यर्थः । न केवलं साक्षाद्भाष्यकारोक्तो लिङ्गत्रयावसितत्वप्रयुक्तस्वकार्यातिशयवशादेव प्रामाण्येऽतिशयोऽपि तु फलवत्त्वे सति ज्ञानसाधनत्वोपाधिना यथास्थितज्ञेयविपर्यीकारित्वरूपवाक्यप्रामाण्यस्य प्रकृते सर्वोत्तमज्ञेयविषयीकारित्वरूपतया सर्वोत्तमफलसाधनज्ञानसाधनत्वोपाधिकत्वाच्चातिशयो भाष्यकाराभिप्रेतो द्रष्टव्य इत्याह ॥ **एवमिति** । भाष्यमुपलक्षणमिति अभिप्रेत्य चाह ॥ **एवमिति** ।

स०— आप्तवाक्यत्वादिप्रमाणानां बाहुल्यात्प्रामाण्यमनुत्तममित्युक्तं तदनुपपन्नमिति शङ्कते ॥ **ननु प्रमाणैकत्वानेकत्वयोरिति** ॥ **इत्थमिति** । एवं चाप्तवाक्यतया सिद्धेऽपि प्रामाण्ये सर्वोत्तमप्रामाण्यसिद्धये श्रुतियुक्तिसंवादद्वयमित्यनेकप्रमाणानां निःशङ्कप्रवृत्तिहेतुत्वात्सार्थक्यम् । कर्ममीमांसासूत्रापेक्षया ब्रह्मसूत्राणामविशङ्कप्रवृत्तिलक्षणकार्यातिशयेन धर्माद्यपेक्षयातिशयितविषयेण ब्रह्मणा स्वर्गाद्यपेक्षयातिशयितेन फलेन मोक्षेणातिशयवत्त्वात् प्रामाण्यस्यापि त्रिविधातिशयवत्वं प्रामाण्यं त्रिविधं महदित्यनेनोक्तमिति भावः ॥

प०— उपलक्षणत्वे बीजोक्तिः ॥ **इति वचनादिति** । सर्वेशः सर्वत्रान्यत्रेत्युक्त्यैकधेत्युक्तिः अयुक्ता । क्वचिद् द्वेधा त्रेधाऽपि सम्भवादत उपलक्षणं कार्यमिति भावः ॥ **श्रुतियुक्तिभ्यामिति** । यः सर्वज्ञः इत्यादिश्रुत्येश्वरः सर्वज्ञः सर्वकर्तृत्वादित्यादियुक्त्या च मूलभूतयेत्यर्थः । प्रामाण्यमिति सर्वत्रानुषङ्गः ॥ **एतदर्थम्** । जैमिन्यादिवाक्यव्यावृत्तप्रामाण्यसिद्ध्यर्थमित्यर्थः ॥ **त्रिविधमित्यनेनापि इति** । त्रिविधमित्यस्य क्रियाविशेषणत्वादाप्तवाक्यत्वादिप्रमाणत्रयेणेति पूर्वं तदर्थो दर्शितः । तत्र महदित्यस्य प्रामाण्येनेव तेनाप्यन्वये सति महदाप्तवाक्यत्वादिप्रमाणत्रयेणेत्यर्थः । महत्त्वं च प्रमाणस्य आप्तेः निरवधिकत्वेन । श्रुतियुक्त्योरनन्तत्वेनेत्यर्थो लभ्यत इति कर्ममीमांसादेवमीमांसाव्यावृत्तप्रामाण्यं सिध्यतीति भावः ॥ **प्रमाणेति** । प्रामाण्यज्ञापकप्रमाणैकत्वानेकत्वयोरित्यर्थः ॥ **एतदिति** । उत्तमानुत्तमप्रामाण्ये इत्येतदित्यर्थः । ब्रह्मसूत्रपदप्रयोगसूचितं तदर्थत इति पदप्रयोगसूचितं च कार्यातिशयमपि आह ॥ **एवं विषयेति** । यथा निःशङ्कक्षिप्रप्रवृत्तिजनकत्वेनातिशयः तथा कर्मदेवतादितोऽपि प्रागुक्तदिशा सर्वदोषविहीनत्वादिगुणविशिष्टपरब्रह्माख्यातिशयितविषयप्रतिपादनेनानल्पस्थिरमोक्षाख्यातिशयितप्रयोजनकत्वेन चैतच्छास्त्रप्रामाण्यस्यातिशयो द्रष्टव्य इत्यर्थः ।

या० — तत्रेति । ब्रह्मसूत्रकर्तरि बादरायण इत्यर्थः ॥

च० — अनुत्तमं मन्तव्यमिति । ब्रह्मसूत्रप्रामाण्यमनुत्तमम् आप्तवाक्यत्वादिलिङ्गत्रयावसित-
ा दित्यनुमानाकारोऽवसेयः ॥

अनु० — अतो नैतादृशं किञ्चित्प्रमाणतममिष्यते ।
स्वयं कृताऽपि तद्व्याख्या क्रियते स्पष्टतार्थतः ॥

सु० — तदेवं श्रुत्यनुमानाभ्यामिदमेव शास्त्रं प्रमाणतमं नान्यदेतादृशमस्तीत्युपसंहरति ॥
ात इति । इष्यते प्रामाणिकैरिति शेषः । तथा चान्यपरिहारेणास्यैव व्याख्यानं युक्तमिति
दयम् । ननु भारतं सर्वशास्त्रेषूत्तममुच्यते । सत्यम् । विचार्येषु शास्त्रेषु तदित्यविरोधः ।
ानु चास्य शास्त्रस्यारम्भणीयत्वं सूत्रकार एव प्रथमसूत्रे समर्थयते । तद्व्याख्यानेनैव सर्वं
ाम्पद्यते । किमनेन । प्रथमसूत्र एव कथं प्रवृत्तिरिति चेत् । प्रथमभाष्येऽपि कथम् ।
ान्देहात्प्रवृत्तस्य पुनरुक्तप्रमाणैर्निर्णय इति चेत् । समं प्रथमसूत्रेऽपि । नैवम् । विषयादि-
ाम्पादनेनैव तत् । न च तावताऽऽरम्भणीयत्वम् । प्रामाण्ये हि सति काकदन्तपरीक्षाग्रन्थ-
ालक्षण्यार्थं विषयादिव्युत्पादनमुपयुज्यते । अतः सूत्राक्षिप्तमेवेदं शिष्याणां बुद्धिशुद्धये
ाष्यकृतोक्तमिति ।

वा० — नन्वत इत्युत्तरवाक्यस्य पूर्वोक्तार्थप्रतिपादकत्वात्पौनरुक्त्यमित्यतः परमाख्यविद्येत्यारभ्य
ाक्तप्रमेयोपसंहारत्वान्न वैयर्थ्यमित्याह ॥ तदेवमिति । मयेत्यध्याहारस्य स्वतः सिद्धत्वेऽपि प्रमाण-
ामत्वेन स्वाङ्गीकारमात्रस्यानुपयुक्तत्वात्सर्वाङ्गीकारस्य च बाधितत्वात्प्रमाणानां चानुपदमेवोपपादितत्वात्
ामाणिकैरित्येव शेषपूरणं युक्तमित्यभिप्रेत्याह ॥ इष्यत इति । परमप्रमेयानुपसंहारेणोपसंहारभाष्य-
्यूनतां परिहर्तुं भाष्यकाराभिप्रेतं परमप्रमेयं स्वयं दर्शयति ॥ तथा चेति । ननु श्रुत्यनुमानाभ्यामस्यैव
ामाणतमत्वे भारतस्य सर्वशास्त्रेषूत्तमत्वोक्तिर्व्याहन्येतेति शङ्कते ॥ नन्विति । 'भारतं सर्वशास्त्रेषु भारते
ीतिका वरा' इति प्रमाणमनेनानुकरोति । 'द्वे विद्ये वेदितव्ये' इति श्रुतौ ऋगादिपदोपलक्षिताशेष-
ाास्त्राणामपरविद्यात्वेनोक्त्या लिङ्गत्रयावसितत्वरूपस्य महत्त्वस्यात्रैव सम्भवेनास्यैव शास्त्रस्य भारतापेक्षया
उत्तमत्वेऽपि भारतस्योत्तमत्वोक्तिः निर्णेतव्यान्तरापेक्षया सङ्कोचयितव्येत्याह ॥ सत्यमिति । नन्वियता
ाबन्धेन प्रतिपादितयोः प्रामाण्यतदनुत्तमत्वयोरुक्तरीत्या शास्त्रारम्भणीयतार्थत्वाच्छास्त्रारम्भणीयतायाश्च
ूत्रकारेणैव प्रथमसूत्रे समर्थनात्तद्व्याख्यानेनैवारम्भणीयतौपयिकविषयादिवत्प्रामाण्यादेरपि सिद्धेस्तदेव

व्याख्यायतां किमनेन सूत्रानर्थतया प्रामाण्यादिव्युत्पादकेन प्रथमभाष्येणेति शङ्कते ॥ **ननु चेति ।** प्रामाण्यनिश्चयस्य प्रवृत्तिप्रयोजकत्वाच्छास्त्रप्रवृत्तिप्रयोजकप्रामाण्यनिश्चयाय प्रथमसूत्रगवेषणायां तत्र प्रवृत्तेरपि प्रामाण्यनिश्चयाधीनतया तत्प्रामाण्येऽवश्यं प्रतिपाद्ये समानन्यायतया शास्त्रप्रामाण्योक्तिः प्रथमभाष्य इत्याशङ्कते ॥ **प्रथमेति ।** तर्हि प्रवृत्तेः प्रामाण्यनिश्चयसाध्यत्वादेव व्याख्यानप्रामाण्य-निश्चयस्य व्याख्येयप्रामाण्यनिश्चयाधीनतया तन्निश्चयाभावे प्रथमभाष्येऽपि न प्रवृत्त्युपपत्तिरिति समाधत्ते ॥ **प्रथमेति ।** सूत्रे प्रामाण्यानुक्त्या समाधत्ते ॥ **विषयादीति ।** तत् शास्त्रस्यारम्भणीयत्वम् । सम्पादनेन व्युत्पादनेन सूत्रकारः प्रथमसूत्रे समर्थयत इति पूर्वेण सम्बन्धः । ननु सूत्रस्य विषयादिव्युत्पादनेनैव आरम्भणीयत्वसमर्थकत्वे तावतैवारम्भणीयत्वसिद्धौ भाष्यकारीयं प्रामाण्यव्युत्पादनं व्यर्थमेवेत्यत आह ॥ **न चेति ।** तावता विषयादिव्युत्पादनेन आरम्भणीयत्वं सिद्धं भविष्यतीति शेषः । नन्वेवं प्रामाण्य-व्युत्पादनस्यावश्यकत्वे प्रमाणस्य सतो निर्विषयत्वादिप्रयुक्तानारम्भणीयत्वशङ्काया अप्रसक्तेर्विषयादि-व्युत्पादनं व्यर्थं सूत्रे । आवश्यकप्रामाण्याव्युत्पादनान्न्यूनता चेत्यतः काकदन्तपरीक्षाग्रन्थादौ सत्यपि याथार्थ्यरूपप्रामाण्ये निष्प्रयोजनत्वादिप्रयुक्तानारम्भणीयताया दृष्टत्वेन शङ्काप्रसञ्जकसद्भावात् । अप्रा-माण्ये च तेनैवानारम्भणीयत्वप्राप्तौ काकदन्तपरीक्षाग्रन्थसालक्षण्यशङ्काया अनवसरग्रस्ततया तद्वैलक्षण्याय सविषयकत्वादेरप्रतिपादनीयतया तत्प्रतिपादनेनैव प्रामाण्यव्युत्पादनस्य सूत्रकृदभिमततया सुज्ञानत्वाच्च न न्यूनताऽपीत्याशयेनाह ॥ **प्रामाण्ये हि सतीति ।** नन्वस्तु सूत्रकारीयविषयादिव्युत्पादनस्य प्रामाण्ये सत्येवोपयोगस्तथाऽपि प्रामाण्यव्युत्पादकस्यास्य कथं भाष्यत्वमित्याशङ्कां परिहरन्नेव भाष्यकारीयतदुक्तेः प्रयोजनं चोपसंहारव्याजेन दर्शयति ॥ **अत इति ।** न च याथार्थ्ये मानमस्तीत्यादिशङ्कापरिहारो बुद्धिशुद्धिः ।

स०— **श्रुत्यनुमानाभ्यामिति ।** श्रुतिः परविद्याऽख्या । अनुमानमाप्तवाक्यत्वादि । **विचार्येषु शास्त्रेष्विति ।** 'इतिहासपुराणाभ्यां वेदं समुपबृंहयेत्' इत्यत्र भारतस्य निर्णायकत्वोक्तावपि युक्तिभिरनिर्णायकत्वाद्विचार्यतुल्यत्वमेवेति भावः ॥ **न विरोध इति ।** 'भारतं सर्ववेदाश्च'त्यादिना इति शेषः । न च तावता आरम्भणीयत्वमित्यतः परं किंत्वित्यध्याहार्यम् । ननु तर्हि प्रामाण्यमात्रेणैव आरम्भणीयत्वसिद्धेर्विषयादिकथनं व्यर्थमित्यत उक्तम् ॥ **काकदन्तपरीक्षेति ।**

प०— एकधाऽन्यत्र सर्वेश इत्युक्तमात्रोपसंहारपरत्वभ्रमनिरासाय व्याकुर्वन्नेवावतारयति ॥ **तदेवमित्यादिना ।** अत इत्यस्यार्थः श्रुत्यनुमानाभ्यामिति । परविद्याख्यं चक्रे शास्त्रमित्यत्रोक्तया 'द्वे विद्ये वेदितव्ये' इत्यादिश्रुत्या । आप्तवाक्यत्वाद्यनुमानत्रयावगतप्रामाण्यकत्वरूपानुमानेन चेत्यर्थः ।

शास्त्रपदमनुवर्त्य तेन प्रमाणतमपदस्यान्वयमुपेत्योक्तमिदमेवेत्यादि । प्रमाणतमत्वोक्तेः क उपयोग इत्यतः प्रागुक्तशङ्कानिरासः फलमित्याह ॥ **तथा चेति** । गीताभाष्ये प्रथमे 'वेदादपि परं चक्रे पञ्चमं वेदमुत्तमम्' ॥ **भारतमिति** । 'भारतं सर्वशास्त्रेषु भारते गीतिका वरा' इत्यादिनोक्तभारतोत्तमत्वविरोधमाशङ्क्य निराह ॥ **नन्विति** । प्रादुर्भूत इत्यादिश्लोकचतुष्टयस्योत्सूत्रितार्थत्वेन वक्ष्यमाणदिशा परमते अभ्यासभाष्यस्येव वैयर्थ्यदोषमाशङ्क्य निराह ॥ **ननु चेत्यादिना** ॥ **समर्थयत इति** । तत्प्रकारोऽग्रे व्यक्तः ॥ **किमनेनेति** । श्लोकचतुष्टयकृतेनारम्भणीयतोपयुक्तप्रामाण्यसमर्थनेनेत्यर्थः ॥ **कथं प्रवृत्तिः इति** । आरम्भणीयत्वानिर्णये तत्प्रवृत्तेरयोगात् प्रादुर्भूत इत्यादिभाष्येणारम्भणीयत्वसिद्धौ पश्चात्तत्र प्रवृत्तिरिति भावः ॥ **कथमिति** । प्रवृत्तिरित्यनुषङ्गः । सूत्रस्यैवारम्भणीयत्वानिर्णये तद्व्याख्यारूपभाष्ये अपि प्रवृत्तेरयोगादिति भावः । उत्तरं शङ्कते ॥ **सन्देहादिति** । आरम्भणीयत्वानारम्भणीयत्वसन्देहात् इत्यर्थः ॥ **उक्तेति** । आप्तवाक्यत्वादिरूपप्रमाणैः सूत्रप्रामाण्यसिद्धौ तद्व्याख्यानत्वयुक्त्या आरम्भणीयत्वनिर्णयो भविष्यतीत्यर्थः । सत्यम् । प्रथमसूत्रेऽप्यारम्भणीयत्वसन्देहात्प्रवृत्तस्य सूत्रस्याथादिपदोक्तप्रमाणैरारम्भणीयत्वनिर्णयो भवतीति । तथाप्यारम्भणीयत्वसन्देहो द्वेधा । प्रामाण्यसन्देहनिमित्तको विषयप्रयोजनाधिकारिसम्बन्धसन्देहनिमित्तकश्च । तत्रान्त्यस्य सूत्रेण परिहारेऽपि आद्यस्य न परिहारः । अतो भाष्यमेतत्सार्थकमिति भावेनाह ॥ **मैवमित्यादिना** ॥ **तदिति** । प्रथमसूत्रे आरम्भणीयत्वसमर्थनमित्यर्थः । तावतैवालमित्यत आह ॥ **न चेति** । बौद्धादावपि तत्सम्पादनस्य बौद्धादिग्रन्थकर्तृक्रियमाणत्वेन व्यभिचारादिति भावः । तर्हि सूत्रे विषयादिव्युत्पादनं व्यर्थम् । तावन्मात्रस्यारम्भानुपयोगादित्यत आह ॥ **प्रामाण्ये हीति** ॥ **अत इति** । प्रामाण्ये सत्येव विषयादिव्युत्पादनस्योपयोगात् इत्यर्थः ॥ **सूत्राक्षिप्तमिति** । विषयादिव्युत्पादनान्यथानुपपत्त्यैवार्थाल्लब्धं प्रामाण्यमित्यर्थः । आर्थिको अप्यर्थः सूत्रार्थ एवेति तु बन्धमिथ्यात्वमित्येतदवतारिकायां परमतानुवादप्रस्तावे निपुणतरमुपपादयिष्यत इति भावः । एतेन प्रामाण्ये हीत्यादिग्रन्थेनैव श्रौतार्थं प्रागनुक्त्वा आर्थिकार्थमेव प्राक्कथयन् भाष्यकारो अकुशल इति परास्तम् । प्रामाण्येन विना विषयादिव्युत्पादनस्यैव अयोगादिति । बुद्धिसिद्धये प्रवृत्तिबुद्ध्युत्पादनाय ॥

या॰— **तदेवं श्रुत्यनुमानाभ्यामिति** । श्रुतिः परविद्याख्यमित्यत्रोक्ता ॥ **विषयादिसम्पादनेनैव तदिति** । आरम्भणीयत्वमित्यर्थः । प्रथमसूत्रे समर्थयत इति पूर्वेणान्वयः । न प्रामाण्यसम्पादनेनेत्यर्थः । अतो नास्य प्रामाण्यव्युत्पादनस्य प्रथमसूत्रेण गतार्थतेति भावः । ननु विषयादिसम्पादनेनैव आरम्भणीयत्वसिद्धिसम्भवे प्रामाण्यव्युत्पादनं व्यर्थमित्याशङ्क्य निराकरोति ॥ **न चेति** । तावता तावतैवारम्भणीयत्वं समर्थयितुं शक्यमिति शेषः । कुतो नेत्यत आह । **प्रामाण्ये हीति** ।

अन्यथाऽप्रामाण्येनैवानारम्भणीयत्वशङ्कायां प्रयोजनादिव्युत्पादनस्यावसर एव नेति भावः । ननु इदं प्रामाण्यसमर्थनं सूत्रोक्तं न चेत्तर्हि गुरुर्गुरूणामित्यादेर्भाष्यत्वव्याघातः । तदुक्तं चेद्भाष्यकारीयं तद् व्युत्पादनं व्यर्थमसङ्गतं स्यादित्याशङ्कां परिहरन्नुपसंहरति ॥ **अत इति** । प्रामाण्यसमर्थनाभावे विषयादिव्युत्पादनस्यावसर एव नेति विषयादिव्युत्पादकसूत्रेण तदाक्षिप्तमित्यर्थः ॥ **बुद्धिशुद्ध्य इति** । विषयादिव्युत्पादनप्रतिबन्धकाप्रामाण्यशङ्कानिरासायेत्यर्थः ॥

च०— **श्रुत्यनुमानाभ्यामिति** । श्रुतिः परविद्याख्यमित्यत्राभिहिता ॥ **विषयादिसम्पादनेनैव तदिति** । आरम्भणीयत्वं विषयादिव्युत्पादनेन सूत्रकारः समर्थयत इत्यनुषक्तेनान्वयः । सूत्रकारीय-विषयादिव्युत्पादनमात्रेणैवारम्भणीयता सेत्स्यतीति तन्मात्रफलकभाष्यकारीयप्रामाण्यतदुत्तमताव्युत्पादनं मन्दप्रयोजनमित्यत आह ॥ **न चेति** । तावता विषयादिव्युत्पादनमात्रेण । पूरणीयसिद्धमित्यंशेन प्रथमान्तमन्वेति । अथ सूत्रकारः कथमारम्भणीयतानिर्वाहकप्रामाण्यं न व्युदपीपदत् । तदनावश्यक-विषयादिमत्तां च प्रत्यपीपददित्यतः सौत्रप्रामाण्यतदनुत्तमत्वे सुदृढनिरूढे मन्वानः काकदन्तपरीक्षाग्रन्थ-सालक्षण्यशङ्कापादिततदनारम्भणीयताशङ्कापचिकीर्षयैव विषयादिमत्तामात्रमेव प्रत्यपीपदत् । भाष्यकारः तु सूत्रध्वनितमेव प्रामाण्यादिकं विनेयमतिशुशुत्सया प्रागभ्यधादिति सामञ्जस्यमित्याह ॥ **प्रामाण्ये हीति** ।

सु०— **तथाऽपि नेदं व्याख्यातव्यं व्याख्यातत्वादित्यत्रान्यदपि चेति यत् प्रयोजनान्तरं अस्तीति सूचितं तद्विवरणार्थमाह ॥ स्वयमिति । यद्यपि तेषां ब्रह्मसूत्राणां व्याख्या स्वयं मयैव भाष्ये कृता तथाऽपि पुनरत्र स्पष्टतैवार्थः प्रयोजनं यस्य स्पष्टतार्थः । तस्मै स्पष्टतार्थतः । भाष्ये अस्पष्टीकृतमर्थं स्पष्टीकर्तुं क्रियते । स्पष्टीकरणं चानेकविधम् । क्वचिदनुक्तांशस्योक्तिः । क्वाप्यतिसङ्क्षिप्तस्य विस्तरणम् । क्वचिदतिविस्तृततया बुद्ध्यनारूढस्य सङ्क्षेपः । क्वापि विक्षिप्तस्य एकीकरणम् । कुत्राप्युक्तस्योपपादनम् । क्वचिदपव्याख्याननिरासेन दृढीकरणमित्यादि तत्र तत्र द्रष्टव्यम् । नन्वेकत्रैव सर्वं वक्तव्यं वक्तव्यं किं प्रस्थानभेदेन । मैवम् । यतः सङ्क्षेपविस्तराभ्यामुक्तं श्रोतॄणां सुग्रहं सप्रयोजनं च भवति । यथोक्तम् । ' सङ्क्षेपविस्तराभ्यां तु कथयन्ति मनीषिणः । बहुवारस्मृतेस्तस्य फलबाहुल्यकारणात् ' इति । तत्र भाष्याद्यपद्यार्थो अत्र श्लोकत्रयेण विवृतः । तथा हि । सर्वगुणोदीर्णतोक्त्या प्राप्ता गुणगुणिभेदशङ्का निखिले-त्यादिना निराकृता । ज्ञेयत्वगम्यत्वयोरितरसाधारण्यात्कथं विशेषणत्वमित्याशङ्का आप्यतम-मित्यनेन परिहृता । अपिशब्दो विशेषणान्तरसमुच्चयार्थः । तद्विवरणमस्येत्यादि । शास्त्रप्रभवं**

इत्यादिभिर्बहुभिः प्रकारैर्यद्गुरुत्वोपपादनं तेन गुरूंश्चेति बहुवचनान्तं पदं विवृतम् । गुरुदेवतयोः भेदेऽपिपदेनारुचिः सूचिता । तद्विवृतिस्तमेवेति । सम्प्रशब्दाभ्यां नत्वेति विशेषितम् । निरूपपदसूत्रग्रहणेन यद्ब्रह्मसूत्राणां सर्वोत्तमप्रामाण्यं सूचितं तदुपपादनं परमाख्येति । यद्द्वापर इत्यादिभाष्यं तदसङ्गतम् । सूत्रार्थवचनं प्रतिज्ञाय तदुत्पत्तिक्रमकथनस्योपयोगादर्शनात् । मैवम् । यस्मादाप्तमूलत्वादियुक्त्याऽपि ब्रह्मसूत्राणां सर्वोत्तमं प्रामाण्यं समर्थयितुं एतदिति दर्शयति गुरुर्गुरूणामित्यादिनेति ।

वा०— कृतस्य करणायोगात् । यद्यपि तथाऽपि पुनरित्यर्थकत्वमपिशब्दस्य दर्शयन्वाक्यं योजयति ॥ **यद्यपीति** । ननु सर्वत्रानुव्याख्याने सङ्क्षिप्य भाष्योक्तविस्तरणादर्शनादयुक्तमेतदित्यत आह ॥ **स्पष्टीकरणं चेति** ॥ **इत्यादि तत्र तत्रेति** । आदिपदेनासङ्गतिपरिहारादिकं सङ्गृह्यते । अतःशब्दार्थतया बन्धसत्यत्वोक्तिप्रभृत्यनुपदं वक्ष्यमाणस्योद्भवादिदं शास्त्रप्रभवमित्यादि । एवमेवाविरोधेन प्रारब्धस्यैव कर्मणः । ज्ञानं दृष्टफलं प्रोक्तं मुक्तिश्चैवेह लभ्यते । अतो जगद्व्याप्तिमन्त एवेत्यादि । वैराग्यतो भक्तिदार्ढ्यं युक्तितो ज्ञातवेदार्थ इत्यादि परमाख्यविधेत्यादि । आत्मेति नाम कथितमित्यारभ्य तस्माद्यथोक्तमार्गेणेत्यादि गुरुर्गुरूणामित्यादि च क्रमेण तत्र तत्र द्रष्टव्यमित्यर्थः ।

स०— **सूचितमिति** । अन्वपि चेत्यत्र चशब्देनेति शेषः ॥ **दृढीकरणमित्यादि इत्यादि**-शब्देन शेषकरणं ग्राह्यम् । यथा 'प्रकृतैतावत्वं हि प्रतिषेधति ततो ब्रवीति च भूय' इति सूत्रपूर्वपक्ष-भाष्ये सृष्टिसंहारकर्तृत्वमेवास्य न पालकत्वं स्वतःसिद्धेरित्यत्र पालनस्येति शेषकरणं कृतम् ॥ **अपिशब्द इति** । गुरुदेवताभेदे अरुचिसूचको भाष्यस्यापिशब्दो विशेषणान्तरसमुच्चयार्थोऽपीत्यर्थः ।

प०— **सूचितमिति** । 'अन्वपि चाहमेव' इत्यत्रस्थचशब्देनेति भावः ॥ **अनुक्तांशस्येति** । सिद्धार्थे व्युत्पत्त्यादेः ॥ **अतिसङ्क्षिप्तस्येति** । व्यक्तमेतदनुपदं तत्र भाष्याद्यपद्यार्थं इत्यादौ ॥ **सङ्क्षेप इति** । 'एतद्भावाभिधं लिङ्गम्' इत्यादिविषयमालायाः पूर्वोत्तरपक्षयुक्तिमालादेश्च करणादिति भावः ॥ **एकीकरणमिति** । आनन्दमयनयादौ ॥ **कुत्रापीति** । अन्तरादिनयेष्वभ्यधिकाशङ्कादिनोपपादनम् । अपव्याख्याननिरासस्तत्र तत्र व्यक्त एव । इत्यादीत्यादिपदेन क्वचिद्बाधकोद्धारादिर्ग्राह्यः ॥ **यथोक्तं इति** । प्रथमस्कन्धतात्पर्ये । अतिसङ्क्षिप्तस्य विस्तरणमित्येतद्व्यनक्ति ॥ **तत्रेति** । निखिलेत्यादिना निराकृतेति । देहस्य गुणात्मकत्वोक्त्या देहदेहिनोरभेदस्य प्रमितत्वाद्गुणाभेद एवोक्तो भवतीति भावः ॥ **इतरेति** । कर्मदेवतासाधारण्यादित्यर्थः । अपिशब्दस्यारुचिसूचकत्ववदनुक्तसमुच्चयरूपार्थान्तरमप्युपेत्य

आह ॥ **अपिशब्द इति** ॥ **सम्प्रेति** । आद्यद्वितीयश्लोकस्थसम्प्रशब्दाभ्यां यथाक्रमं देवतानतिर्गुरुनतिश्च विशेपितेत्यर्थः । द्वापर इत्यादिभाष्यविवृतिपरं गुरुर्गुरूणामित्यादीत्याह ॥ **द्वापर इतीति** ।

या०— अस्तीति सूचितमिति । अन्वपि चाहमेवेत्यत्र चशब्देनेति शेषः ॥ **अनुक्तांशस्य इति** । यथा प्रथमाधिकरणे भाष्यानुक्तानामतःशब्दार्थानामुक्तिरित्यादि ॥ **अतिसङ्क्षिप्तस्येति** । एतत् उदाहरणम् त्वपिशब्दो विशेषणान्तरसमुच्चयार्थः । तद्विवरणमस्येत्यादीति वक्ष्यमाणम् । तथा मान्त्रवर्णिकसमाख्याया भाष्ये सङ्क्षेपेणोदितायास्तत्र सत्यत्वं सृष्ट्यन्नप्राणयोरपीत्यादिनाऽत्र विवरणमित्यादिकं ज्ञेयम् ॥ **सङ्क्षेप इति** । यथा प्रथमेऽध्याये तृतीयपादार्थस्य पूर्वपक्षसिद्धान्तन्यायोक्त्यादिमात्रेण सङ्क्षेप इत्यादि । **विक्षिप्तस्येति** । यथा चतुर्थे शेषमार्गगरुडमार्गस्य वा भाष्ये विक्षिप्ततयोक्तस्यात्र 'सोमस्तु वारीशयुत' इत्यादिनैकीकरणमित्यादि । उक्तस्योपपादनमित्यस्य 'चेष्टा हि चेतनानां सा सा भवेत्तत्प्रसादत' इत्याद्यभ्यधिकाशङ्काप्रदर्शनादिनोपपादनमुदाहरणं ज्ञेयम् । **अपव्याख्याननिरासेनेति** । यथा 'बन्धमिथ्यात्वं नैवमुक्तिरपेक्षत' इत्यादि । इत्यादीत्यत्रादिपदेन द्वितीये प्रमाणलक्षणादेरुक्तिरनुक्तांशेन्युक्तोपपादनयोः सूत्रार्थमात्रविपयत्वान्न ताभ्यामिदं गतार्थमित्यवधेयम् ।

श्री०— बहुवचनान्तं पदमिति । गुरुत्वोपपादकप्रकाराणां बहुत्वोपपादकप्रकाराणां बहुत्वात् बहुवचनम् । तथा च गुरूनित्यस्य बहुभिः प्रकारैरुपपाद्यं यद्गुरुत्वं तदुपेतानित्यर्थो द्रष्टव्यः ।

च०— अनुक्तांशस्य । अतःशब्दार्थतया बन्धसत्यत्वादेः । **अतिसङ्क्षिप्तस्य** । मान्त्रवर्णिकसमाख्योक्तार्थस्य विस्तरणं सृष्ट्यन्नप्राणयोरपीत्यादिना । **सङ्क्षेपः** । समन्वयलक्षणे उभयत्रप्रसिद्धनामलिङ्गोभयपादार्थस्य । अविरोधलक्षणे तुरीयपादार्थस्येत्यर्थः । **विक्षिप्तस्येति** । तुरीये भाष्ये विक्षिप्तोक्तशेषगरुडमार्गादिरूपार्थस्य सोमस्तु वारीशेत्यादिना सङ्कलनम् । **उक्तस्योपपादनं** चेष्टाहीत्याद्यधिकाशङ्काप्रदर्शनादिना । **दृढीकरणं** बन्धमिथ्यात्वनिरासेनेत्यादिकं तत्रतत्रावधेयम् ॥ **तत्र भाष्याद्यपद्यार्थ इति** । अत्र व्याचक्षाणाः यद्यपि प्रादुर्भूत इति तृतीयश्लोके भाष्याद्यपद्यस्थस्य कस्यापिशब्दस्यार्थो न विवृतः । तथापि कृतकृत्यस्य व्यासस्य शास्त्रप्रभवत्वानुपपत्तिः । परविद्याख्याया एतच्छास्त्रविषयत्वेन नियामकमस्तीत्याद्याशङ्कानिरासार्थप्रवृत्तेन तृतीयश्लोकेनापि व्यासस्य शास्त्रप्रभवत्वसमर्थनद्वारा गुरूनिति बहुवचनोपेतगुरुत्वप्रकरणविवरणम् । परविद्याख्याया एतच्छास्त्रविषयत्वे समर्थनद्वारा निरुपपदसूत्रग्रहणसूचितसर्वोत्तमप्रामाण्यविवरणं च कृतमिति द्रष्टव्यमिति व्याचक्षते ।

सु०— तथाऽपि नेदं शास्त्रं व्याकर्तव्यं मङ्गलाचरणरहितत्वात् । मङ्गलाचरणपुरःसराणि खलु कर्माणि निरन्तरायं परिसमाप्यन्ते प्रचीयन्ते च । न चाकृतमङ्गलाचरणानामपि कार्यपरिसमाप्त्यादिदर्शनात्कृतमङ्गलाचरणानामपि तदभावोपलम्भान्न तद्धेतुत्वमस्येति साम्प्रतम् । तथा सति कारीर्यादेरपि वृष्ट्यादिहेतुत्वाभावापत्तेः । स्यादेतदेवम् । यदि कारीर्यादेर्वृष्ट्यादिहेतुत्वं निष्प्रमाणकं स्यान्न चैवम् । श्रुतिनिश्चिते तु साध्यसाधनभावे तदभावेऽपि भावोऽनेककारणकत्वस्य कल्पको भवति । दर्शपूर्णमासाभ्यामिव त्रैवर्णिकपरिचर्यादिनाऽपि स्वर्गप्राप्तेः । भावेऽप्यभावस्तु कर्तृकरणादिवैगुण्यनिमित्तो भवति । न हि सामग्रीवैकल्येन साध्यं व्यभिचरन् हेतुरहेतुः स्यात् । कर्त्रादिसाद्गुण्ये वा प्रबलप्रतिबन्धकसद्भावः कल्प्यते । न हि प्रतिबद्धं कार्यं अजनयत् कारणमकारणं भवति । वन्हेरपि स्फोटं प्रत्यकारणत्वप्रसङ्गात् । न चैवं सामग्रीवैगुण्यशङ्कया प्रतिबन्धकशङ्कया वाऽस्यानुष्ठानम् । औत्सर्गिकी खलु प्राणभृतां प्रवृत्तिनिवृत्तिरत्वपवादात् । अन्यथैवंविधशङ्कायाः सर्वत्र सौलभ्येन सकलप्रवृत्तिविलयापातादिति । सममेतत्सकलं प्रकृतेऽपि ।

वा०— 'तत्र ताराथमूलत्वमि'त्यनुव्याख्याने ताराथयोर्माङ्गलिकत्वेनैतत्सूत्रनिवेशितयोः सर्वशास्त्राङ्गतायाः कथयिष्यमाणत्वान्मङ्गलस्यैवाकर्तव्यत्वेऽनिवेशनीयत्वे वा माङ्गलिकत्वेन निवेशस्य कथयितुं अशक्यतया तयोर्माङ्गलिकत्वेन निवेशं वक्तुं मङ्गलस्य कर्तव्यत्वं निवेशनीयत्वं च शङ्कामुखेनोपपादयति ॥ **तथाऽपीति** । मङ्गलाचरणरहितस्याप्यस्तु व्याकर्तव्यत्वमित्यप्रयोजकत्वशङ्कायां मङ्गलाचरणाभावेऽन्तरायप्रसङ्गेन सत्साध्यनिरन्तरायसमाप्तिप्रचयाभावेनासमाप्तस्य स्वरूपाभावेन वीर्यवत्त्वायुष्मत्पुरुषकत्वप्रचयादिहीनस्य च शिष्यानुपादेयत्वेनाकर्तव्यत्वात् । व्याकर्तव्यताऽङ्गीकारे समाप्तिप्रचयौ स्यातां तौ च कारणाभावादनुपपन्नाविति विपक्षबाधकं सूचयन्मङ्गलसमाप्त्यादेः कार्यकारणभावं प्रसिद्ध्या दर्शयति ॥ **मङ्गलेति** । उपलक्षणं चैतत् मङ्गलाभावे विघ्नोपसंसृष्टतया वाक्यार्थेऽप्रतिपत्त्यन्यथाप्रतिपत्त्यापत्त्या शिष्टाचारपरिपालनहीनतयाऽनाप्तप्रणीतत्वप्रसङ्गाच्चाव्याकर्तव्यत्वेन हेतोः प्रतिबन्धसिद्धिरिति द्रष्टव्यम् । अन्वयव्यतिरेकाभ्यां कार्यकारणभावग्रहोऽन्ययोरिति भ्रान्त्या तत्र व्यभिचारं शङ्कते ॥ **न चेति** । **साम्प्रतं** युक्तम् । प्रतिबन्दीमुखेन समाधातुं गूढाभिसन्धिरुत्तरमाह ॥ **तथा सतीति** । श्रुतिसिद्धे कार्यकारणभावे व्यभिचारशङ्का नोन्मिषतीत्येतत्सहेतुकमुपपादयितुं प्रतिबन्दीमोचनव्याजेन शङ्कामुत्थापयति ॥ **स्यादेतदेवमिति** ॥ **निष्प्रमाणकं स्यादिति** । श्रुतिं विहायान्वयव्यतिरेकमात्रकल्प्यं स्यादित्यर्थः । श्रुतिसिद्धत्वेऽपि कार्यकारणभावे कुतो न व्यभिचारशङ्केत्यतोऽन्यथासिद्धत्वात्तत्र व्यभिचारस्यान्यथासिद्धान्वयव्यतिरेकयोर्हेतुहेतुमद्भावप्रयोजकत्वाभावस्येवान्यथासिद्धव्यभिचारस्य तद्बाधकाभावादुत्पन्नाऽपि साऽप्रयो-

जिकेत्याह ॥ **श्रुतीत्यादिना** । ननु तर्हि यत्प्रयुक्ता व्यभिचारस्यान्यथासिद्धिस्तच्छङ्काप्रतिबद्धः श्रुतिनिश्चितोऽपि हेतुहेतुमद्भावः फलार्थिनो हेतौ न प्रवृत्तिप्रयोजक इत्याशङ्कते ॥ **न चैवमिति** । तर्हि मङ्गलेऽप्ययं प्रवृत्तिप्रयोजको हेतुहेतुमद्भावनिश्चयादिप्रकारः समः । इयांस्तु विशेषः । कारीर्यादौ प्रत्यक्षश्रुतिर्मङ्गले त्वनुमितेति स्वाभिप्रायमाविष्कुर्वन् प्रतिबन्दीमुपपादयति ॥ **सममिति** ।

स० — एवं ब्रह्मसूत्राणामप्रामाण्याद्व्याख्येयत्वमाक्षिप्य श्रुत्यादिसंवादेन च प्रामाण्यसाधनात् साधितम् । इदानीं ग्रन्थे निवेशनमेव मङ्गलानुष्ठानमिति मन्वानः प्रकारान्तरेणाक्षिपति ॥ **सूत्रकृतेति** । विघ्नाद्यसम्भवेऽपि शिष्टाचारस्य पालनार्थं शिष्यशिक्षार्थं च मङ्गलाचारः कर्तव्यः । अन्यथा मोक्षफले महाशास्त्रे शिष्टाचारमुल्लङ्घ्य भगवान् सूत्रकारः प्रवृत्त इत्यन्येऽप्येवमेव प्रवर्तेरन् । ततश्च विघ्नादिमत्वं प्रसज्येतेति भावः । कुतो मङ्गलाचाराभावे विघ्नादिप्रसक्तिरित्यत आह ॥ **मङ्गलेति** । अनेनान्वयव्यतिरेकावुक्तौ तयोर्व्यभिचारमाशङ्क्याह ॥ **न चेति** । तत्र हेतुः **तथा सतीति** । कारीर्याद्यनुष्ठानेऽपि कदाचिद्वृष्ट्यादिहेतुत्वं न स्यादतिप्रसङ्गादिति भावः ॥ **स्यादेतदेवमिति** । यत्रान्वयव्यतिरेकगम्यः साध्यसाधनभावः तत्र तयोर्व्यभिचारे स एवायुक्तः स्यात् । कारीर्यादिवृष्ट्यादीनां तु श्रुत्यैव साध्यसाधनभाव इत्याह ॥ **सममिति** ।

प० – तत्रेत्यादिमूलमवतारयति ॥ **तथाऽपीत्यादिना** । प्रामाण्ये सत्यपीत्यर्थः ॥ **मङ्गलाचरणेति** । मङ्गलाचारपूर्वमकृतत्वादित्यर्थः । हेतोरप्रयोजकत्वमाशङ्क्य समाप्तिप्रचयभङ्गो विपक्षे बाधक इति भावेन तयोर्मङ्गलहेतुकत्वमाह ॥ **मङ्गलाचरणपुरस्सराणीति** । निरन्तरायं निर्विघ्नं यथा भवति तथेत्यर्थः । प्रचीयन्तेऽविच्छिन्नपारम्पर्यरूपसम्प्रदायवन्ति भवन्तीत्यर्थः । मङ्गलस्य हेतुत्वासिद्धिमाशङ्क्य निराह ॥ **न चेति** । अकृतमङ्गलाचरणानां कृतमङ्गलाचरणानां चेति च बहुव्रीहिः । पुरुषाणामित्यर्थः ॥ **कार्येति** । भोजनपचनादिकार्यपरिसमाप्तिप्रचयदर्शनादित्यर्थः । परमुखेन समाधिं वाचयितुं प्रतिबन्दीमाह ॥ **तथा सतीति** । व्यतिरेकादिव्यभिचारेणाहेतुत्वे सतीत्यर्थः । कारीरी नाम 'शुष्यत्सस्यसंजीवनवृद्धिकामः कारीर्या यजेत' इत्युक्तेष्टिविशेषः । आदिपदेन च पुत्रेष्ट्यादिः । तत्र अपि उक्तव्यभिचारद्वयदर्शनादिति भावः । तत्र परेणैव समाधिं वाचयित्वा समं मङ्गलाचरणेऽपीत्याह ॥ **स्यादेतदित्यादिना** । एवं व्यभिचारादिना कारीर्यादेरहेतुत्वं स्यात् । यदि हेतुत्वं निष्प्रमाणकं स्यात् इति योजना । श्रुत्युक्तसाधनाभावेऽपि साध्यसत्त्वमनेककारणकत्वकल्पकमित्येतद्दृष्टान्तेन व्यनक्ति ॥ **दर्शेति** । दर्शो नामामावास्यायां क्रियमाणमाग्नेययागदधियागपयोयागरूपेष्टित्रयरूपकर्मविशेषः । पूर्णमासस्तु पौर्णमास्यां क्रियमाणमाग्नेयोपांश्वग्नीषोमीयाख्येष्टित्रयाख्यं कर्म । ताभ्यां दर्शत्रिकपूर्णमास

त्रिकाभ्यां यथा 'दर्शपूर्णमासाभ्यां स्वर्गकामो यजेत' इति श्रुतिबलात्स्वर्गप्राप्तिः तथा 'परिचर्यात्मकं कर्म शूद्रस्यापि स्वभावजम् । स्वे स्वे कर्मण्यभिरतः संसिद्धिं लभते नरः' इत्यष्टादशे गीतायामुक्तदिशा त्रैवर्णिकपरिचर्यातीर्थस्नानदानादिनाऽपि त्रैवर्णिकेतरस्य स्वर्गप्राप्तिर्यथा तथैव कारणान्तरेणाऽपि वृष्ट्यादिसम्भवादिति भावः । अन्वयव्यभिचारं निराह ॥ **भावेऽपीति** । साधनस्य भावेऽपि साध्यस्य अभाव इत्यर्थः ॥ **अस्येति** । कारीर्यादिश्रौतसाधनस्येत्यर्थः । औत्सर्गिकी स्वाभाविकी ।

या०— ननु मङ्गलाचरणस्य शास्त्रपरिसमाप्तिहेतुत्वेऽपि न तद्व्याख्यानकरणेऽपि हेतुता येन तदभावेन तदभावसाधनं सङ्गतं स्यात् इत्यप्रयोजकताऽत्रेत्याह ॥ **मङ्गलाचरणपुरस्सराणीति** । व्यतिरेकस्याप्युपलक्षणमेतत् । तथा चानेनान्वयव्यतिरेकौ प्रदर्शिताविति ज्ञातव्यम् । अयमभिसन्धिः । शास्त्रे ह्यनुष्ठितं मङ्गलाचरणं शास्त्रसमाप्तिमिव प्रचयरूपं तद्व्याख्यानमपि सम्पादयति । अन्यथा मङ्गलाचरणरहितशास्त्रव्याख्याने प्रवर्तमानस्य विघ्नोपसंसृष्टतया शास्त्रार्थाप्रतिपत्तिविप्रतिपत्त्यादिप्राप्त्या शिष्टाचारपरिपालनहीनतयाऽनाप्तप्रणीतत्वशङ्कया च व्याख्यानस्य कर्तुमशक्यत्वात् । अत एवाहुः । 'मङ्गलाचरणपुरःसराणि शास्त्राणि वीर्यवन्ति भवन्ति' इति । तथा च व्याख्येये मङ्गलाचरणस्य तत्प्रचयरूपव्याख्यानं प्रत्यपि हेतुतया कारणाभावे च कार्यस्य शङ्कितुमशक्यत्वान्नाप्रयोजकतेति । अत्र समाप्यन्त इत्येतत्प्रसङ्गदृष्टान्ततया मङ्गलस्य समाप्तिं प्रत्यपि हेतुतामुपपादयितुमिति ज्ञातव्यम् । प्रचयशब्दस्य प्रसिद्धिमात्रपरत्वेऽपि शास्त्रप्रचयो व्याख्यानरूप एवेति न कोऽपि दोष इति ध्येयम् । केचित्तु सूत्रकृतो विघ्नाद्यसम्भवेऽपि शिष्टाचारपरिपालनार्थं शिष्यशिक्षार्थं वा मङ्गलाचरणं कर्तव्यम् । अन्यथा मोक्षफलकमहाशास्त्रे शिष्टाचारमुल्लङ्घ्य भगवान्प्रवृत्त इत्यन्येऽप्येवमेव प्रवर्तेरन् । ततश्च विघ्नादिमत्त्वं च प्रसज्येत । कुतो मङ्गलाचरणाभावे विघ्नादिप्रसक्तिरित्यत आह ॥ **मङ्गलेति** । अनेन अन्वयव्यतिरेकावुक्तावित्याहुः ॥ **स्वर्गप्राप्तेरिति** । शूद्रस्येति शेषः । परिसमाप्त्यादीत्यत्रादिपदेन प्रचयादिपरिग्रहः । एवमग्रेऽपि ॥

श्री०— सिद्धान्ती शङ्कते ॥ **न चाकृतेति** । पूर्वपक्षी प्रतिबन्दीं गृण्हाति ॥ **तथा सतीति** । तत्र सिद्धान्ती समाधानमाशङ्कते ॥ **स्यादेतदेवमिति** ॥ **श्रुतीति** । 'वृष्टिकामः कारीर्या यजेत' इत्यादिश्रुतीत्यर्थः ॥ **स्वर्गप्राप्तेरिति** । शूद्रस्येति शेषः । तस्य दर्शपूर्णमासानधिकारित्वात्तदभावेऽपि तस्य स्वर्गप्राप्तिसद्भावात्स्वर्गस्यानेककारणकत्वमेव कल्पनीयं न तयोर्व्यभिचारेणाकारणत्वमित्यर्थः । सर्वत्र कृष्यादौ । पूर्वपक्षी उत्तरमाह ॥ **सममेतदिति** ।

च० — 'वृद्धिरादैजि'तिसूत्रे वृद्धिशब्दस्येव प्रकृताद्यसूत्रे ताराथशब्दयोर्माङ्गलिकतया कृत्स्न-शास्त्राङ्गतामभिधित्समानस्तदौपयिकमङ्गलकर्तव्यतां तन्निवेशनीयतां च व्यवतिष्ठापयिषुराशङ्कते ॥ **तथा अपीति** । परिसमाप्यन्ते प्रचीयन्ते । कर्मलकारौ परिसमापनप्रचयक्रियाकर्मीभूतानि भवन्ति । **साम्प्रतं** युक्तम् ।

सु० — मङ्गलाचरणस्याविघ्नपरिसमाप्त्यादिहेतुत्वस्यापि अविगीतशिष्टाचारानुमितश्रुति-सिद्धत्वात् । न तावत्प्रेक्षावत्प्रवृत्तिर्विफला सम्भाविनी । नापि प्रयोजनान्तरार्था । दृष्टपरि-त्यागाददृष्टकल्पनाप्रसङ्गात् । कार्यमारिप्सुः खलु तत्समाप्त्यादिकं कामयत इत्यनुभवसिद्धम् । न च फलान्तरानुसन्धाने प्रमाणमस्ति । न चैतेषामियं साध्यसाधनभावप्रतीतिर्भ्रान्तिः । तथा सत्यविगानानुपपत्तेः । न च प्रत्यक्षादेरत्रावकाश इति श्रुतिरेव शिष्टाचारमूलं कल्प्यते । न च विघ्नहेतुसद्भावानिश्चयादिदमननुष्ठेयम् । तत्सन्देहेऽप्यनुष्ठानस्य ' पाक्षिकोऽपि दोषः परिहर्तव्य ' इति न्यायप्राप्तत्वात् । न च भगवतः सूत्रकारस्य विघ्ना एव न सन्तीति तत्परिहारार्थाननुष्ठानं न दोषायेति युक्तम् । शिष्यार्थमपि कर्तव्यत्वात् । यतो मङ्गलाचरण-पुरःसराणि शास्त्राणि वीर्यवन्ति भवन्त्यायुष्मत्पुरुषकाणि च । अन्यथा भारतादावपि न कुर्यात् । एतेन सूत्रकृता कृतमेव मङ्गलाचरणम् । किं नाम ग्रन्थादौ न निवेशितमित्यपि निरस्तम् । ग्रन्थे निवेशनस्यापि शिष्टाचारप्राप्तत्वात् । शिष्यार्थत्वाच्च । अत एवान्यत्किमपि विघ्नविघाताद्यर्थमनुष्ठितं सूत्रकारेणेति निरस्तम् । अत्रोच्यते । कर्तव्यमेव कार्यारम्भे मङ्गला-चरणम् । कृतं च भगवता सूत्रकारेण । निवेशितं च ग्रन्थादौ । यदयमोङ्काराथशब्दावादितः कृतवान् । तयोर्माङ्गलिकत्वात् । यथोक्तम् । " ॐकारश्चाथशब्दश्च द्वावेतौ ब्रह्मणः पुरा । कण्ठं भित्वा विनिर्यातौ तस्मान्माङ्गलिकावुभौ " इति ।

वा० — ननु तर्हि मङ्गलं श्रुतिबोधिताविघ्नसमाप्त्याद्युपायताकमविगीतशिष्टाचारविषयत्वादिति विवक्षितानुमाने अप्रयोजकत्वमित्यतो अविगीतशिष्टाचारविषयत्वेऽपि मङ्गलस्य श्रुत्यबोधिताविघ्नसमाप्त्या-द्युपायताकत्वाभावे मङ्गलविषयकशिष्टप्रवृत्तेर्वैफल्यं वा फलान्तरानुसन्धानपूर्वकत्वं वाऽविघ्नसमाप्तिसाधनत्व-भ्रान्तिपूर्वकत्वं वा प्रमाणान्तरबोधिताविघ्नसमाप्त्याद्युपायताकत्वं वा वक्तव्यम् । प्रकारान्तराभावात् । तत्र च वैफल्ये शिष्टाचारत्वरूपहेतूच्छेदापत्त्या फलान्तरानुसन्धानपूर्वकत्वे च दृष्टादृष्टपरित्यागकल्पना-प्रसङ्गात् । भ्रान्तिपूर्वकत्वे चाविगीतशिष्टाचारत्वरूपहेतूच्छेदापत्त्या प्रत्यक्षस्य स्वतः साध्यसाधनभावा-गोचरत्वात् । अन्वयव्यतिरेकयोश्च व्यभिचारेण तत्सहकाराभावाच्चत एवानुमानस्यापि प्रवृत्त्यनुपपत्तेः

अतिप्रसङ्गपराहतेश्चास्यार्थस्यालौकिकत्वाच्च पौरुषेयवाक्यस्यापि मूलान्तरसापेक्षत्वात् श्रुतिमूलकत्वाभावे प्रेक्षावत्प्रवृत्तेः निर्मूलत्वापत्तिरूपविपक्षबाधकसत्वात् श्रुतिबोधिताविघ्नसमाप्त्याद्युपायकताकत्वसिद्धिरिति न अप्रयोजकत्वमित्याशयेनाह ॥ **न तावदिति** । दृष्टपरित्यागमुपपादयति ॥ **कार्यमिति** । अदृष्टकल्पनां उपपादयति ॥ **न च फलान्तरेति** । ननु तर्हि समाप्तिविशेषणतया विघ्नाभावस्य मङ्गलप्रवृत्त्युद्देश्यतापत्त्या नाशार्थिप्रवृत्तौ नाश्यनिश्चयवतोऽधिकारस्य च प्रायश्चित्तादिस्थले क्लृप्ततया विघ्ननिश्चयाभावेन अधिकाराभावादधिकारिशून्यत्वान्न मङ्गलं श्रुतिबोधिताभीष्टोपायताकमित्युक्तानुमाने प्रतिपक्षं शङ्कते ॥ **न च विघ्नेति** । न्यायप्राप्तविघ्नसन्देहवच्छिष्टानुष्ठानबलेन विघ्नज्ञानवत एव तत्राधिकारकल्पनाद्धेतुः अप्रसिद्ध इत्याह ॥ **तत्सन्देहेऽपीति** । नन्वेवमप्यविघ्नसमाप्त्यादिहेतुत्वस्येत्ययुक्तम् । तावता विघ्नध्वंसस्य फलत्वोपपत्तावपि समाप्तेर्मङ्गलफलत्वानुपपत्तेः । यद्यपि श्रुतिनिश्चितसाध्यसाधनभावे मङ्गलाभावे अपि समाप्तिभावो मद्रीत्याऽनेककारणानामेकशक्तिमत्त्वकल्पको वा त्वद्रीत्या समाप्तिगतजातिविशेषनिमित्तो वेति न व्यतिरेकव्यभिचारः । अन्यथा गङ्गास्नानादिनाऽपि विघ्नध्वंसभावेन तस्यापि मङ्गलव्यभिचारः प्रसज्येत । मङ्गलभावेऽपि समाप्त्यभावस्तु सामग्रीवैकल्यस्य वा प्रतिबन्धकसद्भावस्य वा कल्पको भविष्यतीति नान्वयव्यभिचारोऽपीति समाप्तिं प्रत्युभयतो व्यभिचाराभावस्तुल्यस्तथाऽपि विघ्नध्वंसविशिष्टसमाप्तेः फलत्वे विशेषणीभूतविघ्नध्वंसफलत्वस्यावश्यकत्वाल्लाघवाच्च विघ्नसंशये तन्निश्चये वा शिष्टानां मङ्गलाचरणाद्विघ्नाभावस्यावश्यं कामनाविषयत्वेनोपस्थिततया पूर्वानुपस्थितापूर्वप्रतिबन्दीग्रहणासम्भवाच्च । समाप्यतामिति कामनास्थले विघ्नध्वंसस्य बुद्धिस्थत्वाच्च तस्यैव फलत्वसम्भवे समाप्तेरपि फलत्वे कल्पनागौरवं स्यादेव । किञ्च विघ्नध्वंसस्य समाप्तिपूर्ववृत्तित्वग्रहानन्तरं मङ्गलस्य तत्पूर्ववृत्तित्वग्रहानन्तरं मङ्गलस्य तत्पूर्ववृत्तित्वग्रहात्कुलालपितृवत्तस्यान्यथासिद्धत्वम् । अपि च प्रमत्तानुष्ठितसमाप्तौ मङ्गलं विनैव विघ्नसंसर्गाभावो हेतुः । तथा च तत्र क्लृप्तपूर्ववर्तिन एवान्यत्रापि समाप्तिसम्भवे तत्सहभूतमङ्गलस्यान्यथासिद्धिरेवेति न समाप्तेरपि फलत्वं युक्तमिति चेन्मैवम् । तथा सति कारीर्यादेरप्यवग्रहध्वंसविशिष्टवृष्टिफलकत्वे विशेषणीभूतावग्रहध्वंसफलस्यावश्यकत्वाल्लाघवाच्चावग्रहनिश्चय एव तदनुष्ठानेन अवग्रहध्वंसस्य कामनाविषयत्वेनावश्यमुपस्थितत्वात् । वृष्टिर्भूयादिति कामनायामप्यवग्रहध्वंसस्य बुद्धिस्थत्वादवग्रहध्वंसस्य वृष्टिपूर्ववृत्तित्वग्रहानन्तरं कारीर्यादेस्तत्पूर्ववृत्तित्वग्रहात्कुलालपितृवत्तस्यान्यथासिद्धत्वात् स्वत एव जायमानवृष्टाववग्रहसंसर्गाभावस्य हेतुतया तत्र क्लृप्तनियतपूर्ववर्तिन एवान्यत्रापि वृष्ट्युपपत्तौ तस्यान्यथासिद्धत्वाच्च कारीर्यादेरप्यवग्रहध्वंसविशिष्टवृष्टिफलकत्वं न स्यात् । न च कारीर्यादितोऽवग्रहनिवृत्तिमात्रं वृष्टिस्तु स्वकारणादेवेतीष्टापत्तिरिति वाच्यम् । सुखं मे भूयादित्यविशेषेण कामनाया

अपि साध्यसाधनभावः परित्यजेत । कार्यान्विते व्युत्पत्तिबललब्धसिद्धान्वितव्युत्पत्तेः पश्चादुपस्थितताया अपि लाघवेन गुरुभूतकार्यान्वितव्युत्पत्तेस्त्यागवत्पश्चादुपस्थितापूर्वस्यापि लाघवबलेन यागादिफलत्वं कल्प्येतेत्याद्यनेकातिप्रसङ्गापातेन श्रुतसाध्यसाधनभावपरित्यागस्यानिष्टत्वात् । तदिदमुक्तम् ॥ **कारीर्यादेः अपि वृष्ट्यादिहेतुत्वाभावापत्तेरिति** । यदि च कारीर्यादेर्वृष्ट्यादिकं प्रति साधनत्वस्य श्रुतिसिद्धत्वात् श्रुतिसिद्धे च साध्यसाधनभावे न लाघवगौरवचिन्ता । श्रुत्या चावग्रहध्वंसविशिष्टवृष्टिं प्रति साधनत्वग्रहणैकपूर्ववृत्तित्वग्रहानन्तरमन्यपूर्ववृत्तित्वग्रहाभावान्नान्यथासिद्धिश्च । श्रुतिसिद्धत्वादेव च नान्यत्र क्लृप्तपूर्ववर्तिन एवेत्यादेरपि प्रसर इति कारीर्यादेर्वृष्ट्यादिहेतुत्वमुपपन्नमिति मन्यसे तर्हि मङ्गलेप्येतत्सर्वं सममिति युक्तं मङ्गलस्यापि समाप्तिहेतुत्वमिति । तदेतदाह ॥ **सममेतत्सकलं प्रकृतेऽपीति** । ननु तथाऽपि मङ्गलाचरणाभावेऽपि सूत्रकारस्य स्वत एव विघ्नाभावसिद्धेः फलविघाताभावात्तद्राहित्यं न व्याकर्तव्यत्वाभावे प्रयोजकमित्यप्रयोजकत्वं शङ्कते ॥ **न चेति** । भगवत्त्वान्निरन्तरायसमाप्तिरूपफलविघाताभावेऽपि मङ्गलाभावे प्रचयरूपफलविघातः स्यादेवेत्याह ॥ **शिष्येति** । तदेवोपपादयति ॥ **यत इति** । ननु न प्रचयस्तस्य फलं तथात्वे वा सूत्रकारस्य भगवत्त्वादेव तदिच्छामात्रेण मङ्गलाभावे अपि प्रचयसिद्धिरित्यत आह ॥ **अन्यथेति** । अत्र मङ्गलाचरणरहितत्वादिति मङ्गलाचरणस्याकृतत्वं हेतुतयाऽभिप्रेतमनिवेशितत्वं वा । आद्येऽसिद्धिः । द्वितीये त्वप्रयोजकतेत्याशङ्कायामकृतत्वं तदुपपादकतयाऽनिवेशितत्वं चाभिप्रेतम् । न चासिद्धिः । अनिवेशनस्य तत्साधकत्वात् । न चाप्रयोजकता पूर्वन्यायेन तत्परिहारादित्याशयेनाह ॥ **एतेनेति** । प्रकारान्तरेणाप्रयोजकताशङ्कामतिदेशेन दूषयति ॥ **अत एवेति** । पूर्ववाद्युक्तं मङ्गलाचरणतन्निवेशयोः कर्तव्यतोपपादनप्रकारं सर्वमङ्गीकृत्याकृतत्वानिवेशितत्वरूपपराभिप्रेतहेतोरसिद्धिमाह ॥ **कर्तव्यमेवेत्यादिना** ॥ **माङ्गलिकत्वादिति** । मङ्गलं प्रयोजनमनयोरिति प्रयोजनमिति ठक् । (प्रयोजनम् । तदस्येत्येव । इन्द्रमहः प्रयोजनमस्य ऐन्द्रमहिकम् । प्रयोजनं फलं कारणं च) ।

स० — मातुलदुहितृपरिणयनादेः शिष्टापरिगृहीतव्यावृत्त्यर्थमविगीतेत्युक्तम् । 'आचारश्चैव साधूनाम्' इति शिष्टाचाराणां धर्मसरणादप्रमाणभूतानां तदयोगात्पौरुषेयत्वेन स्वतःप्रामाण्यरहितत्वेन प्रामाण्यार्थं वेदानुमापकत्वमिति भावः । अन्वयव्यतिरेकौ च कारीर्याद्यन्वयव्यतिरेकसमाविति साध्यसाधनभावं परिशेषादुपपादयति ॥ **न तावदित्यादिना** । यद्वा मङ्गलाचाररूपप्रवृत्तिः प्रारिप्सितपरिसमाप्त्यादिफलिका तदितराफलकत्वे सति सफलत्वादित्यभिप्रेतानुमाने विशेष्यासिद्धिं तावत्परिहरति ॥ **न तावदिति** । अभ्रान्तप्रवृत्तिर्नाभीष्टाफलिकेत्यर्थः । विशेषणासिद्धिं परिहरति ॥ **नाऽपीति** । अत्र च

तत्त्वसङ्ख्यानटीकोक्तौ नियमेन ग्रन्थारम्भेऽनुष्ठानादिति हेतुरध्याहार्यः । तस्य च प्रारिप्सितपरिसमाप्त्यादिव्यतिरिक्तोद्देशेनाननुष्ठानादित्यर्थः । तेन यथाश्रुते आग्नावैष्णवमेकादशकपालं निर्वपेद्दर्शपूर्णमासौ आरिप्समान इति श्रुतिबोधितायां दर्शारम्भे नियमेनानुष्ठीयमानायामारम्भणीयेष्टौ प्रारिप्सितसमाप्त्यादिव्यतिरिक्तस्वर्गफलिकायां व्यभिचारः प्रारिप्सितसमाप्त्युद्देशेनानुष्ठानस्य विवक्षायां तत एव समाप्तिफलकत्वसिद्धेः परिशेषवैयर्थ्यमिति निरस्तम् । हेतोरप्रयोजकत्वपरिहाराय विपक्षे बाधकमाह ॥ **दृष्टपरित्यागेति** । अन्यथेति शेषः । व्याख्येयत्वसिद्ध्यर्थं मङ्गलाचरणभावोपपादनार्थं प्रतिजानीते ॥ **अत्रोच्यत इत्यादिना** ॥ **माङ्गलिकत्वादिति** । माङ्गलिकत्वादिति मङ्गलं प्रयोजनमनयोरित्यर्थे ठक् । तयोर्भावस्तत्वं तस्मादित्यर्थः ।

प० — ननु सममित्ययुक्तम् । 'समाप्तिकामो मङ्गलमाचरेत' इति स्पष्टश्रुतेरभावादित्यत आह ॥ **मङ्गलेति** । कर्मादौ शिष्टैः क्रियमाणो मङ्गलाचारः तत्कर्मसमाप्त्यादिहेतुत्वप्रमापूर्वकः तत्कामनयैव शिष्टैरनुष्ठीयमानत्वात् तृप्तिकामनया अनुष्ठीयमानभोजनवत् । तद्धेतुत्वप्रमा च श्रौती भवितुमर्हति प्रत्यक्षानुमानाजन्यत्वे सति जन्यप्रमात्वात् यदेवं तदेवं यथा सम्मतमित्येवंरूपेणानुमितश्रुतिसिद्धत्वात् इत्यर्थः । आद्यहेतुप्रयोगे फलकामनारूपविशेषणासिद्धिं निराह ॥ **न तावदिति** । तत्कामनयेत्यस्य असिद्धिं निराह ॥ **नाऽपीति** । दृष्टत्यागादृष्टकल्पने क्रमेण व्यनक्ति ॥ **कार्यमिति** । आरिप्सुः आरब्धुकामः । हेतोरप्रयोजकत्वं निराह ॥ **न चैतेषामिति** । द्वितीयप्रयोगे विशेषणासिद्धिं निराह ॥ **न चेति** । नन्वस्तु मङ्गलाचारस्याविघ्नपरिसमाप्त्यादिहेतुत्वम् । तथापि नास्य कर्तव्यत्वम् । विघ्नसन्देहेन वा सूत्रकृतो निर्विघ्नत्वादेव वाऽननुष्ठानस्य । अनुष्ठानेऽपि वा फलाभावेन ग्रन्थे निवेशनाभावस्य वा सम्भवेन मङ्गलाचाररहितत्वादित्यस्यान्यथोपपत्तेरसिद्धत्वादित्यतः क्रमेण त्रयमपि निराह ॥ **न चेत्यादिना** ॥ **भारतादाविति** । 'नारायणं सुरगुरुं जगदेकनाथं भक्तप्रियं सकललोकनमस्कृतं च । त्रैगुण्यवर्जितमजं विभुमाद्यमीशं वन्दे भवघ्नममरासुरसिद्धवन्द्यम्' इत्यादि भारते । 'जन्माद्यस्य यतोऽन्वयात्' इत्यादि भागवतादौ च न कुर्यादित्यर्थः ॥ **एतेनेति** । शिष्यार्थमपि ग्रन्थे निवेशनस्य कर्तव्यत्वकथनेनेत्यर्थः ॥ **अत एवेति** । आवश्यकस्य ग्रन्थे निवेशनस्याभावादेवेत्यर्थः ॥ **अन्यदिति** । ध्यानादिकमित्यर्थः । माङ्गलिकत्वान्मङ्गलप्रयोजनकत्वात् ॥ 'तत्प्रयोजने टगि'ति ठक्प्रत्ययः ।

या० — **अविगीतशिष्टाचारेति** । श्रुत्यनुमापनं च मङ्गलं श्रुतिप्रमापिताभीष्टपरिसमाप्त्यादिहेतुताकं तदुद्देश्यकाविगीतशिष्टाचारविषयत्वात् यद्यदुद्देश्यकाविगीतशिष्टाचारविषयस्तत्तद्धेतुतया श्रुतिप्रमापितं यथा स्वर्गोद्देश्यकं दर्शादीति सामान्यव्याप्तिमूलकं द्रष्टव्यम् । ननु वेदनिषिद्धाचारस्याशिष्ट-

चारत्वेनागम्यागमनादौ शिष्टपदेनैव व्यभिचारवारणेऽविगीतपदं व्यर्थमिति चेन्न । वेदप्रामाण्यानभ्युपगमासम्भाविताचारस्यैवात्र शिष्टाचारपदेन विवक्षितत्वात् तस्य च रात्रिश्राद्धादौ व्यभिचारवारणाय अविगीतपदम् । अविगीताचारत्वमात्रस्य च भोजनादौ व्यभिचारपरिहाराय शिष्टपदम् । भोजनादेश्च वेदप्रामाण्यानभ्युपगन्तरि बौद्धेऽपि सत्वेनोक्तरूपशिष्टाचारपरत्वाभावान्न व्यभिचार इति । ननूक्तहेतोः साध्यं विनाऽपि फलाभावेन वा समासीतरफलकत्वेन वा तत्फलकत्वप्रतीतेर्भ्रान्तित्वेन वा प्रत्यक्षादिमानान्तरजन्यत्वेन वोपपत्तेरप्रयोजकतेत्याशङ्कायामुक्तहेतूच्छित्तिरेवात्र बाधिकेत्यभिप्रेत्याह ॥ **न तावत् प्रेक्षावत्प्रवृत्तिरित्यादिना** । प्रारिप्सितपरिसमाप्त्यादिकामनया मङ्गले शिष्टानां या प्रवृत्तिः सेत्यर्थः । दृष्टपरित्यागमुपपादयति ॥ **कार्यमारिप्सुरिति** । अदृष्टकल्पनामुपपादयति ॥ **न च फलान्तरेति** ॥ **न च प्रत्यक्षादेरिति** । साध्यसाधनभावस्यातीन्द्रियत्वान्न प्रत्यक्षस्यान्धपरम्पराशङ्कावरुद्धत्वान्नानुमानस्य अत्रावकाश इति भावः । ननु नाशार्थिप्रवृत्तौ नाश्यनिश्चयवानधिकारी दृष्टः । यथा पापनिश्चयवान् प्रायश्चित्ते । अत्र च नाश्यानां विघ्नहेतूनां प्रथमतोऽनिश्चयादनधिकारिकं मङ्गलं नानुष्ठेयमिति सत्प्रतिपक्षमाशङ्क्याह ॥ **न च विघ्नहेतुसद्भावेति** ॥ **तत्सन्देहेऽपीति** । तथा च विघ्नज्ञानवानेव अत्र अधिकारीति प्रतिपक्षानुमाने स्वरूपासिद्धिरिति भावः ॥ **शिष्यार्थमपीति** । अन्येषामायुरादिप्रतिबन्धकविघ्नघातार्थमित्यर्थः । अत एवाह ॥ **आयुष्मत्पुरुषकाणि चेति** ॥ **शिष्यार्थत्वाच्चेति** । शिष्यशिक्षार्थत्वाच्चेत्यर्थः ॥ **अत एवेति** । ग्रन्थादौ निवेशनस्यावश्यकत्वादेवेत्यर्थः ॥ **अन्यत्किमपि इति** । गङ्गास्नानादिकमित्यर्थः ॥ **माङ्गलिकत्वादिति** । मङ्गलं प्रयोजनमनयोरित्यर्थे ठक्प्रत्ययः । तथा च श्रुत्या मङ्गलप्रयोजनकत्वादित्यर्थः ॥

श्री०— तदुपपादयति ॥ **मङ्गलेति** । श्रुत्यनुमानप्रकारं दर्शयति ॥ **न तावदिति** । प्रयोजनान्तरं स्वर्गादि । दृष्टं प्रयोजनमुपपादयति ॥ **कार्यमिति** ॥ **अविगानेति** । विगानं विप्रतिपत्तिः । अविगानं सर्वसम्मतिरित्यर्थः ॥ **अनिश्चयादिति** । विघ्ननिश्चयवत एवाधिकारित्वेनात्मनो विघ्नहेतुसद्भावस्यानिश्चिततया विघ्ननिश्चयाभावेन निरधिकारिकत्वप्राप्त्या मङ्गलस्याननुष्ठेयत्वमित्यर्थः । विघ्नज्ञानवानेवाधिकारी । ज्ञानं निश्चयः शङ्का चेत्याशयेनाह ॥ **तत्सन्देहेऽपीति** । विघ्नहेतुसन्देहेन विघ्नसन्देहेऽपीत्यर्थः । ' श्रेयांसि बहुविघ्नानि भवन्ति भवतामपि ' इति वचनादिति भावः । तथा च मङ्गलं नानुष्ठेयं निरधिकारिकत्वादित्यत्र स्वरूपासिद्धिरिति हृदयम् ॥

च० — **शिष्टाचारानुमितश्रुतिसिद्धत्वादिति** । मङ्गलं श्रुतिप्रत्यापितसमीहितसमाप्त्यादिनिरूपितसाधनताविशेषितम् । तदुद्देश्यकाविगीताशिष्टप्रवृत्तिगोचरत्वात् । यत्तादृशप्रवृत्तिगोचरतत्तत्प्रत्या-

पितसमीहितसाधनताकमिति दर्शनिदर्शनकसामान्यव्याप्तिमूलकश्रुत्यनुमापकानुमानभङ्गी द्रष्टव्या । समाधत्ते ॥ **अत्रोच्यत इति** । माङ्गलिकत्वात् श्रुत्या मङ्गलफलकत्वात् ।

अनु० — तत्र ताराथमूलत्वं सर्वशास्त्रस्य चेष्यते ।
सर्वत्रानुगतत्वेन पृथगोङ्क्रियतेऽखिलैः ॥

सु० — नन्वेतदनुपपन्नम् । तथा सत्येतयोर्विघ्नविघातादिहेतुत्वेन समस्तशास्त्राङ्गतया प्रथमसूत्रावयवत्वाभावप्रसङ्गात् । तथात्वे च प्रथमसूत्रं न्यूनमापद्येत । अधिकार्यादिप्रतिपादकस्य अन्यस्याभावात् । तत्प्रतिपादनस्य चावश्यकत्वात् । अन्यथाऽधिकारिविषयवैधुर्येण शास्त्रस्य अनारम्भणीयत्वशङ्का न निराकृता स्यादित्यनर्थकं सूत्रमापद्येतेत्यत आह ॥ तत्रेति । तरन्ति अनेन अनिष्टनिचयमित्योङ्कारस्तारः । तारश्चाथश्च तयोर्मूलत्वं क्रमेणादित्वम् । आदौ प्रयुक्तौ ओङ्काराथशब्दाविति यावत् । तत्र प्रथमसूत्रेऽवयवतया सर्वशास्त्रस्य चाङ्गतया चेष्यतेऽङ्गीक्रियते सूत्रकृतेति शेषः । एतदुक्तं भवति । प्रथमसूत्रेऽधिकार्यादिप्रतिपादनायोपात्तावोङ्काराथशब्दौ श्रुतीणावेणुध्वनिवत् श्रुतितो माङ्गलिकत्वात्कृत्स्नशास्त्रस्यानन्तरायपरिसमाप्त्यादिकं कुर्वाते । अन्यार्थनीयमानपूर्णकलशदर्शनवदिति । ताराथावित्येतावता पूर्वं यन्मूलत्वमित्याह तत्सूत्रकारानङ्गीकारलिङ्गसूचनम् । यत्पर्यायान्तरं विहायानयोरेव क्रमान्तरं विहायादावेवोपादानं तेन जानीमो ज्ञापकतयाऽऽदिसूत्रस्य कारकतया समस्तशास्त्रस्य चोपयोगित्वेनैतौ सूत्रकृता विवक्षिताविति । न चैतदाकस्मिकम् । सकलसूत्रकारैरेवमेव प्रयुक्तत्वात् । न चानेवंषां प्रेक्षावतां यदृच्छयैकविधा प्रवृत्तिरुपलब्धेति । अनेनाथशब्दो मङ्गलार्थ इत्यादिभाष्यं विवृतं भवति ।

वा० एवं तत्र ताराथेति वाक्ये सर्वशास्त्रस्येत्यंशप्रतिपादनीयसर्वशास्त्राङ्गत्वप्रयोजकं ताराथयोः माङ्गलिकत्वेन निर्वहनमुपपाद्य तयोः सर्वशास्त्राङ्गत्वेऽनुपपत्तिस्तत्रैव वाक्ये तत्र चेत्यंशेनैव परिह्रियत इति अभिप्रायेण तामनुपपत्तिमाशङ्कते ॥ **नन्विति** । अधिकार्यादीत्यादिशब्देन विषयग्रहणम् ॥ **अन्यस्य अभावादिति** । यद्यप्योङ्कारस्य समग्रशास्त्राङ्गत्वेऽपि ब्रह्मशब्दस्य विषयप्रतिपादकस्य सत्त्वान्नान्यस्याभावः तथाऽपि न केवलं जिज्ञास्ये 'तद्विजिज्ञासस्व तद्ब्रह्मे'त्यादौ ब्रह्मपदश्रवणात्तस्य च जीवाद्भिन्नत्वेन जिज्ञास्यता किन्तु 'ओमित्येतदक्षरमुद्गीथमुपासीते'त्यादौ जीवेष्वसम्भावितगुणपूर्तिवाचकोङ्कारादिश्रवणादपीति युक्त्यनुसन्धानेन ब्रह्मशब्दसमकक्षतयोङ्कारस्य विषयोपपादकतया कथयिष्यमाणत्वात् प्रत्यक्षादेरसम्भवाद्वेदस्य ... इत्याशङ्कापरिहारकविषयशास्त्रसम्बन्धोपपादनस्य ओङ्कारमात्र-

साध्यताया वक्ष्यमाणत्वाच्च तथोक्तमिति ध्येयम् । अथशब्दप्रायपठिततारशब्दस्य तारशब्दार्थकत्वे तस्य च सूत्रादावप्यभाव इत्यतो योग्यताबलात्तारशब्देन योगेन तत्पर्यायोङ्कारग्रहणमित्यभिप्रेत्य प्रकृतोपयोगितया तद्योगं दर्शयति ॥ **तरन्तीति** । (तॄ प्लवनतरणयोरित्यस्मा'दकर्तरि च कारके संज्ञायामि'ति करणे घञि 'अचो ञ्णिती'ति ऋकारस्याकाररूपवृद्धौ तस्य 'उरण्रपर' इति रपरत्वे च तारशब्दो निष्पन्नः) । उभयोः आदित्वस्यैकत्रासम्भवादाह ॥ **क्रमेणेति** । यद्वा । मूलत्वं नात्रादित्वमात्रमपि तु क्रमेणादित्वं विवक्षितं विवक्षाप्रयोजनं चोत्तरत्र प्रदर्शयिष्याम इत्यभिप्रेत्याह ॥ **क्रमेणेति** । अत्रादित्वमादौ प्रयुक्तत्वम् । तस्य चावयवत्वाङ्गत्वाभ्यां प्रथमसूत्रशास्त्राभ्यां नान्वयः सम्भवतीत्यतस्तात्पर्यमाह ॥ **आदाविति** । ताराथयोः सूत्रशास्त्राभ्यामेकप्रकारेण सम्बन्धभ्रान्तिं निवारयितुं विवक्षितशेषाध्याहारेण वाक्यार्थमाह ॥ **तत्रेति** । सूत्रकृद्विवक्षां दर्शयितुं तथैव शेषं पूरयति ॥ **सूत्रेति** । ननु यदि विघ्नविघातादिहेतुत्वेन शास्त्राङ्गत्वं तर्ह्यस्य तदुपयुक्तार्थप्रतिपादकत्वेनाधिकार्यादिप्रतिपादकत्वाभावान्न प्रथमसूत्रावयवता । यदि च किञ्चिदर्थप्रतिपादकत्वेन नास्य शास्त्राङ्गता किन्तु श्रवणमात्रेण विघ्नविघातादिसम्पादकतया तथा चाधिकार्यादिप्रतिपादकत्वाद्युक्ताऽवयवतेति मतं तर्हि श्रवणमात्रस्य तद्धेतुताया अदर्शनादन्यार्थप्रयुक्तस्य प्रयोजनान्तरार्थताया अदर्शनाच्च शास्त्राङ्गत्वं परित्यक्तं स्यादित्यतोऽभिप्रायमाह ॥ **एतदुक्तं भवतीति** । यद्वा । ननु कथमनेनोक्तशङ्कापरिहार इत्यतो विघ्नविघातादिहेतुत्वोक्त्या न प्रथमसूत्रावयवत्वत्यागोऽपि त्वधिकार्यादिप्रतिपादकत्वेन प्रथमसूत्रोपात्ताभ्यामेव ताभ्यां प्रयोजनान्तरस्यापि सिद्धिरित्येवाभिप्रेतमित्येतत् सहेतुकं दृष्टान्तपूर्वं विवृणोति ॥ **एतदुक्तं भवतीति** । अधिकार्यादिप्रतिपादकत्वेनानयोः सूत्रावयवत्वे सिद्धेऽप्येतत्पर्यायाभ्यामनयोरपि क्रमान्तरेणोपादानेन ब्रह्मशब्दवन्मध्ये ग्रहणेनाप्यधिकार्यादिलाभादनयोरेव अनेन क्रमेणैवादावेवोपादानं समस्तशास्त्राङ्गत्वस्य ज्ञापकमित्याह ॥ **यदिति** । ज्ञापकतयाऽऽदिसूत्रस्येति दृष्टान्ततयोपात्तम् । यद्वा स्पष्टज्ञापकतयाऽऽदिसूत्राङ्गत्वस्य पूर्ववादिनाऽप्यङ्गीकार्यत्वात्तत्र सूत्रकाराङ्गीकार-लिङ्गसूचनस्याकर्तव्यत्वादिति भावः । मङ्गलवाचकमङ्गलपदं विहायेत्यप्यत्र द्रष्टव्यम् । यत्पर्यायान्तरं विहायेत्येतदेव वा स्पष्टमङ्गलवाचकशब्दं विहाय तत्प्रयोजकयोरनयोरुपादानमिति व्याख्येयम् ॥ अत्र च पक्षद्वये ज्ञापकतयाऽऽदिसूत्रस्येत्युपपादनीयतयैवोपात्तमिति द्रष्टव्यम् । कयोश्चिच्छब्दयोः केनचित्क्रमेण क्वचिदुपादानं कर्तव्यमिति क्रियते । तथा चान्यथासिद्धिरित्याशङ्कते ॥ **न चेति** ॥ **अनेनेति** । मङ्गलार्थत्वव्याख्यानेन मङ्गलार्थत्वे प्रथमसूत्रावयवत्वानुपपत्तिपरिहारेण चेत्यर्थः । (मङ्गलानन्तरारम्भ-प्रश्नकात्स्न्येष्वथोऽथेत्यमरः) ।

स०— अधिकारिविषयधुर्येति । 'तद्विजिज्ञासस्व तद्ब्रह्म' इति जिज्ञासाविधायकवाक्ये जिज्ञास्यजीवाभिन्नत्वेनाविषयत्वप्रयुक्तानारम्भणीयत्वशङ्कायाः जिज्ञास्यस्यानन्तगुणवत्त्वेन जीवभेदप्रति-

पादकेन ब्रह्मशब्देन परिहारेऽपि तस्यैव विषयवाचकत्वाभावात् 'ओमित्येतदक्षरमुद्गीथमुपासीत' 'आत्मानमेव लोकमुपासीत' इत्यादि जिज्ञासाविधायकवाक्येषु जिज्ञास्यस्य जीवाभिन्नत्वेनाविषयत्वशङ्कानिवारकस्य अन्यस्याभावेन ॐशब्देनैव गुणपूर्णत्वाभिधायिना परिहार्यत्वात् ॐशब्दस्य मङ्गलार्थत्वे तदनुपपत्त्याऽनारम्भणीयत्वं स्यादेवेति भावः ॥ **अथश्चेति** । आनन्तर्यरूपार्थविवक्षायामेवाथेत्यस्याव्ययत्वेनाथशब्दार्थत्वेन आनन्तर्यस्यानभिधानादथश्चेत्युपपन्नमिति भावः ॥ **प्रथमसूत्र इति** । मीमांसानुग्राह्यप्रमाणप्रतिपादनद्वारा ॐकारस्य विषयदार्ढ्यार्थत्वादधिकार्यादिप्रतिपादनायोपात्तावोङ्काराथशब्दावित्युक्तम् ॥ **यत्पर्यायान्तरमिति** । यद्योङ्काराथशब्दयोर्मङ्गलमेव प्रयोजनं स्यात्तर्हि विशिष्टार्थमङ्गलशब्दमेव प्रयुञ्जीत यदि च आनन्तर्यमेवार्थस्तदा तथैव शब्दान्तरं प्रयुञ्जीत । असाधारणशब्दप्रयोगेणेदं ज्ञायते कारकत्वेन शास्त्रोपयोगित्वं ज्ञापकतया प्रथमसूत्रावयवत्वमिति । आदावेवोपादानमपि कारकत्वेन शास्त्रोपयोगित्वज्ञापने हेतुः । क्रमाव्यत्यासेन चेदमवगम्यते अथशब्दस्य सूत्रासन्निकर्षात्तत्रस्थस्यैव ज्ञापकत्वेन शास्त्रोपयोगित्वं ॐकारस्य प्रतिसूत्रमुच्चरितस्य कारकत्वेनेति । क्रमाव्यत्यासेनेत्यस्य कृत्यमाह ॥ **आदावुपादानमिति** । न च विवक्षिताविति‍ीति योज्यम् ।

प०— अधिकार्यादिप्रतिपादकस्यान्यस्येत्यत्रादिपदेन विचारशास्त्रानुग्राह्यविषयबोधकवेदरूपप्रमाणप्रतिपादकस्यान्यस्याभावादिति ग्राह्यम् । ॐकारस्य तदर्पकत्वेनाग्रे व्याख्यानात्तस्य विषयार्पकपदत्वे अपीह न तदर्थग्रहणम् । तथात्वे ब्रह्मपदस्यापि विषयार्पकस्यात्र भावेनान्यस्याभावादित्ययोगात् । अधिकारिविषयेत्युत्तरवाक्यस्थविषयपदेन विषयसमर्पकवेदरूपप्रमाणं ग्राह्यम् । ॐकारप्रयोगलब्धस्य व्याहृतिगायत्रीपुरुषसूक्तद्वारा तद्व्याख्यानभूतसकलवेदरूपप्रमाणस्याभावे ब्रह्मपदमात्रस्याविचार्यत्वेनानुग्राह्यप्रमाणाभावाभिप्रायेण विषयवैधुर्येणेत्येवोक्तम् । ब्रह्मपदेन विषयलाभेऽप्युपर्योङ्कारस्य विषयार्पकत्वेनापि व्याख्यानं तु चन्द्रिकोक्तदिशा अत्रापि 'नारायणपदोदित' इत्यत्र वक्ष्यमाणदिशा च युक्त्यन्तरसूचनायेति ध्येयम् ॥ **तरन्त्यनेनेति** । तॄ प्लवनतरणयोरिति धातोः 'अकर्तरि च कारके संज्ञायाम्' इति करणे घञ्प्रत्यये 'अचो ञ्णिति' इति वृद्धौ रूपम् । यद्यपि तॄ प्लवनतरणयोरित्यस्य धातोर्दीर्घऋवर्णान्तत्वेन 'ऋदोरबि'ति सूत्रेणाप्प्रत्यये तर इत्येव भाव्यम् । अप्प्रत्ययस्य घञपवादत्वात् । तथापि तृ प्लवनतरणयोरिति ह्रस्वऋवर्णान्ताद्धात्वन्तराद्घञ्प्रत्यये तार इति रूपं ध्येयम् । अन्यथा साम्पराये तर्तव्याभावादिति प्रयोगोऽसाधुः स्यादिति भावः । यद्वा तॄ प्लवनतरणयोरित्यस्यैव 'ऋदोरबिति' अप्प्रत्यये तर इति रूपम् । तस्य 'प्रज्ञादिभ्यश्चे'ति स्वार्थिकेऽण्प्रत्यये तार इति सिध्यति । अथवा तॄ धातोर्ण्यन्तस्य 'एरजि'त्यच्प्रत्यये सति तार इति रूपम् । तारयति पुरुषाननिष्टनिचयमिति व्युत्पत्तिदर्शने कार्ये स्पष्टार्थत्वाय करणत्वव्यक्तीकरणेन तरन्त्यनेनेत्यर्थकथनमात्रमेतदिति ज्ञेयम् । अत एव 'आसमन्तात्

गमयति धर्माधर्मौ परं पदम्' इत्युपासनापादीयानुव्याख्यानसुधादौ करणे कर्तृत्वोपचारेण गमयतीत्युक्तिः। गमेः करणार्थ एवाप्प्रत्ययविधानादित्यादिना तत्र तत्र व्युत्पत्तिप्रकारापेक्षया अन्यथाप्यर्थकथनं दृश्यते। तथा चाथर्वशिरसि श्रुतिः 'अथ कस्मादुच्यते तारं यस्मादुच्चार्यमाण एव गर्भजन्मजरामरणसंसारमहाभयात्तारयति' इत्यादि। तत्रेत्यनुवादः प्रथमसूत्रे इति व्याख्या ॥ **अन्वयवत्तयेति** । अन्वयप्रतियोगिसमर्पकतयेत्यर्थः। ब्रह्मपदार्थस्य विशेषणीभूतं यद्गुणपूर्णत्वरूपमोतत्वं तदर्थकत्वात्तारस्येति भावः। यद्वा जिज्ञासायां कर्मकारकार्पणतयेति भावः ॥ **अङ्गतयेति** । अविघ्नपरिसमाप्तिप्रचयकारकत्वेनेत्यर्थः। तावता नन्वेतदनुपपन्नमिति कृतचोद्यस्य किमुत्तरमित्यत आह ॥ **एतदुक्तमिति** ॥ **ज्ञापकतयेति** । अधिकार्यादिबोधकतयाऽऽद्यसूत्रस्योपयोगित्वेन निरन्तरायपरिसमाप्त्यादिजनकतया शास्त्रस्योपयोगित्वेन इत्यर्थः। अन्यथासिद्धिं निराह ॥ **न चैतदिति** । ताराथमूलत्वमित्यर्थः ॥ **सकलेति** । 'अथातो धर्मजिज्ञासा'। 'अथातो दैवीमीमांसा'। 'अथातो दर्शपूर्णमासौ व्याख्यास्याम' इत्यादि कर्मतन्त्रदेवतन्त्र कल्पसूत्रकारादिभिरित्यर्थः। न च तत्रोङ्कारो न श्रूयते इति वाच्यम्। 'स्रवत्यनोङ्कृतं ब्रह्म' इति वक्ष्यमाणदिशा तत्रापि तस्यावर्जनीयतया प्राप्तत्वात्। तद्व्याख्यकारादिभिस्तस्याव्याख्यानं त्वनुपयोगादज्ञानाद्वा। अथ शब्दमूलत्वस्य सर्वत्र प्रत्यक्षत्वेन तदभिप्रायाद्वा सकलेत्युक्तिः। एतेन सर्वशास्त्रस्य इत्येतत् सर्वेषां शास्त्रं सर्वशास्त्रं तस्येति प्रकारान्तरेण व्याख्यानं ध्येयम् ॥ **अनेनेति** । तत्र तारेत्यर्धेन इत्यर्थः ॥

या०— **एवमग्रेऽपीति** ॥ **अधिकार्यादिप्रतिपादकस्येति** । यद्यपि ब्रह्मशब्दो विषयप्रतिपादकोऽन्योऽस्ति तथाऽपि ॐकारस्य मीमांसानुग्राह्यप्रमाणप्रतिपादनाय वेदस्येश्वरविषयकत्वसमर्थनार्थत्वस्य वक्ष्यमाणत्वेन तदर्थकस्यान्यस्याभावादित्यभिप्रायात् ॥ **विषयवैधुर्येणेति** । उक्तरीत्या वेदस्येश्वरविषयकत्वसमर्थकवैधुर्येणेत्यर्थः। अनारम्भणीयत्वशङ्केत्युपलक्षणम्। मीमांसानुग्राह्यप्रमाणाभावशङ्का चेत्यपि द्रष्टव्यम् ॥ **यन्मूलत्वमित्याहेति** । क्रमेणादित्वमित्याहेत्यर्थः। कथमेवमुक्तेः सूत्रकाराङ्गीकारलिङ्गसूचकत्वमित्यतस्तद्दर्शयति ॥ **यत्पर्यायान्तरमिति** । मङ्गलवाचिशब्दान्तरमित्यर्थः। क्रमान्तरमन्ते निवेशनम्। अयं भावः। यदि कारकतया समग्रशास्त्राङ्गत्वमेवैतयोः सूत्रकारस्य विवक्षितं स्यात्तदा स्पष्टं मङ्गलवाचि मङ्गलमित्यादि शब्दान्तरमेव वक्तव्यं किमनयोर्मङ्गलप्रयोजनकयोर्वचनेन पर्यायान्तरं विहाय चानयोरेव यदोपादानं करोति तेन जानीमो मङ्गलप्रयोजनादन्यदप्यनयोरस्ति प्रयोजनं तज्ज्ञापकतया आदिसूत्राङ्गत्वमेवेति विवक्षितं सूत्रकारस्येति। एवं यदि ज्ञापकतया आदिसूत्राङ्गत्वमेव विवक्षितं स्यात्तदाऽन्ते निवेशनं किमर्थं न कृतं तद्विहायादावेव निवेशनं करोति। तेन जानीमः कारकतया समस्तशास्त्राङ्गत्वमप्यभिमतं तस्येतीति। यदा ज्ञापकतयाऽऽदिसूत्रोपयोगित्वं पूर्वपक्षिणाऽङ्गीकृतमेवेति न तत्र

सूत्रकाराङ्गीकारलिङ्गं सूचनीयं किन्तु कारकतया समस्तशास्त्रोपयोगित्वमेव । ततश्च पर्यायान्तरं विहाय इत्यस्याधिकार्यादिप्रतिपादकशब्दान्तरं विहायेत्यर्थः । क्रमान्तरमित्यस्य चान्ते निवेशनमित्यर्थः । तेन पर्यायान्तरपरित्यागोऽन्ते विहाय आदावेव निवेशनं चैतद्द्वयं मिलितं सत्कारकतया समस्तशास्त्राङ्गत्वं सूत्रकारेणाङ्गीकृतमित्यस्यैव सूचकं न तु ज्ञापकतयाऽऽदिसूत्राङ्गत्वस्यापि सूत्रकाराङ्गीकृतत्वस्य । ज्ञापकतया सूत्रस्येत्युक्तिस्तु दृष्टान्तकथनायानुवाद एवेति ज्ञातव्यम् ॥ **सकलसूत्रे एवमेवेति** । अनेन सर्वशास्त्रस्य इत्येतत्प्रकारान्तरेण योजितमिति द्रष्टव्यम् ॥

श्री०— ज्ञापकतयेति । प्रथमसूत्रवाक्यार्थोपयुक्तार्थप्रतिपादकतयेत्यर्थः ॥ **कारकतयेति** । निर्विघ्नपरिसमाप्त्यादिजनकतयेत्यर्थः ॥

च०— एतयोः ताराथशब्दयोः । अधिकार्यादीत्यत्रादिशब्दो विषयपरिग्राहकः । यद्यपि ब्रह्मशब्दो विषयप्रत्यायकोऽस्ति तथापि ब्रह्मशब्दतुल्यकक्ष्यापन्नतयोङ्कारस्य विषयप्रत्यायकताया अनुग्राह्य-प्रमाणाभावशङ्काव्युदसनाय श्रुतीनामीश्वरविषयकतासमर्थकतायाश्चाभिधास्यमानतया तथोक्तिरिति मन्तव्यम् । **विषयवैधुर्येण** उक्तदिशा श्रुतीनामीश्वरविषयतासमर्थकराहित्येन । अनारम्भणीयत्वशङ्कापदस्य अनुग्राह्यप्रमाणराहित्यशङ्कोपलक्षकताऽवसेया । करणसाधनघञन्तताममभिप्रेत्य व्याचष्टे ॥ **तरन्तीति** ॥ **यन्मूलत्वमिति** । आदित्वमित्यर्थः । **पर्यायान्तरम्** ताराथशब्दसमानार्थकशब्दान्तरम् । **क्रमान्तरम्** अतःशब्दाद्युत्तरविन्यासम् ॥ **ज्ञापकतया आदिसूत्रस्येति** । आदिसूत्रघटकपदार्थान्वितार्थ-प्रत्यायकतयेत्यर्थः ॥ **कारकतयेति** । कृत्स्नशास्त्रसमापनौपयिकान्तरायध्वंसप्रयोजकतयेत्यर्थः । यदि सूत्रकारः कारकतया कृत्स्नशास्त्राङ्गतामेवानयोरभिप्रेयात् तदा तादृशमङ्गलादिपदान्तरमेव प्रयुञ्जीत । तथा तु न प्रायुङ्क्त । तेन जानीमोऽर्थप्रत्यायनरूपफलान्तरमप्यस्तीति । यदि चार्थप्रतीतिमेव फल-मनुसन्दध्यात् तदा अतःशब्दाद्युत्तरं निर्दिशेत् तथा तु न निरदिक्षत्ततो जानीमहे अर्थप्रतीतितोऽति-रिच्यमानमन्तरायध्वंसनिर्वर्तनादिरूपं फलमस्तीतीति भावः ।

सु०— अत्र यत्परेषां दूषणं 'मङ्गलस्य वाक्यार्थे समन्वयाभावादि'ति । 'तथा हि । पदार्थ एव हि वाक्यार्थे समन्वीयते । स च वाच्यो वा लक्ष्यो वा । न चेह मङ्गलमथशब्दस्य वाच्यं लक्ष्यं वा । किन्तु मृदङ्गध्वनिवदथशब्दस्य कार्यम् । न च कार्यज्ञाप्ययोर्वाक्यार्थे समन्वयः शाब्दे व्यवहारे दृष्टः' । 'अस्तु वा मङ्गलस्य पदार्थत्वम् । तथाऽपि न वाक्यार्थे समन्वयः । तथा हि । न तावन्मङ्गलं ब्रह्मजिज्ञासायाः कर्तृकर्मकरणभावेन वाक्यार्थेऽन्वेति । कर्त्राद्यन्यतमभावे प्रमाणाभावात् । कारकान्तराणां विद्यमानत्वाच्च । नापि सामानाधिकरण्येन अन्वयः । जिज्ञासा मङ्गलमिति प्रशंसापरतया अर्थवादत्वप्रसङ्गात्' इति । तदेतेनापास्तं

भवति । अस्माभिरप्यानन्तर्याभिधेयोऽथशब्दः श्रुत्या मङ्गलप्रयोजन इत्यङ्गीकारात् । नन्वत्र सूत्रादावोङ्कार एव न विद्यते । तत्कथमुच्यते ताराथमूलत्वमिति । यद्यपि शिष्टैरध्येतृभिः उच्चार्यमाणोऽध्यक्षसिद्धस्तथाऽपि नायं सूत्रावयवः । लक्षणान्तराभावे सत्यसंहिततया सम्पाठे अखिलैः पठ्यमानत्वात् । वेदाध्ययनोपक्रमे अध्येतृभिरुच्चार्यमाणोङ्कारवत् । अन्यथाऽथशब्द-वत्संहिततया निर्दिश्येत । न च दृष्टान्तः साध्यविकलः । अध्ययनोपक्रमविरतिवैचित्र्येण तत्तत्स्थानपरित्यागेनान्यान्यस्थानेऽखिलैः पठ्यमानस्य वेदवाक्यानवयवतायाः सुप्रसिद्धत्वात् । अन्यथाऽध्ययनोपक्रमविरतिवैचित्र्येऽपि ॐ इति ब्रह्मेत्यादिवन्नियतस्थानतया पाठप्रसङ्गात् । पक्षसपक्षयोरादावुच्चारणं तु प्राङ्मुखत्वादिवदध्ययननियमान्तर्गतमध्येतृभिरनुष्ठीयत इत्यस्तु । एवं चायमोङ्कारः सूत्रकृता मङ्गलार्थतया सूत्रादावुपनिबद्ध इत्यनुपपन्नमित्यत आह ॥ सर्वत्र इति । अखिलैः सूत्रपाठकैः यत्पृथगसंहिततयोङ्क्रियते तत्सर्वत्र सूत्रेष्वनुगतत्वेनाभिलषितेन निमित्तेनोपपद्यते ।

वा०— मङ्गलस्येति परभाष्यस्य भामत्यभिप्रेतमर्थमाह ॥ पदार्थ एव हीति । विवरणाभि-प्रेतमर्थमाह ॥ अस्तु वेति । किमथशब्दस्य वैयधिकरण्येनान्वय उत सामानाधिकरण्येनेति विकल्पं मनसि निधायाद्यं निराचष्टे ॥ न तावदिति । देवदत्तादिपदार्थानां कर्त्रादिभावेनान्वयवत्तस्यान्वयवत्त्वे प्रमाणाभावादित्यर्थः । आकाङ्क्षाभावाच्च न कर्त्रादिरूपेणान्वय इत्याह ॥ कारकान्तराणामिति । कारकशब्देन मुमुक्षुतर्कादयः सङ्गृह्यन्ते । द्वितीयं दूषयति ॥ नापीति । न चार्थवादत्वमास्थेयं सूत्रस्य वाक्यार्थनिर्णयापेक्षितन्यायसूचकत्वादित्यर्थः ॥ तदनेनेति । यद्यप्यत्रापदार्थत्वहेतौ समन्वयाभावे अपदार्थत्वस्य हेतुत्वेऽन्योन्याश्रय इति भामतिमतदूषणं सधूमो गिरिः साग्निक इतिवदीक्षतेर्नाशब्दमित्यत्र त्वत्पक्षेऽशब्दमितिवच्च मङ्गलत्वात्कर्तव्येत्यन्वयोपपत्तेर्नान्वयदोष इति विवरणमतदूषणं चन्द्रिकोक्तरीत्या सम्भवति । तथाऽपि यथाश्रुतभाष्यस्योपरि प्रसक्तदूषणस्य तत्र तारेति विवरणेन स्वाभिप्रेतमङ्गलार्थत्वे दूषणप्रसक्तेरभावलाभेन तावतैव दूषणासङ्गतिसिद्धौ किं तत्साधुत्वासाधुत्वचिन्तयेति मूलमेव परभाष्यदूषणे व्यापारयतो भावोऽनुसन्धेयः । ननु तत्र ताराथमूलत्वमिति ताराथयोः प्रथमसूत्रावयवत्वे सर्वशास्त्राङ्गत्वे चोक्ते ॐकारस्यासंहिततया निर्देशगतिकथनपरोत्तरवाक्यसङ्गतिर्न प्रतीयत इत्यतस्तत्सङ्गमयितुमुक्तेऽनुपपत्तिं शङ्कते ॥ नन्विति । सूत्रानुपात्तस्य न तदेकदेशत्वमित्यर्थः । नन्वोङ्कारः प्रथमसूत्रैकदेशः सूत्रोच्चारण-दशायां शिष्टैरध्येतृभिरुच्चार्यमाणत्वादथशब्दवत् । न चासिद्धो हेतुः । प्रथमसूत्रोच्चारणदशायां आदौ शिष्टानामोङ्कारोच्चारणस्य सर्वाध्यक्षसिद्धत्वादित्यनुमानमोङ्कारस्य सूत्रैकदेशत्वे प्रमाणमाशङ्कते ॥ यद्यपीति । अनुमानबोधेनैतन्निराकरोति ॥ तथाऽपीति । सामान्यव्याप्त्यभिप्राये यथास्थितसाध्यहेतौ वा संहिता-

निर्दिष्टस्यापि भ्रान्त्या केनचिदसंहिततया पठ्यमाने तद्वाक्यावयवे पदे व्यभिचारवारणायाविगानसूचकं अखिलैरिति । पददशायां तथा पठ्यमाने तद्वारणाय सम्पाठ इति । अथशब्दादौ तद्वारणायासंहिततयेति सुकृतदुष्कृते एवेत्यादौ तद्वारणाय लक्षणान्तराभावे सतीति । सामान्यव्याप्तेरेव सम्भवात्तत्र दृष्टान्तमाह ॥ **वेदेति** । विपक्षे बाधकमाह ॥ **अन्यथेति** । वेदाध्ययनोपक्रमेऽध्येतृभिरुच्चार्यमाणत्वादेवोङ्कारस्य तदवयवत्वमपीति दृष्टान्तः साध्यविकल इत्याशङ्कते ॥ **न चेति** । अध्ययनेत्यारभ्य पठ्यमानस्येत्यन्तं हेतुगर्भं विशेषणम् । तथा च पठ्यमानतया वाक्यानवयवतायाः सुप्रसिद्धत्वादित्यर्थः । पूर्ववद्विपक्षे हेतूच्छित्तिं बाधकमाह ॥ **अन्यथेति** । स्वानुमानस्य सत्प्रतिपक्षवत्तां निराकर्तुमवयवत्वसाधकहेतोरन्यथासिद्धिमाह ॥ **पक्षसपक्षयोरिति** । प्राङ्मुखत्वादेरनवयवत्वेन निश्चितस्याप्यध्ययननियमान्तर्गततया आवश्यकत्ववदस्य अप्यध्ययननियमान्तर्गततया अनुष्ठानोपपत्तेरन्यथासिद्धिरित्यर्थः । लौकिकवाक्यप्रयोक्तृभिर्नोङ्क्रियत इत्यखिलैरित्यनुपपन्नमित्यत उक्तं सूत्रेति । अनुगतत्वेनेत्यसंहिततया पाठे निमित्तप्रदर्शनमित्यभिप्रेत्याह ॥ **निमित्तेनेति** ।

स० — **लक्षणान्तरेति** अविगानं दर्शयितुमखिलैरित्युक्तम् । गामानयेत्यादिवाक्यस्थगोशब्दस्य अखिलैः पठ्यमानत्वात् व्यभिचारपरिहारायासंहिततयेत्युक्तम् । अतिशयितसन्निध्यभावेनेत्यर्थः । विलम्बेन शब्दोच्चारणे प्रसङ्गो मा भूदिति **सम्पाठ इत्युक्तम्** । समाम्नाये सहोच्चारण इति यावत् । दूराद्धूतेत्यादौ व्यभिचारनिवृत्त्यर्थं लक्षणेत्याद्युक्तम् । दूराद्धूतेचेत्यादिप्रकृतिभावविधायकसूत्राभाव इत्यर्थः ॥ **अध्ययनेति** ॥ **उपक्रमोपसंहारवैचित्र्येणो**ङ्कारस्य वेदानवयवत्वं गम्यते । यदा यद्वाक्यमुपक्रान्तं तस्यैवान्यदा मध्योच्चारितस्योङ्कारपूर्वकत्वाभावात् । न हि सर्वदा तस्यैव वाक्यस्यादावेवोच्चारणं तत्पूर्ववाक्य एव पर्यवसानं सम्भवतीति भावः ॥ ॐ **इति** ब्रह्मेत्यादिवन्नियतस्थानोच्चारणाभावेऽपि नियमेनोच्चारणादेव अवयवत्वं भवेदत आह ॥ **पक्षेति** । ब्रह्मसूत्राध्ययनवेदाध्ययनयोरादावुच्चारणं नियमार्थम् । अध्ययनस्याक्षरग्रहणद्वारा अदृष्टार्थत्वेऽपि ॐकारादिनियमपूर्वस्यादृष्टजनकत्वान्नैतावता अवयवत्वमिति भावः ॥

प० — **अत्रेति** । अथपदस्य मङ्गलार्थत्व इत्यर्थः । **परेषां** मायिनाम् । परभाष्यवाक्यमाह ॥ **मङ्गलस्येति** । कथं समन्वयाभाव इत्यतो वाचस्पत्युक्तव्याख्यानप्रकारमाह ॥ **पदार्थ एवेति** ॥ **मृदङ्गध्वनिवदिति** । मृदङ्गध्वनेः यथा मङ्गलं फलं तथाऽथशब्दस्य फलमित्यर्थः ॥ **कार्यज्ञाप्ययोरिति** । कार्यं फलम् । ज्ञाप्यं द्योत्यमुच्यते । परभाष्यवाक्यस्य विवरणोक्तमर्थमाह ॥ **अस्तु वेति** ॥ **कारकान्तराणामिति** । मुमुक्षुरूपकर्तृकारकस्य । ब्रह्मरूपकर्मकारकस्य । न्यायादिरूपकरणकारकस्य च भावादित्यर्थः । इति यत्परेषां दूषणमिति पूर्वेणान्वयः ॥ **तदेतेनेति** । यद्वाचस्पतिना मङ्गलस्याथपदार्थत्वं

नेत्युपेत्य वाक्यार्थेऽनन्वयव्युत्पादनम् । यच्च विवरणकृता पदार्थत्वमुपेत्य वैयधिकरण्येन वा सामानाधिकरण्येन वाऽनन्वयव्युत्पादनं कृतं तदुभयं ताराथमूलत्वमिति कथनेन निरस्तमित्यर्थः । तद्यनक्ति ॥ **अस्माभिरिति** । अथशब्देन मङ्गलस्याप्रतीतेरानन्तर्यमुखेनाधिकार्यार्थसूचनापातात् 'तस्मान्माङ्गलिकावुभौ' इति स्मृतेश्च मङ्गलप्रयोजकत्वमेव न वाचकत्वमिति भावः । श्रुत्या श्रवणेनेत्यर्थः । उत्तरार्धमवतारयति ॥ **नन्वित्यादिना** ॥ **अध्येतृभिरिति** । ब्रह्मसूत्राणामिति योज्यम् ॥ **सूत्रावयव इति** । सूत्रेऽन्वयप्रतियोगिसमर्पको नेति साध्यार्थः ॥ **सम्पाठ इति** । संहिताध्ययन इत्यर्थः । अथादिपदे व्यभिचारवारणायोक्तमसंहिततयेति । असंश्लिष्टतयेत्यर्थः । 'परः सन्निकर्षस्संहिते'ति पाणिन्युक्तेः । 'हरीं इहोपवक्ष्यतः' । 'इन्द्रवायू इमे सुताः' । 'उभे अहनी सुदिने विवस्वतः' । 'अः इति ब्रह्म' । 'तमेवैकं जानथ आत्मानमि'त्यादौ हरी इहेत्यादिशब्देषु सामान्यतः प्रवृत्तव्याप्तेरव्यभिचाराय सत्यन्तम् । 'ईदूदेद्द्विवचनं प्रगृह्यम्' । विवृतावविसर्गः स्यात् । विश्लिष्टार्थे च विशिष्टमित्यादिलक्षणान्तराभावे सतीत्यर्थः । पदाध्ययनेऽसंहिततया पठ्यमानपदेष्वव्यभिचाराय सम्पाठ इति । य एवमुक्तहेतुयुक्तः स तदवयवो नेति सामान्यव्याप्तिमुपेत्याह ॥ **वेदेति** । विपक्षे हेतूच्छित्तिरूपबाधकतर्कमाह ॥ **अन्यथेति** ॥ **अन्यान्यस्थान इति** । एतेन विमत ओँकारो न वेदवाक्यावयवः अन्यान्यस्थाने पठ्यमानत्वात् साम्नि स्तोभाक्षरवत् । व्यतिरेकेण वेदगतपदवदिति सूचितम् । विपक्षे बाधकमाह ॥ **अन्यथेति** ॥ **ओँ इति ब्रह्मेतीति** । 'ओँ इति ब्रह्म, ओँ इतीद॑ꣳसर्वं, ओँ इत्येतदनुकृति ह स्म वा' इत्यादितैत्तिरीयोपनिषदीव ऋगादिशाखादावपि तत्र तत्रोङ्कारपाठप्रसङ्गादित्यर्थः । नन्वयमोङ्कारः सूत्रवेदयोरवयवो भवितुमर्हति । तदादावध्येतृभिर्नियमेन पठ्यमानत्वादथादिपदवदित्यवयवत्वेऽप्यस्ति मानमित्यतोऽस्य हेतोरन्यथोपपत्तिं सदृष्टान्तमाह ॥ **पक्षसपक्षयोरिति** । 'अथ स्वाध्यायविधिः प्राग्वोदग्वा ग्रामान्निष्क्रम्य आप आप्लुत्य शुचौ देशे यज्ञोपवीत्याचम्याक्लिन्नवाससा दर्भाणां महदुपस्तीर्य प्राक्कूलानां तेषु प्राङ्मुख उपविश्ये'त्याद्युक्त्या 'अधीयेते'त्याम्नाता आश्वलायनसूत्रे । ब्रह्मयज्ञेन यक्ष्यमाण इत्यादिना तैत्तिरीयादौ चोक्तदिशा पूर्वाभिमुखत्वशुचिदेशस्थत्वशुचित्वादिर्यथा अध्ययनाङ्गत्वेनोच्यते तथोङ्कारोऽप्यस्तु न तु सूत्रावयवत्वेनेत्यर्थः । मङ्गलार्थतया मङ्गलप्रयोजनकेनेत्यर्थः ॥ **अभिलषितेनेति** शेषोक्तिः । अभिमतेन इत्यर्थः । अनुगतत्वेनेति हेतौ तृतीयेत्युपेत्य तदर्थमाह ॥ **निमित्तेनेति** ॥

या०— **अत्रेति** । यथाश्रुतभाष्य इत्यर्थः ॥ **वाच्यं लक्ष्यं वेति** । वाक्यार्थेऽसमन्वयादिति भावः ॥ **न च कार्यज्ञाप्ययोरिति** । ज्ञाप्यमिहार्थात् ज्ञाप्यमेव विवक्षितम् । एवं च यथाऽर्थज्ञाप्यस्य न वाक्यार्थे समन्वयः । तथा कार्यस्याऽपीति दृष्टान्तार्थं ज्ञाप्यग्रहणमिति द्रष्टव्यम् । ननु मङ्गलमथशब्दार्थो न भवतीत्यत्र वाक्यार्थे समन्वयाभावो हेतुतयोपात्तः । तत्र च पदार्थ एव हि वाक्यार्थे

समन्वीयत इत्यादिना अथशब्दार्थत्वाभावस्यैव हेतुतयोक्तत्वादन्योन्याश्रय इत्यरुचेराह ॥ **अस्तु वेति ।** मङ्गलं जिज्ञासायां किं कर्त्रादिभावेन वैयधिकरण्येनान्वेत्युत जिज्ञासा मङ्गलमिति सामानाधिकरण्येनेति विकल्पं मनसि निधायाद्यं तावद्दूषयति ॥ **न तावन्मङ्गलमिति ॥ कर्त्राद्यन्यतमेति ।** मङ्गलस्येति शेषः ॥ **कारकान्तराणामिति ।** मङ्गलापेक्षयाऽन्येषामेव कर्तृकर्मकरणरूपाणां कारकान्तराणां जिज्ञासायां सत्वादित्यर्थः । अधिकारिजीवस्यैव कर्तृत्वात्साक्षाद्वेदानामुद्देश्यफलसम्बन्धितया च ब्रह्मणः कर्मत्वात् युक्तीनामेव करणत्वादिति भावः ॥ **अस्माभिरपीति ।** तथा च कार्यस्य वाक्यार्थे समन्वयाभावोपपादनं अस्माकमिष्टमेवेति भावः ॥ **यद्यपि शिष्टैरध्येतृभिरिति ।** अनेन ओँकारः सूत्रावयवः शिष्टैरध्येतृभिः तदादावुच्चार्यमाणत्वादथशब्दवदिति स्थापनानुमानमाशङ्क्य तथाऽपीत्यादिना तस्य सत्प्रतिपक्षतोच्यत इति द्रष्टव्यम् । अध्यक्षसिद्ध इति हेतुसिद्ध्यर्थमुक्तम् ॥ **लक्षणान्तराभावे सतीति ।** असंहिताप्रापकसूत्रान्तराभावे सतीत्यर्थः । सुध्युपास्य इत्यादिवाक्यावयवे सुधीत्यादिपदेऽखिलैः पठ्यमाने व्यभिचारवारणाय असंहिततयेत्युक्तम् । कृष्ण एहीति वाक्यावयवे कृष्णेति पदे व्यभिचारवारणाय लक्षणान्तराभावे सति इति । तत्र हि 'प्लुत प्रगृह्याचो'ति सूत्रमेवासंहिताप्रापकमस्तीति भावः । पदपाठकालेऽखिलैरसंहिततया पठ्यमानेषु पदेषु व्यभिचारवारणाय सम्पाठ इति । संहितापाठकाल इत्यर्थः । संहितापाठकालेऽपि प्रामादिकेषु असंहिततया पठ्यमानपदेषु व्यभिचारवारणायाखिलैरित्युक्तम् । स्थापनानुमानस्यान्यथासिद्धिं अपि आह ॥ **पक्षसपक्षयोरिति ।**

श्री०— **मङ्गलस्येति ।** अथशब्दस्य मङ्गलवाचकत्वे इति शेषः ॥ **वाच्य इति ।** गङ्गायां मत्स्य इत्यादावित्यर्थः ॥ **लक्ष्यो वेति ।** गङ्गायां घोष इत्यादावित्यर्थः ॥ **कार्यज्ञाप्ययोरिति ।** घटमानयेत्यादौ घटकार्यस्य जलाहरणादेर्दिवाऽभुञ्जानः पीन इत्यादावर्थात्ज्ञाप्यस्य रात्रिभोजनादेर्वाक्यार्थे समन्वयो न दृष्ट इत्यर्थः ॥ **कारकान्तराणामिति ।** ब्रह्मजिज्ञासायामधिकारिणः कर्तृत्वाद्वेदानां करणत्वाद्ब्रह्मणः कर्मत्वादित्यर्थः ॥ **अर्थवादत्वेति ।** विधिवाक्ये सति तद्बोध्यार्थे प्रशंसापरत्वेनार्थवादानां सार्थक्यस्य 'वायव्यं श्वेतमालभेत' 'वायुर्वै क्षेपिष्ठा देवता' इत्यादौ दर्शनात्प्रकृते च जिज्ञासाकर्तव्येति विधेरभावेन केवलार्थवादस्यानुपयुक्तत्वेनादौ तत्कथनस्यासङ्गतत्वादिति भावः ॥ **श्रुतेति ।** श्रवणमात्र इत्यर्थः ॥ **असंहिततयेति ।** संहिता सन्निकर्षः । वर्णानामत्यन्तं सन्निधिः । यथोक्तम् । 'परः सन्निकर्षः संहिता' इति । तथा च ॐ अथात इति निर्देशः स्यादित्यर्थः ॥

च०— परभाष्यं दुदूषयिषुरनुवदति ॥ **अत्रेति ।** भामतीदिशा तत्तात्पर्यं व्यनक्ति ॥ **पदार्थ एव हीति ।** पदजनितोपस्थितिविषय इत्यर्थः । अत्र पक्षीकृतमङ्गले संसृष्टसंसर्गान्यतरलक्षणवाक्यार्थानु-

योगिकभेदाभेदान्यतरसंसर्गलक्षणसमन्वयाभावेन हेतुना अथपदनिरूपितशक्तिलक्षणान्यतररूपवृत्तिविषयत्वात्मकाथपदार्थत्वाभावसाधने हेतोः स्वरूपासिद्धिशङ्कानिरसनाय तादृशपदार्थत्वाभावेन तादृशसमन्वयाभावस्य साधनीयतापत्त्या अन्योन्याश्रय इत्यरुचिं प्रतिसन्दधान आह ॥ **अस्तु वेति** । जिज्ञासायां मङ्गलं स्वनिष्ठकर्तृत्वकर्मत्वकरणत्वान्यतमनिरूपकतालक्षणभेदसंसर्गेण अभेदसंसर्गेण वान्वेतीति कल्पद्वयीं प्रतिसन्दधान आद्यं प्रतिविधत्ते ॥ **न तावदिति** । निराकरिष्यमाणकल्पान्तरावधिकप्राथम्यद्योतनार्थः तावच्छब्दः । मङ्गलस्येति पूरणीयम् ॥ **कारकान्तराणामिति** । जिज्ञासायाः विशिष्टाधिकारिकर्तृकतया ब्रह्मकर्मकतया न्यायकरणकतया च मङ्गले तन्निरूपिततदन्यतमाभावादित्यर्थः ॥ **अस्माभिरपीति** । अथशब्दो मङ्गलार्थ इत्यादिभाष्याक्षरतात्पर्यमप्रतिसन्दधानानामेवेयमाशङ्का । आद्यार्थपदस्य फलतात्पर्यकत्वादुत्तरस्य च प्रतिपाद्यतात्पर्यकत्वात्कार्यज्ञाप्ययोरन्वयस्यास्माकमनभिप्रेतत्वेनैव तदीयदूषणासङ्गत्यमसैत्सीदिति तत्साधुत्वासाधुत्वे नाचिचिन्तत् । चन्द्रिकाकृतस्तु तदुक्तिमप्यसहमाना भामतीमते अन्योन्याश्रयरूपं विवरणमते च हेतुमद्भावेनान्वयलक्षणं दूषणं व्यवीभवन् । सूत्रानिर्दिष्टस्य तद्घटकत्वायोगमाशङ्कते ॥ **नन्विति** । ॐकारः प्रथमसूत्रघटकः शिष्टभूताध्येतृकर्तृकप्रथमसूत्रोच्चारणकालीनोच्चारणविषयत्वादथशब्दवदित्यनुमान-मेवोङ्कारस्य तदवयवत्वे प्रमाणमाशङ्कते ॥ **यद्यपीति** । अनुमानबाधेनैतत्प्रतिविधत्ते ॥ **तथाऽपीति** ॥ **लक्षणान्तराभावे सतीति** । सन्धिकार्यप्रवृत्तिज्ञापकसूत्रान्तराभावे सतीत्यर्थः ॥ **असंहिततयेति** । वर्णानामतिशयितसन्निधिरूपसंहिताभावेनेत्यर्थः ॥ **सम्पाठ इति** । संहितापाठकाल इत्यर्थः ॥ **अखिलैरिति** । निरूपकतया कर्मसाधनप्रत्ययप्रकृत्युपस्थाप्यान्वयि कर्तृत्वार्थिका तृतीया । प्रकृतिभावस्थलेनैकान्त्यव्युदसनाय सत्यन्तम् । सन्धिकार्यप्रवृत्तिस्थले तद्विधूननायासंहितयेति । पदपाठकाले तदपहस्तयितुं सम्पाठ इति । संहितास्थलेऽपि प्रमादेनासंहितायां कतिपयपठ्यमानपदेषु तन्निरसनाय अखिलैरिति । स्थापनायामप्रयोजकतामप्यभिधत्ते ॥ **पक्षेति** ।

सु०— एतदुक्तं भवति । सर्वाणि हि सूत्राणि प्रत्येकमनेकवेदवाक्यविचारपरत्वादवान्तरब्रह्मविद्याः । 'स्रवत्यनोङ्कृतं ब्रह्म परस्ताच्च विशीर्यत' इति श्रौतार्थवादसामर्थ्यात्सर्वास्वपि ब्रह्मविद्यास्वाद्यन्तयोरोङ्कारस्योहः कर्तव्य इति गम्यते । न चोह्यमानं वाक्यात्पृथगिति शक्यते वक्तुम् । मन्त्रेष्वप्यूह्यमानस्यामन्त्रावयवत्वप्रसङ्गात् । ततश्च प्रतिसूत्रमाद्यन्तयोरुच्चारणे गौरवं स्यादित्यादावेवोङ्कारोऽधिकृतत्वेनोच्चार्यते । तस्य संहिततया निर्देशे प्रथमसूत्रावयव एवायं विज्ञायेत । तन्मा विज्ञायीति शिष्टैः पृथगोङ्क्रियते । न च व्याख्यानतोऽप्यधिकारो ज्ञायत इति व्यर्थं पृथक्करणमिति वाच्यम् । अन्तरङ्गज्ञापकाभाव एव बहिरङ्गस्यान्वेषणीयत्वादिति । तदनेनासंहिततया निर्देशे निमित्तान्तरं वदता हेतोरन्यथासिद्धिरुक्ता भवति ।

व्या० — ननु सर्वसूत्रेष्वोङ्कारानुगतिरेव कुतो येनासंहिततया निर्देशं प्रति सा निमित्तं स्यात् । अस्तु वा सा तथाऽपि निमित्तान्तरेणासंहिततया निर्देशोपपत्तौ न तस्या निमित्तत्वमित्यत आह ॥ **एतदुक्तं भवतीति** । अवयवत्वोपपादकोहसाधकवाक्ये ब्रह्मपदप्रयोगादस्तु वेदविद्यायामाद्यन्तयोरूहात् ॐकारस्य तदवयवत्वम् । सूत्रेषु किमायातम् । तथात्वे वा सर्वसूत्राणां भिन्नविद्यात्वे वाक्यभेदापत्त्यैक-विद्यात्वात्किं सर्वसूत्रानुगमेनेत्याशङ्कां परिहर्तुमनेकवेदवाक्यविचाररूपत्वात्सूत्राणामपि प्रत्येकं ब्रह्मविद्यात्वं उपोद्घातेनाह ॥ **सर्वाणि हीति** । अत्राद्यन्तयोरूह इति स्थानिरहिताद्यन्तप्रदेश ऊहोक्त्या नात्रोहशब्दः कर्मव्युत्पत्त्या प्राकृतस्थानपतितेत्याद्युक्तविकृतप्रयोगपरोऽपि तु भावव्युत्पत्त्याऽध्याहारपर इति सूचनेन सूर्यायेत्यूहं प्रत्यग्नय इत्यादेरिव प्रकृते स्थानिनोऽभावान्नोहः सम्भवतीत्याशङ्का गर्भस्रावेणैव निरस्ता भवति । (प्राकृतस्थानपतितपदार्थान्तरकार्यतः । ऊहः प्रयोगो विकृत ऊह्यमानतयोदितः) । श्रौतार्थ-वादेत्येतदूहस्यार्थवादप्रमाणकत्वोक्त्या सप्रमाणकत्वमेवोहे नियामकं न तु लौकिकाकाङ्क्षेत्यर्थसूचनात् संयज्ञपतिराशिषा इत्वेत्यादाविव साकाङ्क्षत्वाभावान्नाध्याहारोऽप्यूहशब्दार्थ इत्यपि शङ्काऽसङ्गतेति द्रष्टव्यम् । अर्थवादे ब्रह्मविद्यास्याद्यन्तयोरोङ्कारानुच्चारणेऽनिष्टकथनेऽप्यूहः कर्तव्य इत्यर्थस्य ततः शाब्द-मर्यादयाऽभावात्सामर्थ्यादित्युक्तम् । अत्र स्रवत्यनोङ्कृतमित्यर्थवादस्वरूपविशेषोपादानेन स्रवणविशरण-परिहाररूपादृष्टफलार्थत्वबोधनादर्थप्रतीतेरादावेव प्रयोगेन चरितार्थत्वादन्ते प्रयोगवैयर्थ्यमनुषक्तस्योत्तर-सूत्रानन्वयदोषश्चेति दोषद्वयमसङ्गतमिति द्रष्टव्यम् । अत्रोह्यमानस्य वाक्याद्बहिर्भूतत्वे श्रौतार्थवाद-सामर्थ्यात्प्रतिसूत्रमाद्यन्तयोरूहसिद्धावपि तस्य तदवयवत्वेन संहिततया निर्देशप्रसक्तेरेवाभावेनासंहिततया निर्देशस्य नाधिकारज्ञापकत्वमिति न स्वाभिमतान्यथासिद्धिसम्भव इत्यत ऊह्यमानत्वस्यावयवत्वाविनाभावं उपपादयति ॥ **न चेति** । यद्वा श्रौतार्थवादसामर्थ्येनाद्यन्तयोरोङ्कारोहसिद्धावपि तस्याध्ययननियमादिवत् बहिर्भूतस्य सकृदध्याहृतस्यैव सर्वसूत्रोपकारित्वसम्भवेन प्रतिसूत्रमुच्चारणासिद्ध्या न प्रकृतसिद्धिरित्यतो अध्याहृतस्य वाक्यावयवत्वेनाध्ययननियमादिवैषम्यादर्थवादबलेन प्रतिसूत्रमध्याहारे सिद्धे तद्बलादेव अवयवत्वसिद्धाववयवानां च प्रतिसूत्रमुच्चारणस्यापि नियतत्वात्प्रकृतसिद्धिरित्याशयेनाह ॥ **न चेति** । अत्रावयवत्वस्य प्रसङ्गेऽप्यमन्त्रत्वप्रसङ्गादिति वा मन्त्रानन्तर्गतत्वप्रसङ्गादिति चोक्त्या मन्त्रानवयवत्वलाभे अपि तथाऽनुक्त्या मन्त्रानवयवत्वप्रसङ्गादित्युक्त्या च यद्यप्यनाम्नातेष्वमन्त्रत्वमाम्नातेषु हि विभागः स्यादित्युक्तरीत्या मन्त्र इत्यभियुक्तप्रयोगविषयस्यैव मन्त्रत्वान्मन्त्रेपूह्यमानस्य न मन्त्रत्वम् । 'आम्नायमानं ह्यनुषज्यमानमन्तर्गतं मन्त्रविचारणायामि'त्युक्तरीत्या न वा मन्त्रान्तर्भूतत्वं न वा मन्त्रवाक्येन सहैककार्य-कारित्वेन मन्त्रवाक्यावयवत्वम् । रथघोषादेरपि महेन्द्रस्तोत्रावयवत्वप्रसङ्गात् । तथाऽप्यवदानादिविधौ द्रवादिपदवद्विश्वजिदादौ फलपदवदूहादेरपि श्रुतार्थापत्त्यादिकल्प्यस्यार्थाद्वा कल्पनैकदेशत्वादिति वेदैक-

देशन्दोक्तेर्वेदत्वाभ्युपगम इति तदभियुक्तैरुक्तत्वेनोह्यमानस्यापि वेदत्वस्वीकाराद्वेदत्वे सति मन्त्रवाक्येन सहैककार्यकारित्वं वा वाक्यत्वे सति मन्त्रेण सहैककार्यकारित्वं वा मन्त्रावयवत्वं तेषामपीष्टमेव । प्रकृते च वाक्यत्वे सति ब्रह्मविद्यैककार्यकारित्वरूपमेव तदवयवत्वं विवक्षितम् । तावतैवोङ्कारस्य मङ्गलार्थतया सूत्रादावुपनिबन्धनरूपस्वप्रयोजनसिद्धेरित्यर्थसूचनेन ऊहप्रवरनामधेयानाममन्त्रत्वस्य द्वितीये सिद्धान्तितत्वान्मन्त्रेष्वप्यूह्यमानस्य तदनवयवत्वापादनमिष्टमेवेति शङ्काऽसङ्गतेति ज्ञेयम् । नन्वेवमध्याहा-रस्यावश्यकत्वेऽध्याहृतस्य छिन्द्धीत्यादेः प्रयोगदशायामुच्चारणनियमवत्प्रतिसूत्रमोङ्कारस्य नियतोच्चारणा-पत्त्योत्तरत्राधिकाराभावेनासंहिततया निर्देशस्य तत्सूचकत्वं न सिद्ध्येदिति नान्यथासिद्धिरुक्ता स्यादित्यत आह ॥ **ततश्चेति** । अत्र ततश्च गौरवं स्यादित्यधिकृतत्वेनोच्चार्यत इति लाघवतर्कसहकृतोहस्यानुषङ्ग-रूपाधिकृतत्वेनोच्चारणे प्रयोजकत्वोक्त्या न ह्यनुगतिरूहः । आम्नायमानं ह्यनुषज्यमानमित्यनुषज्यमानस्य मन्त्रत्वोक्त्याऽम्नातेष्वमन्त्रत्वमित्यूहस्यामन्त्रत्वोक्त्या चानुषङ्गोहयोर्भेदेन व्यवहाराद्विरोध इति कस्यचित् प्रलपनमज्ञानमूलमिति सूचितं भवति । यदर्थमेतावदुक्तं तदिदानीमाह ॥ **तस्येति** । अधिकारे ज्ञापकान्तरं शङ्कते ॥ **न चेति** ॥ **अन्तरङ्गेति** । वाक्यस्य निर्देशापेक्षया व्याख्यानस्य बहिरङ्गत्वादिति भावः । अस्त्वयं वाक्याभिप्रायस्तावताऽप्यनुमाने दूषणं किमुक्तं भवतीत्यत आह ॥ **तदनेनेति** ।

स० — **स्रवतीति** । आदावनोङ्कृतं ब्रह्मवेदादिकं स्रवति परस्तादनोङ्कृतं तु विशीर्यते इत्यर्थः ॥ **अर्थवादसामर्थ्यादिति** । निन्दारूपार्थवादसामर्थ्यादित्यर्थः ॥ **ऊह इति** अध्याहार इत्यर्थः । तेन अन्यभाव ऊह इति निरस्तम् । अध्याहारस्यान्यानपेक्षत्वात् न चाकाङ्क्षाविरहान्नाध्याहारोऽपीति वाच्यम् । ॐकाराभावे प्रतिपाद्यार्थस्थैर्याभावेन तत्स्थैर्यस्योङ्कारसाकाङ्क्षत्वेनाध्याहारसम्भवात् ॥ **मन्त्रेष्वपीति** । न चेष्टापत्तिः ऊहप्रवरनामधेयानाममन्त्रत्वस्य द्वितीये सिद्धान्तितत्वादिति वाच्यम् । मन्त्रेण सहैककार्यकारित्वं न स्यादित्यापादनात् । तर्हि ऊह्यमानस्य व्यर्थत्वमित्यत आह ॥ **न चेति** । ॐकारस्य पृथगुच्चारण एव सर्वत्राधिकृतत्वज्ञानादुच्चारणस्यान्तरङ्गत्वं व्याख्यानं तूच्चारणानन्तरभावित्वात् बहिरङ्गमिति भावः ।

प० — ननु सूत्रादावोङ्कार एव नेति वदन्तं प्रति पृथगुच्चारणस्य गत्युक्तिरयुक्ता । अध्येतृ-परम्परयोच्चार्यमाणत्वस्यापि निर्मूलत्वेनान्धपरम्परात्वानिवारणाच्चेत्यत आह ॥ **एतदुक्तमिति** । सप्तदश-गीतातात्पर्योक्तश्रुतिमाह ॥ **स्रवतीति** । ब्रह्मेति मन्त्र उच्यते ॥ अनोङ्कृतं आदावोङ्कारशून्यतयोच्चारितं चेदामघटजलवत्स्रवति सुकृतजनकं नेत्यर्थः । परस्तादनोङ्कृतं चेद्विशीर्यते हिंस्यते फलजनकं नेत्यर्थः ॥ **श्रौतेति** । श्रुत्युक्तनिन्दारूपार्थवादबलेन मन्त्रस्य स्रवणविशरणाभावकामः आद्यन्तयोरोङ्कुर्यादिति

कल्पितविविवाक्येन सर्वास्वपि सूत्रादिरूपब्रह्मविद्यास्वाद्यन्तयोरोङ्कारस्योहोऽध्याहारः कार्य इत्यर्थः। 'अध्याहारस्तर्क ऊह' इत्यमरोक्तेः। न तु मीमांसकाभिमत ऊहः। तथैव चन्द्रिकोक्तेः। ननु यद्यध्याहार एवोहशब्दार्थः तर्हि यदयमोङ्काराथशब्दावादितः कृतवानित्यादिपूर्वतनसुधावाक्यविरोधः। प्रयुज्यमानस्याध्याह्रियमाणत्वायोगात्। अन्यथाऽथादिपदस्याध्याहार इति स्यादिति चेत्। अत्राहुः। आदितः कृतवानित्यादिपूर्वतनसुधावाक्यानामादितः द्वयोरपि सत्त्वादित्यर्थः। अथशब्दस्यादौ कृतत्वमस्तीति वा श्रुतिप्राप्तत्वेन सूत्रकृदभिमततया कृतप्रायत्वाद्वा तदभिप्रायेण कृतवानित्यादिकृतनिवेशितादिशब्दप्रयोगः। एवमग्रे प्रयुक्तत्वादितिशब्दप्रयोगोऽपि ध्येयः। सूत्रकृताऽथातो ब्रह्मजिज्ञासेत्येवोक्तावपि स्रवतीत्यादिनिन्दार्थवादबलेनाद्यन्तयोरोङ्कारमध्याहृत्याग्निमीळइत्यादाविवाध्येतारो अधीयन्ते तदभिप्रायेणैव ताराथमूलत्वमिति पूर्वार्धे प्रवृत्तम्। न तु सूत्रकृताऽथादिपदसमानतयाऽप्योङ्कारस्य कृतत्वाभिप्रायेण। अत एव श्रीमद्भाष्येऽप्यथादिपदादेरेवाथोक्तिः। 'अथातः शब्दपूर्वाणि सूत्राणि निखिलान्यपि' इति 'तावेवादौ प्रयुञ्जत' इति चोपक्रमोपसंहारोपेतप्रमाणोदाहरणं चेति। यद्वा चन्द्रिकोक्तदिशाऽथादिपदतुल्यतया 'ॐकारश्चाथशब्दश्च तस्मात्प्राथमिकौ क्रमात्' इति स्मृतिसिद्धोङ्कारपरोऽयं ग्रन्थः। न तु स्रवतीति श्रुतिप्राप्तसाधारणोङ्कारपरः। स्रवतीति श्रुत्युक्तिस्तूपलक्षणं ध्येयमिति। केचित्तु सूत्रकृतोङ्कारोऽप्यादौ कृत एव। ऊह इत्युक्तिस्तु निन्दार्थवादरूपश्रुतिमूलत्वाभिप्राया। वस्तुतस्तूच्चारितोऽपि सूत्रकृताथादिशब्दवन्न सूत्रोपनिबद्ध इति। यत्तु 'ब्रह्मणः प्रवणं कुर्यादादावन्ते च सर्वदा' इत्यादि शिक्षावचनमित्युक्तत्वाच्चेति तन्न। तत्र शिक्षावचनस्य स्रवतीति निन्दार्थवादमूलत्वेन स्पष्टार्थतया सावधिकतया शिक्षाग्रन्थकर्तृकृतत्वेनोपपत्तेः। नन्वस्त्वोङ्कारस्य सूत्रादौ वेदाध्ययनोपक्रमसाधारण्येन सत्त्वं निन्दार्थवादसिद्धम्। तावता कथमवयवत्वमित्यत आह ॥ **न चेति**। ऊह्यमानमध्याह्रियमाणम् ॥ **पृथगिति**। वाक्यार्थतयाऽन्वयप्रतियोग्यसमर्पक इत्यर्थः ॥ **अमन्त्रावयवत्वेति**। मन्त्रावयवत्वाभावप्रसङ्गादित्यर्थः। क्वचिन्मन्त्रानवयवत्वेति पाठः। संयज्ञपतिराशिषेत्यत्र गच्छतामित्यस्य इषेत्वेत्यादौ छिनद्मीत्यादेरध्याहृतस्यान्वयप्रतियोगिसमर्पकत्वरूपावयवत्वाभावप्रसङ्गात्। तथात्वे 'व्यवायान्नानुषज्यत' इत्यादिजैमिनिसूत्रकृतः 'व्यतिहारो विशिंषति हि' इति ब्रह्मसूत्रकृतश्च तत्रतत्राध्याहारोक्तिरयुक्ता स्यात् इति भावः। अनवयवत्वसाधकप्रागुक्तहेतोः का गतिरित्यतोऽन्यथोपपत्तिमाह ॥ **तत्रश्चेति**। प्रथमसूत्रावयवे सतीत्यर्थः। यद्वा प्रतिसूत्रमाद्यन्तयोरोङ्कर्तव्यत्वस्यावश्यकत्वे सतीत्यर्थः ॥ **प्रतिसूत्रम्** द्वितीयादिसर्वसूत्रेष्वित्यर्थः ॥ **आदावेवेति**। प्रथमसूत्र एवेत्यर्थः। ॐकार इत्येकवचनेन प्रथमसूत्रे अपि आदावेवोच्चार्यमाणः न त्वन्तेऽप्युच्चार्यमाण इत्यवगम्यते। अन्तिमस्य सूत्रानवयवत्वेनादृष्टमात्रार्थतया पृथक्करणाभावेऽपि एतत्सूत्रमात्रसम्बन्धत्वशङ्कानुदयेनादिमोङ्कारस्यैव तथात्वे शङ्कोदयात्। यद्वोङ्कार इ

आद्यन्तयोरप्युच्चार्यमाणो गृह्यते । केचित्तु प्रथमसूत्रेऽप्येक एवोङ्कार आदावुच्चार्यमाणः । अन्तिमस्तु सर्वसूत्रपारायणानन्तरमनावृत्तिःशब्दादिति सूत्रसमाप्त्यनन्तरमुच्चार्यमाण एव वेदाध्ययनवदेवेत्याहुः ॥ **अधिकृतत्वेनेति** । द्वितीयादिसूत्रेऽप्यनुवर्तमानत्वेनेत्यर्थः । इदं सर्वत्र द्वितीयादावप्यनुवर्त्यतामिति बुद्ध्योच्चार्यत इति यावत् । अस्त्वेवं पृथक्पाठस्तु कुत इत्यत आह ॥ **तस्येति** । संहिततया संश्लिष्टतया निवेशोऽध्ययने कृते सतीत्यर्थः । प्रथमसूत्रावयव एवेत्यत्रावयवशब्द उपकारमात्रपरः नत्वन्वयप्रतियोगिसमर्पकरूपावयवपरः । तथात्वे सति तन्मा विज्ञायीत्युत्तरवाक्ये प्रथमसूत्रावयवत्वमात्रं विज्ञातं मा भूत् किन्तु द्वितीयादिसूत्रावयवत्वमपि व्यज्ञायीत्यर्थस्य वाच्यत्वेन द्वितीयादावदृष्टमात्रोपकारकतया अन्वयप्रतियोगिसमर्पकत्वस्य बाधात् । यद्वा प्रथमसूत्रावयव एव विज्ञायेतेति द्वितीयादावदृष्टमात्रोपकारकत्वेन अनुवृत्तिर्न ज्ञायेतेत्येवं व्याख्येयम् ॥ **पृथगोङ्क्रियत इति** । यथा पाणिनीये । 'प्रत्ययः' 'परश्च' 'धातोः' 'अङ्गस्ये'त्यादीन्यनेकसूत्रेष्वनुवृत्त्यर्थं पृथक्कृत्य निर्दिश्यन्ते न तूपरितनसूत्रसंश्लिष्टतया तथा इहापीति भावः । 'ढ्लोपे पूर्वस्य दीर्घोऽण' इत्यादौ पाणिनीये संहितया निर्दिष्टस्यापि दीर्घादिपदस्य अनेकसूत्रेष्वनुवृत्तिर्भाष्यवृत्तिकारादिव्याख्यानाद्यथाऽवसीयते तथेहापि भाष्यकारादिव्याख्यानादनुवृत्त्यवगमसम्भवादनुवृत्त्यर्थं शिष्टानां पृथक्पाठ इत्ययुक्तम् । किंत्वनवयवत्वादेवेत्यत आह ॥ **न चेति** । अधिकार उत्तरसूत्रेष्वनुषज्यमानत्वमित्यर्थः ॥ **अन्तरङ्गेति** । असंहितापाठोऽन्तरङ्गम् । व्याख्यानं बहिरङ्गमिति भावः । इतिपदस्यैतदुक्तमिति पूर्वेणान्वयः । तावताऽनवयवत्वसाधकहेतोः का गतिरुक्ता इत्यत आह ॥ **तदनेनेति** । सर्वत्र इत्यर्थेन ॥

या० — अर्थवादो निन्दारूपः ॥ **ऊहः कर्तव्य इति** । यद्यप्यत्र मन्त्रसामसंस्कारोह इत्यादाविवोहशब्दो न कर्मव्युत्पत्त्योह्यमानपरः सूर्यायेत्याद्यूहं प्रति अग्नय इत्यादेरिव प्रकृते स्थानिनोऽभावेन 'प्राकृतस्थानपतित पदार्थान्तरकार्यतः । ऊहः प्रयोगो विकृत उह्यमानतयोदित' इति तदूहलक्षणाभावात् । तथाऽप्यध्याहारस्तर्के ऊह इति प्रसिद्धेर्भावव्युत्पत्त्याऽध्याहारपरो विवक्षितः । न चेधेत्वेत्यादाविव वस्त्वाकाङ्क्षाभावादध्याहारो व्यर्थ इति वाच्यम् । दृष्टार्थाभावेप्युदाहृतश्रुत्या स्रवणविशरणभावरूपादृष्टार्थसम्पादकतया सार्थकत्वात् ॥ **अमन्त्रावयवत्वप्रसङ्गादिति** । अत्रापाद्यमानं मन्त्रानवयवत्वं मन्त्रेण सहैककार्यकारित्वाभावरूपं विवक्षितम् । तेनोहप्रवरनामधेयानाममन्त्रत्वस्य द्वितीये सिद्धान्तितत्वादिष्टापादनमेतदिति दूषणानवकाश इति ध्येयम् ॥ **अधिकृतत्वेनेति** । 'ङ्याप् प्रातिपदिकात्' इत्यादाविवोत्तरत्रानुषङ्गार्थत्वेनेत्यर्थः । न चैवमोङ्कारस्य तद्वदेवोत्तरसूत्रेष्वप्यन्वयप्रसङ्गः । अनन्वयेऽप्यदृष्टार्थमेवानुषङ्गस्योक्तश्रुतिसिद्धत्वात् ॥ **न च व्याख्यानत इति** । श्रौतार्थवादानुसारिव्याख्यानत इत्यर्थः ॥ **अन्तरङ्गेति** । पृथक्करणमेवात्रान्तरङ्गज्ञापकमिति भावः ॥

श्री०— अधिकृतत्वेनेति । सर्वत्रानुगत्यर्थत्वेनेत्यर्थः ॥ **व्याख्यानत इति** । ॐ अथात ति संहिततया निर्देशोऽपीत्यर्थः । वाक्यान्तर्गतं पृथगुच्चारणमन्तरङ्गम् । व्याख्यातृपुरुषव्याख्यानं हिरङ्गम् ॥ **अन्यथासिद्धिरिति** । लक्षणान्तराभावे सत्यसंहिततया सम्पाठेऽखिलैः पठ्यमानत्वहेतोः नवयवरूपसाध्यं विना सर्वत्रानुगतिज्ञापनार्थत्वेनान्यथासिद्धिरित्यर्थः ।

च०— 'आद्यंतयोरोङ्कारस्योहः कर्तव्यः' इति । सूर्यायेत्याद्यूहं प्रति अग्नय इत्यादेरिव प्रकृते ानिनोऽभावेन 'प्राकृतस्थानपतितपदार्थान्तरकार्यतः ऊहः प्रयोगो विकृत उह्यमानतयोदित' इति लक्षण- क्षितत्वाभावेन मन्त्रसामसंस्कारोह इत्यादाविवोहशब्दस्य कर्मव्युत्पत्त्योह्यमानपरत्वाभावादध्याहारस्तर्के इ इत्यभिधानादूहवितर्के इत्यस्माद्भावसाधनघञा निष्पन्नऊहशब्दोऽध्याहारवाचकः । न च संयज्ञपति- शेषा इषेत्वेत्यादाविवासाकाङ्क्षत्वादध्याहारो व्यर्थ इति वाच्यम् । साकाङ्क्षताराहित्येऽपि श्रौतार्थवाद- प्रमाणप्रत्यापितस्वरवर्णविशरणपरिहृतिरूपादृष्टार्थान्तरसत्वेन तादृशप्रमाणसाहित्यस्यैव तन्त्रत्वात् । थमिकोङ्कारस्याभिधास्यमानदिशा साकाङ्क्षत्वापादितदृष्टार्थत्वस्यापि सत्वाच्च । **मन्त्रानवयवत्व- ङ्गादिति** । मन्त्रनिर्वाह्यकार्यनिर्वाहकत्वाभावरूपमेवात्रापाद्यमानममन्त्रत्वम् । तेनोहप्रवरनामधेयानां म्नातेष्वमन्त्रत्वमाम्नातेषु हि विभागः स्यादित्युक्तदिशा मन्त्र इति अभियुक्तप्रयोगविषयत्वरूपमन्त्रत्वा- वरूपामन्त्रत्वस्य द्वितीये सिद्धान्तिततयेष्टापादनमेवैतदिति शङ्कानवकाशः ॥ **अधिकृतत्वेनेति** । ;पज्यमानत्वेनेत्यर्थः । न चानुषक्तस्य 'ङ्याप् प्रातिपादिकात्' इत्यादेरुत्तरत्रान्वयदर्शनात्प्रकृतेऽप्युत्तर- ष्वन्वयोऽभिधातव्यः स चाशक्य इति वाच्यम् । अन्वयराहित्येऽपि दर्शितार्थवादप्रत्यापिता- र्थोद्देशेनैवानुषज्यमानत्वात् ॥ **न च व्याख्यानत इति** । अणिण्ग्रहणेषु सन्देहादनिर्णयशङ्का- ्ननफलकतया 'व्याख्यानतो विशेषप्रतिपत्तिर्न हि सन्देहादलक्षणमि'तिपरिभाषाया उपेततया प्रकृते ार्थवादानुसारिव्याख्यानेनैव निर्वाहादित्यर्थः ॥ **अन्तरङ्गेति** । वाक्यघटकपदसमभिव्याहारापेक्षया ख्यानस्य बहिरङ्गत्वादिति भावः । निमित्तान्तरम् । उत्तरसूत्रेषु अधिकृतत्वसूचनरूपम् । हेतोः गान्तरेत्यादिनाऽभिहितस्य अन्यथासिद्धिरप्रयोजकता ॥

सु०— ननु च श्रौतार्थवादबलेनाद्यन्तयोरोङ्कारस्योहो वा प्राङ्मुखत्वादिवद्बहिर्भूतस्यैव रणं वा विधेयत्वेन कल्प्यमिति सन्दिह्यते । सत्यम् । सन्देहेऽपि तथा प्रणाड्यानुमानस्य दृष्टान्यथासिद्ध्याऽप्याभासत्वमेव । वक्ष्यमाणन्यायेनोङ्कारार्थस्य प्रथमसूत्रवाक्यार्थे समन्वयेन योपपत्तौ बाधितविषयं चानुमानमिति । अथवा दृष्टान्तदूषणमनेन क्रियते । तथा हि । लैर्वेदपाठकैः पृथग्रूपान्तरेण स्थानव्यत्यासेन यदोङ्क्रियते तदुक्तन्यायेनादावुच्चारणेनैव

लब्धेन सर्वत्रानुगतत्वेन कारणेनैवोपपद्यत इत्यनेन दृष्टान्ते साधकस्य हेतोरन्यथासिद्धिरुक्ता । तथा च दृष्टान्तस्य साध्यविकलतेति । एवमनुमाने निरस्ते निरपवादेनादावुच्चारणेनोङ्कारस्य प्रथमसूत्रावयवतासिद्धावुक्तमुपपन्नम् । तदेवं सिद्धे शास्त्रव्याख्येयत्वे प्रेक्षावत्प्रवृत्तिविषयस्यैव आरम्भणीयत्वात्प्रयोजनाभिधेयसम्बन्धवत्त्वेन च प्रेक्षावतां प्रवृत्तेरारम्भणीयतासिद्धये प्रेक्षावतः प्रवर्तयितुं प्रयोजनाद्यभिसम्बन्धं प्रतिपादयतः प्रथमसूत्रस्य व्याख्यामोतत्ववाचीत्यादिना आरभते ।

वा०— ननु चार्थवादस्यादृष्टफलबोधकत्वेन वाक्यार्थे समन्वयरूपदृष्टफलसमर्पकत्वाभावेन ब्रह्मविद्योच्चारणदशायामोङ्कारोच्चारणमात्रस्यार्थवादेन सिद्धावपि न नियमेनोहसिद्धिः । ऊहेनेव रात्रिसत्रन्यायेन प्राङ्मुखत्वादिवद्बहिर्भूतस्योच्चारणस्य विधिकल्पनयाऽप्यर्थवादस्योपपत्तेः । एवं चार्थवादसामर्थ्यादित्युक्तमनुपपन्नमिति सामर्थ्यरूपान्यथानुपपत्तावन्यथासिद्धिं शङ्कते ॥ ननु चेति । सन्देहेऽप्यूहपक्षे ऊह्यमानस्यावयवत्वात्प्रतिसूत्रं चोच्चारणे गौरवादधिकृतत्वेनादावुच्चारणे सिद्धेऽधिकारज्ञापकतयाऽसंहिततया निर्देशोपपत्तौ हेतोरन्यथासिद्धिः पक्षान्तरे तु नेति सन्दिग्धान्यथासिद्धिरप्यनुमानदूषणमेवेत्याह ॥ सन्देहेऽपीति । अङ्गीकृत्य चेदमुदितम् । वस्तुतस्त्वोङ्कारस्य विषयादिसमर्पकतया प्रथमसूत्रवाक्यार्थे समन्वयस्य वक्ष्यमाणत्वाद्वाक्यार्थान्वितस्य च तद्बहिर्भावासम्भवादर्थवादो बहिर्भूतोच्चारणविधिकल्पनायां प्रवृत्तो वक्ष्यमाणन्यायानुसन्धानेन प्रथमसूत्र एव कुण्ठितः । तत्राप्रसराद्विधिकल्पनामार्गं परित्यज्योक्तरीत्या तदर्थानन्वितत्वेऽपि तदेककार्यकारित्वस्याध्याहृतेऽपि सम्भवेनाध्याहारपक्षे दोषमनुपलभमानः सर्वसाधारणमध्याहारमार्गमेवाश्रयतीति निश्चितान्यथासिद्धिरेव । प्रथमसूत्रवाक्यार्थान्वयेनावयवत्वनिश्चयाद्बाधितविषयत्वं चानुमानस्येत्याशयेनाह ॥ वक्ष्यमाणेति । यद्वा न केवलमर्थवादबलेन सन्दिग्धान्यथासिद्ध्या अनुमानस्याभासत्वं वक्ष्यमाणन्यायेन बाधितविषयत्वाच्चेत्याशयेनाह ॥ वक्ष्यमाणेति ॥ उक्तन्यायेन इति । अर्थवादबलादूहे सिद्धे प्रतिवाक्यमुच्चारणे गौरवं स्यादित्युक्तन्यायेनेत्यर्थः । अर्थवादवक्ष्यमाणन्याययोरवयवत्वसाधकत्वेनोक्तत्वेऽपि तयोः परानुमानदूषणे व्यापृतत्वेनोपक्रमोक्तसाधकमेवावयवत्वसाधकतयोपसंहरति ॥ एवमिति । विस्तरस्तु चन्द्रिकायां द्रष्टव्यः । ओतत्ववाचीत्यादेरपि पूर्ववद्व्याख्येयतया उपयुक्तप्रमेयप्रतिपादकत्वं न तु व्याख्यानत्वमिति भ्रान्तिं निवारयितुमोतत्ववाचीत्यादिव्याख्यानोपयुक्तप्रमेयोपक्षेपायोतत्ववाचीत्यादिभाष्यस्योपलक्षणत्वान्न सूत्रप्रतिपाद्यतत्फलानुक्त्या भाष्ये न्यूनतेत्यर्थसूचनाय च फलफलिभावोपपादनपुरःसरं परमावान्तरफले प्रतिपाद्यं च कथयन्नेव पूर्वग्रन्थासम्भिन्नतयोत्तरग्रन्थप्रतिपाद्यं कथयति ॥ तदेवमिति ।

स० — परिहरति ॥ **सन्देहेऽपीति** । प्रणाड्या परम्परया । न केवलमर्थवादबलादोङ्कारस्य प्रथमसूत्रावयवत्वं किन्तु समवेतार्थत्वादपीति न सन्देह इत्याह ॥ **वक्ष्यमाणेति** ॥ **ओतत्ववाचीत्यादिनेति शेषः** । दृष्टान्तदूषणं साध्यवैकल्यलक्षणम् । एवं च मङ्गलाचारादप्युपपन्नं ब्रह्मसूत्राणां व्याख्येयत्वमिति सिद्धम् ॥

प० — **ऊहो वेति** । अवयवतयाऽध्याहारो वेत्यर्थः । उत्तरमाह ॥ **सत्यं सन्देहेऽपीति** ॥ **तया प्रणाड्येति** । प्रागुक्तकोटिद्वयरूपप्रणाड्येत्यर्थः । यद्वा एतदुक्तं भवतीत्यादिनोक्तप्रणाड्येत्यर्थः ॥ **वक्ष्यमाणेति** । ओतत्ववाचीत्यादिना वक्ष्यमाणेत्यर्थः । अनेन । सर्वत्रेत्यर्धेन । रूपान्तरेणेत्यस्यार्थः स्थानेति ॥ **हेतोरिति** । अन्यान्यस्थाने पठ्यमानत्वरूपस्य वेदोपक्रमे पठ्यमानोङ्काररूपदृष्टान्ते वेदानवयवत्वसाधकहेतोरित्यर्थः । अग्निमीळ इत्यादौ स्रवणादिदोषपरिहारकतया अध्यापकैरुच्चार्यमाणस्य वेदवाक्यावयवत्वं च वेदबोधाग्न्यादिरूपार्थे गुणपूर्णत्वादिविशेषणार्पकत्वानुसन्धानाभिप्रायेणेति ध्येयम् । तथैव चन्द्रिकोक्तेः ॥ **साध्येति** । अनवयवत्वरूपसाध्यविकलतेत्यर्थः । अनुमाने सूत्रानवयवत्वसाधकानुमान इत्यर्थः ॥ **उक्तमिति** । ताराथमूलत्वमित्युक्तमित्यर्थः ॥छ॥ **उपोद्घातः समाप्तः** ॥छ॥ ओतत्ववाचीत्यादेरप्युपोद्घातत्वभ्रमनिरासाय आह ॥ **तदेवमिति** । उक्तप्रकारेण प्रामाण्यमङ्गलाचाराभ्यां युक्तत्वात्सिद्धे व्याख्येयत्व इत्यस्य प्रथमसूत्रस्य व्याख्यामारभत इत्यनेनान्वयः । शङ्कोत्थापनाय वा वैयर्थ्यनिरासाय वा आद्यसूत्रतात्पर्यमाह ॥ **प्रेक्षावदिति** ॥ **प्रयोजनेति** । प्रयोजनविषयसम्बन्धवतीति वा ताभ्यां सम्भवतीति वाऽर्थः ॥ **प्रयोजनाद्यभिसम्बन्धमिति** । शास्त्रस्येत्यनुषङ्गः । मोक्षरूपप्रयोजनेन ब्रह्मरूपविषयज्ञानद्वारा जन्यजनकभावरूपसम्बन्धं ब्रह्मसूत्रसन्दर्भरूपशास्त्रस्य प्रतिपादयत इत्यर्थः । तज्ज्ञानाधीनत्वात्प्रवृत्तेरिति भावः । एतच्च जिज्ञासाद्वारेत्यग्रे व्यक्तम् ।

या० — **तया प्रणाड्येति** । श्रौतार्थवादबलेनाद्यन्तयोरोङ्कारस्योहविविकल्पने तेन चावयवत्वकल्पनासिद्धौ प्रतिसूत्रमाद्यन्तयोरुच्चारणे गौरवं स्यादित्यादावेवोङ्कारोऽधिकृतत्वेनोच्चार्येह तस्य संहिततया निर्देशे प्रथमसूत्रावयव एवायं विज्ञायेत तन्मा विज्ञायीति शिष्टैः पृथगोङ्क्रियते । एवं च हेतोरन्यथासिद्धिरिति पूर्वोक्तया परम्परयेत्यर्थः ॥ **प्रथमसूत्र वाक्यार्थ इति** । न चात्रोङ्कारस्तु पृथगुच्चारितो वेदितव्यः । नाथशब्दवत्सूत्रोपनिबद्ध इति सन्न्यायरत्नावलीविरोधो वाच्यः । सन्न्यायरत्नावल्युक्तं पृथक्त्वमसंहिततयोच्चार्यमाणत्वं विवक्षितं न त्वनवयवत्वरूपम् । अन्यथा 'ॐकारश्चाथशब्दश्च तस्मात् प्राथमिकौ क्रमात्' इति भाष्योदाहृतप्रमाणेन तत्र ताराथमूलत्वमित्यनुव्याख्यानेन च विरोधप्रसङ्गात् । अतो न कोऽपि विरोध इति । रूपान्तरेणेत्यस्यैव विवरणं स्थानव्यत्यासेनेति ॥ **आदावुच्चारणेनेति** ।

पूर्वोक्तस्थापनानुमानरूपेणेत्यर्थः ॥ **प्रेक्षावत्प्रवृत्तिविषयस्यैवारम्भणीयत्वादिति** । यद्यप्यत्रारम्भणीयत्वं मायावादखण्डनटीकोक्तं प्रेक्षावदुपादेयत्वरूपं ग्रहीतुं न शक्यम् । तस्य प्रेक्षावत्प्रवृत्तिविषयत्वरूपतया अत्रोक्तप्रयोज्यप्रयोजकभावानुपपत्तेः । तथाऽपि श्रोतव्यत्वादिरूपमन्यदेवेति द्रष्टव्यम् ।

श्री०— उत्तरमाह ॥ सन्देहेऽपीति । अनुमानस्याखिलैः पठ्यमानत्वहेतोः ॥ **उक्तन्यायेन इति** । सर्वाणि वेदवाक्यानि प्रत्येकं परब्रह्मप्रतिपादकतया अवान्तरब्रह्मविद्याः । तत्र 'स्रवत्यनोङ्कृतं ब्रह्म' इति वचनात्सर्वास्वपि ब्रह्मविद्यास्वाद्यन्तयोरोङ्कारस्योहः कर्तव्यः । प्रतिवाक्यमाद्यन्तयोरुच्चारणे गौरवं स्यादित्यधिकृतत्वेनादावुच्चार्यत इत्येवमुक्तरीत्येत्यर्थः ॥ **दृष्टान्तसाधकहेतोरिति** । वेदाध्ययनोपक्रमे अध्येतृभिरुच्चार्यमाणोङ्काररूपदृष्टान्ते वेदवाक्यानवयवत्वरूपसाध्यसाधकस्याध्ययनोपक्रमविरतिवैचित्र्येण तत्तत्स्थानपरित्यागेनान्यान्यस्थाने पठ्यमानत्वहेतोरनवयवत्वं विना सर्वत्रानुगतत्वेनान्यथासिद्धिः सर्वत्रानुगतत्वेनेति मूलवाक्येनोक्ता भवतीत्यर्थः ॥ **साध्यविकलतेति** । तत्रापि स्रवणाभावसम्पादकतया पुण्यसम्पादकत्वेन वेदेन सहैककार्यकारित्वरूपावयवत्वस्य सत्वादिति भावः ॥ **उक्तमुपपन्नमिति** । अयमोङ्कारः सूत्रकृता मङ्गलार्थतया सूत्रादावुपनिबद्ध इत्युपपन्न इत्यर्थः । अत्रोङ्कारस्य प्रथमसूत्रावयवत्वं नाम तदुपयुक्तार्थप्रतिपादकत्वम् । तथा हि । ब्रह्मजिज्ञासेत्यत्र निर्विषयत्वशङ्कापरिहाराय ब्रह्मपदेन वेदप्रतिपाद्यत्वरूपं विषयत्वमीश्वरस्योक्तम् । तत्कथमितिशङ्कायां वेदस्येश्वरप्रतिपादकतया तद्विषयकत्वसमर्थनार्थमोङ्कारः सूत्रकृता ब्रह्मणि प्रयुक्तः । तत्प्रकारश्च स एव ब्रह्मशब्दार्थो व्याहृतीनां च' इत्यादिना उत्तरत्र स्पष्टः । द्वितीयादिसूत्रेष्वोङ्कारस्य तदवयवत्वं नाम तेन सहैककार्यकारित्वम् । स्रवणविशरणाभावसम्पादकतया सूत्रेण सह पुण्यरूपैककार्यकारित्वात् । आद्यन्तयोरोङ्कारपूर्वकं सूत्रोच्चारणे पुण्यं सम्पद्यत इति यावत् । एतादृशादृष्टार्थत्वमोङ्कारस्य प्रथमसूत्रेऽप्यस्ति । तथाच प्रथमसूत्रे ॐकारस्य स्विष्टकृदादिवत् दृष्टादृष्टोभयार्थत्वम् । द्वितीयादिसूत्रे तु केवलादृष्टार्थत्वमेवेति मन्तव्यम् ॥

च०— तया प्रणाड्येति । श्रौतार्थवादमहिम्नोङ्कारस्योहविधेरवधृत्या तदवयवतानिर्णीत्या प्रतिसूत्रमाद्यन्तयोरुच्चारणे गौरवं स्यादित्यादावेवोङ्कारोऽधिकृतत्वेनोच्चार्यते अस्य संहितया निर्देशे प्रथमसूत्रावयव एवायं विज्ञायेत तन्मा विज्ञायीति शिष्टैः पृथगोङ्क्रियते । तथाच हेतोरसिद्धिरुक्ता भवतीति उक्तदिशेत्यर्थः । सन्दिग्धान्यथासिद्ध्या । अप्रयोजकताशङ्कया । आभासत्वमेव । रत्नकोशकारान्यमते संशयात्मकानुमितेरनुपगमेन प्रकृतसाध्यविधेयकानुमित्यनुपपादकत्वमेव । **वक्ष्यमाणन्यायेन** । तदेतावोङ्कारब्रह्मशब्दावपि यौगिकौ जिज्ञास्यमनन्तगुणपूर्णं प्रतिपादयन्तावित्यादिनोङ्कारस्याभिधास्यमानविषयसमर्पकत्वाश्रयन्यायेन । ॐकारार्थस्य । गुणपूर्णत्वस्य प्रथमसूत्रवाक्यार्थे विशिष्टाधिकारिकमोक्षफलकजीवान्यभूतधर्मि विशेषितजिज्ञासालक्षणधर्मि विशेषितत्वं विषयिताप्रत्यासत्या । समन्वयेन । प्रकारिता

प्रत्यासत्याऽन्वयोपगमेन । अनुमानमनवयवैत्वसाध्यकम् । अत्र चोङ्कारस्तु पृथगुच्चरितो वेदितव्यः न अथशब्दवत्सूत्रोपनिबद्ध इति सन्न्यायरत्नावलीग्रन्थविरोधमाशङ्कमानाश्चन्द्रिकाकाराः पृथक्त्वमूह्यमानत्वमसंहितयोच्चार्यमाणत्वरूपं 'ॐकारश्चाथशब्दश्च' इत्याद्यानुपूर्वीकभाष्योदाहृतप्रमाणेन तत्र ताराथेत्यनुव्याख्यया च विरोधादित्यभिसन्दधाना समेदधुरिति सर्वं समञ्जसम् । **दृष्टान्तदूषणम्** । साध्यवैकल्यरूपम् । अनेन ग्रन्थेन क्रियते व्युत्पाद्यते । पृथगित्यनूद्य रूपान्तरेणेति व्याख्यातं तदपि विवृणोति ॥ **स्थानव्यत्यासेनेति** । ॐक्रियते ॐइत्युच्चार्यते । तदित्युपपद्यत इत्यनेनान्वेति ॥ **आदावुच्चारणेति** । दर्शितस्थापनानुमानरूपेणेत्यर्थः । अन्यथासिद्धिः साध्यमन्तरेणापि सत्वम् ॥ **निरपवादेनेति** । अपवादान्निष्क्रान्तेनेत्यर्थः । निरादय इत्यनुशासनात् । अपवादापादानकनिष्क्रान्तिविशेषितेनेति फलिताशयः ॥ **प्रेक्षावदिति** । अत्र आरम्भणीयत्वप्रेक्षावत्प्रवृत्तिविषयत्वयोः प्रयोज्यप्रयोजकभावोक्त्या तयोः परस्परतादात्म्यप्रत्यायकटीकान्तरं विरुध्यत इति शङ्कमाना व्याकर्तारः करणयोगत्वादिरूपमन्यदेव द्रष्टव्यमिति समादधति ।

सु०— ननु ब्रह्मज्ञानस्य मोक्षहेतुता यदि शास्त्रप्रवृत्तेः प्रागेव प्रमाणान्तरसिद्धा व्यर्थं तदा तदभिधानं शास्त्रे । प्रमाणान्तरसिद्धे कश्चिदुपदेशानपेक्षणात् । अथेहैव शास्त्रारम्भे प्रवृत्तौ प्रयोजनादिनिश्चयो निश्चिते च प्रयोजनादौ प्रवृत्तिरित्यन्योन्याश्रयत्वम् । अथ प्रथमसूत्रात्तन्निश्चयः । तत्रैव कथं प्रवृत्तिः । तदर्थं च प्रयोजनान्तराभिधानेऽनवस्था । एवमेव तत्र प्रवृत्तावुत्तरत्रापि तथात्वप्रसङ्गादनर्थकं सूत्रे प्रयोजनाद्यभिधानमिति । उच्यते । त्रिविधा हि पुंसां चित्तवृत्तिः । अनुभव इच्छा प्रयत्नश्च । तत्र साधनगोचराविच्छाप्रयत्नौ प्रवृत्तिरिति उच्येते । न त्वनुभवो नापि फलगोचरेच्छा । येन तयोरपि प्रयोजननिश्चयापेक्षा स्यात् । न हि उपेक्षणीयं निष्प्रयोजनमिति नानुभूयते । नापि सुखं प्रयोजनान्तररहितमिति नेष्यते । न च मुमुक्षुणा अनपेक्षिते स्वर्गे यागादिकं तत्साधनतया नानुभूयते । पुरुषार्थसाधने तु इच्छालक्षणा प्रयत्नलक्षणा वा प्रवृत्तिस्तथा न स्वरससिद्धा । न हि कश्चित्क्षुरग्रहणादिकमननुसन्धाय भोक्तुमिच्छति प्रयतते वा । तस्माद्यो यत्र प्रवर्तनीयः स तत्प्रयोजनादिकं दर्शयित्वैव इति सार्थकं सूत्रे प्रयोजनाद्यभिधानम् ।

वा०— ननु प्रथमसूत्रस्य शास्त्रप्रवृत्तिप्रयोजकप्रयोजनादिप्रतिपादकत्वं वदता तस्य शास्त्रान्तर्भावः अङ्गीक्रियते न वा । आद्येऽपि तस्य प्रमाणान्तरसिद्धब्रह्मज्ञानमोक्षसाध्यसाधनभावबोधकत्वं तदनवगततद्बोधकत्वं वा । आद्ये वाक्यप्रामाण्यस्य फलनियतत्वेनावगतार्थबोधकत्वे प्रयोजनान्तरस्याप्यभावेन अप्रामाण्यापत्तेः । द्वितीयेऽपि फलाद्यध्यायैस्तन्निश्चयः प्रथमसूत्रं तु तत्प्रतिज्ञारूपमिति वा शास्त्रैकदेश-

प्रथमसूत्रेणैव तन्निश्चयो वा । आद्ये शास्त्रप्रवृत्तिप्रयोजकप्रयोजनादिनिश्चयस्य शास्त्रप्रवृत्तिसाध्यत्वेन अन्योन्याश्रयतापत्तेः । शास्त्रान्तर्भावो नेत्याद्यद्वितीये शास्त्रैकदेशप्रथमसूत्रेणैव तन्निश्चय इति । अव्यवहितद्वितीयेऽपि प्रथमसूत्रे प्रवृत्तिः प्रयोजनादिनिश्चयसाध्या न वा । आद्ये तत्र प्रयोजनादिनिश्चायकस्य अभावे प्रवृत्त्यनुपपत्त्या तत्प्रवृत्तिप्रयोजकप्रयोजनादिनिश्चायकान्तराभिधाने तत्प्रवृत्तिप्रयोजकप्रयोजनादिनिश्चायकान्तरपरम्परयाऽनवस्थापत्तेः । नेति पक्षे न्यायसाम्येन शास्त्रप्रवृत्तेरपि तन्निश्चयाभावेऽप्युपपत्त्या प्रथमसूत्रे तदभिधानं व्यर्थं स्यादित्याशङ्कते ॥ **नन्विति** । अत्र शास्त्रस्य प्रयोजनहेतुतेति वक्तव्ये न्यायग्रथनात्मकशास्त्रस्य न्यायानुसन्धानफलकत्वस्य न्यायानुसन्धानरूपविचारस्य च विचार्यज्ञानहेतुताया लोकसिद्धत्वाल्लोकतोऽसिद्धब्रह्मज्ञानमोक्षसाध्यसाधनभावस्यैव सूत्रप्रमेयत्वमित्यभिप्रेत्य ब्रह्मज्ञानस्य मोक्षहेतुता इत्युक्तम् । प्रमाणान्तरसिद्धता च विचारस्य ज्ञानहेतुतैव प्रत्यक्षादिसिद्धता वा । अलौकिकत्वादस्यार्थस्य श्रुतिसिद्धता वेति द्रष्टव्यम् । सूत्रे प्रकृते शास्त्र इत्युक्तिः प्रथमसूत्रस्य शास्त्रान्तर्भावपक्षे दूषणत्वं सूचयितुं तथा चेद्वैवेति शास्त्रपरामर्शादन्योन्याश्रयतोपपादनसौकर्यम् । प्रमाणान्तरसिद्धे क्वचिदुपदेशानपेक्षणादिति च श्रौतप्रयोजनादेर्न्यायेनोपपादनार्थमिति वक्ष्यमाणव्यावर्त्यत्वेनेति द्रष्टव्यम् । विमता शास्त्रे प्रवृत्तिः प्रयोजनादिज्ञानसाध्या प्रवृत्तित्वाद्बालस्य स्तनपानप्रवृत्तिवदित्यनुमानेन प्रवृत्तेः प्रयोजनादिज्ञानसाध्यत्वसिद्धेः सूत्रकारेण शास्त्रे प्रवर्तनीयं प्रति प्रयोजनादि दर्शनीयमेवेति युक्तं सूत्रे तदभिधानमिति वक्तुं यत्किञ्चिदनुभवे फलेच्छायां स्वानपेक्षितप्रयोजनसाधनानुभवे च प्रवृत्तित्वहेतोर्व्यभिचारादनुमानमेव अयुक्तमित्यतः साधनगोचरेच्छाप्रयत्नयोरेव प्रवृत्तित्वेनोभयविधानुभवफलेच्छयोश्चित्तवृत्तित्वेऽपि प्रवृत्तित्वाभावान्न व्यभिचार इत्याह ॥ **उच्यत इति** ॥ **स्यादिति** । अन्यथा व्यभिचारापत्तेरिति भावः । ननु साध्यसत्त्वमेवाभ्युपगम्य व्यभिचारपरिहारसम्भवे एवं वैलक्षण्यमङ्गीकृत्य हेत्वभावव्युत्पादनमनुचितमित्यतस्तत्र साध्याभ्युपगमस्यायुक्ततामाह ॥ **न हीत्यादिना** । उपेक्षणीयस्य स्वस्य प्रयोजनत्वाभावे सति प्रयोजनान्तरशून्यत्वं सुखस्य तु प्रयोजनान्तरशून्यत्वमात्रं यागादेस्त्वनपेक्षितप्रयोजनत्वमिति विशेषः (भेदः) । ननु पक्षीभूतप्रवृत्तेरप्यनुभवादिवत्प्रयोजनादिनिरपेक्षत्वे बाधः स्यादित्यत आह ॥ **पुरुषार्थेति** । अत्रार्थसाधन इत्यंशेन सुखोपेक्षणीययोः पुरुषार्थेत्यंशेनानपेक्षितप्रयोजनस्य व्यावृत्तिरिति द्रष्टव्यम् । तदेव उपपादयति ॥ **न हीति** । एवमाभासोद्धारे सिद्धमनुमानमित्यभिप्रेत्योपसंहरति ॥ **तस्मादिति** । यद्वा । यदि पक्षीभूतप्रवृत्तेः प्रयोजनादिनिश्चयसाध्यत्वं तर्हि ज्ञानफलेच्छयोरपि प्रवृत्तित्वाविशेषात् प्रयोजनादिनिश्चयसाध्यता स्यात् । अन्यथा पक्षीकृतप्रवृत्तेरपि न स्यादिति पूर्वोक्तानुमाने तर्कपराहतौ प्राप्तायां ज्ञानेच्छाप्रयत्नानां चित्तवृत्तित्वाविशेषेऽपि प्रवृत्तित्वाविशेषोऽसिद्धः । साधनेच्छाप्रयत्नयोरेव प्रवृत्तित्वेन ज्ञानफलेच्छयोः प्रवृत्तित्वाभावात् । तदभावे तत्प्रयोज्यप्रयोजनादिनिश्चयसापेक्षताया अपि

अभावात् पक्षीभूतप्रवृत्तेश्च प्रयोजकवत्वात् प्रयोज्यवत्त्वमिति व्याप्तिविकलोऽयं तर्काभास इत्यभिप्रेत्याह ॥ **उच्यत इति** । ननु ज्ञानफलेच्छयोरपि प्रयोजकप्रयोज्ययोः प्रवृत्तित्वप्रयोजनादिनिश्चयसापेक्षत्वयोः स्वीकारेणैव तर्कस्येष्टापादनत्वे वक्तुं शक्ये व्याप्तिवैकल्योक्तौ किं बीजमित्यतः प्रयोजनादिनिश्चय-सापेक्षत्वस्य तत्रासम्भवित्वाद् युक्तं व्याप्तिवैकल्यकथनमित्यभिप्रेत्याह ॥ **न हीत्यादिना** । पक्षीकृतप्रवृत्तावपि प्रयोजनादिनिश्चयसाध्यत्वस्यासम्भवित्वे तत्साधनमशक्यमित्यत आह ॥ **पुरुषार्थेति** । एवं च तर्कपराहतेरभावाद् युक्तमनुमानमित्यभिप्रेत्य तत्फलमुपसंहारव्याजेनाह ॥ **तस्मादिति** । अथवा प्रथमसूत्रप्रवृत्तेः प्रयोजनान्तराभिधानेऽनवस्थां प्रसञ्जयन्प्रष्टव्यः । ज्योतिष्टोमेन स्वर्गकाम इत्यादि-वाक्यजनितमुमुक्ष्वनभिमतस्वर्गादिसाधनतानुभवस्येव प्रथमसूत्राज्जायमानफलसाधनतानुभवमात्रस्य प्रवृत्ति-शब्दार्थत्वमित्यभिप्रेत्य तदर्थं प्रयोजनान्तराभिधानेऽनवस्थाप्रसङ्गं ब्रूषे आहोस्वित्प्रथमसूत्रसाध्यजिज्ञासा-वाक्यविचाररूपपुरुषार्थसाधनेच्छाप्रयत्नरूपप्रथमसूत्रप्रवृत्तेःप्रयोजनादिनिश्चयसाध्यत्वेऽनवस्थाप्रसङ्गं ब्रूषे । नाद्यः । दृष्टान्तदार्ष्टान्तिकानुभवद्वयस्यापि प्रयोजनादिनिश्चयसाध्यत्वानभ्युपगमात् । न च तर्ह्येवमेव प्रवृत्तावित्युक्तदूषणप्रसङ्गः । अनुभवद्वयस्य चित्तवृत्तित्वेऽपि प्रवृत्तित्वाभावेन तद्दूषणाप्रवृत्तेरित्यभिप्रेत्य चित्तवृत्तिप्रवृत्तिस्वरूपं विवेचयति ॥ **उच्यत इति** । न केवलं प्रवृत्तित्वाभावादनुभवादेः प्रयोजनादि-निश्चयसापेक्षत्वाभावोऽपि त्वसम्भावितत्वाच्चेत्याह ॥ **न हीत्यादिना** । अत्र पक्षे उपेक्षणीयानुभव-फलेच्छयोर्दृष्टान्ततयोपादानमिति मन्तव्यम् । द्वितीये तु प्रथमसूत्रप्रवृत्तेः प्रयोजनादिनिश्चयसापेक्षत्व-मनुमतमेव । अनवस्थां च परिहरिष्याम इत्यभिप्रेत्यानुभवादेरिव प्रवृत्तेः प्रयोजनादिनिश्चयसापेक्षत्वं नासम्भावितमित्याह ॥ **पुरुषार्थेति** । फलितमाह ॥ **तस्मादिति** ।

स०— शास्त्रे प्रेक्षावत्प्रवृत्त्यर्थं प्रयोजनादिप्रतिपादकसूत्रार्थपरं भाषणं चानर्थकमिति आक्षिपति ॥ **ननु ब्रह्मज्ञानस्येति** । किं प्रवृत्तिमात्रे प्रयोजनादिनिश्चयस्य कारणत्वमेतच्छास्त्रप्रवृत्तावेव । आद्येऽपि किं प्रयोजनादिनिश्चयः प्रमाणान्तरेणोत प्रथमसूत्रेण । द्वितीयेऽपि किं प्रथमसूत्रं शास्त्रान्तर्भूतमुतबहिर्भूतमिति विकल्पान्मनसि निधाय प्रथमे प्रथममाशङ्क्य परिहरति ॥ **यदि शास्त्रप्रवृत्तेः प्रागेवेति** । शास्त्रारम्भ-हेतुभूतप्रयोजनादिप्रतिपादकस्यापि यदि श्रुत्यादिसिद्धानुवादकत्वं तर्हि तत एव तन्निश्चयात् सूत्रानर्थक्यम् । यद्यपि प्रमाणानां सम्प्लवोऽभिमतः तथापि शब्दस्यापेक्षितार्थबोधकत्वात् सिद्धे चोपदेशानपेक्षणादित्युक्तम् ॥ **क्वचिदिति** । निष्प्रयोजनस्थल इत्यर्थः । तेन 'सौर्यं चरुं निर्वपेद्ब्रह्मवर्चसकाम' इत्यादौ द्रव्यदेवता-संयोगाद्यागपरत्वे अर्थप्राप्तनिर्वापानुवादकत्वेऽपि धातोर्यथा अर्थवत्त्वं तथाऽत्रेति निरस्तम् । तत्र निर्वापवानयं याग इति प्राशस्त्यरूपार्थबोधकत्वेन सार्थक्यादिति भावः ॥ प्रथमस्य द्वितीये प्रथममाशङ्क्य पराचष्टे ॥ **अथेहैवेति** । इह शास्त्रे । तस्यैव प्रयोजनाद्यभावात्प्रवृत्त्यनुपपत्तौ शास्त्रीयप्रवृत्तिप्रयोजकत्वं न स्यात् ।

तेनैव तत्प्रतिपादनेऽन्योन्याश्रयापत्तेरिति भावः ॥ **तदर्थं चेति** । प्रयोजनादिप्रतिपादकस्यापि प्रयोजनादिरहितत्वे प्रवृत्त्यभावापत्तेः प्रयोजनादिमत्वं स्वत इत्युक्ते आत्माश्रयात्, तदपेक्षया प्रथमसूत्राच्चेदन्योन्याश्रयात् तस्यापि अन्यतश्चेत्तस्याप्येवमित्यनवस्थेति भावः । आद्ये द्वितीयं निराकरोति ॥ **एवमेवेति** । प्रयोजनादिमत्येव प्रवृत्तेः स्वारसिकत्वात् प्रथमसूत्रे प्रवृत्त्यभावे शास्त्रस्य प्रयोजनादिमत्त्वमेव न सिध्येदिति भावः ॥ प्रवृत्तिमात्रस्य प्रयोजनादिनिश्चयसापेक्षत्वात् शास्त्रीयप्रवृत्तिप्रयोजनादिप्रतिपादकं प्रथमसूत्रं सार्थकमेव । ननु प्रवृत्तिमात्रस्य प्रयोजनादिनिश्चयसापेक्षत्वे अनुभवादेरपि प्रवृत्तित्वात्तत्सापेक्षता स्यादित्यतो या प्रवृत्तिः सा प्रयोजनादिनिश्चयसापेक्षा या प्रयोजनादिनिश्चयापेक्षा न सा प्रवृत्तिरिति वक्तुं प्रवृत्तिविवेकार्थं चित्तवृत्तिविभागमाह ॥ **त्रिविधा हीति** । अत्र प्रवृत्तिमात्रे प्रयोजनादिनिश्चयो हेतुरिति प्रथमपक्षान्तर्गतः प्रमाणान्तरेण प्रयोजनादिनिश्चय इति पक्षः । प्रथमसूत्रेणेत्याद्यद्वितीयेऽपि प्रथमसूत्रं शास्त्रान्तर्भूतमिति प्रथमपक्षः शास्त्रीयप्रवृत्तावेव प्रयोजनादिनिश्चयो हेतुरिति ॥ **आद्यद्वितीयपक्ष इति** । पक्षत्रयस्यानङ्गीकारपराहतत्वात् न तत्पक्षोक्तदोषावकाशः । प्रथमसूत्रेण तन्निश्चयपक्षोक्तदोषं तु 'अध्ययनविध्यादिवदस्याप्यत एवारम्भणीयत्वसिद्धेर्नानवस्थादिदोषोऽपि' इत्युत्तरत्र परिहरिष्यतीति द्रष्टव्यम् । अथवा तत्र तावद्विमता प्रवृत्तिः प्रयोजनादिनिश्चयसापेक्षा प्रवृत्तित्वाद्भोजनादिप्रवृत्तिवदिति शास्त्रविषयप्रवृत्तेः प्रयोजनादिनिश्चयपूर्वकत्वनियमान्नैवमेव प्रवृत्तिर्युक्तेत्याह ॥ **उच्यत इति** । इच्छाप्रयत्नानुभवानां एव प्रवृत्तित्वात्सुखादिविषयेच्छानुभवयोः प्रयोजनान्तराभावात् प्रवृत्तित्वहेतोर्व्यभिचार इत्यत आह ॥ **त्रिविधा हीति** । तत्र तेषां मध्ये सुखादिविषयेच्छानुभवयोः प्रयोजनान्तराभावात्प्रवृत्तित्वहेतोर्व्यभिचार इत्यत आह ॥ **प्रवृत्तीति** । प्रवृत्तिशब्दवाच्यत्वाभावान्न व्यभिचार इत्यर्थः ॥ **न त्विति** । तयोः प्रवृत्तित्वस्यैवाभावात्तन्निबन्धनं प्रयोजनान्तरवत्वमपि नास्ति । यतः सपक्षत्वं स्यादित्यर्थः ॥ **न हीति** । प्रमाणविरुद्धं च तयोः प्रयोजनान्तरवत्त्वम् । स्वर्गस्य सुखान्तरेऽप्यपेक्षितत्वाभावादैहिकामुष्मिकफलवैराग्यवतेत्यभिप्रेत्य **मुमुक्षुणेत्युक्तम्** ॥ **पुरुषार्थेति** । फलगोचरेच्छादेः प्रवृत्तित्वमेव नास्तीत्युक्तम् । अस्तु वा तथापि न व्यभिचारः । अस्वारसिकप्रवृत्तित्वस्य हेतुत्वादिति भावः । अथवा न चैवं(नन्वेवं) तर्हि साधनगोचरेच्छादिकं न फलवत् इच्छादित्वात्तत्फलगोचरेच्छावदिति फलस्यानर्थक्यम् । अत्रास्य स्वारसिकेच्छादित्वमुपाधिः न चोपेक्षणीये साध्याव्यापकता, साधनावच्छिन्ने साध्ये अस्योपाधित्वादित्याह ॥ **पुरुषार्थेति** । ननु प्रवृत्तेरपि प्रयोजनादिपूर्वकत्वाभावे किं बाधकं तत्राह ॥ **न हीति** । प्रवृत्त्यनुपपत्तिः बाधिकेत्यर्थः । तस्मादिति व्याप्तिप्रदर्शनं इतीत्युपनयनिगमने । इति शब्दो हेतौ । यस्मादियं प्रवृत्तिः तस्मात्प्रयोजनाद्यभिधानपूर्विका इति ।

प०— प्रयोजनाद्यभिसम्बन्धज्ञानं प्रवृत्तिहेतुरित्युक्तम् । तत्किं मानान्तरेणाथैतच्छास्त्रेणोताद्यसूत्रेणेति विकल्पान्क्रमेण निराह ॥ **नन्वित्यादिना** ॥ **ब्रह्मज्ञानस्य मोक्षहेतुतेति** । ब्रह्मज्ञानद्वारा शास्त्रस्य मोक्षहेतुतेत्यर्थः । यद्यपि प्रयोजनाद्यभिसम्बन्धं प्रतिपादयतः प्रथमसूत्रस्येत्युक्तत्वान्न कोट्यन्तरशङ्काऽवकाशः । शास्त्रे प्रवृत्त्यर्थं तस्य प्रयोजनाद्यभिसम्बन्धाभिधानमाद्यसूत्रे चेत्तत्रैव कथं प्रवृत्तिरित्येव शङ्कनीयम् । तथापि यदि कश्चिदन्यत एव तद्ज्ञानमिति ब्रूयात्तदा तं प्रत्युत्तरं वक्तुं परिशेषादाद्यसूत्रादेव तदिति दृढीकर्तुं प्रमाणान्तरसिद्धेत्यादिकोटेरप्युपन्यास इत्यदोषः ॥ **कथमिति** । आद्यसूत्रजन्योक्तरूपनिश्चयस्यापि फलान्तरहेतुत्वानिश्चये तज्जनक आद्यसूत्रेऽपि प्रवृत्त्ययोगादिति भावः ॥ **तदर्थमिति** । यथा जन्माद्यस्येत्यादिशास्त्रप्रवृत्तिहेतुतया तज्जन्यब्रह्मज्ञानद्वारा तस्य प्रयोजनाद्यभिसम्बन्धज्ञानजननाय आद्यसूत्रमित्युच्यते । तथाऽऽद्यसूत्रेऽपि प्रवृत्त्यर्थमाद्यसूत्रस्यापि तज्जन्योक्तरूपज्ञानद्वारा तस्य प्रयोजनाद्यभिसम्बन्धं ज्ञापयितुं सूत्रान्तरं तत्राप्येवमित्यर्थः ॥ **एवमेवेति** । प्रयोजनहेतुत्वाननुसन्धानेनैवाद्यसूत्रे प्रवृत्तावित्यर्थः । तत्रैव कथं प्रवृत्तिरित्यादिनोक्तामनवस्थां निरसितुं प्रवृत्तिशब्दार्थं तावन्निर्धारयति ॥ **त्रिविधा हीत्यादिना** । प्रयत्नश्चेत्यनन्तरमितिशब्दोऽध्याहार्यः । इच्छा च द्वेधा । साधनगोचरा फलगोचरा चेत्यपि योज्यम् ॥ **तत्रानुभव इति** । पुमर्थसाधनत्वप्रकारकसाधनगोचरानुभव इत्यर्थः । फलगोचरेच्छाऽपि न प्रवृत्तिरित्युच्यत इत्यन्वयः ॥ **येनेति** । प्रवृत्तिशरीरप्रवेशेन निमित्तेन साधनत्वप्रकारकसाधनगोचरनिश्चयफलेच्छयोरपि स्वस्वविषयस्य स्वस्य वा फलहेतुत्वनिश्चयापेक्षा स्यात्तथा तन्निमित्तानवस्था च स्यादित्यपि योज्यम् ॥ एतच्चोपलक्षणम् । येन फलेच्छापि फलान्तरार्थानेच्छा स्यात् । तथा तन्निमित्तानवस्था च स्यादित्यपि ध्येयम् ॥ **प्रयोजननिश्चयापेक्षेत्यस्य** प्रयोजनहेतुत्वनिश्चयापेक्षेत्यर्थः । साधनानुभवफलेच्छयोः प्रयोजनापेक्षा नेत्येतत्क्रमेण व्यनक्ति ॥ **न हीति** । ननूक्तरूपानुभवस्य फलान्तरानपेक्षत्वेऽपि इच्छाप्रयत्नयोरेवं फलेच्छापेक्षत्वं तु स्यादित्यतस्तदपि नेत्याह ॥ **न चेति** । अनपेक्षितत्वे हेतुः मुमुक्षुणेति । 'ज्योतिष्टोमेन स्वर्गकामो यजेते'त्यादिवाक्यश्रवणे सति स्वर्गादौ विरागिणोऽपि व्युत्पन्नस्य वाक्यार्थबोधोदयानुभवादिति भावः । ननु यथाऽऽद्यसूत्राच्छास्त्रस्य पुमर्थहेतुत्वानुभवस्तस्य फलहेतुत्वज्ञानानपेक्षस्तथेच्छाप्रयत्नावपि तदनपेक्षौ स्याताम् । एवं चाद्यसूत्रं व्यर्थमित्यत आह ॥ **पुरुषार्थसाधने त्विति** । शास्त्ररूप इति भावः । इच्छा प्रारम्भेच्छा ॥ **प्रयत्नेति** । श्रवणाद्यनुकूलप्रयत्नेत्यर्थः ॥ **न स्वरससिद्धेति** । पुरुषार्थहेतुत्वज्ञानं विना फलेच्छां च विना न सिद्धेत्यर्थः । तद्व्यनक्ति ॥ **न हीति** । क्षुत्प्रहाणादिकं भोजनसाध्यत्वेनाननुसन्धायेत्यर्थः ॥ **सार्थकमिति** । एतेन आद्यपक्षे भाष्यकारीयं प्रयोजनाभिधेयसम्बन्धव्युत्पादनमपि समर्थितं ध्येयम् ।

धा॰ — प्रथमसूत्रादेव ब्रह्मज्ञानस्य मोक्षहेतुत्वनिश्चयः । न च [illegible] प्रवृत्तिरिति वाच्यम् । तत्राप्रवृत्तस्यापि घनगर्जितन्यायेन प्रथमसूत्रश्रवणे व्युत्पन्नस्य मुमुक्षोर्ब्रह्मज्ञानं मोक्षहेतुरित्यनुभवोपपत्तेरित्यभिप्रेत्य समाधानमाह ॥ **उच्यत इति** । नन्वनुभवेच्छाप्रयत्नानां प्रवृत्तित्वात् प्रवृत्तित्वावच्छिन्ने च प्रयोजनादिनिश्चयस्यापेक्षितत्वात्तदभावे कथं ब्रह्मज्ञानं मोक्षहेतुरित्यनुभवरूपा प्रवृत्तिः प्रथमसूत्रात्स्यात् । कथं वा प्रयोजनाद्यनिश्चये मोक्षे इच्छारूपा प्रवृत्तिर्येन स पूर्वं मुमुक्षुः स्यादित्यत आह ॥ **त्रिविधा हीति** । ब्रह्मज्ञानं मोक्षहेतुरित्यनुभवस्य वा मोक्षरूपफलेच्छाया वा प्रवृत्तिशब्दा-वाच्यत्वेनाप्रवृत्तित्वेन विवक्षितत्वात् । प्रयोजनाद्यनिश्चयेऽप्युक्तरीत्या तयोः सम्भवान्न कोऽपि दोष इति भावः । अनुभवस्य प्रयोजननिश्चयानपेक्षत्वं दर्शयति ॥ **न हि उपेक्षणीयमिति** । फलगोचरेच्छायाः तदनपेक्षत्वं दर्शयति ॥ **नापि सुखमिति** । ननूपेक्षणीयानुभवस्य प्रयोजननिश्चयापेक्षत्वेऽपि साधनानु-भवस्य प्रयोजननिश्चयापेक्षानियमादुक्तदोषस्तदवस्थ एवेत्यत आह ॥ **न च मुमुक्षुणेति** । तथा च न कोऽप्यनुभवः प्रयोजननिश्चयापेक्षः किन्तु स्वकारणापेक्ष एवेति भावः । नन्वेवं पुरुषार्थसाधने, ब्रह्मज्ञाने इच्छाप्रयत्नरूपप्रवृत्त्योरपि स्वकारणाधीनत्वसम्भवेन तदर्थं सूत्रे प्रयोजनाद्यभिधानं व्यर्थमापन्नमित्यत आह ॥ **पुरुषार्थसाधने त्विति** । तथा च न स्वरससिद्धा यथाऽनुभवफलेच्छे प्रयोजनानिश्चयेऽपि स्वकारणादेव भवतस्तथेत्यर्थः । नन्वेवं व्युत्पन्नस्य मुमुक्षोः प्रथमसूत्र इवाग्रेऽपि प्रयत्नाद्यभावेऽपि कथञ्चित् श्रवणेन तदर्थानुभवसम्भवात्तदर्थकोक्तरूपप्रवृत्तिप्रयोजकं प्रयोजनाद्यभिधानं व्यर्थमापन्नमिति चेत् । न । आद्य-सूत्रमात्रे कथञ्चित् श्रवणस्योक्तन्यायेन सम्भावितत्वेऽप्यशेषशास्त्रे तथा श्रवणसम्भावनाया अनुभव-बाधितत्वात् मोक्षोपयोगिनो विमर्शसाध्यस्येदमित्थमित्येवेत्यवधारणरूपशास्त्रसाध्यानुभवस्योक्तरूपप्रवृत्त्यभावे कथञ्चित् श्रवणमात्रेणासम्भवाच्च ॥ **प्रवर्तनीय इति** । साधनगोचरेच्छाप्रयत्नवान्करणीय इत्यर्थः । केचित्तु विमता प्रवृत्तिः प्रयोजनादिज्ञानपूर्विका प्रवृत्तित्वात् भोजनादिप्रवृत्तिवदिति शास्त्रविषयप्रवृत्तेः प्रयोजनादिपूर्वकत्वनियमात् । नैवमेव प्रवृत्तिर्युक्तेत्याह ॥ **उच्यत इति** । इच्छाप्रयत्नानुभवानामेव प्रवृत्तित्वात्सुखादिविषयेच्छानुभवयोः प्रयोजनान्तराभावात् प्रवृत्तित्वहेतोर्व्यभिचार इत्यत आह ॥ **त्रिविधा हीति** । तत्र तेषां मध्ये सुखादिविषयेच्छानुभवयोः प्रवृत्तिशब्दवाच्यत्वाभावान्न व्यभिचार इत्यर्थ इत्याहुः ।

श्री॰ — **प्रयोजनान्तरेति** । प्रथमसूत्रे प्रवृत्त्यर्थं सूत्रान्तरं कृत्वा तेन प्रयोजनान्तराभिधान इत्यर्थः । एवमेव प्रयोजनाद्यनभिधानेऽपि । तत्र प्रथमसूत्रे । उत्तरत्रापि शास्त्रेऽपि । अनुभवः साधनगोचरानुभवः ॥ **नानुभूयत इति** । किन्त्वनुभूयत एवेति अनुभवस्य प्रयोजननिश्चयापेक्षत्वं नास्तीति भावः । सुखं सुखरूपं फलम् ॥ **नेष्यत इति** । किन्त्विष्यत एवेति फलगोचरेच्छायाः

प्रयोजननिश्चयापेक्षत्वं नास्तीति भावः ॥ **नानुभूयत इति** । मुमुक्षुत्वादेव स्वर्गेच्छा न हि । तस्यापि ज्योतिष्टोमेनेत्यादिवाक्यश्रवणानन्तरं यागः स्वर्गसाधनमित्यनुभवस्य जायमानत्वेन साधनगोचरानुभवस्यापि न प्रयोजननिश्चयापेक्षत्वमिति न कोऽप्यनुभवः प्रयोजननिश्चयापेक्ष इति भावः । नन्वनुभवफलगोचरेच्छयोरिव प्रवृत्तित्वेनाभिमतयोः साधनगोचरेच्छाप्रयत्नयोरपि प्रयोजननिश्चयाधीनत्वाभावोपपत्तेः पुरुषार्थसाधनभूतब्रह्मज्ञानगोचरेच्छाप्रयत्नरूपपुरुषप्रवृत्त्यर्थं सूत्रे प्रयोजनाभिधानं व्यर्थमेवेत्यत आह ॥ **पुरुषार्थेति** ॥ **तथेति** । अनुभवफलगोचरेच्छयोरिवेत्यर्थः ॥ **स्वरसेति** । प्रयोजनानिश्चयेऽपीत्यर्थः । ननु पुरुषार्थसाधनेऽपीच्छाप्रयत्नलक्षणप्रवृत्त्योः प्रयोजननिश्चयानपेक्षत्वमेव किं न स्यादित्यत आह ॥ **न हीति** । क्षुत्प्रहाणादिकं तद्रूपं पुरुषार्थं प्रयोजनमिति यावत् ॥ **भोक्तुमिति** । क्षुत्प्रहाणसाधनीभूतभोजनेच्छावान् भवति भोजने प्रयतते वा । न हीत्यर्थः ॥

च०— अथ शास्त्रप्रवृत्तिनिष्ठप्रवृत्तित्वावच्छिन्नजन्यतानिरूपितजनकतावच्छेदकीभूतेष्टसाधनतानिश्चयत्वावच्छिन्नधर्मिकप्रकृतशास्त्रान्यप्रमाणनिष्पन्नत्वप्रकृतशास्त्रनिवर्त्यत्वप्रथमसूत्रायत्तत्वोपरक्तकल्पत्रयीघटितादिमकल्पमुपदेशानर्थक्येन द्वितीयमन्योन्याश्रयेण तृतीयं प्रथमसूत्रगोचरप्रवृत्तिदौस्थ्येन प्रतिविधित्समानः प्रथमसूत्रप्रवृत्तिधर्मिकप्रयोजनान्तराभिधानायत्तत्वनिर्निबन्धनत्वोपरक्ततद्द्वयीघटकादिममनवस्थया द्वितीयं सौत्रतदभिधानानर्थक्येन पराचिकीर्पुराशङ्कते ॥ **नन्वित्यादि** । प्रथमसूत्रगोचरेच्छाप्रयत्नलक्षणप्रवृत्तिविनिर्मुक्तस्यापि गृहीतशक्तिकतद्घटकपदजातस्य पुंसस्तत्सूत्रश्रवणाव्यवहितोत्तरक्षणावच्छेदेनेष्टसाधनतानिश्चयोदयात्तदुदीच्येच्छाप्रयत्नयोरप्युत्पादनिर्वाह इत्यभिप्रेत्य समाधत्ते ॥ **उच्यत इति** । तथा च विषयितासम्बन्धेन साधनविशेषितेच्छाप्रयत्नत्वयोरेव साधनानुभवफलेच्छाव्यावृत्तयोस्तादृग्निश्चयजन्यतावच्छेदकत्वोपगमान्न क्षतिरित्याशयः ॥ **पुरुषार्थसाधन इति** । इच्छाप्रयत्नान्वयिविषयित्वार्थिका सप्तमी ॥ **स्वरससिद्धेति** । इष्टसाधनतानिश्चयासमवधानकालीनस्वकारणायत्तोत्पत्तिके यथा साधनानुभवफलेच्छे तद्वन्न तादृशहेत्वधीनोत्पत्तिकेत्यर्थः । **प्रवर्तनीयः** । साधनगोचरेच्छाप्रयत्नवत्तया विधातव्यः ।

सु०— उक्तं च प्रयोजनादिकं श्रोता कथं श्रद्दधीताश्रद्दधानश्च कथं प्रवर्तेतेति पुनरवशिष्यते । तत्रैके समाधानमाहुः । अवगतसूत्रकाराप्तभावस्तावत्तद्वचनादेव श्रद्धास्यति । यद्यपि आप्तत्वावधारणे प्रयोजनाद्यनभिधानेऽपि तत्सामान्यनिश्चयो भवत्येव प्रयोजनादिमदिदं शास्त्रं आप्तोक्तत्वादिति । तथाऽपि नासौ प्रवृत्त्यङ्गम् । न हि प्रयोजनादिमदित्येव प्रवर्तते । किं नामास्मदभिमतप्रयोजनादिमदिति । स च प्रयोजनादिविशेषो वचनादेवावसीयत इति सार्थकमेतदभिधानं । आप्तत्वानिश्चयेऽप्यर्थसन्देहादेव कृष्यादाविव प्रवृत्त्युपपत्तिः । ननु सन्देहः

प्रयोजनाद्यवचनेऽपि साधकबाधकप्रमाणाभावे सति सुलभ एव । विशेषस्मृतिश्च तदर्थित्व-विशेषाद्भविष्यति । मैवम् । यो हि यद्वचनात्प्रवर्तते स तद्वचनादेव विशेषस्मृतिमपेक्षते । न तु स्वातन्त्र्येण । न हि रोगार्तो ममेदं रोगनिवृत्तिसाधनं न वेति यत्र तत्रोच्छृङ्खलः स्वयं उत्प्रेक्ष्य प्रवर्तते । किं नामानवधृताप्तभावस्यापि वैद्यस्यैव वचनात् । अन्यथा स्वयं प्रयोजना-भिधानमनधिगच्छन्ननर्थमप्याशङ्केत । किं निष्प्रयोजनमिदं काकदन्तपरीक्षाग्रन्थवदुताशक्य-साधनप्रयोजनं मृतिहरहिममहीधरोत्तरसानुसिद्धसञ्जीवनीकथनवत् । उत मदनभिमतप्रयोजन-मार्यावर्तवासिनं प्रति दाक्षिणात्यस्य मातुलकन्यापरिणयनप्रकारोपदेशवत् । अथवाऽभिमतस्यापि प्रयोजनस्य सत्यपि लघीयस्युपायान्तरे गरीयानयमुपायः । पिपासुं प्रति गीर्वाणतरङ्गिणी-समीपकूपखननोपदेशवदित्यादि । एतासु चानर्थसम्भावनासु न प्रवर्तेत । न च प्रयोजना-द्यभिधानेऽप्येतासामवकाशः । लोकव्यवहारोच्छेदप्रसङ्गात् । न हि कश्चिद्वैद्यवचनादावेव-माशङ्क्य निवर्तते । तस्मादुपपन्नमुभयथाऽपि प्रयोजनाद्यभिधानमिति । तदेतदनुपपन्नम् । तथा हि । यदि तावदाप्तवाक्यतया सूत्रमिदं प्रयोजनादेर्निश्चायकं स्यात्तदाऽऽगमतया न्याय-सूत्रत्वहानिः । किञ्चाप्तत्वं सूत्रकृतो येन वेदादिना प्रमाणेनावगन्तव्यं तेनैव प्रयोजनाद्यभि-सम्बन्धोऽपि शास्त्रस्यावगम्यत इति व्यर्थं तदभिधानमापद्येत । आप्तत्वानिश्चयेऽप्यर्थसन्देहात् प्रवृत्तिरिति चातिस्थवीयः । न हि कश्चित्प्रयोजनादिसन्देहेऽतिमहायाससाध्ये प्रवर्तते प्रागुक्ता-नर्थपरम्पराश्च कथं न शङ्केत । तस्मान्नेदं प्रयोजनाद्युपदेशमात्रं किन्तु श्रौतस्य प्रयोजनादेः न्यायेनोपपादनार्थमित्येव परिहारः । आप्तत्वं तु न्यायस्योपोद्बलकमात्रमिति भाष्यकारीयं तद्व्युत्पादनमपि नानर्थकम् । अत एवास्य सूत्रस्य न शास्त्रबहिर्भावः । अध्ययनविध्यादि-वदस्याप्यतएवारम्भणीयत्वसिद्धेर्नानवस्थादिदोषोऽपीति ।

वा० — शास्त्रीयविषयप्रयोजनादिसमर्पकत्वेन शास्त्रारम्भहेतोरस्य सूत्रस्य वेदार्थनिर्णायकन्याय-ग्रथनात्मकत्वाच्छास्त्रान्तर्भावोऽप्यस्तीति नानवस्थादोष इति वक्तुं कुतोऽस्य न्यायसूत्रत्वं येन नानवस्थेति आशङ्कायां न्यायसूत्रत्वाङ्गीकारनिवर्त्यां शङ्कां प्रकारान्तरेण केषाञ्चित्समाधानप्रकारं तद्दूषणप्रकारं च दर्शयति ॥ **उक्तं चेत्यादिना** । श्रौतस्य प्रयोजनादेर्न्यायेनोपपादनार्थमित्युक्त्या प्रमाणान्तरसिद्धार्थ-प्रतिपादकत्वेऽपि नास्य वैयर्थ्यं पूर्वपक्षरीत्या श्रुतिप्रतिपादितेऽप्यर्थेऽनुपपत्तौ प्राप्तायां न्यायेन तदर्थोप-पादकत्वेनोपदेशमात्रत्वाभावादिति सूचितं भवति ॥ **आप्तत्वं त्विति** । न्यायस्वरूपे न्यायसाध्यप्रमेये वाऽन्यथात्वशङ्कानिरासेन न्यायोपोद्बलकमित्यर्थः ॥ **अत एवेति** । वेदार्थनिर्णायकन्यायग्रथनात्मकस्यैव शास्त्रत्वादस्य च तथात्वादित्यर्थः । एवं चास्य शास्त्रबहिर्भावे शास्त्रारम्भसमर्थनेनैतदारम्भासिद्धेरेतदार-

म्भोपपादकान्तरापेक्षायामनवस्थायामपि नेदानीं सा । एतदारम्भायोपपादकान्तरानन्वेषणात् । नापि समन्वयाध्यायाद्यारम्भोपपादकैतदारम्भाय तदध्यायाद्यपेक्षा येनान्योन्याश्रयः स्यात् । नाप्येतदारम्भायै-तदपेक्षयामात्माश्रयः । स्वाध्यायोऽध्येतव्य इति वाक्यत्वरूपविशेषाकारेण सर्वस्वाध्यायाध्ययनविधायकस्य अप्यस्य वाक्यस्य स्वाध्यायत्वरूपसामान्याकारेण स्वविषयत्ववदेतत्सूत्रत्वेन शास्त्रारम्भहेतोरप्यस्य शास्त्रत्वेन स्वविषयत्वस्याप्युपपन्नत्वादित्याह ॥ **अध्ययनेति** । अत्र तस्मादित्यारभ्य दोषोऽपीत्यन्तेनैव ननु ब्रह्मज्ञानस्येत्यादिना शङ्कितस्य सर्वस्य परिहारः उच्यत इत्यादिपूर्वग्रन्थेन तु प्रसङ्गाच्छिष्यशिक्षायै प्रवृत्तेः प्रयोजनादिनिश्चयसापेक्षत्वं विविच्योपपादितमिति द्रष्टव्यम् । अथवा प्रवृत्तेः प्रयोजननिश्चयसापेक्षत्व-नियमाच्छास्त्रप्रवृत्तिप्रयोजकतयाऽऽद्यसूत्रेऽवश्यं प्रयोजनादिकमभिधेयम् । न चैवं प्रथमसूत्रप्रवृत्तिप्रयोजक-प्रयोजनाद्यभिधायकवाक्यान्तरानुसरणपरम्परयाऽनवस्थोक्तेति वाच्यम् । पुरुषार्थसाधनगोचरेच्छाप्रयत्नरूप-चित्तवृत्तेः प्रवृत्तित्वेन प्रयोजननिश्चयसापेक्षत्वेऽपि यत्किञ्चिदनुभवफलेच्छापुरुषानपेक्षितसाध्यसाधनभावानु-भवानां चित्तवृत्तित्वेऽपि प्रवृत्तित्वाभावात् । प्रथमसूत्रेण च साध्यसाधनभावानुभवमात्रस्य जायमानत्वेऽपि तस्य प्रयोजनादिनिश्चयानपेक्षतया वाक्यान्तराननुसरणेनानवस्थाऽभावात् । न च तर्ह्यनुभवस्यैव शास्त्र-फलत्वेन तदर्थप्रयोजनाद्यभिधायकप्रथमसूत्रवैयर्थ्यमिति वाच्यम् । प्रथमसूत्रतः साध्यसाधनभावानुभवस्य अयत्नसाध्यत्वेन पुरुषार्थसाधनस्य द्वितीयसूत्रादिशास्त्राकलनस्य पूर्वापरपरामर्शतत्तदविरोधावगमस्य च अतिप्रयत्नसाध्यतया प्रयत्नसाध्ये प्रयोजनादिनिश्चयस्यावश्यापेक्षितत्वात् । न च आद्यसूत्रावधारणेऽपि विरोधाशङ्का नियता येन तन्निरासाय यत्नो युज्येत । सम्भावनामात्रस्याप्रयोजकत्वात् । न च शास्त्राव-धारणादिकमपि लोकोत्तरमतेः कस्यचित्सम्भाव्यत इति न तदर्थमपि प्रयोजनाद्यभिधेयमिति वाच्यम् । कस्यचित्प्रयोजनानपेक्षायामपि सर्वस्यातथात्वेन तदर्थमेव प्रयोजनाद्यभिधानादित्याशयेन चित्तवृत्तिविभागं दर्शयन्नेव प्रवृत्त्यप्रवृत्ती विवेचयति ॥ **त्रिविधा हीत्यादिना** । ननु किमनेनार्धजरतीयेन सर्वचित्तवृत्तेः प्रवृत्तित्वमेव स्वीकृत्य प्रयोजननिश्चयसापेक्षत्वस्य सर्वत्र तन्निरपेक्षत्वस्य वा स्वीकार्यत्वेन वैचित्र्ये नियामकाभावादित्यतो यत्किञ्चिदनुभवफलेच्छासाध्यसाधनभावानुभवानां प्रयोजनादिनिश्चयसापेक्षत्वस्य बाधितत्वेन पुरुषार्थसाधनेच्छाप्रयत्नयोश्च प्रयोजनादिनिश्चयसापेक्षत्वस्यानुभवसिद्धतया वैचित्र्यकल्पनस्य आवश्यकत्वमित्याशयेनाह ॥ **न हीत्यादिना** । तस्माद्या प्रवृत्तिस्तस्याः प्रयोजनादिनिश्चयसापेक्षत्वं यस्याश्च तन्नास्ति तस्याः प्रवृत्तित्वमेव नेति युक्तं प्रथमसूत्रे तदभिधानं नाप्यनवस्थेत्याशयेनाह ॥ **तस्मादिति** । एवं प्रथमसूत्रस्य शास्त्रोपोद्घातत्वमभ्युपगम्यैवानवस्थां परिहृत्याधुना शास्त्रान्तर्भावमङ्गीकृत्य अपि तां परिजिहीर्षुः शास्त्रान्तर्भावप्रयोजकं वक्तुं तन्निवर्त्यां शङ्कां प्रदर्श्य तत्र केषाञ्चित्प्रकारेण परिहारं दूषयितुमनुवदति ॥ **उक्तं चेत्यादिना** । न चैतदुभयमेकत्र विरुद्धमिति वाच्यम् । शास्त्रप्रवृत्तिहेतु-

शास्त्रीयप्रयोजनादिप्रतिपादकत्वमात्रविवक्षयोपोद्घातत्वस्य न्यायेन श्रौतप्रयोजनादिनिश्चायकत्वविवक्षया च तदन्तर्भावस्य चोपपत्तेः। शास्त्रान्तर्भावे प्रयोजनादिनिश्चयसापेक्षतयाऽनवस्थातादवस्थ्यमित्यत आह ॥ **अध्ययनविध्यादिवदिति** ।

स०— प्रयोजनादिमत्वं प्रवृत्तौ प्रयोजकं तच्चाप्तत्वावधारणेन सामान्यतो भविष्यति किमभिधानेनेत्यर्थः ॥ **तथाऽपीति** । सामान्येन फलादिप्रतिपत्तावपि निश्शङ्कप्रवृत्तये प्रयोजनविशेषोक्तिः इत्यर्थः ॥ **यो हीति** । विवक्षितफलालाभप्रसङ्गान्नोत्प्रेक्षामात्रेण फलविशेषप्रतिपत्तिरिति भावः । विशेषवचनाभावे न केवलं विवक्षितफलालाभः किन्तु विपरीतफलमप्यापद्येतेत्याह । **अन्यथेति** । सति तु विशेषवचने न विपरीतफलाशङ्का विवक्षितार्थलाभादित्याह ॥ **न चेति** । परमतं अपाकरोति ॥ **तदेतदिति** । आप्तवाक्यस्यागमत्वाद्युक्त्यनुसन्धानात्मकतर्कत्वव्याघात इति भावः । प्रागुक्तानर्थपरम्पराशङ्कया निवृत्तौ अनवधृताप्तभावे वैद्यवचनेऽप्यनर्थपरम्पराशङ्कया निवृत्तिः स्यात्तथा च सकललोकव्यवहारोच्छेद इति चेन्न । अल्पायाससाध्येऽनवधृताप्तभाववैद्यवचनेऽनर्थपरम्पराशङ्कया अनिवृत्तावपि महायाससाध्ये प्रागुक्तानर्थपरम्पराशङ्कया निवृत्तेरिष्टत्वेन सकललोकव्यवहारोच्छेदासम्भवादिति भावः ॥ **तस्मान्नेदमिति** । एवं च श्रुतिसिद्धार्थप्रतिपादकत्वेऽपि न सूत्रानर्थक्यं संशयविपर्ययनिरासेन निर्णायकत्वादिति भावः । यदुक्तं प्रयोजनादिमत एव शास्त्रत्वादाद्यसूत्रस्यातिरिक्तसूत्राणां प्रयोजनादिकं प्रतिपादयतस्तदयोगात् शास्त्रानन्तर्भाव इति तत्राह ॥ **अत एवेति** । श्रुत्यर्थस्य न्यायेनोपपादकत्वादेव इत्यर्थः । श्रुत्यर्थनिर्णायकत्वात् सूत्राणाम् । तत्र यथा श्रुतिवाक्यस्य स्वव्यतिरिक्तवेदराशेः प्रयोजनादिमत्वेनाध्येतव्यत्वं प्रतिपादयतो न वेदबहिर्भाव एवमत्रापीति भावः ॥ **अध्ययनेति** । स्वत एव प्रयोजनादिमत्वान्नानवस्था । न च कर्तृकर्मविरोधः । यथा स्वाध्यायोऽध्येतव्य इति विधिना अध्ययनार्थसर्वविधायकविधिर्युज्यते स्वाध्यायपदोपात्तश्चात्मा यथोक्तं 'स्वाध्यायविधिना सर्वे नियुज्यन्ते विधायकाः । स्वाध्यायविधिरप्येवं न प्रतीमो विरुद्धताम्' इति तथेहापि अथातो ब्रह्मजिज्ञासा इत्येतत् जिज्ञासाद्वारा शास्त्रस्य ।

प०— प्रयोजनाद्यभिधानस्यार्थवत्त्वमङ्गीकृत्यापि प्रवृत्त्यसम्भवं शङ्कते ॥ **उक्तं चेति** । अवशिष्यते शङ्केति शेषः । स्वयं किन्तु श्रौतस्येत्यादिना समाधिं विवक्षुः प्रकारान्तरेण समाधिद्वयं तदेतदनुपपन्नमित्यादिना निरसितुमनुवदति ॥ **तत्रैक इत्यादिना** ॥ **तद्वचनादेवेति** । प्रथमसूत्ररूपतद्वचनादेवेत्यर्थः । तथात्वे आद्यसूत्रानर्थक्यमित्याशङ्क्य निराह ॥ **यद्यपीति** ॥ **असौ** । सामान्यनिश्चयः ॥ **वचनादेवेति** । प्रथमसूत्रादित्यर्थः । मानान्तराभावादिति भावः ॥ **तदभिधानमिति** ।

आद्यसूत्र इति योज्यम् । समाधानान्तरमाह ॥ **आप्तत्वेति** । यथा कृष्यादावर्श्यं फलं भवत्येवेत्य-निश्चयेऽपि फलोत्पत्तिसन्देहात्प्रवृत्तिरेवं शास्त्रेऽप्यस्तु प्रवृत्तिरित्यर्थः । अस्मिन्पक्षेऽप्याद्यसूत्रं व्यर्थमिति आशङ्क्य समाधत्ते ॥ **नन्वित्यादिना** ॥ **विशेषेति** । मोक्षफलकं भवति न वा स्वर्गफलकं भवति न वेत्यादिरूपेण मोक्षादिकोटिविशेषस्मृतिरित्यर्थः । तदर्थमप्याद्यसूत्रं व्यर्थमिति भावः ॥ **अन्यथेति** । आद्यसूत्राभाव इत्यर्थः । अनर्थाशङ्कामेव व्यनक्ति ॥ **किमित्यादिना** । गीर्वाणतरङ्गिणी गङ्गा ॥ **येनेति** । 'पाराशर्यश्च कपिलो वैकुण्ठो ऋषभस्तथा । यज्ञो धन्वन्तरिश्चैव स्त्रीरूपस्तापसो मनुः । नारायणो हरिः कृष्णः उपेन्द्रः सर्व एव च । एवमाद्या हरेस्साक्षात्प्रादुर्भावाः प्रकीर्तिता' इति बृहद्भाष्योक्तपैङ्गिश्रुत्यादिरूपवेदेन । 'नारायणाद्विनिष्पन्नम्' इत्यादिप्रागुक्तस्मृत्या चेत्यर्थः ॥ **तेनैवेति** । 'गुणोत्कर्षे देवदेवस्य विष्णोः' । 'तमेवं विद्वानमृत इह भवति' इत्यादिना तज्जातीयवाक्येनैवेत्यर्थः ॥ **अतिस्थवीयः** । अतिस्थूलतरं समाधानमित्यर्थः ॥ **श्रौतस्येति** । तद्विजिज्ञासस्वेत्यत्र विशब्द-तच्छब्दाभ्यां यस्य प्रसादादित्यादौ मुच्यत इत्यादिशब्दैः श्रुतस्येत्यर्थः ॥ **न्यायेनेति** । पूर्वपक्षिणा वक्ष्यमाणदिशा प्रयोजनाद्यभावशङ्कायां प्रयोजनस्य कर्माद्यजन्यत्वरूपन्यायेन । विषयब्रह्मणो जीवाद्भिन्न-त्वन्यायेनाधिकारिणः शूद्रादिव्यावृत्तत्वोपपादकाध्ययनादिमत्त्वरूपन्यायेनोपपादनार्थमित्यर्थः ॥ **तद् व्युत्पादनमपीति** । प्रादुर्भूत इत्यादिना कृतमिति भावः ॥ **अत एवेति** । न्यायव्युत्पादकत्वादेव इत्यर्थः । प्रेक्षावतां शास्त्रारम्भसिद्धये यथैतत्सूत्रं तथैतदारम्भार्थमस्य प्रयोजनाद्यभिसम्बन्धबोधकस्यान्य-स्योक्तावनवस्थाऽऽत्माश्रयादिर्वा स्यादित्यत आह ॥ **अध्ययनेति** । 'स्वाध्यायोऽध्येतव्य' इति वाक्यं स्वाध्यायमात्रस्याध्ययनं विदधदात्मनोऽपि तद्विधत्ते तद्वदित्यर्थः । आदिपदेन 'सर्वे वेदा यत्पदमामनन्ति' 'वाचा विरूप नित्यया' इत्यादेर्ग्रहः ॥ **अत एवेति** । एतत्सूत्रादेवेत्यर्थः । न चैकस्य द्वैरूप्यविरोधः । अन्यसाहित्यकैवल्यरूपावच्छेदकधर्माभ्यामुपपत्तेरिति भावः । एतेन शास्त्रे प्रवृत्तिहेतुप्रयोजनाद्यभि-सम्बन्धज्ञानायाद्यसूत्रं चेत्तत्र प्रवृत्त्यर्थं तस्य प्रयोजनाद्यभिसम्बन्धबोधकस्यान्यस्योक्तावनवस्थितिरिति निरस्तम् । स्वेनैव स्वस्यापि शास्त्रत्वेन रूपेण तद्बोधनादिति ॥

या०— प्रयोजनाद्यभिधानस्यार्थवत्त्वमङ्गीकृत्यापि प्रवृत्त्यभावं शङ्कते ॥ **उक्तं चेति** ॥ **वचना-देवावसीयत इति** । आप्तोक्तत्वहेतोः प्रयोजनविशेष्यव्यभिचारित्वेनानुमानासम्भवादिति भावः ॥ **सुलभ एवेति** । तथा च सूत्रे प्रवृत्त्यर्थं प्रयोजनाद्यभिधानं व्यर्थमिति भावः । ननु सन्देहजनककोटिक-स्मृतिहेतुतया तदभिधानं सार्थकमेवेत्यत आह ॥ **विशेषस्मृतिश्चेति** । कोटिस्मृतिश्चेत्यर्थः । आप्त्य-निश्चयदशायामपि प्रथमसूत्रश्रवणानन्तरं ब्रह्मज्ञानं मोक्षसाधनं न वेति जायमाने मानसे संशये विधिकोटिप्रापकेऽप्यन्यन्न सम्भवतीति तदर्थं सूत्रे प्रयोजनाद्यभिधानमित्यभिप्रेत्य समाधत्ते ॥ **यो हीति** ॥

यद्वचनात्प्रवर्तत इति । यद्वचनश्रवणानन्तरभाविमानससंशयात्प्रवर्तत इत्यर्थः । वैद्यस्यैव वचनादित्यनन्तरमिदं रोगनिवृत्तिसाधनमिति विधिकोटिमवगम्य मानसे संशये सतीति शेषः ॥ **अन्यथेति** । औत्प्रेक्षिककोटिस्मृत्यधीनमानससंशयेन प्रवृत्तावित्यर्थः ॥ दाक्षिणात्यस्येति कर्तरि षष्ठी । परिणयनं विवाहः ॥ **उभयथाऽपीति** । आप्तत्वनिश्चयानिश्चयपक्षयोरित्यर्थः ॥ **तदेतदिति** । परिहारद्वयमपि इत्यर्थः ॥ **इत्येव परिहार इति** । अनेन ब्रह्मज्ञानस्य मोक्षहेतुता शास्त्रप्रवृत्तेः प्रागेव प्रमाणान्तरसिद्धेत्येतत्पक्षः समाहितो भवति । प्रमाणान्तरसिद्धेऽपि विप्रतिपत्त्यादिनिरासकन्यायग्रथनात्मकसूत्रोपदेशसार्थक्यादिति ज्ञातव्यम् ॥ **अत एवास्य सूत्रस्येति** । श्रौतस्य प्रयोजनादेर्न्यायेनोपपादनार्थत्वादेव न श्रुत्यर्थनिर्णायकन्यायग्रथनात्मकशास्त्रबहिर्भाव इत्यर्थः । नन्वेवं यदि प्रथमसूत्रस्य विषयादिप्रतिपादनद्वारा शास्त्रारम्भोपपादकता तर्हि स्वस्यारम्भणीयता केनोपपादितव्या । न तावत्स्वेन । आत्माश्रयत्वप्रसङ्गात् । अन्येन चेत्तस्याप्यारम्भणीयता पुनरन्येनेत्यनवस्थापात इत्यत आह ॥ **अध्ययनविध्यादिवदिति** । यथा 'स्वाध्यायोऽध्येतव्य' इति विधिवाक्यं स्वाध्यायत्वावच्छिन्नस्याध्ययनं विदधत्स्वस्यापि तदवच्छिन्नत्वादध्ययनं विधत्ते । एवमिदं सूत्रं ब्रह्ममीमांसाशास्त्रत्वावच्छिन्नस्यारम्भणीयतोपपादकं सत् स्वस्यापि तदवच्छिन्नत्वात् आरम्भोपपादकं भवति । आत्माश्रयत्वं तु प्रामाणिकम् । अत एव न कर्तृकर्मभावविरोधोऽपीति । आदिपदेनाभिधेयत्वावच्छेदेन प्रमेयत्वविधायकं लौकिकं वाक्यं यथा प्रमेयस्याप्यभिधेयत्वावच्छिन्नत्वात्प्रमेयत्वविधायकं तथेत्यादिकं द्रष्टव्यम् ॥

श्री०— **प्रयोजनाद्यभिधानेऽपीति** । तथा च तद्वचनादेव श्रद्धास्यतीत्ययुक्तमिति भावः ॥ **अर्थसन्देहादेवेति** । घनगर्जितन्यायेन सूत्रश्रवणानन्तरमिति शेषः ॥ **स्वातन्त्र्येणेति** । औत्प्रेक्षिककोटिस्मृत्यधीनमानसंशयेनेत्यर्थः ॥ **दाक्षिणात्यस्येति** । कर्तरि षष्ठी । दाक्षिणात्यकर्तृकोपदेशवदित्यर्थः । तर्हि भाष्यकारीयं सूत्रकारस्याप्युपपादनं व्यर्थमापन्नमित्यत आह ॥ **आप्तत्वं त्विति** ।

च०— सौत्रप्रयोजनाभिहितेरर्थवत्तामूरीकृत्यापि प्रवृत्तिदौःस्थ्यमाशङ्कते ॥ **उक्तं चेति** ॥ **वचनादेव** । आप्तवचनादेव ॥ **अवसीयते** । सूत्रे धर्मिणि प्रयोजनविशेषवैशिष्ट्यमनुमीयते । तस्य तद्व्याप्तत्वादिति भावः ॥ **सुलभ एवेति** । प्रतियोगिमता तदभाववत्तानिश्चयाभावसाधारणधर्मदर्शनादिघटितसामग्रीमात्रनिष्पाद्यत्वात्सन्देहस्येति भावः । सन्देहजनककोटिद्वयोपस्थित्यौपयिकतया तदभिधानावश्यकतेत्यत आह ॥ **विशेषेति** । फलविशेषेच्छानिबन्धनेनैककोटिस्मृतिर्न तदभिधाननिर्वाह्येति भावः । आप्तत्वानवधृतिदशायां प्रथमसूत्रश्रवणाव्यवहितोत्तरक्षणावच्छेदेनोत्पद्यमानब्रह्मज्ञानधर्मिकमुक्तिसाधनत्वतदभावकोटिकसन्देहविषयतापन्नविधिकोट्युपस्थितिजनकस्यान्यस्य दुर्मिलिततया सौत्रं

तदभिधानमेव तादृशमाश्रयणीयमित्यनुसन्दधानः समादधाति ॥ **यो हीति** ॥ **यद्वचनात्प्रवर्तत इति** । यद्वचनश्रवणोत्पद्यमानसन्देहाधीनप्रवृत्तिमान् भवतीत्यर्थः ॥ **तद्वचनादेव** विशेषस्मृतिम् । तत्प्रणीत-वाक्यघटकपदश्रवणाव्यवहितोत्तरक्षणजनितकोटिगोचरस्मृतिम् ॥ **स्वातन्त्र्येण** । तादृशपदश्रवणादति-रिच्यमानेन हेतुना ॥ **उत्प्रेक्ष्य** । संशय्य ॥ **वैद्यस्यैव वचनादिति** । तादृग्वचनश्रवणोत्तरक्षणभावि-स्मृतिविषयीभूतरोगनिवृत्तिसाधनत्वरूपविधिकोटिं कोट्यन्तरं चावगाहमानो यः सन्देहस्तदधीनप्रवृत्तिमान् भवतीत्यर्थः ॥ **अन्यथा** । स्वाच्छंद्यायत्तकोटिस्मृतिनिबन्धनसन्देहाधीनप्रवृत्त्युपगमे ॥ **उभयथाऽपीति** । आप्तत्वावधृत्यनवधृतिकल्पयोरित्यर्थः ॥ **इतीति** आप्तुरित्यनेनान्वयि । **तदेतदिति** । कल्पद्वयदिशा समाधानमित्यर्थः ॥ **आगमतया** । आप्तवाक्यतया ॥ **न्यायसूत्रत्वहानिः** । न्यायावबोधकपदघटित-सूत्रत्वहानिः ॥ **इत्येव परिहार इति** । शास्त्रप्रवृत्तेः प्रागेव प्रमाणान्तरेण ब्रह्मज्ञानस्य मुक्तिसाधनता सैत्सीदित्युपगमेऽपि विप्रतिपत्त्यादिव्युदासकन्यायावबोधकपदघटितसूत्रप्रणयनसफलत्वोपपत्तेरिति मन्तव्यम् । **अत एवास्य सूत्रस्येति** । श्रुत्यभिहितप्रयोजनोपपादकन्यायावबोधकपदघटितत्वादेव न श्रुतिप्रतिपाद्य-गोचरानुमितिरूपनिर्णयजनकन्यायावबोधकपदघटितत्वलक्षणकशास्त्रबहिर्भाव इत्यर्थः । अथ प्रथमसूत्रस्य विषयाद्यनुबन्धचतुष्टयव्युत्पादनं द्वारीकृत्य शास्त्रारम्भणीयतासमर्थकताया आत्माश्रयताप्रसङ्गेन स्वस्य दुरुपगमतयाऽनवस्थाप्रसङ्गेनान्यस्यापि तस्यास्तादृशतयाऽसामञ्जस्यमित्यत आह । **अध्ययनविध्यादिवत् इति** । स्वाध्यायत्वावच्छेदेनाध्ययनकर्मतां विदधानः स्वस्यापि तादृशकर्मतावच्छेदकीभूतस्वाध्यायत्वा-क्रान्ततया स्वकर्मकाध्ययनक्रियामपि विदधाति यथा तद्वदिदं सूत्रं ब्रह्ममीमांसाशास्त्रत्वावच्छेदेनारम्भणीयता-समर्थकं स्वस्यापि तदवच्छेदकीभूततादृशधर्माक्रान्ततया स्वारम्भणीयतासमर्थकमपि भवत्येव । आत्माश्रय-त्वादिकमेकस्यैव धर्मस्योभयावच्छेदकत्वोपगम एव । प्रकृते तु सामान्यधर्मविशेषधर्मयोरेव तत्तदवच्छेद-कत्वोरीकृतेर्न तदवतारः । अत एवाभिधेयत्वादेः केवलान्वयिताविधायकवाक्यस्याप्यभिधेयत्वं सेत्स्यति इति सर्वं सुस्थम् । आत्माश्रयत्वं तु प्रामाणिकमत एव न कर्तृकर्मभावविरोधोऽपीत्यपि स्थितम् ॥

सु०— कः पुनरस्य सूत्रस्य प्रसङ्गः । उच्यते । प्रारिप्सिततया हि बुद्धिसन्निहितं शास्त्रं सूत्रकारस्य । तत्र संशयः किमिदमारम्भणीयं न वेति । उपलभ्यन्ते खलूभयविधान्यपि वाक्यानि । वाक्यं चेदम् । न च विशेषो दृश्यते । येनान्यतरपक्षनिश्चयः स्यात् । ननु कस्यायं संशयः । न तावत्सूत्रकारस्य । अवगतविशेषत्वात् । अन्यथा निर्णायकसूत्रप्रणयना-नुपपत्तेः । नापि परस्य । परेणाद्यापि शास्त्रस्यानुपलब्धत्वात् । अनुपलब्धे च समानधर्म-दर्शनाद्ययोगेन संशयोत्पादानुपपत्तेः । मैवम् । यदीदं शास्त्रं परेणोपलभ्येत तदोक्तसन्देह-

कारणोपपत्तौ प्रयोजनार्थित्वेन विशेषस्मृतिमतैवं सन्दिह्येतेति सूत्रकृत एव परकीयसम्भावित-संशयाहरणोपपत्तेः ।

वा०— नन्वधिकरणस्य विषयसंशयपूर्वपक्षसिद्धान्तप्रयोजनरूपपञ्चाङ्गत्वादारम्भणीयतासिद्धये प्रेक्षावतः प्रवर्तयितुमित्यादिपूर्वग्रन्थे शास्त्रारम्भणीयतासिद्धेः प्रयोजनत्वोक्तावपि शास्त्रस्य विषयत्वसम्भव एव तदारम्भणीयत्वसिद्धेः प्रयोजनत्वसम्भवात् सामान्यतो ज्ञातस्य विशेषतश्च सन्दिग्धस्यैव विषयत्वात् शास्त्रस्याद्याप्यनुत्पन्नत्वेन सामान्यतो ज्ञानासम्भवाद्धर्मिज्ञानाभावेनारम्भणीयत्वादिकोटिप्रापकस्याप्यभावेन विशेषतः सन्देहासम्भवाद्विषयसंशययोः सतोरेव सन्दिग्धेऽर्थे न्यायः प्रवर्तत इति न्यायेन विपरीतयुक्त्यनुसन्धानात्मकपूर्वपक्षप्रवृत्तेरवतारिकारूपपूर्वपक्षस्यैव च सिद्धान्तसूत्रप्रापकत्वादस्य च सिद्धान्तसूत्रत्वात् प्रसञ्जकाभावे कथमस्य सूत्रस्य प्रवृत्तिरित्याशङ्कते ॥ **कः पुनरिति ।** केचित्तु कः पुनरिति विवरणवाक्यस्य तत्त्वदीपनव्याख्यानमनुसृत्येदं वाक्यं व्याचक्षते । तत्तु विवरणपरिहारवाक्ये तादृगर्थप्रतीतेः तद्व्याख्यानसम्भवेऽपि प्रारिप्सिततयेत्यादिप्रकृतग्रन्थाननुसारित्वाद्विचारणीयम् ॥ **उच्यत इत्यादि ।** अत्र प्रारिप्सिततया बुद्धिसन्निहितमिति विषयस्य सामान्यतो ज्ञानसमर्थनं सूत्रकारस्येति तदसम्भावनापरिहारः । उपलभ्यन्त इत्यादिना संशयप्रापकसमर्थनम् । नन्वित्यादिना च संशयानुपपत्तिपरिहार इति द्रष्टव्यम् ।

स०— कः पुनरिति । अयमर्थः । जिज्ञासासूत्रारम्भणीया जिज्ञासा च ज्ञाते । ज्ञानं च शास्त्रश्रवणमन्तरेण न सम्भवति । पाठकादिषु अदृष्टेरित्यसङ्गतिः । तथा प्रसज्यतेऽनेनेति प्रसङ्गः प्रसञ्जकः । स किमस्त्युत नास्ति । नाद्यः । वेदवाक्यविचारकर्तव्यतायाः प्रमाणान्तरागोचरत्वात् तद्विजिज्ञासस्व मन्तव्य इत्यादिकं वक्तव्यम् । न च तत्सम्भवति विकल्पासहत्वात् तत्किं नित्यमुत नैमित्तिकं, किं वा प्रायश्चित्तरूपमुत काम्यम् । नाद्यः । अकरणे प्रत्यवायाश्रवणात् । न द्वितीयः । गृहदाहेष्ट्यादिवदनिमित्तश्रवणात् । न तृतीयः । ब्रह्मचार्यवकीर्णी नैरऋतं गर्दभमालभेतेतिवद्दोपसंयोगे सत्यचोदितत्वात् । न चतुर्थः । विध्युद्देशे फलाश्रवणात् । न चरमः सूत्रस्य प्रमाणापेक्षितन्यायसूचकत्वात् तदभावे सूत्रत्वस्यैवासङ्गतेः । तस्मात्प्रसञ्जकाभावाच्चासङ्गतिः । शास्त्रासङ्गतिश्च । समन्वयादिप्रतिपादकं शास्त्रम् । न च समन्वयाद्यन्यतममनेन प्रतिपाद्यत इति आदौ चास्य सूत्रस्य प्रणयने प्रसञ्जकं न पश्याम इति ॥ **उच्यत इति ।** अधिगतस्वाध्यायस्य निगमनिरुक्तादिना व्युत्पन्नपदपदार्थस्य भगवानेव सर्वशब्दार्थ इति ज्ञातवतः सात्विकप्रवृत्तेर्वैराग्यादिसम्पन्नस्य मुमुक्षोः किं मया अनुष्ठेयं साधनं किं वा फलमित्यादि जिज्ञासमानस्यानुग्रहार्थमपेक्षितमागमिकमपि न्यायेन निर्णेतुं प्रारब्धवानिदं शास्त्रं

भगवान् सूत्रकारः । ततश्च श्रवणेनैव ज्ञाते वस्तुनि मननविधानात् ज्ञात एव जिज्ञासा । तद्विजिज्ञासस्वेत्यादीनां प्रसञ्जकत्वात् तस्य मननस्य काम्यत्वात् विध्युद्देशे फलाभावेऽपि 'प्रतितिष्ठन्ति ह वा एता रात्रीरूपयन्ती'ति अर्थवादेन चोदितेषु रात्रिसंज्ञकेषु कर्मसु आर्थवादिकप्रतिष्ठाफलवत् 'तरति शोकमात्मविदि'त्यार्थवादिकबन्धनिवृत्तिफलोपपत्तेर्न प्रसञ्जकाभावः । शास्त्रारम्भासिद्धौ हि समन्वयादिकं नोपपद्यत इति शास्त्रारम्भसमर्थनपरस्य सूत्रस्य शास्त्रान्तर्भावः आद्यत्वं चेति न कश्चिद्दोष इति भावः ॥

प०— श्रौतस्य प्रयोजनादेर्न्यायेनोपपादनार्थमिदं सूत्रमित्युक्तमयुक्तम् । श्रौतस्यान्यथात्वप्रसक्तावेव न्यायावतारावसरादिति भावेन पृच्छति ॥ **कः पुनरिति** ॥ **अस्येति** । श्रौतप्रयोजनादेः न्यायेनोपपादनपरस्य संशयादिरूपप्रसञ्जकमित्यर्थः । यद्वा 'जीवव्यतिरिक्तेश्वराभावात्तस्य च स्वप्रकाशत्वान्न जिज्ञास्यतेति प्राप्त' इति न्यायविवरणोक्तमत्र वक्ष्यमाणदिशाऽनेकधा सौत्रपदार्थनिरूपणाननुरूपमिति भावेन पृच्छति ॥ **क इति** । संशयबीजमाह ॥ **उपलभ्यन्त इति** । काकदन्तपरीक्षादिरूपवाक्यान्यनारभ्याणि इष्टगोष्ठिपरवाक्यान्यारभ्याण्युपलभ्यन्त इत्यनेन वाक्यत्वरूपधर्मस्यारभ्यत्वानारभ्यत्वरूपकोटिद्वयसहचारो दर्शितः । पुरोवर्तिनिष्ठतामाह ॥ **वाक्यं चेति** ॥ **उक्तेति** । धर्मिज्ञानविशेषादर्शनरूपसन्देहकारणेत्यर्थः ॥ **विशेषेति** । आरम्भणीयत्वादिकोटिस्मृतिमतेत्यर्थः । तत्र हेतुः प्रयोजनेति । अस्मात्प्रयोजनं मया लब्धव्यमिति फलकामित्वेनेत्यर्थः ।

या०— **प्रसङ्ग इति** । अत्र प्रसङ्गशब्देन प्रसज्यतेऽनेनेति व्युत्पत्त्या प्रसञ्जकमुच्यते । तथा चैतत्सूत्रप्रवृत्तौ कीदृशं संशयपूर्वपक्षादिकं निमित्तमिति प्रश्नार्थः ।

श्री०— **अनुपलब्धे** शास्त्ररूपे धर्मिणि ॥

च०— **प्रसङ्ग इति** । करणसाधनघञन्तः प्रसक्तिहेतुमभिधत्ते । तथाच प्रकृतसूत्रप्रवृत्तिबीजभूतं कीदृक्सन्देहपूर्वमतादिकमिति प्रष्टुराशयः ॥ **उच्यत इति** । सन्देहजनकधर्मिज्ञानसम्पादनाय सूत्रकारस्येत्यन्तम् । **बुद्धिसन्निहितं** विषयितासम्बन्धेन बुद्धौ वर्तमानम् । तत्र हेतुः **प्रारिप्सिततया इति** । तदधिगतेरेवाभावे तद्धेतुकतत्प्रारम्भेच्छाया अयोगादिति भावः ॥ **अवगतविशेषत्वात्** । निषेधकोटिव्यावर्तकधर्मदर्शनवत्वात् ॥ **समानधर्मदर्शनाद्ययोगेन** । प्रकृतधर्मितावच्छेदकाभिमतधर्मावच्छिन्नविशेष्यानिरूपितकोटिद्वयनिरूपितसाहचर्यावच्छिन्नधर्मनिष्ठप्रकारताशालिदर्शनाद्ययोगेन । विशिष्टानुयोगिकवैशिष्ट्यबोधे विशेष्यतावच्छेदकप्रकारकज्ञानस्य हेतुत्वादिति भावः ।

सु०—नन्विदं युक्त्यनुसन्धानात्मकविचारमीमांसामननापरनामकजिज्ञासाङ्गभूतन्यायनिबन्धनं जिज्ञासायाः कर्तव्यतायामारम्भणीयं भविष्यति। न हि विचारः कर्तव्यः तद्द्वारभूतन्याय-निबन्धनं च नारम्भणीयमिति सम्भवति। निःसाधनस्य विचारस्यैवानुत्थानात्। अन्यथा तु नेति जिज्ञासैव विचारणीया। सत्यम्। एतच्छास्त्रव्युत्पादनीयन्यायकरणिकायां जिज्ञासायां उभयविधव्यापारदर्शनाद्विशेषादर्शनाच्च संशयः किं कर्तव्या न वेति। ननु च तद्विजिज्ञासस्व इति जिज्ञासायाः श्रुतिविहितत्वात् कथं विशेषादर्शनम्। मैवम्। विना विचारेण श्रुत्यर्थस्य आद्याप्यनिर्णीतत्वेन संशयास्पदत्वात्। तत्र तावज्जिज्ञासा न कर्तव्येति प्राप्तम्। कुतः। विषयप्रयोजनसम्बन्धाधिकारिलक्षणानुबन्धविधुरत्वात्। कर्तव्यता खलु विषयादिमत्तया व्याप्ता। कृष्यादिकं हि सति विषयभूते भूम्यादौ प्रयोजने च सस्याधिगमादावधिकारिणि च कृषीवलादौ कर्तव्यमुपलब्धम्। सा च व्यापिका व्यावर्तमानेतो व्याप्यामपि कर्तव्यतां व्यावर्तयतीति प्रतिबन्धसिद्धिः। विषयादिसद्भावो हि जिज्ञासायाः कारणम्। न च कारणा-भावे कार्यमुत्पत्तुमर्हति। विषयशून्यत्वाद्धि समनस्केन्द्रियसन्निकृष्टस्य स्फीतालोकमध्यवर्तिनो घटस्य न जिज्ञासा क्रियते। प्रयोजनविकलत्वात्खलु सन्दिग्धमपि वायसदशनादिकं न जिज्ञास्यते। सम्बन्धवैधुर्याद्धि सप्रयोजनं सविषयमपि शब्दज्ञानमर्थयमानो न वैद्यके प्रवर्तते। अधिकारविरहाच्च न मुमुक्षोर्वात्स्यायने प्रवृत्तिः।

वा०— एवं सविषयचिन्तामुपपाद्य सूत्रोक्तकर्तव्यत्वकोटिकां सविषयां तदर्थचिन्तामुपपादयितुं तस्यास्तादर्थ्यं शङ्कामुखेनोपपादयति॥ **नन्विति**। यद्वा शास्त्रारम्भणीयत्वानारम्भणीयत्वयोर्जिज्ञासा-कर्तव्यत्वाकर्तव्यत्वे विहाय हेत्वन्तरेण प्राप्त्यभावात्तत्कर्तव्यत्वादौ च स्वत एव तत्सिद्धेः सूत्रकारेण युक्तिभिर्जिज्ञासाकर्तव्यताया एव प्रतिपादनीयतया जिज्ञासाया एव विचारविषयत्वात्तद्धर्मिक एव संशये वक्तव्ये शास्त्रधर्मिकतत्कथनमयुक्तमित्याशङ्कते॥ **नन्विति**। अत्र शास्त्रजिज्ञासयोः स्वरूपकथनं जिज्ञासाकर्तव्यत्वादेरारम्भणीयत्वादिसाधकत्वमुपपादयितुमिति द्रष्टव्यम्। अत्र मननापरनामकेत्युक्त्या जिज्ञासासूत्रस्य मननविधिमूलत्वमेव न तु श्रवणविधिमूलत्वमित्यर्थम्। मीमांसापरनामिकेत्युक्त्या च विचारार्थकमान् धातोर्मान् बधेति स्वार्थसन्नन्तान्निष्पन्नस्य मीमांसाशब्दस्य विचाररूढेः सर्वसिद्धत्वात् जिज्ञासाशब्दस्यापि विचाररूढिं युक्त्यनुसन्धानात्मकेति विचारशब्दव्याख्यानपूर्वं विचारशब्दपर्याय-त्वोक्त्या च तर्हि मान्धातोर्विचारार्थत्वेऽपि विचारस्य श्रवणरूपत्वान्मीमासापरनामकत्वं मननापरनामकत्वं च विरुद्धमिति शङ्कापरिहारं च सूचयति॥ **विचारणीयेति**। ('गुप्तिज्किद्भ्यः सन्'। 'मान्बध-दान्शान्भ्यो दीर्घश्चाऽभ्यासस्य'। सूत्रद्वयोक्तेभ्यः सन्स्यान्मानादीनामभ्यासस्येकारस्य दीर्घश्च। मानोः

जिज्ञासायाम् । अभ्यासस्य विकार आभ्यासः स चेत्वमेव । तथा हि दीर्घश्रुत्याऽच इत्युपस्थितम् । न च मानादीनामभ्यासस्य विकारभूतोऽच् इकारादन्यः सम्भवति । यदि तु ह्रस्व इत्येव गृह्येत तर्हि तद्धितनिर्देशो व्यर्थः स्यात् । सह्यभ्यासे ईकारश्रवणार्थं क्रियते । अन्यथाऽजन्तस्याभ्यासस्य विधीयमानो दीर्घो हलादिशेषमात्रं प्रतीक्षतां न तु सन्वदित्वमपि । तदेवाह । इकारस्येति । सनाद्यन्ता इति धातुत्वम् । 'सन्यङोः' । सन्नन्तस्य यङन्तस्य च प्रथमस्यैकाचो द्वे स्तोऽजादेस्तु द्वितीयस्य । 'अः प्रत्ययात्' । प्रत्ययान्तेभ्यो धातुभ्यः स्त्रियामकारप्रत्ययः स्यात् । मीमांसा । कर्मण्यनीयर्कर्मण्यनीय-रिति । 'तव्यत्तव्यानीयरः' । धातोरेते प्रत्यया भावकर्मणोः स्युः । तकाररेफौ स्वरार्थौ । एधितव्यम् । एधनीयं त्वया भावे औत्सर्गिकमेकवचनं क्लीबत्वं च । चेतव्यश्चयनीयो वा धर्मस्त्वयेत्याद्युदाहरणानि) । तथा च तद्धर्मिक एव संशयः प्रदर्शनीय इति वाक्यशेषः । चिन्तासाफल्याय शास्त्रधर्मिकानारम्भणीय-त्वादिकोटिकसंशयप्रदर्शनेऽपि विचार्यत्वाज्जिज्ञासायास्तद्धर्मिक एव संशयः प्रदर्श्यत इत्याह ॥ **सत्यम् इति** । एतच्छास्त्रेत्यादिना जिज्ञासाया विषयत्वाय बुद्धिसन्निहितत्वोक्तिः । तद्विजिज्ञासस्वेति श्रुत्या जिज्ञासायाः कर्तव्यत्वे प्रतिपादितेऽपि ज्ञानेच्छयोश्च विधेयत्वासम्भवेन विचारविधानस्य च वस्तुतः सम्भवेऽपि प्रकृतब्रह्मविचारकर्तव्यत्वं श्रुत्युक्तमपि तस्य विषयादिमत्त्वे युक्तं तदभावे चायुक्तमिति सूत्रे वर्तिष्यमाणविषयादिमत्त्वविचारसाध्यस्य श्रुत्यर्थभूतविचारकर्तव्यताया युक्तत्वस्य सूत्रप्रवृत्तेः पूर्वं विषया-दिसंशयदशायामनिश्चितत्वेन श्रुतेः विशेषदर्शनत्वासम्भव इत्याह ॥ **मैवमिति** । श्रुत्यर्थस्य विचार-कर्तव्यत्वस्याद्यापि विषयादिसंशयदशायामप्यनिर्णीतत्वेन युक्ततयाऽनिश्चितत्वेन । अनेनास्मिन्नधिकरणेऽस्य विषयवाक्यत्वं सूचितमुपपादितं भवति । न चैवं तद्ब्रह्मेत्यादिब्रह्मशब्द इत्याद्युत्तराधिकरणादाविव तद्विजिज्ञासस्वेति श्रुत्युक्तजिज्ञासा कर्तव्या न वेति सन्देह इति साक्षादेव तस्य विषयवाक्यत्वसूचन-सम्भवे सन्देहहेतुविशेषादर्शनोपपादनमुखेन तस्य विषयवाक्यत्वसूचनोपपादने कुत इति वाच्यम् । तद्विजिज्ञासस्वेति वाक्यार्थविचारपरस्याप्यस्य न तेन रूपेण प्रवृत्तिरपि तु शास्त्रव्यापारविचारकर्तव्यता-समर्थनद्वारेण शास्त्रारम्भणीयताप्रतिपादकत्वमुखेनेति दर्शयितुं तथा सूचनमिति द्रष्टव्यम् । तत्रोक्तरीत्या विषयसंशयसिद्धौ तस्यां न्यायविरोधाभावाद्युक्ता पूर्वपक्षप्राप्तिरित्याह ॥ **तत्रेति** । तद्विध्याप्रामाण्य-शास्त्रानारम्भणीयत्वप्राप्त्यपेक्षया तावच्छब्दः । यद्वा सिद्धान्तापेक्षया तावच्छब्द इति ध्येयम् ॥ **विषयेति** । तत्र विषयादीनां वैधुर्यं प्रत्येकमेव हेतुर्न तु मिलितम् । प्रत्येकं व्यभिचाराभावादिति द्रष्टव्यम् । अनुबन्धग्रहणं च यत्र कर्तव्यता तत्र विषयादिकमनुबध्यत एवेति व्युत्पत्त्याऽनुबन्धशब्दस्य तत्र प्रसिद्धिसूचनद्वारा विषयादिमत्त्वस्य कर्तव्यताव्यापकत्वसूचनेन विपक्षे बाधकत्वं सूचयितुं न तु हेत्वन्तर्गतम् । अनुबन्धशब्दार्थमेव विशदयन् कृष्यादिकमत्र व्यतिरेकदृष्टान्त इति सूचयति ॥

कर्तव्यतेत्यादिना । स्यादेतदेवं यदि विषयादिमत्त्वस्य कर्तव्यताव्यापकत्वं स्यात् । न चैवम् । विपक्षबाधकाभावेन तदनिश्चयादित्यतः कर्तव्यतायां विषयादिमत्त्वस्याकारणत्वेऽपि कर्तव्यजिज्ञासां प्रति तत्कारणत्वस्यान्वयव्यतिरेकाभ्यां निश्चितत्वाद्विषयाद्यभावेऽपि कर्तव्यताऽङ्गीकारे कर्तव्यजिज्ञासायाः तदभावेऽपि प्रसक्त्याऽकारणकार्योत्पत्तिप्रसङ्गस्यैव विपक्षबाधकत्वाद्व्याप्तिसिद्धिरित्यभिप्रेत्याह ॥ **विषयादीति** । अत्र कर्तव्यतामात्रस्य विषयादिप्राप्तावपि प्रकृतत्वाद् दृष्टान्तसौलभ्याच्च जिज्ञासाग्रहणम् । अन्वयस्य सौलभ्यात् कृष्यादिग्रहणेन सूचितत्वाच्च व्यतिरेकमेव कारणतोन्नाहकत्वेन दर्शयति ॥ **विषयाभावादिति** । अत्र पूर्वद्वये स्वरूपेण न जिज्ञास्यत्वमुत्तरद्वये तु स्वरूपेण जिज्ञास्यत्वेऽपि पुरुषविशेषेणाजिज्ञास्यत्वमिति विशेषसूचनाय पूर्वत्र न जिज्ञास्यत इत्युक्त्वोत्तरत्र न प्रवर्तत इत्याद्याह ।

स०— **नन्विदमित्या**देरयमर्थः । जिज्ञासायाः कर्तव्यताऽकर्तव्यते विचार्ये न शास्त्रस्यारम्भणीयतानारम्भणीयते । तयोस्तदन्वयव्यतिरेकानुविधायित्वादिति । तत्र योग्यतां प्रदर्शयितुं न्यायनिबन्धनमित्युक्तम् । न हीत्यादिनान्वयव्यतिरेकौ दर्शितौ । केचिज्जिज्ञासाशब्दस्य रूढ्या लक्षणया वा श्रवणार्थत्वमाहुः । तन्निरासार्थं युक्त्यनुसन्धानेत्यादिना जिज्ञासाशब्दार्थो दर्शितः । श्रवणादित्रयं जिज्ञासाशब्दार्थत्वेन प्रसक्तम् । प्रकृतिप्रत्ययार्थयोर्ज्ञानेच्छयोः साध्यसाधनभावानुपपत्तेः अस्य तदुपपादकत्वाच्च तत्र तत्र श्रवणस्योपदेशमात्रेण सिद्धेः निदिध्यासनस्य मननानन्तरं स्वत एव सिद्धत्वात् मननस्य असम्भावना विपरीतभावनाव्युदासार्थत्वेन न्यायनिबन्धनापेक्षत्वात्तदेव जिज्ञासाशब्दार्थ इत्यर्थः ॥ **सत्यमिति** । अस्माभिरपि जिज्ञासा कर्तव्यतैव विचार्यते । शास्त्रस्य आरम्भणीयत्वानारम्भणीयत्वविचारस्तु फलभूत इत्यर्थः ॥ **एतच्छास्त्रेति** । पूर्वपक्षसिद्धान्तन्यायाभ्यां कर्तव्यताकर्तव्यतयोरुपस्थितिसम्भवाद्विनिगमकाभावाच्च संशय इत्यर्थः ॥ **तत्र तावदित्यादि** । जिज्ञासा न कर्तव्या विषयविधुरत्वात् समनस्केन्द्रियसन्निकृष्टस्यालोकमध्यमध्यासीनस्य घटस्य जिज्ञासावत् । प्रयोजनशून्यत्वात् सन्दिग्धवायसदशनजिज्ञासावत् । सम्बन्धरहितत्वाच्छब्दज्ञानार्थिनो वैद्यकजिज्ञासावत् । अधिकारिरहितत्वात् मुमुक्षोर्वात्स्यायनशास्त्रोक्तार्थवत् । सर्वत्र व्यतिरेके कृष्यादिवदिति दृष्टान्त इति भावः ॥ वात्स्यायनं भोगशंसनम् ॥

प०— शास्त्रधर्मिकसंशयस्य जिज्ञासाकर्तव्यत्वोक्तिपरसूत्राननुरूपत्वभ्रमनिरासाय सौत्रजिज्ञासाकर्तव्यत्वाकर्तव्यत्वयोः शास्त्रानारम्भारम्भौ फले इति शङ्कामुखेन दर्शयति ॥ **नन्वित्यादिना** । शास्त्रनिर्दिष्टशब्दार्थः । शब्दानां भिन्नार्थत्वभ्रमनिरासायोक्तं युक्त्यनुसन्धानात्मकेत्यादि । श्रवणाद्यात्मकत्वे शास्त्रारम्भेण ...हेतुहेतुमद्भावायोगादुक्तं युक्त्यनुसन्धानेति । भाष्यटीकायां श्रवणादिरूपत्वोक्तेर्भावः

